

**Сәкен
ЖҮНІСОВ**

**ЗАМАНАЙ
МЕН
АМАНАЙ**

**Сәкен
ЖҮНІСОВ**

**ЗАМАНАЙ
мен
АМАНАЙ**

**повестер
әңгімелер**

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1987

84 Қаз 7-44
Ж 91

Пікір жазған Ә. Тарази

Ж 4702230200—068 39—86
402(05)—87

© «Жазушы», 1987 г.

ЗАМАНАЙ МЕН АМАНАЙ

Бұл сұмдықты қараша тау бөктеріндегі қарасы жиырма шақты үйлі шағын ауыл келесі күні білді. Құлағы бар адам тегіс естіді. Бірақ бұған селт еткен ешкім жоқ. Терезелері жермен-жексен сығырая шөгіп, қабырғалары мүжілген соқпа тамда тұратын, өздері де сол жер үйлердей әбден тозып, төменшік тартып басылған жүдеу жандар мылқау адамдарша үнсіз меңірейіп тыңдайды да қояды. Аядай ауылда үйді-үйге кіріп, көзінің сорасы ағып жүрген жалғыз Әлима. Оған ақыл айтып, ой қосқан тірі пенде жоқ. Не іздеу салып, Әлимамен бірге ілесіп, жан-жақты шолып, тым құрмаса көңілін аулаған, мүсіркеген біреу болсашы. Ауыл да тым-тырыс меңіреу, ауыл адамдары да мәңгі. Бұл ауыл біреудің қайғысына күйзелудің не екенін де ұмытқан тәрізді. Әлимаға сұмдық көрінген жай ауыл адамдарына сұмдық та, оғаш та көрінбейтін сияқты.

Әлима — осы ауылдағы жесір әйел. Күйеуінен тірідей айрылғанына биыл бақандай он жыл. Ол кезде Аманайы бесіктегі үш айлық бала еді. Қазір он жасар сол ұлы мен енесі Балзия кемпір үшеуі ауыр тұрмысты бастарынан өткеріп, тапшылық тауқыметін татып, өлмешінің күнімен қалт-құлт тіршілік етіп жатыр.

Бұдан үш күн бұрын Әлима алыс бір жамағайынының үйінде түннің бір уағына дейін болып, кеш оралған. Қолында бетін майлақ орамалмен қымтап жапқан меске. Мескеде ешкі етінен жасалған салма. Соңғы ұзақ жылдар бойы осы қараша ауылда бір-ақ үйде нәресте пайда болып, бір-ақ үйде бес-алты әйелдің басын қосқан шілдехана өтті. Сол шілдеханадан ала қайтқан саркыт. Көптен ауыздарына жас еттен пісірген ыстық ас тимеген Аманайы мен енесіне әкеле жатқан өзінше табысы, Бі-

рак, Аманайы болмаса, Балзния кемпір астан қалғалы қашан. Жетпіс үшке келген Балзния «биыл осы мүшел жас-тан қалар ма екенмін, қауіпті жас» деп жүретін. Айтқанындай, ана-мынаға қайыспайтын, асыл сүйекті мықты кемпір өз-өзіне сөзі тиіп, не тілі өткендей ұшып жығылды. Алғашқыда тұмау боп тиген ауру бірден алып ұрды да, арты сүзекке айналып төсек тартып жатып алды. Бір айдай төсек тартқан сырқат кейінгі бір жұмада астан да қалған. Ішетіні ыстық шай ғана. Аузының дәмін алып соратыны — биыл алыстағы бір жамағайындары жіберген құрттан үнемдеген аз ғана малта.

Бас көтеретін еркегі жоқ үйде соңғы кезде жер май да таусылған. Үнемдеп жағатындары білтелі май шам. Әлима қысы-жазы тиегі салынбай ашық тұратын ауыз үйдің тапал есігін нығымен итеріп кірді де, мескені еденге қойып, біраз сипалап жүріп, үнемі пеш кенересінде тұратын жыпылық май шамды босаға жақтағы арса-арсасы шыққан кебеженің үстінен тапты. Сықсиманы қолына алып, бұл уақытта шырт ұйқыда жататын ұлын аяп тұрды да, майы тез қататын ешкінің салмасы суып кетер деп, төргі үйге кірді.

Кірді де, әуелі, «қара көлеңкеде көзім үйренбей тұрма?» дегендей, екі төсекке бірдей ұзақ қарады. Екі төсекте де ешкім көрінбеген соң, қолын көлегейледі. Онда да ештеме көрінбеді. Әлима енді шамды шынылары жамау-жамау, атамзаманда бояған көк сыры қарақошқыл ысқа айналған төрт көз терезенің алдына апарып қойды да, өз көзіне өзі сенбегендей, екі төсекті де қолымен сипалады. Екі төсектің үсті де мұздай. Әлиманың да жүрегі бір сәт мұздай боп кетті де, өзінің төс ағашына келіп аз отырған соң барып жүрегі орнына түскендей болды.

Аманай жасынан әжесінің қойнына жатып үйренген. Осы соңғы бір айдың ішінде ғана кемпір сырқаттанып қалған соң, амалсыз өз шешесі Әлиманың қойнына ауысқан. Осы бір ай ішінде Әлима да аналық мейірім, аналық сезімнің не екенін тұңғыш рет ұққандай. Ұлын құшақтап, маңдайынан ніскеп, бұйығып ұйықтағалы күннен-күнге бауыр басып бара жатқан. Енді енесі ауруынан айыққан күнде қасындағы Аманайынан қалай айырылатынын ойлағанда, кәдімгідей күйзеліп қалатын. Осыны тағы да ойлап отырып, төсегіне қисайды. «Қой, өзі де мінезі тік, әрі кіді енемді ренжітпейін, енді көп болса, бірер жұма қасында болар, кәріп жанды жасытпайын» деп тысқа әжесін шығарып кеткен Аманайын,

санаулы күндері қалған Балзния кемпірдің ғаріптігін ойлап жатып, қалай ұйықтап кеткенін білмеді.

Ежелден ұйқысы қатты Әлимаға бұл түн мазасыз түн болды. Күзге салым салқын тартқан едені сыз, қабырғалары ызғар жер үйде тоңазыған келіншек астындағы қалың, ауыр көрпені ұйқылы-ояу үстіне тартқылап, бір шалғайымен ғана бүркеніп, алғашқыда жылы бұйығып тәтті бір ұйқы құшағына кіргендей еді, әлден уақытта жүрегі өз-өзінен өрекіп, жиі-жиі дүрсілдеп, тынысы тарыла берді. Жартылай жамылған көрпесін серпіп тастап, әлсін-әлсін аунақшып, қырынан ұзақ жата алмай дөңбекшиді. Неше бір түсініксіз, бір-біріне байланыссыз шым-шытырық түстер көріп жатып, ақыры бастығырлады. Әлде бір ғаламат албастыға ұқсаған бірдеме екі нығынан басып тырп еткізбейді. Бірдеме дейін десе аузы ашылмайды, тек еріндері ғана жыбырлайтын сияқты. Тынысы бітіп, енді өлдім-ау, өлдім-ау деп тұншығып жатқанда шошып оянып, көзін ашып алды. Айдың жарығынан ба, әлде таң атқан ба, үй іші бозамық тартып, алакөлеңкеленіп қалыпты. Тұла бойы жеңілденіп, аяқ-қолы икемге келіп қимылдаған Әлима енді түсінде емес, өңінде шошыды. Енесінің төсегіне көзі түскенде, қалай ішін тартып, орнынан ұшып тұрғанын байқамады. Тысқа шықты деген кемпір мен бала әлі жоқ. «Бұларға бір бәле болған екен, бәсе, жүрегі құрғыр алып ұшып бірдемені сезгендей еді» деп үрейленген Әлима тысқа ата жөнелді.

Үйдің маңын төңіректеп, күл, көң төгілген әр қалтарыс, бұлтарысты, шұқанақ, ұра атаулыны тегіс аралап, терең орлардың түбіне үңіліп, тінте қарап дағдарған Әлима уақыт өткен сайын үрейленіп, тырс еткенге құлағын тігіп, ауыл сыртындағы жыра сайлар мен сидиған әр түп шидің түбіне дейін түк қалдырмай сүзіп шықты. Кемпір де, бала да үшті-күйлі жоқ.

Күн шығып, ел орнынан тұрғанша бір барған жеріне екі-үш қайтара барып, аядай ауылдың маңын шыр айнала жүгіріп, алқынған бейбақ, енді тоқал тамдардың терезесін, есігін ұрғылап, жұртты оята бастаған. Ұйқыдан маужырап, көзін аша алмай есінеген қатын-қалаштың бәрінің жауабы біреу-ақ: «Біздің үйден не алады ол. Келген жоқ... Е-е, өлмелі кемпір қайда кетуші еді, жүрген шығар бой жасап...»

«Жүрген шығар бой жасап...», «Сонда қайда жүрмек?» Аманай ғана болса бір сәрі. Төсек тартып хал үстінде жатқан кемпірді жың көтеріп әкетпесе, кім әкет-

пек? Анда-санда ғана немересі мен келінінің сүйемелдеуімен тысқа шығып, қарға адым жерге қырық бөгіліп, қырық жөтеліп жететін кәріп қайда кетіп, қайда ұзамақ... «Тұра тұр, тұра тұр... айтқандай, алдыңкүні, қазан астына тамызыққа қурай шауып әкелген жолы, қараңғы шошалада жалғыз күйбеңдеп жүрген кемпірдің үстінен шыққаны қайда? Алжиын дегені ме: кемпір өз-өзінен қуыстанып, әлде бірдеңелерді камзолының өңіріне тыққыштап, саскалақтап қалғаны қайда? Сол күні кемпірдің өңі де бұрынғысынан тәуір, сөзі де пысықтау сияқты емес пе еді. Шынымен өлер алдында бой жасағаны ма, әлде? Қайтадан сауығайын дегені ме? Ал, сауықсын, сонда қайда бармақ?»

* * *

Бұдан үш күн бұрын Балзия кемпірдің, шынында да, беті бері қарағандай еді. Тысқа өз бетімен шығып, күнұзын шошалада әлденелерді іздеп, қырық жылғы емен сандығын қайта-қайта ашқыштап, әлде бір заттарды түйіншектеп, қоржынға салып, алыс сапарға шығатындай өз-өзінен әбігерленіп, ширақ қимылдайды. Әлима даладан отын әкеліп, қазандық маңында күйбеңдеп не басқа шаруа қамына кіріскенде ғана сәл аялдап, келінінің тысқа қашан шығарын аңдығандай төсек үстінде үнсіз томсырайып отырып қалады.

Кешке қарай Әлима шілдеханаға баратынын айтқанда, кейінгі кезде келін сөзінің бәрін қисық көріп, қабақ шытып, ытырынып, жақтырмайтын Балзияның аяқ астынан жылы-жылы сөйлеп, бәйек бола қалуы да күдікті еді:

— Бар, бар. Үйде отыра бермей, анда-санда неге ауыл үйді қыдырмайсың. Менің қасымда отырғанда жанымды алып қалармын деймісің. Бара ғой, қатар-құрбыңмен бір мезгіл ойнап-күліп, өлең айтып, көңіліңді көтерсеңші, шырағым-ау!

Әлиманың үйден шығуы мүң екен, Балзия да күні бойы қамдаған дүниелерін апыл-ғұпыл жиыстырып, немересін алас-күлес киіндіре бастаған.

Тарамыс қолдары жыпың қағып, Аманайды өзі шұлауландырып, былтыр Томар-Омарға тіктірген сары етігін кигізіп жатқанда барып:

— Әже, қайда барамыз?— деді, мына бейуақытта жанталасқан әже әбігеріне таң қалған бала.

Бірдемені білгісі келсе қашан жауап қатқанша сұ-

рауын қоймайтын немересінің мінезіне қанық әже, маңында ешкім болмаса да, жан-жағына жалтақтап, Аманайдың құлағына таянып, естілер-естілмес сыбырлады.

— Дымың ішінде болсын! Сәукелеге барамыз.

«Сәукелеге?!» Аманай қуанғаннан алақайға басып, айқайлап жібере жаздап, әжесі ескерткен соң, әрең шыдап қалды: «дымың ішінде болсын!» Бұл сөздің мағынасын Аманай жақсы біледі. «Айтылған сөз ішінде болсын, тісіңнің арасынан шығарма! Сыр сақта» деген сөз екенін түсінгелі қашан. Бірақ, неге «дымың ішінде болсын» деді? Сәукелеге баратынымызды жасырудың не қажеті бар? Онда тұрған не құпия? Мейлі, кейін сұрармын, қазір әжем аузына берік бол дегенде, сен енді азаматсың жігітсің деп маған үлкен сенім артқаны шығар, ендеше, тап осы арада оның себебін сұрап, қыңқылдаудың орны жоқ... Әлде сұрасам ба екен! Қой, онда әжем Сәукелеге апармай қояр!..»

Аманай ес білгелі Сәукелені де біледі. Бірақ, білгенде алыстан көзбен көріп, ол жайында құлақпен естігені болмаса, қасына барған емес.

— Сәукеле — биік шын. Жұрт оны шын демейді, Сәукеле тауы деп кеткен. Сәукеле десе дегендей, қысы-жазы аппақ боп, маңындағы кіші-гірім таулардың арасында да ерекше көрінетін үп-үшкір шын, расында да қалыңдықтың сәукелесінен аумайды. Тіпті тұла бойына қадаған асыл тастарына дейін шын сәукеледен айнымайды. Қайсыбір кезде күнге шағылысып, алыстан көз ұлтатынын қайтерсің. Жазда мөлдір аспанда жүзген ақша бұлттар да сұлу шынды айналшықтап, мамырлап жатып алады. Кейде дәл төбесіне қонақтағанда ақ шыңға үлбірете қадаған шок үкі ме дерсің. Күзді күндері жиі түсетін ақ тұман да осы шыңға үйірсек. Ертеден қара кешке оның белуарынан құшақтап, көпсіте түтілген ақ түбіт құсап, тапжылмай тұнып қалады, Сәукеле болса, тұман арасынан шошақ төбесі озық көрініп, бүкіл төңірекке сылана қараудан танбайды.

Жоқ, ол сылана қарамайды екен. Суық түспен сосынып, үнемі қалғымайтын сұсты сакшыдай, жан-жағынан көзін алмайды екен. Қалың нөсерлі күндері, қарала-торала бұлттың арасында екі-үш күн көрінбей кетсе, күн ашылған таңертеңгілікте жаңа жауған ақ шатырдай жарқырап шыға келеді. Ондай кездерде, өзіне аяқ бітіп жылжығандай, бұрынғыдан да жақындап, тап ауыл шетінде тұрғандай болады. Осындай тұрқын көргенде Аманай Сәукелеге қарай жалаңаяқтанып алып

жүгіргісі келеді. Әудем жерде ап-анық боп тұрған ақ тауға оп-онай жететін сияқтанады. Бала тауды көріп тұрса, тау да ылғи мұны көріп тұратын тәрізді.

Иә, Сәукеленің көзі бар. Көзі ғана емес мұрны, аузы да бар. Оны әжесі айтқан.

Бұдан екі-үш жыл бұрын шығар-ау, әжесі екеуі қора алдындағы көгалда қамыс бойра тоқып отырып, Сәукелені әңгіме қылған... Жаздың бір желсіз шуақты күні еді, алыста шуақты күнге шағылысып меруерттей құлпырған, жарқ-жүрқ сәуле шашқан сиқырлы тауға қызыққан Аманай оны жақыннан бір көргісі келіп, әжесіне қолқа салған.

— Жо-оқ, балам, оны жақыннан көре алмайсың. Ол сен түгіл сенен ересек адамдардың өзін маңына жуытпайды. Оның қасына ердің ері ғана бара алады. Ер жет әуелі. Сонсоң өзін де көрерсің,—деп әже сөз аяғын түсініксіздеу бұлдыратып, жұмбақтай салған.

Бірақ әңгіме онымен тамамдалмады. Әжесінен жалғыз көзді дәулер, жеті басты аждаһалар, сиқырлы мыстандар, алып батырлар, қанатты тұлпарлар жайлы қорқынышты, үрейлі ертегілерді, о дүниедегі, бұ дүниедегі, қызық хикаяларды ылғи естіп өскен бала ұшығы шыққан Сәукеле әңгімесін айтқызбай тынбады. Бар адам кәрлі сұсынан именетін кемпірден Аманай ықпайтын. Неге екенін кім білсін, әйтеуір немересі бірдеме сұраса, не жылап мазаласа, ешкімге онайлықпен жібімейтін қаһарлы, қажырлы әже мұның алдында кәдімгі кінәлі адамдай жасқаншақтап, асты-үстіне түсіп, бәйек болады. Тегі, немересіне деген жаны бөлек-ау!

— Жәрайды, жәрайды, жалғызым, айтайын, айтайын,—деп, жанашыр әжеге еркелігі ме, жетім көңілдің кіділігі ме, әйтеуір тез өкпелеп, тез кемсендеп кетіп бара жатқан немересін қайта шақырып алған. Бетін қағып, меселін қайтармауға тырысатын әже Сәукеле әңгімесін сол арада айтқан еді.

Сәукеле жайында ауыздан-ауызға, елден-елге тараған ұзақ әңгіме бар. Әңгіме емес-ау жұрт аузындағы аңыз десе де болады. Әркім әр түрлі етіп боямалап, кей тұсын бұрмалап, ұмытылған жерін, кісі аттарын жанынан қосып, әйтеуір ұзын-ырғасын бұзбай таратқан бұл аңыздың ел арасында айтылмағанына не заман. Содан ба, әйтеуір, Балзия кемпір де бұл аңызды өзінше айтады. Атам-заманнан бері қалыптасқан ертегілердің үлгісімен сыдыртып, қалпы мен мәнері бөлек аңызды кей жерінде қазақыландырып жіберетіні де бар: Бұл жолы

да, сол әдетімен, Сәукеле жайлы аңызды асықпай отырып жыр етіп еді...

«Ерте-ерте ертеде осы өңірде ғаламат өнерімен атақтары бүкіл елге жайылған екі ұста өмір сүріпті. Ағаш пен ағашты бір-біріне кендірей матап, аркандай күрмеп, түймедей түйетін, білектей темірді сағыздай созатын, ағаштын да, темірдің де асқан шеберлері, қайрақтасты қамырдай илейтін мүсінші, шыныдан меруерт, қайыршақтан ақық жасайтын зергер өнерпаздар екен. Біреуінің аты Сәннат та, екіншісінің аты Зеннат екен. Екеуінің де өнерлері бір-біріне парапар, екеуінің де мінездері ұқсас болыпты. Өнері мен өнері, атағы мен атағы тең түсер пенде бұл фани жалғанда, ежелден, біріне-бірі қас, реті келсе, бірінің аяғынан бірі шалатын күншіл, орайы келсе, қапысын тауып бірін-бірі жардан итеріп, терең құзға құлататын дұшпан болары хақ. Бұлар ондай қаскөйлік пен зұлымдықтан, залымдық пен зымияндықтан аулақ, біреуінің өнеріне екіншісі қуанатын, ерекше жаратылған жандар екен. Араларынан қыл өтпейтін достықтары сонша, бірінсіз бірі ас ішпейтін, бірінсіз бірі іс қылмайтын. Екеуінің діні де бір, тіпті екі ұстаны бір ұста соккандай түрі де бір. Бар айырмашылығы — Сәннат дүнген де, Зеннат ұйғыр екен. Сәннаттің жеті қызы, Зеннаттің жеті ұлы болыпты.

Осыншама өнерді аямаған жасаған ием, екеуін де қолы қысқа кедей етіп, ғұмыр бойы тарықтырып қойыпты. Бірақ екеуі де жазмыштан озмыш жоқ деп, қың етіп қыңбапты. Сауда жасап байымай, бұйырып соғар бұйымдарын өзі сияқты кедей-кепшікке бере беріпті. Сәннат қыздарын сатып бұлдамапты да, Зеннат ұлдарын арқа тұтып, мейманасы таспапты. Екеуі де ұлы мен қызы ер жеткен сайын қосақтап қосып, келесілері жетілгенде тағы да осы жолмен құдалық жаңғырта беріпті. Бір ғажабы Сәннаттің қыздарына ісмерлік жазбапты да, Зеннаттің ұлдарына зергерлік, ұсталық қонбапты.

Сол заманда осы өңірдің қылышынан қан тамған қарлы жасамыш хан Ми-Лау билеп-төстеп тұрған екен. Халық оны Ми¹ деп кеткен. Күндердің күнінде сол хан екі зергердің қараша ауылына кең сарай салдырып, басы жерге жетердей иілген бүкір ұлы Жәйді күтуші малайларымен күндерімен бірге әкеліп, ұсталық оқуға береді.

¹ Ми — жылан (эбжылан)

Сәннәт пен Зеннәтқа бұйрық етіп, бар жұмысты тастап, осы ұлымды өздеріңнен асқан зергер етіп шығарасындар, сонда ғана тіршілік етесіндер, үйрете алмасандар, құлықсыз болсандар, екеуінің де бастарың алынып, қазыққа ілінеді деп шарт қояды. Сәннәт та, Зеннәт та зергерлік өнер қонар бала табылса үйретуден жалықпайтын жандар еді. Әкімнің ұлына өздері-ақ шын пейілмен ұстаздық етіп, үйрете береді, баули береді. Бала да алғыр екен, нені түсіндірсе, қолма-қол қайталап, қандай қиын жұмысты қағып алып, келе-келе ұстаздарынан да аса бастайды.

Күндердің күнінде Сәннәт пен Зеннәт тағы да перзентті болады. Бұл жолы Сәннәт ұлды болады да, Зеннәт жетінші ұлдан соң сегізінші қыз көрді. Он алты жыл баладан тоқтап, қартайғанда көрген екі ананың соңғы кенжелерін ел болып мадақтап, әс көтеріп, шамашарқынша жұрт барын төгіп, той жасады. Жеті жерде жеті отау тігіп, үйлі-баранды болған жеті ұлы мен жеті қызы да жеті күн, жеті түн ән айтып, би билеп, масайрады. Сол той үстінде Сәннәт пен Зеннәт тағы да құда болып, екі нәрестені бесігінде атастырды. Тұңғыш рет азан шақырып, қыздың атын Гүлсәнә, ұлдың атын Физзат қойған.

Тел қозыдай қатар өскен Гүлсәнә мен Физзаттың қарын шаштары түсіп, былқылдаған еңбегі сәл қатая бере, қара барқыттай толқынды, жібектей жұмсақ, құндыздай үлбіреген шаш шыға аяқтарынан қаз тұрып, тәй-тәй басыпты. Екі сәби бір жасқа толар толмастан-ақ көргеннің көзі тоймайтын адамзаттың сұлуы атанып, айдында таранған аққудың қос көгілдіріндей қос перзенттің аттары бар өңірге мағлұм болыпты. Бір ғаламаты — екі сәбидің де туғаннан аппақ нысанасы бар екен. Гүлсәнәнің нысанасы дәл тамағының астында да, Физзаттың нысанасы білегінде екен. Үш жасқа келгенде-ақ нысана жалтырап, күннен күнге жүз құбылып, меруертке айналады. Жұрт Физзаттың нысанасын он саусағынан өнер тамған шеберлік белгісі, Гүлсәнәнің нысанасын тамағынан күн көрінетін сұлулықтың белгісі деп, дұрыс топшылап, дәл жорыпты.

Дүйім жұрттың аузына аңыз боп тараған екі перзенттің ғажайып сұлулығын естіген Ми бір күні бүкіл нөкерлерін ертіп, көрмекке келеді. Күн асқан сайын құлпырып, тау гүліндей жұпар иісімен көргенде мас қылар қос сәбидің аналары кейінгі кезде көзсұқтан қорқып, перзенттерін жасырып ұстайды екен. Ми-Лаудың қаһарынан

именіп, амалсыз көрсетеді. Хан нөкерлерімен таң-тама-ша қайран қалып, адамзаттың бойына бітер мұндай сұлулыққа естері шығып, кең сарайда бірнеше күн қатарынан той тойлап, шарап ішумен болыпты. Шарапқа да, сұлулыққа да масайған Ми бір күні сол төңіректегі өзіне бағынышты елдің тайлы-таяғына дейін жнып алып, жүздеген тұң¹ шарап ішкізіп, жүз түрлі тағам жегізіп, желігіп отырып сөз бастапты:

— Ал, жұртым, қара халық, сендерді шақырғаным — менің қуанышыма сендер де ортақ болсын, бірге тойлап, бірге қызықтап, масаттансын дедім. Жалғыз ұлым Жә-әйға кедейдің қызы болса да өзім лайықтап, Гүлсәнәні атастырдым. Бүгіннен бастап екеуі бір сарайда тәрбиеленіп, бірге өмір сүреді. Гүлсәнәнің жасы балиғатқа жеткенде екеуін қосып, бүкіл ғалам таң қаларлық той жасаймыз.

Сәннәт пен Зеннәт зар илеп, ханның аяғына жығылады:

«Аса мәртебелі әміршіміз, біздей пақырларыңды аяй көріңіз! Екеуін де тұғаннан атастырып қойып едік. Біздің ең соңғы қызығымызды өзімізге қия көріңіз!»

Хан иілмейді:

— Не айтып, не тантип тұрсыңдар. Дүниеге перзент келген соң, ол сендердің биліктеріңнен біржола кетеді. Ол сендердің адамдарың емес. Бұл төңіректегінің бәрі — менің құлым. Мен нені қалаймын, сол орындалады. Ал, сенің ұлын Ғиззат бүгіннен бастап Жәәй мен Гүлсәнәнің күтуші малайы болады!»

Басы жерге тиердей бүгілген мүсініне өңі де сай ұсқынсыз Жәәй әкесінің бұл ұйғарымына алғашқыда қарсы тұрғанымен қаһарлы әміршінің қайтпас бетінен иеніп, екі сәбиге жасар зұлымдығынан қорқып, амалсыз қдігіпті.

Бірақ, хан қаһарына бетпе-бет келмегенмен зерделі, ақылды Жәәй әке әміріне қарсылығын жасырын жасай береді. Он жасар Ғиззатты малай емес, өзіне іні санатында ұстап, бір кезде Сәннәт пен Зеннәт баулыған өнерге енді оны баулып, ұстаздық ете бастайды. Ғиззат та бір кездегі Жәәй сияқты үйреткен өнерді ілезде қағып алып, ұстазын таң қалдырады. Күннен күнге талабы өрге сүйреп, ұстазынан да өнері аса бастайды...

Күндердің бір күнінде Жәәй ойламаған жерде бақытсыздыққа тап болып, қаза тауыпты. Соңғы бір жыл

¹ Тұң — бөшке

бойы Жәәй қасына Ғиззатты ертіп, төбесіне бұлтпен таласқан биік тау ішіндегі заңғар жартасқа барып жүреді екен. Неше күн, неше түн сол жартасқа түнеп, екеуден-екеу тас қашап, ішер сусын, жейтін ас біткенде барып, әбден бұралып елге оралады екен. Не істеп жүргендерін ешкімге айтпайды. Ешкім олардың соңынан баспалап барып байқауға бата алмайды.

Сол қаралы күні ғана алыстан дауыс қылып, зар жылаған Ғиззаттың алдынан ел болып шығыпты. Сөйтсе, балақайынның сыпыртқы жапырағына мылжа-мылжасы шыққан Жәәйді шалқасынан салып, бетін жауып, белі қайысқан Ғиззат зорға сүйреп келе жатыр екен: Жартастың құлама бетінде тас қашап андаусыз отырған Жәәй оқыстан жер сілкініп, биіктен ұшып өліпті.

Баласының қазасын естіген Ми жауға шабардай қарарына мініп, мың-мың қолмен жер солқылдата жетеді. Бірақ, қапелімде кімнен өшін аларын білмей, ұлы құлаған жартасқа барса, бұрын-соңды адам баласы көрмеген ғаламатқа қарап, бүкіл әскер ауыздарын ашып, тамсана беріпті. Сүйтсе, Жәәй осы жартасқа келгенде Ғиззатқа ішкі сырын айтқан екен:

— Біреуге зорлап қосқан жар жар болмайды. Гүлсәнә сенің теңің, сенің бақытың. Бақытыңнан айырылма. Айырылсаң, сенің тіршілігіңде қызық та, мағына да жоқ. Маған өнер үйреткен екі ұстазымды жылатып, Гүлсәнәға үйленбеймін. Бар ұсталығымды салып, тауды қашап, сендерге арнап, мәңгі өлмейтін ескерткіш жасаймын. Қаһарлы әкенің де көзін жеткіземін. Осы біткен соң, бұл арадан мүлдем қарамды батырып, жасырын ел ақтаймын. Үйренген өнерімді ел-жұртыма шашамын.

Әттең, таудағы жұмысын да аяғына дейін бітіре алмай, арманда кетіпті. Алып жартасты екі жыл қашап, періштедей екі сәбидің мүсінін жасаған екен. Біреуі — Гүлсәнә да, екіншісі — Ғиззат. О, ғаламат, көрген жанның тегіс таң қалып, қыршын кеткен ұстаның өнеріне бас иіп жыламағаны жоқ. Шебер мүсінші екі перзенттің пет-пішінінен айнытпай шығарған. Бір-біріне күлімдей қарап, әлденені уілдеп айтқысы келіп, бал-бұл жанған жүздерінен адамзат перзентінің кіршіксіз аппақ көңілі, дүрсілдей соққан тап-таза сәби жүректерінің тіршілікке ынтық, өмірге құштар лүпілі естіліп тұрғандай. Сол екеуінің сәби күлкісін тиып, жүрегін жаралауға, бала біткеннің, болашақ бақыт атаулының қан тамырына у жіберіп шағуға ұмтылып, айыр тілі жалаңдап жорғалаған шұбар ала жасыл әбжылан жартастың етек

жағынан жоғары өрмелеп барады. Жыланның тура желке тұсынан әлдекімнің тамыр-тамыры білеудей алып қолы бас салып ұстап, буындырғалы тұр. О, ғажап, жартастың астында тұрып қараса, жыланның кұйрығы адамның басына ұқсайды. Үніле түсіп зер салған кісі әлгі адам басының тура Мидың басы екенін айырар еді. Қалқиған құлағы, жырта қарыс ауыздай түгелдей қашалып бітпегенмен, жылтындап қараған мейірімсіз көзі тура хандікі екенін бүкіл ғаскер, бүкіл жиналған жұрт жазбай танып, іштерін тартыпты.

Миге жалт қараған барша жұрт жылан көргендей шошына, жиіркене, тітіркене қалыпты. Мұны аңғарған ханның түсі өзгеріп, сирек, сойдақ тістері ақсиып, жылан көзі қанталап ғаскерлеріне әмір етеді. Бүкіл елден мың қашау, мың балға жинатып, мың ғаскерге ұстатып, мың арқанмен, белдерінен байлап, жартастың үстіне салбырата түсіріп, Жәәй жасаған қос сәбидің мүсіндерін бұздырады. Алып жартастың бетіне үймелеп қонған мың атбас шегірткедей құжынаған ғаскер күні-түні шақылдатып, шындап ғаламат шебер қолдан шыққан ғажайып мүсіннің бетін шұрқ-шұрқ тесіп, айғыздай береді. Талай адам арқаны үзіліп, аяғы тайып, басы айналып, жартастан ұшып өліп, тау етегі үйілген аткөпір мәйітке айналады. Ми сонда да қоймайды. Қашата береді, бүлдірте береді. Бүкіл дала, бар өңір қашау дыбысының шаң-шұң етіп, әміршінің құлағы шыңылдап, тас керең бітіп, әбден есенгірегінде барып ғаскерлерін тоқтатады.

Содан былай бетінде қорасаннан қалған дағы бар бұжыр адамдай кейіпсіз, жаралы жартасты жергілікті жұрт Жүректас атап кетіпті. Ұсқынсыз тастың жүрекке ұқсайтын ештемесі болмаса да, адам баласы қасына барса-ақ, екі сәбидің қосыла сокқан жүрек дыбысындай, әлгі жер бүкіл алапатымен дүңк... дүңк етіп, баяу соғып тұрады екен.

Бұл ғаламаттың сырын хан таба алмапты. Жартастың айналасына терең ұра қаздырғанмен, жүрек тасты орнынан қозғап, жүрек соғысын тоқтатуға ханның әмірі жетпепті.

Ми мұнымен қойса бір сәрі. Оның жауыздығы мен шексіз қаталдығы, адам баласына, сұлулыққа жасар мейірімсіздігі, жазықсыз сорлыларға деген сорақы сұмдығы әлі алда екен. Өзінің ұстазы Жәәйден өнері оза бастаған он жасар шәкірт Ғиззатты дүйім жұрттың алдына шақырып: «Сен малайлықта жүру орнына Жәәй-

дің қасында бүркеніп алып, ұсталық, зергерлік өнерін ұрлаған ұрысын, оған кінәлі — сенің он саусағын, бірінші ұрлығың үшін сенің бір қолың кетеді, екіншілей ұрлаған ұрысын, оған кінәлі — сенің он саусағын, бір-жаңғырыққа салып, айбалтамен жендеттеріне нысаналы оң қолын шаптыртады.

Содан бері осы өңірде Миден қалған бұйрық келе-келе дәстүрге айналып, ақыры, титімдей зат ұрлаған адам болса, әуелі бір қолынан, қайтып жасаса, екінші қолынан айырылатын қатал, мейірімсіз заң орнапты.

Қайырымсыз тас жүрек ханның зұлымдығынан Гүлсәнә да құтылмапты: «Сен енді жүрегің қалаған, жаның сүйген ғашығыңа ғұмырыңда қосыла алмайсың, сенен ұрпақ та болмайды, ана деген атпен мәңгі қоштасасың, сен енді әркімнің қолындағы ойыншықтай, кім көрінгеннің ермек етер, ләззәт тұтар уақытша қызығына айналып, қолдан-қолға көшіп жүресің. Сенің атың бүгіннен бастап Тәтәй болады, деп Гүлсәнәні кең сарайға қама-тып, малайларға бақтырады. Адам баласы, тірі пенде бұрын-сонды естімеген бұл сұмдықты ол былай ойлап тапқан екен: тобылғыдай бұралып, тал шыбықтай майысқан бүлдіршіндей қыздың мықынын, аяқ-қолын жұмсақ, жұқа дәкемен орап, тастай ғып матап, қабат-қабат шандып тастайды екен. Жана ғана бұлаланып толыса бастаған өрімдей қыздың тұла бойы қалыпқа түсіп тар-тылып, келе-келе, қиылған белі, жіп-жіңішке саусақтары, қолдары мен ағаш кебіс кигізген аяқтары нәзік қалпында солып, өспей қалады. Анда-санда байлауын ауыстырып отырар қыздың жасы он алты он жетілерге келген шақта әлгі дәке қалыптарды мүлдем алып тастамақ. Қыз бала жел үрлесе жығылатындай үлбіреген торғын қалпында қалмақ.

Осы өңірде Ми ойлап тапқан сорақы, сұмдық, келе-келе дәстүрге айналып, қолында билігі бар талай әміршілер мен әкімдер қолдарына бірнеше тәтәй ұстап, сол арқылы орасан байлыққа кенелетін болыпты. Тіпті, келе-келе байлыққа құныққандар тәтәйді қызбала тәй-тәй басқан шағынан дайындайтын болыпты. Сондықтан да шығар кейбіреулер Тәтәйді Тәйтәй атап кетіпті.

Әжесінің шындыққа бергісіз әрі қызық, әрі аянышты аңыз ертерісін үнсіз тындап отырған Аманай тап осы тұста шыдай алмай, балалық құштарлықпен, түсінбей қалған жерлерін ежіктеп сұраған.

— Әже, Гүлсәнәнің атын неге Тәтәй қояды. Неге ол кішкентай қыз болады, ол өспей ме? Оны неге қолдан-қолға көшіп жүреді дейсің. Сонда ол адам емес, қуыршақ па?

Тәтәй жайын былай да түсініксіздеу етіп айтқан Балзия немересіне одан сайын бұлдырлау жауап беріп, орағытып кеткен:

— Тәтәй деп, енді, ханның әшейін бір қоя салған аты ғой. Оның өспей қалатын себебін айттым емес пе. Баласы өлген соң, әдейі қысастық жасаған екен деп Мидің де олардан алған өші ғой. Өзің дұрыс айтып отырсың — қалыпқа салған тәтәй қуыршақ қана болып қалады. Оны жұрт ойнау үшін ғана алады. Тірі қуыршақты әркімге уақытша берген хан әрине тегін бермейді. Оны қазір айтамын.

— Иә, сосын не болады, әже? Айта бер. Енді түсіндім,— деп «қуыршақ», «ойыншық» дегенді білетін Аманай үзілген ертегінің жалғасын ынтыға күткен.

— Арада жыл өтеді. Тәтәй-Гүлсәнә дәл бабына келді-ау дегенде хан Ми жаршыларына әмір етіп, шар тарапқа жар салдырады. «Жанды қуыршақ Тәтәй-Гүлсәнә дер шағына жетті. Енді қолға алып мейірі қанғанша ойнауға болады. Бірінші алатын адамның қолында Тәтәй отыз күн тұрақтауға тиіс. Осылайша ол қолдан-қолға отыз күннен ауыса бермек. Ол үшін шарт біреу: Кімде-кім алтынмен апталып, күміспен күптеп, асыл тастармен жауып, меруертпен тізген бас киімді жаздың бір шуақты күні Тәтәй қуыршаққа тарту етуге тиіс. Бұл Тәтәй — Гүлсәнәның тілеуі. Таңдауын да сол шешеді. Кімде-кімнің бас киімі тәтәйға ұнаса, қуыршақты алып ойнайтын бірінші иесі сол болады. Қалған кезекті бас киімдерге қарай Мидың өзі шешеді. Ми қай бас киімді Тәтәйға кигізеді,— келесі иесі сол болмақ. Бір ай киілген бас киім хан соқтырған «Тәтәй сарайында» қалып отырмақ. Бас киімдер жарысы, Тәтәй қуыршақты немденушілер жарысы келесі жылдың жазында өтеді. Бір жыл дайындалуға пұрсат».

Шар тарапқа жайылған бұл хабар жеті таудың ар жағындағы жеті өзеннің төңірегін мекендеген қалың елге де жетеді. Бұл кезде Мидің қаһарынан қорқып, жер басып, күн көре алмаған Физзат жеті таудан асып, сол елге қашып барып, паналап жүрген. Таласқа түсер Тәтәй-Гүлсәнә жайын бұл да естиді. Естиді де, қатты күйзеледі, іші өртеніп аласұрады. Не істерін білмей қамығып жүріп, сол өлкедегі жасы жүзге келген атышулы кемеңгер

ақсақал Садыр қартты іздеп барып мұнын шағады.

Зергер ұста баланың қайғымен өткен бар өмірін егжей-тегжейлі сұрап білген кемеңгер Садыр ұзақ ойла-нып отырып, оған көрегендікпен ақыл айтқан екен: «Өзіңмен бір күнде туып, қатар өскен Гүлсәнәң мұндай қиын-қыстауда жатқанда тағдыр талқысына түсіп, көрінгеннің қолжаулығы болып, еріккеннің тәлкегіне айналғалы тұрғанда, оны құтқару үшін басыңды ажалға тігемін деуің ерлік қана емес, азаматтық. Бірақ, ай, балам-ай, өте қиын әрекетке бастағалы тұрсын. Бас сауғалап, өмір бойы тірі өлік болып жүргенше, адал өліммен өлгенінді артық санайды екенсің. Бетіңнен жарылқасын. Бар. Гүлсәнәнің бас киімді қалауы, шуақты ашық күнді қалауы тегін емес. Мұнда ғажайып сыр бар. Ол жұмбақты өзің шеш. Ойлан. Қолыңнан келсе, жеңіп ал, реті келсе, ғашығыңды алып қаш. Жеті өзенді жайлаған осынау жалпақ елге жетсең, екеуіңе де бұл жер пана. Осы жолы саған таза жүрегің басшы да, өнерің жебеушің болар. Ойлан. Бар өнеріңді сал, аянба. Шын өнер қиыннан алып шығар. Бердім, шын тілеу, ақ батамды!»

Ақылды қарияның батасынан қуат алып, қырандай қанаттанған Физзат күні-түні ұйқы-күлкісіз жүріп, әкеден көрген, ұстаздан үйренген бойындағы бар өнерін салып, дайындалады.

Келесі жылы, жаздың бір шуақты күні, Мидің жаршыларынан құлақтанған дәмелілер жан-жақтан ағылып, тау бөктеріндегі ат шаптырым кең алаңға жиналыпты. Көктемдегі кара қарғаларша, өлімтікке жиналар күзғындарша қаптаған өңкей әумесер байлар мен саудагерлер, төрелер мен әкімдер алқа-қотан отырғанда жер қайысыпты. Тап ортада, биік сәкіде, қабығы аршылған тұттай жанды қуыршақ. Тәтәй. Тал шыбықтай бұралған мүсініне көз тоймайтын, сұлулығынан көз ұялатын Гүлсәнәнің жығылып қалмас үшін ұстаған күміс таяғы мен аяғында алтыннан зер жүргізген хайы¹ ғана бар. Жазылған жозыдай шағын жайдақ төбеде, алтын тақта отырған хан күн арқан бойы көтерілгенде қолындағы балдағын көтеріп, белгі беріпті. Белгі күткен дәмелілер қоржынға тығып, сандыққа салып үлбіретіп әкелген, неше бір шебердің қолынан шыққан бас киімдерін кезекпен келіп, Гүлсәнә-Тәтәйдің алдына салыпты. Алтынмен аптап, күміспен күптеп, інжу, маржаннан зерленген, бірінен бірі өткен ғажайып тақиялар мен топыларды, бө-

¹ Х а й — шәрке.

ріктер мен төбетейлерді көргенде қызыққа жиналған жұрт таң-тамаша қайран қалысыпты. Осы өлкені жайлаған ойраттар мен торғыттар, бояттар мен дербеттер, өлеттер мен зақшын, қошыттар өз милләтінің киімін тарту еткенде, Мидің де көзі жайнап, осынша байлыққа кенелгенін ойлағанда есі шығып, ыржалаңдап күле беріпті. Бірақ осыншама баға жетпес қымбат дүниелердің бірі ұнамайды Гүлсәнәға. Тәтәй қыз қолына алған бұйымдарды жаратпай, басын шайқап, сәкінің қасына лақтыра береді, лақтыра береді. Тәтәй қуыршақпен ойнауға дәмелілердің әкелген бас киімдері үйіле-үйіле биік төбеге айналады. Жарқ-жүрк етіп көздің жауын алған асыл тасты бұйымдарға қуанған Мидің сойдыған жайын тістері ырсып, тілі күрмеле беріпті.

Күн дәл тас төбеге келіп, сый тартар адам таусылған кезде, жан баласы бұрын-соңды көрмеген бір салт атты сақыр-сұқыр етіп жетеді. Көзіне кигіз көзілдірік киген таңғажайып жігіттің астындағы аты да таңғажайып: құлындай ғана ергежейлі, тұрқы ұзын, жал-құйрығы, құлағы жоқ керемет мақлұк. Шоқытқан бойы ешкімге сәлем де берместен, рұқсат та сұрамастан тура сәкінің қасына тоқтап, қанжығасындағы қоржыннан ораулы затты ала бергенде-ақ түсі келмей өңі бозарып, шуаққа да жылынбай қалтыраған Тәтәйдің бетіне қан ойнап, қызғалдақтай құлпырып, сәби күлкімен Миге қарап белгі беріпті. Мұнысы осы адамның сыйын ұнаттым, бірінші қалауым осы дегені екен. Ойда жоқта тап болған жат адамды хан ұнатпай, езуін жиып, күлкісін тиып, «әуелі киіп көр, бәріміз көрейік» деп, тағынан атып тұрып, алыстан зіркілдейді. Жат жолаушы орауын ашып, бас киімді Гүлсәнәға кигізе бергенде Ми де, қарақұртша қаптаған қалың жұрт та «аһ» деп, көздерін басып отырып қалыпты. Жолаушының қолындағы бас киімнің асыл тастары күнге шағылысып, айдай әлем жарқ еткенде бәрінің көзі қарығып, көпке дейін аша алмапты. Орауын жаза берген жолаушының бір жақ шолақ қолын аңдып қалған кәрі Ми: «Ұстандар. Мынау ұры майлай, ұры Физзат» деп жан даусы шығып байбалам салып айғайлап, сорақы үнмен бақырыпты. Бұл кезде сәукелені басына кигізген Гүлсәнәны артына миңгестіріп, «белімнен мықтап ұста, көзінді жұмып отыр!» деп тойтың ортасынан Физзат сытылып шыға беріпті. Астына мінгені — өзі жасаған бұрандалы ағаш ат. Гүлсәнәнің басына кигізгені — жеті өзен жұртының үлгісімен тігілген қалыңдық сәукелесі. Бір жыл бойы таулар мен өзен, көл-

дерді ұйқы-күлкі көрмей тынымсыз аралап, бай өлкенің асыл тастарынан өзі қашап, өзі мәнерлеп жасаған бұйымдары, жүргізген зерлері саф алтын, шын меруерттен де артық, өткір күнге шағылысып, жалт-жұлт жарқылдап, сәуле шашып, от бүркіп барады.

Қапұрылып отырып қалғандар Ғиззат пен Гүлсәнә алысқа ұзап кеткен соң ғана көздерін ашып, естерін жиып, алас-күлес жүгірісіп, аттарына қонады. Ми де күміс күймесіне кіріп, ең жүйрік деген қырық малайына төрт жағынан кезекпен кезек көтертіп, алыста жарқырап кетіп бара жатқан екі жастың соңынан қуып береді.

Бұлар тура тауға қарай қашыпты. Сондарынан андыздай шапқан мындаған дәмелі жандар, кешке дейін бұларды өкшелей отырып, тек алыстан ғана көз жазбай қуа беріпті. Жақындай қалса-ақ күнге шағылыса жарқылдаған сәукелеге қарай алмай, ат тізгінін тартып, амалсыз тежейді екен.

Күн қайтып, кеш түсе бергенде барып Ғиззат пен Гүлсәнә тауға жетеді. Сәукеленің де енді күн бата көз ұялтқан сәулесі азайып, алыстағы жұлдыздардай ғана жарқырап бара жатады. Сонда ғана қуғыншылар қиқу салып аттарына қамшы басады. Тау етегіне жеткенде ағаш аттың да бұрауы таусылып, Ғиззат пен Гүлсәнә жерге түсіп, сыңсыған ну қарағайлы тауға жаяу жүгіреді. Уф еткен желге майысар балапан аяқ нәзік Гүлсәнә сүрініп құлай береді. Қолындағы таяғы түсіп, аяғындағы хай ұшып кетеді. Артынан жау қуған Ғиззат Гүлсәнәні көтеріп алады.

Тау жүрген сайын биіктей береді, жүрген сайын қия тастар қиындай береді. Аттарын төменде қалдырған қуғыншылар да жан-жағынан қаумалап, бұларға қарай жақындай түседі.

Әбден шаршап, әлі құрып титықтап, әлсін-әлсін бір құлап, бір тұрып биікке ұмтылған Ғиззат ақтық күшін салып, қуғыншылардан ұзап, ең биік төбеге шығып дамылдапты.

Күнұзын ағаш атпен жанұшырып қашып, кешкүрым биік тауға жаяу-жалпылай шыққанша жүрегі өрекіп, буын-буыны босап, қайғыдан, ызадан налып отырып, талып ұйықтап кеткен Ғиззатты Гүлсәнә оятуға аяйды. Бәрібір оятқанмен не шара — тақия төбе таудың жан-жағынан андыздап, тінте сүзіп келе жатқан илеуіне жеткен құмырскадай қаптаған жұрттан енді құтылу жоқ. Амалы құрыған дәрменсіз Гүлсәнә басындағы сәукелесін шешіп алып, Ғиззатқа естіртпей, зар илепті: «О, тә-

ірім не күніңді тез шығара көр, не аспаныңды аша гөр, біздей бейбақтарыңды ана қанды қол қарақшылардан құтқара гөр! Тым құрмаса тау асып та кете алмадық. Жеті таудың ар жағындағы жеті елге де жете алмадық» деп жалынып, жалбарыныпты. Бұл оразаның тұсы екен дейді. Қуғыншылардың алды, міне, міне жетті-ау, енді Ғиззатты өлтіріп, Гүлсәнәні тірідей мазақ етіп, қорлайды-ау деген сәтте аспан қақ айрылыпты. Бұл түн кәдір түні екен.

Оразаның алдында, соңында бір келер кәдір түнінде аспан қақпасы ашылады екен. Оны әркім көре бермейді. Оны көрген адам тәңірінен не тілесе, сол тілеуі қабыл болады дейді. Тек шарты сол — екі тілеу емес, бір-ақ тілек айту керек. Және аспан қақпасы жабылғанша үлгеру керек.

Айдай әлем күндізгідей жап-жарық болып, көк жүзі нұр сәулеге бөленгенде Ғиззат та «аһ» деп көзін ашқан екен, Гүлсәнә да тәңіріне сыңар тілеуін айтып үлгеріпті. «О, жасаған ием, осы төңіректің бәрін мұзға айналдыра гөр!». Аспан қақпасы қайта жабылғанда ақ сәукеле әп-сәтте аспанмен тілдескен аппақ мұзды шыңға айналыпты да, Ғиззат пен Гүлсәнә құшақтасқан қалпында шыңның ішінде қала беріпті. Сәукеленің ақ жібек жаулығы тау ішіндегі терең көлді жауып, шың бөктері мәңгі мұзартқа, қуғыншылар мұз қабыршығына айналып кетіпті. Төбесіндегі бергек желекке қадалған қарқара үкі ақша бұлтқа айналыпты. Төбесінде ылғи шыр айналып жүзіп жүретін бір шөкім ақ бұлт сол қарқара екен де, шыңның бетіндегі күнге шағылысып тұратын жұлдыздар төбелдірігі мен мандайшасына қадалған, салпыншақ бет жактауына тізген асыл тастар екен. Рас па, өтірік пе, кім білсін: «Құдайдың құдіретін көргің келсе, тауға шық» деген сөз осыдан қалыпты деседі...»

Тұңғыш рет естіген мына аңыз-ертегіге кәдімгідей сеніп, бүкіл оқиғаға шын иланған Аманай көпке дейін, неше күндер мен түндер бойы Сәукелені есінен шығара алмаған. Әжесінен қайта-қайта сұрайтыны — бұрынғыдан да енді ғажайып жұмбаққа айналған Сәукеле жайы:

— Сонда Сәукеле түгел мұзға айналып кеткен бе?

— Иә, түгел мұзды шыңға айналған.

— Сонда, Ғиззат пен Гүлсәнә да мұзға айналып кеткен бе?

— Иә, мұзға айналған.

— Сонда, олар енді тірілмей ме?

— Тірілер еді, бірақ оларды шынның астынан шығару қиын ғой.

— Шынды қопаруға болмай ма?

— Жок, болмайды. Тек кәдір түнінде, аспан ашылған кезде ғана қайтадан тілек айтып құтқаруға болады.

— Ендеше біз неге барып құтқармаймыз, әже, барайықшы. Кәдір түнін күтейікші.

— Е, Аманым, ол жерге жету қиынның қиыны: кәдір түнін күтем деген адам әңгекке¹ түсіп кетеді, не боранда ұшып, аязда үсіп өледі.

— Онда жаз болмай ма, жылы жаз?

— Жок, онда мәңгі қыс, мәңгі мұз. Гүлсәнә солай тілеген. Осы беттен барар адам баласына өзінің де көңілі мұздаған Тәтәй қыз, сәукелеге мәңгі ызғар шаштырып қойған.— Тәтәйлер мен қатал заң ешқайда жетпесін. Бар зұлымдық осы манда қалсын, бұл араға жан аяғын баспасын, жамандықтан тәлім алмасын, мұз құрсаңған Сәукеле екі жаққа шекара болсын деп тілесе керек. Ал Сәукеленің арғы бетіне ассан, шіркі-ін, күн де жадыранқы, жер де жайдары...

Сәукеленің арғы бетін айта бастаса-ақ әжесінің қызыл жиекті қартайған көзінің түкпіріне жылт етіп бір түйір жас келе қалады. Мұны алғашқыда Аманай аңғармайтын. Кейін бір тағы да сұрап, тағы да ежіктегенде, көңілі босаған әженің үнінде тұншығып жатқан жасырын сиқырлы сырдың барын жай ғана жүрегі сезіп, байқағандай еді. Әжесінің мұнды жүзіне аянышпен қараған бала бәрібір жетесіне жетіп түсінген жоқ. Ол жөнінен әжесі де тіс жарып ештеме айтқан емес.

Енді, міне, әжесінің айтқаны рас болса (бұған дейін ол өтірік айтып көрген емес), сол Сәукеле тауына қарай, екеуден екеу ұзай берді. Өлмелі кемпір, қаршадай қағылез бала.

Бұлар тауға қарай беттегенде шағын ауыл үйлерінің терезелерінен жаңа жаға бастаған шам жарықтары әлсіз сығырайып, ел орынға отырған. Іңір қаранғылығында бейсауыт шыққан жолаушыларды ешкім аңғарған жоқ. Тек ауыл сыртынан тышқаншылап қайтқан жалғыз-саяқ ит қана, өзіне таныс кемпір мен баланың соңынан ұзақ қарап тұрды да, мүлдем бөтен жаққа салғырт шәуілдеп, үйіне қарай сөлең-сөлең жорта берді. Онысы «осы

¹ Әңгек — мұзарттың жарығы

бейуакта қайда барасыздар?.. Е, мейілдерің!» деп, өзінше әрі мүсіркеп, әрі мысқылдағаны сияқты.

Әже мен немере ескі сүрлеумен әудем жер ұзап шыққан соң, арттарынан қызыл ай туды. Ол да: «бейуакта қайда сапар шектіңдер, о-о, бейбақтар, қараңғыда адаспайсындар ма, жарайды, жол көрсетейін» дегендей, көкжиектен қылт етіп шығысымен көк мақпал аспанға өрмелеп, биіктей берді. Биіктеген сайын самалдай жайнаған жұлдыздардың оты өлеусіреп, қызыл ай ағарып, жарықтана түседі. Төңірек енді анық көріне бастады.

Сүрлеу, бір заманда, керуен жолы деп аталатын, ат тұяғынан от шашарлық қайрақтай қасқа жол болса керек. Ол кезде бұл арамен кім жүрмеген: қаздай тізілген түйелер кернеуі де, қыз алып, қыз беріскен құдалар нөпірі де, қыстаудан жайлауға, жайлаудан күземге ағылған табын-табын жылқы тұяғы мен отар-отар қой-ешкінің аша тұяғы да, қашқан да, пысқан да, ұры да, қары да осы жолды басқан шығар-ау. Заман өтіп, жер тозған сайын, сауық кетіп, ел азған сайын қасқа жол да тарыла-тарыла келіп, кең қара жолға, қара жол тілім-тілім жарылып, ескіре келе үш аяқты арба жолына, одан келе-келе өрістен қайтар азбыншы малдың жалғыз аяқ жолына айналса керек. Қазір, жүргіншілер қатынамайтын, қалған көне жол екенін білдіретін белгілер — сүрлеудің екі қапталына бойлай өскен ащы жусан мен сабағы сидиған бойшаң қурайлар ғана.

Қолына сабаудай қысқа таяқ ұстап, бір иығына теңдеп асқан қос қоржынды кемпір алда. Дәл кемпірге ұқсап кішілеу екі қоржын асқан бала соңында. Екеуі де үнсіз. Екеуі де ширақ.

Бұлар ұзақ жүрді. Он төртінде дөп-дөңгелек болып мінсіз толған ай иыққа көтерілгенше жүрді. Ай биіктеген сайын сүттей жарықтанып, иен дала кеңіп барады. Алыста сұлап жатқан алып тау жоталары да қарауытып, белдеуленіп, жазық жерден еңсесі биік көрінеді. Сол жоталардың ар жағында, үшкір басы ай жарығына шағылысып, Сәукеле де жарқырайды.

Бұлар ұзақ жүрді. Алыстағы Сәукелеге қарағыштап қойып, әжесінің соңынан үнсіз ерген Аманай анда-санда тоқтап, артына бұрылады. Мұнысы — «қанша жер жүрдік?» — деп, өзінше, аяңмен алған жолды мөлшерлегені. Қараған сайын елден ұзағанын ауыл оттарының өлеусіреп сөне бастағанынан аңғарады да, артына қайырылмастан еңкеңдеген әжесінің соңынан томпандай басып, қуып жетеді.

Туғалы тұңғыш рет аулынан ұзап шыққан Аманайға айналасында түнгі табиғат әрі қызық, әр жат. Әлгі әзірде ауыл маңында жусаған өзіне таныс екі-үш жылқының пысқырғаны, бағанағы кеткен итке қосылып шәуілдеген бір-екі иттің үні жүрген сайын талып естіліп, тұншыға тынған. Ауыл енді бұлармен мәңгіге қоштасқандай, қара-құра тартқан үйлеріне дейін көзден ғайып болып, жым-жырт күйге түсіпті.

Ай астында үнсіз мүлгіген иесіз жапанда екі-ақ тіршіліктің дыбысы естіледі. Шаңсыз шөптесін сұрлеумен аяндаған әже мен немеренің аяқ сыбдыры, ара-кідік жол жиегіндегі бетегеден пыр етіп ұшқан бір топ бөдене қанатының суылы. Түн тыныштығын бұзып үрке көтерілген бөденелер лезде жер бауырлай суылдап, лезде қара жерге сүңгіп кеткендей болады. Тек әр тұстан «бытпылдық, бытпылдық қайда барсам бытпылдық» деп, бір-біріне түнгі ұйқы алдында хабар берген дыбыстарынан ғана олардың тірі екендігі сезіледі.

Әлден уақытта таңдайы тақылдаған бөденелер үні де сиреп барып, мүлдем семді. Тегі, олар да таң алдында жағы талып ұйқыға кететін шығар.

Анда-санда тұс-тұстан сирек естіліп тұратын бытпылдық үні де түнгі даланың сәні, түнгі даланың тіршілігі екен-ау. Тым-тырыс тыншыған төңірек, енді заматта жағы қарысқандай үнірейіп, суық тартып, өлі далаға айнала берді.

Аманай жаңа аңғарды — өң мен түстің арасындай көгілдір тартқан дала енді буалдырланып, күлгіндене бастаған екен. Тас төбедегі аппақ ай сынық сүйем төмен құлап, бозара қалыпты. Сәукеле мұнартып, көмескіленіп барады. Аманайдың бетіне суық леп тиді; қара қошқылданған тау аңғарынан ескен таңғы самал; күзгі, ызғарлы салқын самал. Неге екені белгісіз шыққалы бірінші рет Аманайдың тұла бойы өз-өзінен тітіркеніп, мұздап қоя берді. Ауылдан ұзағалы әжесінен бірде алыстап қалып, бірде қуып жетіп келе жатқан бала енді әлденеден қорыққандай, бір елі қалмай өкшелеп, кейде тіпті артынан әлдебір суық қол бас салып ұстап алатындай әжесінің алдына ойқастай шығып, жалтақтай берді.

Әже әлі де ләм деп тіл қатқан жоқ. Үнсіз жүріп келеді. Әлден уақытта барып, алдан бір жат үн естілгенде ғана немересін тоқтатып алып, тың тындады:

— Тұра тұр... Естимісің, менің құлағым ба, шыңылдап келе жатқан, әлде бір дауыс..?

Әжесінің даусы Аманайға қорқынышты естілді. Ол әжесімен қосыла үрейленіп, үнсіз тың тыңдады. Алдан шыққан дауыс одан да үрейлі еді. Сынсығанға да, жылағанға да ұқсас талып естілген аянышты, әрі қорқынышты үн — адам үні екен. Белгісіз адам біраз уақытқа дейін бір қалыпты ыңырсып, аракідік өксігендей үні үзіліп-үзіліп кетеді де қайта сыңсиды. Енді бірде ыңылдағандай болады. Дауыс алдыңғы жақтан шыққан екен. Тіпті алыс жерден емес, жақын жерден. Әлгі адам даусына енді үзік-үзік, бірақ бір мезгілде шик-шиқ еткен дыбыс қосылды. Әлсіз шиқыл-арба доңғалағының шиқылы. Көп ұзамай, ай астында бауырына көленкесі түскен арбалы жолаушының қарасы да көзге ілікті. Ылдида келе жатқан жолаушы тап алдарындағы белестен көтеріле берген еді.

Балзия жалма-жан немересінің жеңді білегінен ұстап, жолдың екінші қапталына қарай дедектете жөнелді. Бұл ара — қалың ақ ши. Аманай түк түсінген жоқ. Әйтеуір әжесінің жанұшыра сүйрелегенінен бұл қорқыныштың тегін емес екенін сезіп, ештеме сұрауға мұршасы келмей, үнсіз ере берді. Дара-дара өскен бір-неше түп шиден өтіп, қалың, ұзын шидің тасасына жасырынған соң барып, екеуі де жолға қайта қарады. Бұлар жолаушыға көрінбеуге тиіс. Ал, жолаушы болса, сидам шидің ара-арасынан анық көрінеді.

Түнгі жолаушы ыңырсып, өзінше ән айтып келе жатыр екен. Бірақ, әнінде ырғақ та, белгілі әуен де жоқ, зарлы, мұңды уіл ғана бар.

Есек жеккен баланың ойыншығындай шағын арба анадай жерден қатарласа өте бергенде барып, Аманай жолаушыны жазбай таныды: ауылдағы кәдімгі молақ То-мар-Омар. Жеккен есегі де, кішкентай темір доңғалақты арбасы да сонікі. Бұдан басқа есек арба бұл төңіректе ешкімде жоқ. Молақ шал ішінде шалқасынан түсіп зарлап жатыр. Өзі көрінбесе де даусынан ажырату қиын емес.

Елден бүгін кешке ғана шықса да Аманай ауылдасын сағынып қалғаны ма, әлде мына иесіз ай далада таныс адамды ес көргені ме, айғайлап, жүгіргісі келді. Бірақ жүгіре алмады.

— Әже, мынау өзіміздің... — деп ұмтыла бергенде Балзия оның иығынан тартып қалған. Жай тартпады, жұлқи тартты. Әлсіз кемпірдің қолы онша батпаса да, бұл тартыста бір гәп барын түсінген бала амалсыз бөгелді де, енді сыбырлай сөйледі:

Әже-ау, өзіміздің Томар-Омар ғой!

— Болса қайтейін деп ең!

Балзияның үні де зілді шықты. «Сәукелеге баратынымызды ешкімге айтпа, дымың ішінде болсын» деген әже ескертуі есіне түсіп, өзін уәдесінде тұрмайтын кінәлі адамдай санап, Аманай жым болды. Әйтсе де баланың аты бала емес пе, Томар-Омар әбден ұзап, қайғылы үні де, арбасының шиқылы да естілмей, көзден тасаланғанда барып, сүрлеуге шыққан әже соңынан ілесе бере, қайтадан сөйлеп келеді:

— Әже, сен алдында бөтен біреу деп қалдың ба? Ол Томар-Омар атам екенін даусынан-ақ таныдым. Өзі қайдан келе жатыр? Өзі тағы мас қой... Мас болса-ақ өзі өлең айтады, жылайды. Әлгі жынды Қанипа ұрады деп қорқады ғой, иә, әже? Былтыр Қанипа кеудесіне отырып алып ұрған. Сосын, жылаған. Неге үйтеді, әже? Өзі ұрып, өзі жылайды...

Аманай өз даусын өзіне ес көріп, сөйлеген сайын самбырлап даланы басына көтере бастаған еді, Балзия қалт тоқтады да, немересінің бетіне қарады.

— Сен, енді, айдалада бұлай айғайлама да, адам көрсең, кім болса, о болсын, көзіне түспеуге тырыс. Әйтпесе, біреу-міреу көріп қалса, бізді Сәукелеге жібермей қояды. Ал, әлгі Томар-Омар жайын кейін айтамын. Оны сен сұрамасаң да айтамын. Сен білесің әлі... Бәрін білуің керек...

Сөзінің аяғын екіұшты бітірген әже соңынан Аманай тағы да ере берді. Бұл жолы олар сүрлеумен онша ұзақ жүрген жоқ. Балзия әлденені бағдарлағандай, әлденені есіне түсіре алмағандай жол жиегіне, тау жаққа ұзақ аңырып қарап тұрды да:

— Осы тұс болар — деп, өзімен-өзі ақылдасып, кеңескендей баяу күбірледі де, енді суық самал үрлеген тау бөктерін бетке алып, жолсызбен жүріп кетті.

Аманай шыққалы бірінші рет ойға қалып, әжесінің мына қылығына таңырқап келеді. «Сәукелеге баратынымызды ешкімге айтпа» дегенде, Томар-Омардан жасыруы қалай? Жаңа, жолда тоқтатып алып сөйлесу орнына, одан жасырғаны несі? Басқадан сыр сақтаса да, молақ атама үйтпеуші еді ғой. Үйткені, өздерінің шағын ауылында көп сөйлесіп, бас шұлғысып әңгіме шертіп, көп ақылдасатын адамы да жалғыз сол емес пе?»

Томар-Омар — екі аяғы бірдей тізесінен жоғары кесілген мүгедек шал. Ел арасында оны «молақ шал», «Томар-Омар» дейтіндері де содан. Өзі — етікші. Ауыл-

дағы бала-шағаның, кәрі-кұртанның ескі-құсқысын жамап-жасқайтын жалғыз етікші — осы. Өзінде бала жоқ. Алдына салған малы да ешуақытта болмапты. Қанипа атты жалғыз жыңды кемпірі, кесілген томардай домаланған бойына лайық, жаңағы есегі мен есек арбасы ғана бар байғұс адам.

Кемпірі ертеректе, келіншек кезінде жынданыпты дейді. Анда-санда ғана жұртпен сөйлесерлік кіресілі-шығасылы есі бар. Әйтпесе, жыл бойы ешкіммен араласпайды да, ел ақтап жүрмейді де, әйтеуір үйінен шықпайды. Екі мүсәпір бірін-бірі бағатын болса керек. Қар аласапыран еріп, көктем туа бергенде, Қанипаның ұстамалы ауруы қайталап, ес-түсін білмей жынданатыны бар. Жаңа ай туған кезде де есіріп жүреді. Ондайда өз киімін өзі дар-дар айырып жыртып, ауыл көшесінде тыр жалаңаш жылап отырып алады. Түсініксіз бір өленді қайта-қайта айтып, қайта-қайта жылайды. Не сықылықтап күле береді:

Әңгек-ау, әңгек
Меруертімді қайтып берші,
берші деймін меруертімді,
Өзім тағайын,
Өзім бағайын,
Құлап қалды ғой,
Жылап қалды ғой,
Берші деймін меруертімді,
Өзім тағайын,
Өзім бағайын...
Әй, Саукеле, Саукеле,
Сенің қалтаңда меруертім жатыр,
Қайтып берші,
Берші деймін меруертімді.

Осы бір мағнасыз өлең сөздерін, кейде, кешке дейін жүз қайталап, жүз жылап, жүз күлетін шығар. Білетіндердің айтуына қарағанда, бұл өленді Қанипа Қанипа болғалы, елу жыл бойы айтып келеді. Мән, мағына беріп, түсініп айтпайды, әйтеуір жаттап алған, жынданған кезде ғана есіне түсетін көрінеді. Бұдан басқа білетін өлеңі де, әні де жоқ. Бұл өленді, тіпті әрлі-берлі уақытта бүкіл ауыл бала-шағасына дейін жатқа біледі десе де болады. Бірақ ешкім айтпайды. Тек әркімнің көкірегінде сақталған.

Биыл көктемде Қанипаның тап осылай жынданғаны бар. Мұндайға еті өліп алған ауыл адамдарынан ешкім де оның қасына келіп мүсіркеген жоқ, қолынан жетелеп үйіне де апарған жоқ. Тегі, жылап-жылап өз-өзінен шар-

шап, қояр дейтін шығар. Аманай, қасында өзімен тете-лес үш-төрт бала бар, киімін жыртып отырған Қанипаға жақындауға бата алмай, қорқып, үрейлене қарап тұрған. Молақ шал қара санының астына таққан төрт дөңгелекті арбасын екі қолымен жер тіреп жылжытып, қол-қамшының өріміндей ғана жіңішке бұрымын тарқатып, селдір шашын жайып жіберген Қанипаға келіп, қолынан тартып, үйіне сүйрелеген. Қанипа оның бетіне танымаған адамдай ұзақ бажырая қарап, тартыншақтап отырған да, бір мезетте бас салып шалын жерге салып ұрған. Дөңгелек арбашығымен қоса аударылып, домалап жатқан молақ күйеуінің кеудесіне мініп алып, түйміштеп, әлгі «әніне» басқан. Бір кезде ағыл-тегіл жылап, жер тырмалап, көзі шатынап, сықылықтап кеп ішегі түйілгенше күлген.

Қанипаның неден ауруға шалдығып, жынданғанын қариялар білсе де, жастар білмейді. Жастар дегенде, қайбір жастар бар. Балаларға оны ешкім айтып та көрген жоқ, балалар ешкімнен ауру жайын сұрап та көрген емес.

Басына түскен осы екі қайғыдан — екі мүгедектік зардабынан Томар-Омар ара-тұра ішетінін жұрт біледі. Бірақ, ешкім ештеңе демейді. Және де қайдан ішетінін де сұрамайды. Әйтеуір екі ай, үш айда бір, домалаңдап жүріп есегін жегіп алады да, арбаға жантая мініп, бір жакқа кетеді. Қайда баратынын да, кімнен ішіп келетінін де ешкім білмейді. Жұрттың айтуынша, ішетіні — бұл ауылда жоқ жынды су.

Сол жынды суды ішкен күннің ертеңінде ме, әйтеуір көп ұзатпай молақ шал Аманайдың әжесіне келеді. Қайдан алатынын кім білсін, Балзияға көп қазиттер әкеледі. Бұл ауылда хат танитын кемпір — жалғыз Балзия. Қашан есек арбасын жегіп, қашан әлгі сапарына қайта аттанғанша, Томар-Омар анда-санда келіп, жаңағы қазиттерде жазылғандарды Балзияға неше қайтара оқытып, өзі аузы ашылып тыңдап отырады. Аманайдың әжесі де бұл қазиттер қашан тозғанша басына жастанып жатып оқиды десе болғандай.

«Енді әжесіне не болды? Өзінің сырласы Томар-Омардан неге жасырынады? Әлде Сәукелеге баруды сырласына да айтпау керек пе екен? Онда Сәукеле киелі болғаны ма?»

Сәукелені ойлағанда, Аманайдың есіне жаңағы өлен қайта түсті:

...Әй, Сәукеле, Сәукеле,
сенің қалтаңда меруертім жатыр!
Қайтып берші,
Берші деймін меруертімді!

Ә, ендеше, бар сыр Сәукеледе екен.

Аманай қашан Сәукелеге жеткенше тағаты таусыла ойлады. Қашан жетіп, өзіне жұмбақ болған құпия сыр ашылғанша аңсады. Ол сыр кәдір түнгі аспан қақпасының ашылуымен байланысты екеніне күмән келтірген жоқ.

Бұлар күндіз ұйықтап, түнде жүріп, үшінші тәулікте Сәукелеге қол созым жерге тоқтаған. Қоржындағы тағамдарын, ыдыстарын шығарып, бір қалтарыста салдырап аққан бұлақ қасында екі күннен бері үйреніп алған әдетпен шай қайнатып, ішіп отырғанда:

— Әже, Сәукелеге жеттік емес пе? Енді таң алдында аспан ашыла ма? Біз көре алмай қалмаймыз ба?— деп, Аманай, ақыры үшінші тәулікте шыдамай, әжесінен сұрады.

— Жок, Аманай, аспан ораза күнінің соңына қарай ашылады. Біз оған дейін Сәукеледен де өтеміз,— деді әжесі.— Одан өткен адамның ғана тілегі қабыл болады.

— Сонда... Сәукеленің ар жағында не бар өзі?— Бұрын әжесі Сәукеленің ар жағын қанша тамсана есіне алғанмен Аманай онда не барын, неге жақсы екенін сұрамайтын.

— О-о, ар жағында зәулім, көгілдір тау бар.

— Тау ғана ма? Оның ар жағында?

— Тағы да тау.

— Оның ар жағында?

— Тағы да тау.

— Сонда, неше тау өзі, бітпей ме, бола бере ме?

— Жеті тау бар, Аманай! Жеті тау!

— Ал, жеті таудың ар жағында не бар?

— Оның ар жағында жеті өзен бар. Жеті өзен Жеті су.

— Оның ар жағында не бар?

— Ар жағында емес, сол жеті өзеннің бойына қоныс тепкен жеті рулы ел бар... Жәрәйді, Аманай, оны да көрерсің. Кәзір дем алайық. Түнде Сәукеледен өтеміз... А-ай, Сәукеле... Сәукеледен өтсек екен... ар жағы оңай... дем ал!

«Ар жағы оңай Тағы да ар жағы?» Аманай әжесінің бұл жолғы жұмбақтай салған сөзінен де ештеме ұқпады, «Жәрәйді, Сәукелеге жетейінші», деп, Аманай тағы

да өзін-өзі іштей жұбатты. Сәукелеге барған соң бар қызықты көріп, бәрін түсінетіндей, бар жұмбақтың сыры ашылатындай боп елестеді. Әзірше бұлдыр елес. «Тек, шыдау керек. Әжені мазаламай, шыдау керек».

Қоржынның шетін жастана қисайған Балзияның ойы болса, бұл кезде, Сәукеледен де алыс соң-ау жеті таудың ар жағындағы Жеті Өзен жұртын шарлап, бұдан табаны жалпақ елу жыл бұрын өткен, елу жыл бұрын шеккен қызық өмірінің, тұрмыс тауқыметінің төңірегінде шарқ ұрып жатыр еді...

* * *

Бұдан елу жыл бұрын — мың да тоғыз жүз отызыншы жылдың жаз айы — мамырдың орта шені болатын. Жеті су өңірі Жер жәннәті десе дегендей — Жеті су алқабының түгел гүлденіп, түрленіп, масатыдай құлпырып, үлде мен бүлдеге оранған ұзатылатын қалыңдықтай жастығымен, сұлулығымен малынып тұрған кезі. Түгін тартсаң майы шығатын даланың балауса шөбі белуардан келіп, майысып, сол далада жарыса аққан өзендер арнасына сыймай, кемеріне дейін шүпілдеп, тоғайда бұлбұлдар сайрап, көкектер шақырып, көлдерде құстар шулап, бүкіл жан-жануарлар масайрап, көгілдір аспанда ақша бұлттар мамырлап, мейірлене төгілген күн шуағына қара жер бусанып, бүкіл табиғаттың маужырап тұрған мамыржай, әрі шат-шадыман шағы еді.

Бұл кезде таудың реңі де ерекше, ауасы да бөлек. Таңда тұрып, тау ішін кезген екі аңшы күн еңкейе елге оралып, жап-жасыл жалпақ аңғарға шыққан да, күнұзын басын жерге бір салмай ашығып, әрі үрдіс жүрістен болдырған жарау аттарын қалың отқа тұсап жіберіп, өздері ұзақ ойнақ салған. Көптен бері бірін-бірі көрмей, өлердей сағынған қыз бен жігіт күнұзын ат соғып қажығандарын ұмытып, жаңа аяқтанған құлыншақтарша асыр салып жүгіріп, гүлден-гүлге қонып, қанаттары дірілдеп, дамылсыз ұшқан көктем көбелектерінше қуаласып ойнап, мәз болысып, аймаласып, иісі мұрын жарар мың түрлі тау шөбі аралас өскен қалыңға жасырынып, ыстық лептері беттерін шарпып, жастықтың тойымсыз қызығына батқан.

Содан соң барып, бұлар маңайдағы шоқ ағаштардан қу бұтақтар жинап, өздерімен алып шыққан мосыны құрып, бір бакыр бұлақ суын әкелген. Күні бойы жүріп, жырынды аңшылардың атып алғаны — бір кекілік, екі

шіл. Жаңа ғана бұғақ пайда болып, сәл толыса бастаған жиырма екі, жиырма үш жастағы қыз аппақ сүйріктей саусақтары майыса құстың жүнін жұлып отырып:

— Ертеден қара кешке жүріп атқанымыз үш-ақ құс. Көкемнен ұят-ау. Үйге апарамыз ба, осы арада түгел жеп қоямыз ба?— деп, үлкен, сілеусін көзі күлімдеп, жігітіне қарады.

— Әрине. Далада жеген тамақтың дәмі бөлек. Үйге несін апарамыз. Бұл уақыт құс аулайтын мерзім емес қой. Әлі құстар арық. Әншейін таза ауада сайрандап сергіп қайтқанымыздың өзі олжа емес пе!?

— Ә-әй, қайдам, сенің бүгінгі жүрісіңе қарағанда, саған құс та, ауа да керек емес, сенің мақсатың басқа болды-ау тәрізі,— деп, биік қабақты қыздың бір жақ қасы керіліп, жігітінің жүзіне сынап қарады.

Әлі көйлегін кимеген, белуарына дейін жалаңаш, сүйекті, ірі жігіт сіңірлі бұлшық еттері бұлтындап, ку бұтақтарды тізесіне ұрып, бырт-бырт сындырып, отқа тастап отырған.

— Оған дау бар ма, көптен көрмеген қалыңдығыңмен жұпар иісі аңқыған тау ішінде кездескеннен артық не болушы еді. Одан кейін таза ауада жеген құс еті де көмей суырмай ма?— деді жігіт қалжындап.

— Жарайды, жалтарма, жалтармай-ақ қой. Мен, әшейін, қасыңа көз ғып ерткен адамыңмын. Аң аулау да, әйтеуір, сылтау. Сендердің қыбыр еткендерің маған бес саусақтай белгілі.

Жаңа ғана жүні жұлынған шілдің ішін жарып, тазалап, бақырдағы суға жуа бастаған жігіт басын көтеріп алып, қалыңдығына сұстана қарады. Қою қасты қалың қабағы түйіліп, дөнестеу келген мұрынды жігіттің танауы қусырылыңқырап, қараторы өңі одан сайын күреңітіп кетті. Әлдекімге кеткен өшін жазықсыз құстан алғандай, үшкірленген, жіңішке істік ағашты қасында жатқан, басы кесілген екінші шілдің кеңірдегіне бырс еткізіп көмейлете тығып, жалындаған отқа апарды. Қос жұдырықтай домаланған шілді істікпен айналдырып, шала жұлынған мойын жүнін үйтіп, біразға дейін үнсіз отырды да, бетін шарпыған оттың ыстығына кіржиіп, жымнып күлген болды.

— Сонымен не айтпақшысын?

— Не айттайын... Айтпағым сол — басқадан жасырынсаң да, менімен несіне жасырынбақ ойнайсың.

— Ол не жасырынбақ?

— Тау ішін соншама неге тінттің? Қойнау-қойнау, шатқал-шатқалды түгел сүзіп шықтың.

— Оу, енді, екеуміз, баяғыда, бұдан жас күнімізде көкеме еріп, аң аулап, бармаған жер, баспаған тауымыз қалмаушы еді ғой. Оның енді, несі жұмбақ бола қалды.

— Аң ауласаң, бағана алдымыздан тау ешкілері қашты, ұйықтап жатқан құдырдың үстінен шықтық, неге атпадың? Маған неге аткызбадың?

— Аядым. Бұл жаққа ауып келген некен-саяқ құдырды қалай атарсың.

— Аясаң, аңға неге шығасың. Одан да биік тау жақта мылтық даусымен жылқышы, қойшыларды шошытқым келмеді десейші.

— Иә, сонымен не айтпақсың?— Жігіттің көзі жалт етіп, қызға қарады.

— Айтпағым сол,— сен мына жұдырықтай көкбақа кекілік үшін шыққан жоқсың. Менімен де аң аулауға шыққан жоқсың. Жылқышыларды, таудағы малдарды аулауға шықтың. Оларды сырттай бақылауға шықтың.

— Иә, өзін-ақ біліпсің ғой, енді менен несін сұрайсың?

— Сұрайтыным сол — сен менен жасырма. Екеуміз болашақта бірге өмір сүреді екенбіз, ендеше бір-бірімізге сенуге тиіспіз. Екеуміздің арамызда құпия болмасқа тиіс. Ал, сен олай емессің. Менің қорқатыным да сол. Ендігі ойланатыным да сол.

— Біздің жұмысты білесің ғой. Құпия сақтамай болмайды... Солай.

— Иә, солай,— екеуміз екі таптың адамымыз! Осы ғой айтпағың?!

Қыз бен жігіт бір-біріне тіксіне, сезіктене қарады.

Бұлар Атымтай мен Балзия еді.

Атымтай — мемлекеттік саяси басқарма қызметкері. Табы — езілген тап: кедей. Балзия — былтыр күзде акушерлік техникумды тәмамдап келген. Содан бері қызметсіз, үйде отыр. Табы — езуші тап: бай.

Атымтай аудан орталығынан демалыс күні Балзияға келген. «Өткен кәмпескеде осы араның байлары қыруар малдарын жасырып қалған, жан аяғы баспайтын тау арасында жасырын ұстап отыр»,— деп ауылдағы жансыздар хабар салған. Және де, бұл ауыл — ақтар мен қызылдардың алма-кезек ауысып, өкіметті қолдарына алып талай қан төгіс қырғын салғандырын басынан өткерген ауыл. Екі жақтан қалған қару-жарақтарды жинап алып, ұра-жыраларға, тау үңгірлеріне жасырып

отырған адамдар бар деген қауесет те естілген. Егер байларды жинап алып, тергеу жүргізсе, әрине, олардың ешқайсысы тыққан малдарын, қару-жарақтарын айтып, ағынан жарылмасы анық. Сондықтан оларды қысып, алдын ала дабырлап, үркітіп алмау керек. Жасырын малдың қай жерде қанша екенін барлап біліп, үстерінен бір-ақ басу керек. Осы мақсатпен келген Атымтай ешкім сезіктенбес үшін, жұрт білетін болашақ қалыңдығын алып, бұрынғы әдетімен аңға шыққан. Ауыл-үйдің қарапайым қыздарындай емес оқығаны да, тоқығаны да көп, замана ағымынан сауаты мол, тап тартысының әлі де астыртын жүріп жатқанынан, неше бір құйтырқыларынан да хабардар, жаратылысында сұңғыла Балзния, бұл араның тау мен тасын, ұңғыл-шұңғылын бала кезінен жатқа білетін. Атымтайдың салқын тау ішінде көктем кетер-кетпесте аңға шығуынан секем алып, шатқалдарда, терең сайларда ұшырасқан бірлі-жарым жылқы табынына жақындамай, алыстан айналып шолғыншылағанынан-ақ оның ниетін жазбай таныған.

Атымтай мен Балзния әлгі сөз салғастырудан соң, «әңгіме осымен тәмам» дегендей, көпке дейін тіл қатысқан жоқ.

Бақырға салған құс еті қашан қайнап, піскенше бір-бірінен көңілі қалып, сөзге келіп, түс шайысқан адамдарға тоңтеріс отырған екеуі ауылдан әдейі алып шыққан бақыр ішіндегі ораулы тостакандарға, қанжығада байланған торсықта шайқалып әбден өлген, балдай түнемелді құйып отырып тілге келген.

— Осы сенің мінезің-ай, жоқ нәрсеге кілт ете қаласың. Кідісің,— деді Атымтай.

— Сенің де мінезің оңып тұрған шығар. Жығылып жатып, сүрінгенге күлесің-ау. Жарайды, қанмен кірген мінезді екеуміз де енді түзей алмаспыз. Мінезсіз адам болмайды. Қайтер дейсің. Бірдеме етіп үйлесерміз. Бәрінен де жаманы — күдік қой.

— Ол не қылған күдік?

— Екеуміздің арамызлағы күдікті айтам. Мен кіді емеспін. Дұрыс таба алмадың. Мен — шамшылмын. Сен осы төңіректегі бұрынғы бай адамдарға күдіктенген сайын, менің көкеме де, маған да күдіктене қарайтын сияктанасың. Сені ол үшін кінәламаймын да, бірақ, қорқатыным — осы бір күдік ертең екеуміз қосылып, жеке отау тіккенде де, өмір бойы қыр соңымнан қалмайтын жауым, бетімдегі шіркеуім болар-ау. Сен менен ойындағыны бүгіп, әлденені жасырғаныңды сезсем-ақ, шамдана

кететінім содан. Сен де мені байдың қызысың деп көзіме түртіп, күстаналап тұрғандай шамыма тиесің. Тегі, екеуміз үйлесе алмайтын шығармыз.

Атымтай салалы саусақтарыңа кондырып, сындырып жіберердей анда-санда сығымдай шайқаған тостақанымен қымызды сыздықтата ішіп, төмен қараған қалпы Балзияның сөзін бөлмей, ұстаз алдындағы шәкірттей мұқият тыңдаған. Тек Балзияның соңғы сөзіне шыдай алмай, басын оқыс көтеріп, тіксіне қарады:

— Болдың ба?

— Болдың не, болмадың не? Мен ащы айтсам да, шындықты айтып отырмын. Қалай түсінесің — ол өз еркін.

— Мен сені ұзақ тыңдадым, енді сен мені тыңда.

— Айта бер.

Кеуде жүні қап-қара сабалақ, сояудай-сояудай білек жүні саусағының ұшына дейін теңбілденіп шыққан батыр тұлғалы Атымтай кешкі салқынға тоңазыған денесін тітіркене бір сілікті де, қабағын түіе отырып көйлегін киді.

— Екеуміз үйлесе алмайтын шығармыз деген не сөз? Неге үйлесе алмаймыз? — деп алдымен сұрақ қоя сөйлеген Атымтай өз сұрағына өзі жауап берді. — Әрине, үйлесе алмаймыз. Сенің көңіліңде өмір бойы «байдың қызымын, байдың қызымын» деген ой жүрсе, әрине, сен өмір бойы күдікті адам боласың. «Әке үшін бала күймейді» деген сөзді талай естідің? Сен, қазір, байдың қызы емес, жаңа заманның, кеңес өкіметінің қызысың. Және оқыған, көзі ашық қызысың. Саған акушерлік оқуды кім оқытты? Кеңес өкіметі оқытты. Егер сол кеңес өкіметі сені байдың қызы десе, оқытпақ түгілі техникумның қарасын көрсетпес еді! Маңына жуытпас еді. Тағы да оқимын дейсің бе, оқуымды әрі қарай жалғастырам дейсің бе, оқы. Ал, сен болсаң, қалаған білімінді берген, оқытқан өкіметке не қызмет көрсеттің? Жарты жыл болды, үйде омалып отырсың?

— Мен енді...

— Сөзімді бөлме дедім ғой. Сенің не айтқың келіп отырғанын білемін. Өзіңмен бірге бітірген ана басқа қыздар қандай. Олар қадары халдерінше жаңа заманға еңбегін сіңіріп, жаңа заманның күйін күйттеп жүр. Сен дұрыс аңғарыпсың — бүгін мен байлардың тығып ұстал отырған малдарын байқауға шықтым. Өзің көрдің — анау қойнау-қойнауға, шатқалда жатқан жылқылар кімдікі? Сонау қар жамылған биік тауларға жете алған

жоқпыз. Ол жақта қанша мал бар? Оны бағып жүрген кімдер? Тағы да, баяғы, малайлар, жалшылар. Олар — қараңғы адамдар. Біз олардың басын қосып, біріктіріп, колхоз құрмақпыз. Байлар бұған кедергі болып отыр. Өзің білесің — анау көрші аудандағы «Энергия», «Новый путь» орыс колхоздары жиырмасыншы жылдары құрылған лениндік алғашқы коммуналар. Содан бері он жыл өтті. Біз солардан неге үлгі алмаймыз. Неге басымызды қоспаймыз. Тағы да кедейлерге іріткі салушылар — байлар. Біз, аз да болса, оқыған адамдармыз. Неге сол қараңғы адамдарға ақыл-кеңес бере алмаймыз. Оның орнына, міне, сен жылға жақын қол қусырып үйде отырсың.

— Отырмағанда қайтейін. Кім маған жағдай жасап, дәрі-дәрмек беріпті.

— Әзір мұнда қиын. Аудан орталығында істе. Қазақ әйелдерінің алғашқыларының бірі сенсің. Мүмкін, алғашқы ғалым да сен боларсың.

— Пу деген!

— Несі бар. Жаңа заманның тізгіні біздің қолда. Протазановтың ылғи айтатыны осы. Шынында да...

— Мен барар едім-ау, көкемді... қалай жалғыз қалдырып кетем.

— Ертең екеуіміз үй болғанда да, осы ауылдан шықпайсың ба?

— Е, оның жөні бөлек. Мүмкін онда көкем де бізбен еріп, сонда барар. А-ай, бірақ көкем ел-жұртын тастап, зиратта жатқан апамды, туыстарын қалдырып, ешқайда кете қоймас. Ата-мекенін қып...

— Жетісу өлкесінің бәрі ата-мекен. Одан да басқаны айт...— Атымтай әлденені айта беріп, жұтып қойды.— Одан да көкемнің алдынан өтіп, тезірек үй болудың қамын ойлайық. Қашанғы «жалғыз, жалғыз» деп, көкемнің қасында отыра бермексің. Бізге ермесе, төсек жаңғыртып, қайтадан... Мүмкін, сенен де қысылып, айтудың ретін таба алмай жүрген шығар. Қартайып отырған жоқ.

— Оның рас, Мен де көзге шыққан сүйелдей боп, кедергі жасап жүрген болуым керек.

— Міне, ақыл. Тездетіп алдынан өтейік.

— Тездетпеуге, енді болмайды да. Көкем өзі білгенше, біздің естірткеніміз жөн шығар.

— Әй, өзі де сезеді-ау деймін. Білетін сияқты.

— Мен ол сезу мен ол білуді айтып отырғам жоқ — деп, жасынан үйреніскен Атымтайдан жоқ жерде қымсынып, бетін бұрып әкетті. Батып бара жатқан күннің

шапағы ма, бұрын өйтпейтін Балзияның беті алаулап, қып-қызыл болып кетті.— Мен... жүктімін, Атымтай!..

— Қ-қашан, қалай?!— Атымтай не айтарын білмей кекештеніп, күмілжіп, ол да ұят нәрсе жасағандай, өңі қызылкүрендене қалды.

— Қалайы несі?— деп, Балзия да Атымтайдың балаша қуанып, балаша ұялып, не айтып, не қойғанын білмей сасқалақтағанына күліп жіберді.

— Былай енді... қалай дегенде, қашан дегенім ғой. Оны қайдан білдің дегенім ғой!

— Еһ, мен акушерлік оқуды тектен тек оқыппын ба? Оның үстіне он бестегі жас қыз емес, жиырма үштегі кәрі қыз емеспін бе?— деп, енді Балзия ашық саңқылдап, ашық күлді. Тіпті айы, күніне дейін айтып берейін: Мың да тоғыз жүз отызыншы жылдың, қазақша қараша айының жиырма үшінде дүниеге айғайлап келер, қалың қабағының астынан отты көзі жайнап туар, өзің сияқты ұлдың шілдеханасына дайындала бер.

«Ұлдың шілдеханасына» деп айтарын айтып қалса да, Балзия қатты қысылды. Ұл болмай, қыз туса, өтірікші боп шығатындай, өз сөзінен өзі ұялды. Атымтайдың оны ойлауға да мұршасы келмеді. Әйел адам, оның үстіне акушер мамандығы бар Балзияның болашақ перзенттің кім болатынын білетініне, тіпті күмәнданған да жоқ.

Жас адам, бойдақ жігіт, өзінің әке болуға жаратылғанын, ұрпақ жаюға тиіс екенін, бала сүйерлік қабілеті бар екенін біле тұра, «балалы болдың» деген сөзді алғаш рет естіген жолы не қуанарын, не ұяларын білмей, іштей толқып, жүрегі қобалжып кетсе керек. Ет жақынына, досына барып, сүйінші сұрағанша, қашан айтқанша, асықса керек. Бұл хабарды, тұңғыш қуанышын, тау ішінде естіген Атымтай, бір әкеден жалғыз жігіт, болашақ қалыңдығын, сүйген жарын ебетейсіз бас салып құшақтай сүйді де, боранды күні құтырар ит пен баладай, сонадай жердегі қатар-қатар жақпарлана қаланған тепкішекті тастарға қарай самаладай боп есі шыға жүгіріп, өз-өзінен икемсіз домалап, тоңқалаң асып, тұра сала қайта жүгіріп, тастардың үстіне сатылай шыға беріп, екі қолын көкке жайып, бар даусымен айғай салды:

— Аһа-ей, Ай-ей! Таулар, таулар! Шындар, күздар! Сүйінші, сүйінші! Сүйіншімді берінде-е-ер! Мен енді жалғыз емеспін, менің де ұлым болады. Жаңа дүниеге жаңа ұрпақ келеді. Жаңа ұрпа-а-ақ! Ұрпа-а-ақ!

Еңісте, бұлақ басында отап жүрген қос ат бастарын

көтеріп, құлақтарын қайшылады! Танаулары желбіреп, оқыранды.

Әп-сәтте сабырлы мінез өзгеріп, ұшқалақ балаша жеңілтектеніп, тас үстінде түлекше қалбалақтап, ұшып-қонған Атымтайдың мына қылығын қызықтаған Балзия көзі күлімдеп, жаңа бусанып, жаңа толықси бастаған айналасындағы сұлу табиғатқа жаңа толықсыған аналық мейіріммен жылыұшырай, сүйсіне қарады.

Күн батып, қалғи бастаған тау іші селк етіп, «естідік, естідік» дегендей. Атымтайдың аузынан шыққан сөзді қағып алып, сонау алыстағы күн сәулесінің соңғы шоғы алаулаған шыңдарға дейін қақпақылдап әкетіп жатты, әкетіп жатты:

— Жаңа-жаң-а-а-а, ұр-па-па-ақ, ақ-а-ақ-ақ! Аһ-а-аһ-а...

Қарлы шыңдардың басына қарай жылжып, өрмелеген батар күннің соңғы шапағы лезде таулардың үстінде қалықтаған ақша бұлттардың бауырын бір сәт қанға бояды да, көк аспанға сіңіп, заматта жоқ болды. Тау ішіне іңір қараңғылығы түсіп, тым-тырыс ымырт орнады. Жаңа ғана жаңғырыққан Атымтайдың үнін қараңғы түн біржола жұтып қойғандай, айнала жым-жырт тына қалды. Тау іші салқын тартып, алыстағы алып шыңдар, құла құздар, жақында көзге түсер шоқылар мен жоталар, беткейде состиган кәрі шыршалар мен сай-саланы қуалай өскен тоғайлар түгел тұтасып, төңіректі түгелдей түн басып, үңірейіп, лезде қара түнек түнере берді. Бағана жадырап жайқалған табиғат көркі бірден көзден ғайып болып, бәр-бәрін бір-ақ көрпемен жаба салған секілді.

Әлден уақытта, мәңгі қар бүркеген таулардың басынан етекке қарай ызғарлы жел есе бастады.

Атымтай мен Балзия екеуінің арасы да осылай тез суып, екеуінің болашақ тағдырларын да лезде түн басып, қара түнек орнайтынын тап сол күні ешқайсысы білмеп еді.

«Келесі демалыста жолдастарыммен, орталықтағы бірер бас көтерер ақсақалдарды ертіп келіп, әкейдің алдынан өтеміз» деген Атымтай уағдалы күндері ат ізін сала алмады. Екі-үш рет жолаушылар арқылы хат жолдаған Атымтай жұмыс бабының қиындығын айтып, бірде алыстағы аудандарға тығыз шаруамен кетіп бара жатқанын, енді бірде астанаға бір айлық курсқа аяқ астынан шақырғанын жазыпты.

Осылайша, арада екі-үш ай уақыт қас пен көздің арасында зымырап өте шықты.

Бір күні, үш ұйықтаса түске кірмейтін оқиға Балзияның төбесінен түскен жәй оғындай болды.

Тамыз айының ортасынан ауған кезі еді. Соңғы күндері Сәлімгерей жиі-жиі жоқ болып кетіп, үйде қонбайтынды шығарды. Әкесінің бұл «өнерін», шешесі өлгелі екі жылға ауғанын есепке алған Балзия «төсек жанғыртқысы келіп, маңайдағы ауылдардан лайықты адам іздеп жүрген шығар», деп жорыған. Сүйтсе, бұл жоғалудың мәні мүлдем бөлек болып шықты. Балзияның ойламаған жерінен шықты...

Бұрын міне бермейтін Тасбұрылмен желе жортып жеткен Сәлімгерей, атын әдеттегідей сырттағы мама ағашқа байламай, қораға енгізіп, әлде кімнен жасырыңандай жымын білдірмей үйге кіріп, сықырлауық есікті де еппен ашып, қызы отырған төргі бөлмеге өткен. Әкесінің тап осы мезгілде келетінін сезгендей әлгінде сыртқа қойған самауырды алып келуге ұмтылған Балзияны Сәлімгерей тоқтатып алды. Тоқтатып алды да, әй-шәй жоқ, суық хабарды бір-ақ дүңк еткізді:

— Ал, балам, жиналып-терінуге уақыт тығыз, бәрі де қыл кеңірдекке тіреліп тұр... Бүгін кетеміз. Біржола. Осы үйден бар керек-жарағынды түгел ал. Басы артық ауыр дүниелерге қызықпа. Масылдықтан басқа пайдасы жоқ. Бүгін, іңірде, көз байлана жолға шығамыз. Аңға киетін киімдеріңді кигенің жөн. Жол ұзақ.

— Қайда барамыз, көке? Қайдағы ұзақ жол? Қайдағы аң?!.

Сәлімгерей жауап бермес бұрын, терезе алдына барып алыста мұнартқан тау жоталарына қарап ауыр күрсінді.

— Иә, көптен аңға шыққан жоқпыз, балам. Аң аулап қызық қуатын уақыт келмеске кетті ғой. О, заман-ай, енді өзіміз аң болып, тау-тасты сағалап, қашатын шығармыз. Дайындал жолға, балам. Әзірше білетінім — тау асамыз, ауамыз, ар жағын көре жатармыз. Қайда барып байыз табатынымызды өзім де білмеймін. Құдайдың салғанын көрерміз...

— Құдайдың салғанын көрсен, көке, үйде отырып-ақ көрмейсің бе?

Мына сөз Сәлімгерейдің күтпеген сөзі еді. Басқадан күтсе де, қызынан күтпеген сөзді естігенде, төбесінен жай түскендей болды.

— Не дедің, қызым?.. Сен... сен,— деп қызына сұқ

қолын тапаншадай кезеніп, сәл мәңгіріп тұрды да, аяғы шатқаяқтап барып, жұқаяққа сылқ етіп отыра кетті. Енді туған қызының жүзіне қарауға дәті шадамағандай мойны салбырап, ескектей қолының салалы саусақтарымен қос шекесін қысып, мыжғылай берді, мыжғылай берді. Жаңа ғана анық, ашық сөйлеген адамның көмейіне енді оқыстан кигіз кептелгендей жұтына алмай, деміге сөйледі.— Сен, естіп... біліп жүр екенсің ғой, қызым. Сұм... сұмдық-ай, жаңа жұрт айтқанда сенбеп ем, сенен күтпеп ем... тап сенен... о, заман-ай! Ендігі тартқызарың осы ма еді?!

— Көке, не айтып отырсың. Осыншама күйзелетіндей не күн туды басына? Мен нені естіппін, нені біліппін, нені жасырып, бүгіп жүріппін. Ендігі күдігің мен бе едім,— деп титтейінен еркін сөйлейтін ерке қыз, төменшік тартып ұнжырғасы түскен әкеге бастырмалата жөнелді. Әке басын көтермеген соң, тағы да сөйледі. Айтқызбай қоймайтындай сөйледі.— Жұртың кім? Кім ол жоқ өсекті айтып жүрген. Көке, мен енді бала емеспін, жасымнан өзің еркелеткендей еркешора да емеспін. Қыз баламын... Иә, қызбын. Енді сенен жасырар менің де өз сырым, өз құпиям бар. Бірақ саған тиесілі, сенің жанына жара салар сыр болса, оны саған айтпай, жасырып қалған күнім жоқ. Ел не дейді, айтшы, көке! Жұртың кім? Қай жұртың қалды қасында. Қайсысына сенесің?!

Сәлімгерей басын көтеріп, қызына тіктеп қарамаса да тұңғыш рет сүйікті баласына күдіктене сауал қойды. Бұрын не сұраса да ашық, анық сөйлеп, төтесінен бірақ айтатын әке бұл жолы орағытып отыр:

— Сен ана Атымтаймен қатар өскен дос, құрбы ғана емес, уәде қосқан, болашақта бір ошақта бірге отырар... тұтасың емес пе?— Басқа сөзді қимай, «тұтасың» дегенді әдейі айтқаны көрініп-ақ тұр.

— Иә, көке. Сенің сезіп жүргеніңді біз де білгеміз. Жазмыштан озмыш бар ма? Тек, өзіңнің алдыңнан өтудің ретін таба алмай жүр едік.

— Өтпегендерің де дұрыс болған.

— Неге, көке?

— Асығыстық — сайтан ісі дейді ғой... Бірақ ол асықпайтын, бәрін там-тұмдап іс қылатын сайтан екен. Көзім жетті.

— Неге, көке? Неге көзің жетті? Жұмбақтамай айтшы, айтар болсаң. Өзіңді әбден қайрап жіберген ғой біреулер. Сөзге де, өсекке де ермейтін, қайран көке, қа-

жыйын дегенің бе? Сені қажытар, осында терезесі тең кім бар?!
— Қажып қана қойсам бір сәрі ғой, мұқалдым ғой, мұқалдым. Мені мұқаған заман... О, заман-ай, заманның зауалынан да жаман тиген, тәніме де, жаныма да батқан сол заманның бел баласы, менің төл баламдай болған Атымтай емес пе?

— Атымта-ай?!
Әке қайталап жауап берудің орнына қызын жаңа көргендей кірпік қақпастан тесіле қарап, үнсіз мәңгіріп, біраз отырды да тағы да жерге қарап сөйледі:

— Атымтай саған келіп-кетіп жүргенде ештеме айтпады ма?
— Не айтуы керек?

— Не айтуы дейсің бе? Ә-ә... Айтайын десе сөз көп... Саған айтпауы да мүмкін... Жо-оқ, мүмкін емес. Тап бұл жөнінен айтпауы мүмкін емес...

Сәлімгерей айтарын да, айтпасын да білмей, әлденеге оқтала бере, өзін-өзі тежей қойды. Көмейіне тірелген сөзді зорлана жұтқандай тағы да екі иіні түсіп, ұзақ жұтынып, отырып қалды. Әлденеден қапыұрылып өкінгендей, басын анда-санда шайқап, өз-өзінен ызалы тіс-тенеді.

Бұл әңгіменің тегін әңгіме емес екенін түсінген Балзия енді «әкем өзі айтпаса, сұрап мазаламайын, есіне әлденелерді қайта салып жасытпайын» деген ойға келді. Әйтсе де «не сөз болды осыншама қынжыларлық» деген сауал көңіліне ұялап, білгісі келген құштарлықтан іштей аласұрды. Қас қағым уақытта көз алдынан да, ойынан да талай елестер өтіп жатты. Атымтаймен кездескен сәттерде сөз арасында айтылған сырлар мен заман туралы, келешек өмір жайлы өздерінше үй-іші болып шүйіркелескен ұсақ-түйек сөздерге дейін есіне түсіріп әлек: «Қай сөзде, қай жерде әке туралы мұлт жіберді екен? Оны осынша ренжітерлік, осынша шеттетерлік не ауыр сөздер, қысастық жасарлық нендей бір жасырын ойлар аузынан андаусызда шығып кетті ме екен? Жоқ. Жоқ, ондай жазғырынды сөздер, оғаш мінез болған емес, болуы мүмкін де емес. Екеуін де бір-бірінен айырмай алақанға салып аялап өсірген мұндай аяулы әкеге безбүйрек, залым бала ғана зұлымдық жасар. Ал, бұлардың қолынан ондай сұрқиялық келмейді, жо-жок, аты аулақ!»

Бұдан әрі әке шыдай алмады. Өзі айтты. Айтпасына болмайтын да еді. Уақыт аз, кешкі ымыртта бой тасалап кету керек. Тез кету керек,

— Балзия, саған айтпаса айтпаған да шығар, сенің қолыңнан не келеді. Алдын ала шошытып алмайын, менің құлағыма шалындырмайын деген шығар... Мені тап ретінде соттап, қалған аз ғана мал-мүлікті тағы да кәмпескелеп, өзімді жер аудармақ.

— Соттап... жер аудармақ?..— Мынау,— шынында да,— Балзияның ойында жоқ сұмдық. Дәл төбесінен мұздай су құйып жібергендей тітіркеніп кетті.— Оны кім айтты? Шын ба, көке?

Сәлімгерей қинала отырып шынын айтты. Қызымен ақылдасқандай ұзақ сөйледі.

— Балам, шынында байыбына бармай өзіңе қатты өкпелеп ем. Ұлдай көрген Балзиям, жұрттың он ұлына айырбастамайтын балам әкесіне төнген зауалды ести тұра жасырып қалғаны несі?— деген жаман ойдан ішім әлемтапырақ болып, ащы запырандай бір қыжыл ішімді күйдіріп, тесіп бара жатқандай еді. Енді сенің естімегеніңе, зымиян баланың саған айтпаған залымдығына көзім жетті. Қақпанын құрып қойып, шаппасын түсіргенше дымы ішінде екен ғой ол баланың.

«Көке, жалғыз оның ұйғарымы емес шығар, тіпті бұл жағдайды білмеуі де мүмкін емес пе?» дегісі келіп оқталғанмен, «тағы да Атымтайды қорғаштап отырсың ба?» деп ренжітіп алармын деген оймен, өзі де кіді, жұқарып отырған әкеге басқа сауал қойды.

— Көке, мұны қайдан естідің?

— Қайдан естідің дерің бар ма. Жаманат жатушы ма еді. Жер хабар берді, жер айтпаса жел айтады деуші еді бұрынғылар. Бұл күнде бәріміздің де құлағымыз түрік емес пе? Көрші болыстардың байларын қозыша көгендеп қойып, шетінен кәмпескелеген жоқ па. Тігерге таяқ, мінерге тұяқ қалмағандары көп. Ол зауалдың бізге де жететіні хақ. Оны білгеміз. Біле тұра күтіндік те.

— Күтінгені қалай?

— Ертең тақыр жерге отырғанда құм жеп, тас шайнаймыз ба? Біраз малды тау арасына жытырғанбыз. Бір түстік өмірің болса, екі кештік мал жина дейтін. Енді, қарап отырып өлеміз бе?

— Сонда қанша мал?

— Оны неге сұрадың балам?— Сәлімгерейдің үлкен қоңыр көзі жалт етіп қызына тіке қадалды. Балзия мырс етті.

— Көке, менен жасырмай-ақ та қой, күмәнданбай-ақ та қой.

— Жоқ, әншейін... әйтсе де... О, заман-ай!— деп, бір

жері ақбурыл, бір жері тұтас көмірдей келісті сакалын силалап, аз бөгеліп, сәл күмілжіп тұғжындап қалған Сәлімгерей қайтадан басын көтеріп алды. Енді қызымен айтысқа түскен адамдай әрі өкпелі, әрі дәлелді сөздермен сөйлей бастады.

— Қарасы үш мың жылқы тыққанымыз... Не, көп пе? Үш ағайынға қарасты он мың жылқыдан үш мыңы көп пе? Ақ-адал малымыз. Атадан балаға...

— Қалғаны қайда?

— Қалғаны қос-қосымен табында жүр. Мұрты да қисайған жоқ. Кәмпескеге даярлап отырмыз. Хүкімет содан үлес берсе берер, бермесе бізде не қауһар бар?!— Мұны Сәлімгерей кекесін, әрі ызалы айтты.

— Е, онда несіне әбігерленіп жатырсыңдар. Тіпті жылқыларыңды итке-құсқа тигізбей, кәмпескеге өздерің даярлап, шашау шығармай дайын отыр екенсіңдер ғой. Өздерің қол қусырып, әлгі қалай деуші еді, иә, ләпбай деп, мойын сұнсандар, енді несіне осыншама бөрігесіңдер!— деп, Балзия сөзінің аяғын ойынға айналдырып, күліп еді, Сәлімгерей қосылмай, қабағын шытынды:

— Малымызды бергеніміз ләпбай болмайын деп тұр, қызым. Хүкіметке біздің жанымыз да керек екен. Малымызды сыпырып-снырып алады екен де, өзімізді ит жеккенге ме, әйтеуір бір жаққа жер аударып, сол арада шірітіп өлтіреді екен. Ақыры, өлгенде де туған жердің топырағы өзімізге бұйырмаған соң қайтерсің. Аңада бір ақылдасқанымда Атымтай: «Малдарыңды алуымыз мүмкін, оған қарсылық жасай алмайсыңдар. Және де бар малды алдын ала құртып, бірдемеге жаратып, көзін жоям деменіздер, бәрі есепте. Ақылсыздық жасамансыңдар. Өз еріктеріңізбен берсеңдер, сіздерге ешкім тимейді»,— деп еді. Сөйтсем, бізді алдап жүр екен ғой.

Балзия талайдан бері әкесіне айта алмай жүрген бір сұмдықты осы бір ұрымтал тұста айтып қалуды орайлы көрді.

— Көке, малың берді екен деп, байларды кеңес өкіметі кешірер дейсің бе. Кеңес өкіметінің өкілі Атымтай да сені кешіре қояр ма екен? Білмеймін...

— Иә, иә, кешірмейді, қазіргі балалар кешірмейді,— деп, Сәлімгерей басы салбырап, өзінің өткендегі қылмысын мойындағандай, қызының алдында ұятты жүзін бүркегендей төмен қарап отырып қалды.

Балзияның жүрегі мұздап қоя берді. Дүниеде кім ата-анасын жек көреді? Кім ата-анасын қаралайды? Әкеге, анаға айтылған қарғыс, оларға таңылған жама-

нат болса, ел арасындағы өсек шығар, көре алмайтын біреудің жаласы шығар деп бала байғұс қашанда кінә атаулыны, кір атаулыны жуытпайтыны бар емес пе? Жамандықты жақсылыққа жорып, жақсылығы болса мәртебесі өспеуші ме еді. Балзия да сондай перзенттердің бірі емес пе? Ал, әке өзі жасаған қылмысын өзі мойындап отырса, оны қалай ақтарсың, оны қалай жақтарсың?

— Көке, мен сені бұлай деп ойламап ем. Жер бегінде бір адам адал болса, сендей-ақ болар деп ойлаушы едім. Соған өзімше мақтанушы едім. Сүйтсем, менікі әншейін әкеге деген сәби сенім екен ғой. Тым құрмаса, сәл ертерек айтып, өзің арылсаң етті. Біліп, сезіп жүріп Атымтаймен мені несіне арандаттың онда...— Соңғы сөздің аузынан қалай шығып кеткенін аңғармай қалды.

Бағанадан бері екі иіні түскен Сәлімгерей басын оқыс көтеріп алып түк түсінбейтін мәңгі адамдай қызының сөзін соңына дейін үнсіз тыңдап отырған. Енді, әлі нұры таймаған, ағынан қарасы көп нұрлы, үлкен көзінің шарасы кеңі түсіп, нықты, қапсағай денесін тіктеп, қызына тіксіне қарады.

— Сен... балам-ау, не айтып кеттік? Түсінсем бұйырмасын.

— Көке, тап осы арада үндемей қалудың ретін таба алмадым. Өзің мойындаған — Атымтай кешірмейтін кінәнді айтып отырмын. Кінәң жай ғана кінәрат болса бір сәрі, күнәға айналған кінәні қалай айтпайын...

— Күнә-ә?!. Балам-ау, өлтірсең де айтып өлтірші, күнәң не? Мен кімнің алдында күнәһар екенмін. Құдайдың да, адамның да алдында арым таза. Қияметқайымға барсам да өз арымның тазалығына өзім кәміл сенем! Сен де сен, Балзия. Кешірмейді дегенде мен мына аумалы-төкпелі заманның қасіретін айтып ем... Сенің... күнәң не?!

Балзия үн-түнсіз тұрды да өзі жататын бөлмеге кірді. Сәлімгерей қызының соңынан қарап, істің артын күтіп отыр. Балзия қайтадан шықты. Қолында бүктеулі қағаз.

— Көке, кешір, айтуға аузым бармайды. Мына қағаздан өзін оқышы. Жақында, Атымтай жолай келіп қонып кетіп еді. Сен көрші ауылда едің. Гимнастеркасы кірлеген екен, жуып берейін деп қалтасындағы дүниелерін алғанда, осы қағаз бірге шықты. Көзім түсіп кеткен соң... бекер оқыған екенмін деп кейін өкіндім. Бірақ, болар іс болды. Қайтарып беруге дәтім шыдамады. Содан бері ол әлі келген жоқ.

Арап қарпімен жазылған қағазды алғанда өзіне шыққан үкім қағазын ұстағандай Сәлімгерейдің қолы дірілдеп қоя берді. Бұл — белгісіз біреудің Атымтайға жолдаған хаты еді. Кейінгі жылдардағы төтешемен жазылғанмен, ара-арасында жәдитше, тіпті бірен-саран хадымше араласқан сауатсыздау хатты, өзінің де сауаты кемдеу Сәлімгерей қайта-қайта іштей ежелеп, зорға оқып шықты. Оқып шықты да, сұп-сұр, ұзақ үнсіз отырып қалды. Хаттың ұзын-ырғасы мынандай еді:

«Қарағым Атымтай. Осы хатты жазбасыма болмады. Жаным ашығасын жазып отырмын. Сен кішкентай бала едің, білмейсің. Әкең Сәлімгерей байдың жалшылығында жүрді. Отымен кіріп, күлімен шықты. Жалшылықта басыбайлы малай боп жүргені аздай, қара жүрек бай сенің әкенді аңға апарып атып өлтірді. Сенің сұлу шешенді тоқалдыққа алып, қызыққа белшесінен батты. Жәрәйді, қатындыкі ұрғашылық дейік. Сенікі не? Білдей жігіт емеспісің. Намыс қайда? Ұялмай-қызармай сен енді Сәлімгерейдің қызын әйелдікке алмақсың. Өзің кәмөнессің. Байдың қызын, әкенді өлтірген Сәлімгерейдің қызын алғанда біз көтерерміз, кеңес хукіметі қалай қарайды мұнына. Сәлімгерейден өш ал, алма, ол жігіттігіңе, ерлігіңе, намысыңа байланысты. Ал, қызына үйленгенінді хукімет көтермейді. Ондай жігіттікті таста. Есің барда елінді тап. Туысың боп ескертемін».

Әкесі хатты ежелеп оқып шыққанша, Балзия жүгіріп жүріп шай жасады. Сыртта оты сөніп, шоқтың қызуымен қайнап тұрған самауырды алып кірді.

Әке мен бала жер столдың басында тұңғыш рет түнеріп, екі шынаяктан шай ішкенше бір-біріне ләм демеді. Сыртында көп патшаның таңбалап салған дөңгелек мөрдей суреттері бар жарқыраған жез самауырдың ғана ызындай салған әні естіледі.

Әлден уақытта барып терісі жұқа әжімсіз маңдайы тез жіпсіген Сәлімгерей стол шетінде жатқан сулық ормалмен жеңіл сүртініп, шынаяғын тағы да самауырға қарай итеріп қойды да малдас құрып отырған қалпы тізесіне тесіле қарап, ұзақ сөзге кірісті.

— Қызым, тындап ал, сөзімді бөлме, мүмкін, бұдан соң көпке дейін көріспеспіз... Мүмкін, мүлдем көріспеспіз. Оны бір құдайдың өзі біледі. Мен мына сұмның хатына орай бар шындығымды айтып кетейін. Атымтайға кейін өзің айтарсың. Мейлі сенер, мейлі сенбес. Мен оны сендірейін, алдынан өтейін, ақталайын деп отырғам жоқ.

Сенің көзіңді жеткізейін, құдай алдында да, адам алдында да әкеңнің арының тазалығын біліп өтсін деп отырмын.

— Шайың суып қалмасын, көке, ішіп отырып сөйлесші,— деп Балзия әке сөзін қалт жібермей тыңдауға ықыласты екенін сездірді.

— Атымтайдың әкесі Сейітбаттал аса сымбатты, екі иығына екі кісі мінгендей, денелі, тіпті алып адам десе болғандай еді. Досқа адал еді. Шет жағасын естіген де шығарсың, біздің ауылға кірме. Кейін айтты — осы Атымтайдың шешесі Баянкүлді біреуге ұзатып қойған жерінен алып қашып, сонау Түркістаннан осы жерге ат басын тірепті. Жалғызілікті жігіт екен, біз паналаттық. Ол кезде де үш ағайынды біздің жылқыларымыз қос-қосқа бөлінгенімен, бірге бағылатын. Мына қос сенікі, мына қос менікі деп ала қойды бөле қырку жоқ. Соғым да ортақ, мініс ат та ортақ. Сейітбаттал жылқышылық жалға кірді. Жәй жылқышылық емес, аз үйреніскеннен кейін бас қостың басшысы болды. Өзі әнші, әрі аңшы, қажырлы, уытты жігіт менің жылқышым, жалшым ғана емес, адалы сол, келе, бірге жүрер, сауық-сайранды бірге өткізер досым боп кетті... Біз көбінесе аңға бірге шығатынбыз. Екеуден екеу тау ішінде апталап жүретін ек... Сейітбаттал Түркістаннан келген жылдың келесі қысы аяқтала көктемге қарай сенің шешенің де, Атымтайдың шешесінің де уағдаласқандай, аяқтарына салмақ түсті. Сенің шешен шүрегейдің етіне, Атымтайдың шешесі аю етіне жерік болды. Екеуі де жерік астарын түсінде көріпті.

Сол жылы көктем кеш шыққан. Кеш шыкса да, әлі ызғары тарқамаған қалың жынысты тау ішінен қысқы ұйқыдан жаңа оянған аю мен жылы жактан түгелдей келе қоймаған құсты, оның ішінде сусылдай ұшар жылмақай шүрегейді қолға түсіру аңшының аңшысына оңай соқпайтын сын еді. Біз Сейітбаттал екеуіміз аңшылық өмірімізде тұңғыш рет екі жакқа екі бөлініп кеттік. Ол тауға, мен қырға. Көктем шуағына жаңа бусанып, шарасынан шығып жатқан талай айдын көлдер мен арнасынан асып, өзектерді басып кеткен өзен жайылымдарын, ең арты, шалшықтар мен томарларға дейін атпен де, жаяу да, таңның атуы, күннің батуы тынымсыз кезіп жүріп, не керек, бір шүрегейді зорға атып алдым. Жүні жаңа түлеп, бауырын тайуда ғана суға малып, жаңа ғана мекенімен қосылып ұя салып, пыси бастаған, алыс

жолдан арып жеткен қаңбақтай кежек¹ шүрегейді кан-
жығама мойнынан байлап, төртінші күн дегенде ауылға
келдім. Сейітбаттал да менің алдымда бір бие сауым
уақыт бұрын оралған екен. Ол да ұзақ ұйқыдан арып,
қоңыр жүні әлі кірікпей сабалақтанып, қыстан азып
шыққан кішірек аюды қапысын тауып атып алып, өті
иістеніп кетпесін деп, келе жәукемдеп сойып, жайратып
тастапты. Залалсыз, дала тағысы мен әлі жұмыртқа са-
лып үлгермеген жабайы құсты мезгілсіз атуды обал са-
найтын қазақ ауылына бұл қылығымыз әрі таңсық, әрі
оғаш көрінді ме, әйтеуір ауыл балаларының бәрі Сейіт-
баттал үйінің төңірегінде. Ел ақсақалдары да аңды кө-
руге жиналған екен. Мен әкелген жалғыз шүрегейді де
көріп, күлкіге қарық болып жатыр. Бірақ, үлкендердің
ешқайсысы «бұлардың не, уақытылы атпай, жазықсыз
аң мен құстың обалына қалғандарың не?!» деп құстана-
лап ұрысқан да сөккен де жоқ. Анның, не құстың етіне
жерік болу — атам қазақта ежелден келе жатқан әдет.
Тіпті Арыстанның бүйрегіне, жолбарыстың жүрегіне, жы-
ланның тіліне жерік әйелдер де болыпты деседі. Олар-
дың да күйеулері әйелдерінің тілектерін орындап, жү-
ректі айнытып, ішті тырнап локсытқан толғақтың уытын
қайтарады екен. Жерік нәпсісін басады екен. Бізді де
сол аңыз ертегілердің батырларына баласа керек... Бі-
рақ, Баянқұлдың тілегін орындаған Сейітбаттал мұнымен
тыншымады. Мазасыздана берді. Есінен кетпей мазасын
алып жүрген жаңағы аю жайы екен. Оны бір күні жеке
жерде маған өзі айтты.

— Сәлімгерей, тісіңнен шығара көрме, әсіресе Баян-
құл естімесін. Жүкті болар әйел қашан нәресте көргенше
уайым-қайғы жемегені дұрыс қой. Ой қажытпасын. Ке-
йін өмірге келер баланың да естімегені абзал. Мен бір
ағаттық жасадым. Атып алғаным — бауырында қонжық-
тары бар ұрғашы кірекей екен. Мен болсам, болашақ
перзент үшін, кірекейді атып алдым. Бір сәби үшін екін-
ші сәбиді анасыз жетім еттім. Менің балам анасының
емшегін еміп өседі, қонжықтар сүтсіз, нәрсіз қалды. Әт-
теген-ай, қапы ұрылдым. О, жасаған, бұрын мұндай жа-
ратылысты кім көрген, кірекейдің тәні тура әйел заты-
ның тәніндей болады екен-ау. Герісін жалаңаштап тас-
тағанда, кеудесіндегі қос анарынан қан аралас сүт
бұлақтай ағып жатты. Дала жыртқышының ішінде жол-
барыс пен қасқырдан соңғы кекшілі аю деуші еді. А-ай,

¹ Кежек — үйректің еркегі

киелі айуан ғой, киелі... Құдай мұнымды кешірсе жарады ғой, бізді қойшы, тек болашақ баламнан, ұрпақтан аулақ!— деп қатты налыды. Қызым, мұны ұзақ айтып отырғаным, тында, тағы да аю жәйлі, сол бір ұрғашы аю — кірекейдің қарғысы — құдайдың туралап жіберген зауалы. Бәрі аюмен басталып еді, ақыры аюмен тынды.

Сәлімгерей суып қалған шәйін бір-екі ұрттады да, Балзия қолын ұмсынған соң жылы шынаяқты оған ұсынып, тұнжыраған қалпы әңгімесін әрі жалғады:

— Арада үш-төрт жыл өтті... Иә, айтқандай, шүрегейге жеріген Қалима сені тапты да, аю етіне жеріген Баянкүл осы Атымтайды тапты. Екеуіңнің араларың жеті-ақ күн. Оны өздерің де білесіндер. Сенен кейін Қалима тоқтады да, Баянкүл Атымтайдан соң бір нәресте көтеріп еді, онысы шала туып өліп қалды... Иә, арада үш-төрт жыл өтті дедім ғой. Сендердің тілдерің былдырлап жаңа шыққан тәтті кездерің. Аңнан, малдан, не ауыл арасындағы ойын-тойлардан қол босаса-ақ, Сейітбаттал екеуіміздің ермегіміз де, қызығымыз да сендер. Бар ықыласымыз тек сендердің үстерінде. Құтаймаған жеті құрсақтан кейін аяғың қаз басып, тәй-тәй жүрген баланы бірінші көруім бе, ол кезде әлі тірі әкей алдында да, туған-туысқандар алдында да қысылып, не ұялмаушы едім, бар тілегім сенің тірі жүріп, есейіп өсуің болып, сенің алдында құрақ ұшатынымын. Ал Сейітбаттал менен де балажан еді... Бірақ, не керек, ұлының қызығын көруді жазбаған екен...

Сәлімгерей бұрынғыдан да түнере түсіп, шәйін түбіне дейін ішті де, шынысы жұқа сарала кәрлен шыныаяғын шақырлата төңкерді. Ендігі ауыр әңгімені,— Сейітбатталды атып өлтіргенін қалай айтарын білмей қиналып отыр ма, ұзақ уақыт басын көтермеді. Балзияға керегі де әңгіменің осы тұсы: Шыныаяқтарды самауырдың ыстық суымен шайып жуа отырып, көзінің астымен әкесіне қарағыштай берді де:

— Әке, егер айтуға ауыр болса, айтпай-ақ қой, мен сенің адалдығыңа сенем ғой,— деп әкесін шын аяп кетті.

— Жо-оқ, қызым. Жолдастың өлімін еске алу, әрине, ауыр. Бәрі де бүгінде ұмытылды ғой. Бірақ әлгі бір хат жазған адам ертеде ұмтылған өсекті тірілтіп, қайта қоздатқан екен, саған түгелдей айтуым керек. Атымтаймен арамызда енді сөз болмайтын шығар,— деп Сәлімгерей бетін сипап, ас қайырды да, тағы да әңгімесін жалғады.— Қазіргідей емес, сол кезде таулардың қайсысында болмасын аң көп еді. Теріскей мен күнгей Алатауда да,

Жоңғар Алатауында да, Іле бойында, тіпті барлық жерде аңның бар түрі сынып өретін... Біздің жылқылар тау ішінде, кіші Басқан жақта еді. Сол жылғы аюлар бұрынғыдан да батыл; адамнан онша үрікпей, көзге жиі түсіп жүрді. Тіпті қалың малды төңіректеп, маң-маң басып жайбарақат ойқақтап, көп ит жиналып, жан-жағынан қоршап шабаланғанда ғана қаймығып, тоғай ішіне кіріп бой тасалайтын. Бірақ ешкімге зияны жоқ еді... Бір күні аюдың ойнап жүрген екі қонжығын иттер талап жатқан жерінен малшылар ұстап алып, елге әкеліпті. Бар пәле содан басталды. Қонжығынан айрылған аю ашынып, иісін біле ме, әйтеуір сол жердегі бейсауат жайылған ұсақ, ірі малға да, саяқ жүрген жылқыға да шаба бастайды. Арашаға түскен иттерден де именбей, бір жұманың ішінде екі-үш төбетті де жайратып кетеді. Ол ол ма, бір күні жылқышылардың қатар тігілген қостарына келіп, иелері жоқта ойран салыпты. Қос ішіндегі ішер ас, қазан-ошақ, ыдыс-аяқты бір-біріне соғып, төгіп-шашып, қиратып, көрпе-жастық, төсеніштерді айырып-айырып, қостарды сындырып, жығып, быт-шыт қылыпты. Тіпті ол аздай, бұлактан су әкеле жатқан бақыршы баланы анадайдан көзі шалып қалып, тұра қуады. Бақыршы жан дәрменде биік шыршаның бұтақтарымен сатылай биіктеп, жоғары шығып кетеді. Сонда да қоймай, аю ағаштың ұшар басындағы балаға айбат шегіп, ағашты ырғап, теңсеп, өзі де ырғалып, ыңыранып тұрып, шыршаның басына өрмелемекші болады. Әйтеуір, құдайдың дес берісі, көп ит ерткен бір жылқышы келіп, бақыршының жаны қалыпты. Содан жылқышылармен ақылдасып, иттерден жарадар болған екі қонжықты алған жеріне қоя бергіздік. Қонжықтарын тауып алды ма, кім білсін, біраз күнге дейін аюдың келуі сап болып еді, артынан биіктегі шатқалда жатқан бір үйір жылқыға тосыннан, баспалап келіп шауып, екі биені жарып кетіпті. Малға ауызданып үйренген аю одан соң да тоқтамады, өшіккен үстіне өшіге түсті. Мал ашуы — жан ашуы, енді біз де аюға ызаланып, біз де одан өш алмақшы болдық. Біздің өштігіміз — бұл маңнан жыртқышты мүлдем қуып тастау, не біржола көзін жою.

Сейітбаттал екеуіміз шатқалдағы жылқыға барып, бір түні тау ішіндегі аюдың жүрер жолын аңдыдық. Екеуіміз екі жерге бекінгенбіз. Ай қорқалаған кез болатын. Көзге түртсең көргісіз тау іші жым-жырт. Алыстан Сейітбатталдың анда-санда булығы жөтелгені естіледі. Сол кезде ол суық тиіп, сәл сырқаттанып жүр еді. Жайбара-

кат келер аюды шошытып алармыз деп ит те ертпеген-біз. Біздікі, әншейін, көзсіз батырлық. Жастықтың есірігі мен аңшылықтың да қызуы болар.

Түн ортасы ауа тоңа бастадым да, мылтығымды қарағайға сүйеп, екі қолымды жеңіме қусырып, бұйығып отырғанмын. Ұйқыға шыдамды-ақ едім, сол түні, не қара басып қалғып кеткенімді қайдам, ұзақ ұйықтаппын. Бір мезетте дүр ете қалған ғаламат дауыстан шошып ояндым. Таң бозарып атқан екен. Жер сілкінді ме деп ем, қасымнан тастар домалап барады. Ағаштың тасасында болмасам, тап үстімнен басып, жаншып өтетіндей-ақ. Көзімді укалап, орнымнан атып тұрғанда барып байқадым — домалап бара жатқан тастар емес, әлденеден шошынып, үріккен бір үйір тау шошқасы екен.

Сейітбаттал жақтан тұншыға бырс еткен мылтық үні шықты. Мен де мылтығымды ала, солай қарай ұштым. Тура мен жатқан жерден жүз сажындай жерде, кигіз үйдің орнындай алаңқайда тұрған сұмдықты көргенде, өз көзіме өзім сенбей, кірпік қақпай жақындай бердім. О, ғаламат, тікесінен тік тұрған дәу аю Сейітбатталды күшақтап, бауырына қысып алыпты. Бір қаққанда атандай өгіздерінді мұрттай ұшыратын аюдың, кейде адам баласын осылай қысып өлтіретінін бұрын естісем де, тұнғыш көруім. Жалма-жан, тура аюдың басын ала бере, мылтықпен басып салдым. Екеуі де жұбын жазбай ылдига қарай құлады.

Не керек, бәрі кеш. Екеуі де мен атпай тұрып-ақ жан тапсырған екен. Көзімнен жас парлап отырып екеуін зорға айырдым. Қалай кезіккендерін кім білсін. Сейітбатталдың мылтығын он қадамдай жерден кейін таптым. Үстінен албастыдай төніп тіке көтерілген аюға Сейітбаттал ұзын алмас селебесін жұмсап үлгерген екен. Тура қолтықтың астынан жетесіне дейін сұғылған селебе жүрекке жеткенде, жан тәсілімде аю да қысып үлгерген екен. Сейітбатталдың қақпақтай жауырынын күйретіп, қабырғаларын сөге кірген сояудай қанды тырнақтарды бір биесәуым уақытта әрең ажыратып, жападан-жалғыз отырып, көзімнің жасын тия алмай, жас баладай ұзақ еңіредім...

— Мұны бұрын неге айтпадың, көке? Атымтай алдын ала естігенде ана хаттағы сөзге де иланбас еді, енді... кім білсін.

— Иә, айту керек еді... уақытында, ертеде өткен қайғылы уақиғаны айтып, баланың жүрегіне жара салмайын дедім. Және де, ол айтылса, сол тұста аяқ астынан тү-

танып сөнген оттың қоламтасы тағы да бықси ма деген қауіп те бар еді... Сейітбатталдың қырқын беріп, қаза арты ұмытыла бастаған кезде, бір жиында отырып, менің бір құрдасым «Сәлімгерейдің аузының салымы бар екен. Енді, ана Сейітбатталдың сұлу келіншегі сонау Түркістанға, қашып кеткен еліне барар деймісін. Ендігі лайығы Сәлімгерей ғой. Антұрған, қырық жетінді байлап-матап берер малы жоқ «тақыр кедей» еді, аяқ астынан қалынсыз әйелге жарыды-ау!» деп қалжыңдаса керек. Оныкі шынында да қалжың. Осы сөз көп ұзамай өсекке айналды. Қай дұшпанның шығарғанын кім білсін, «Сәлімгерей Сейітбаттал байғұсты аңға апарып, атып өлтіріпті. Жетім жігіттің артынан іздеп келер де кімі бар?! Сәлімгерей көрікті келіншегіне қызыққан ғой» деген өсек ғу ете қалды. Кімнің аузына қақпақ боларсың. Қай улы ауыздан, қандай жауыздан шыққанын іздеген де жоқпын. Әйтеуір құдай алдында ақ, адал екенімді білем. Бірер жылдан соң, өсек аяғы сүйірқұймышақтанып барып басылды... Осылай, балам, бір кезде... күндердің күнінде Атымтайға өзің айтарсың. Иланса иланар, иланбаса, енді, қайтеміз. Ана дімкес шешесінен сұраса, бәрін айтар еді. Бірақ «сен Сәлімгерейдің әйелі болдың ба» деп қалай сұрайды. Шеше не деп ақталады?.. О, заман-ай!..

— Сонда мына хатты кім жазды деп ойлайсың, көке? Баяғыда ұмтылған дүниені кім көңірсітіп отыр? Кімге қажеті болды екен?

— Сол, қажеті болған соң жазып отыр да. Аяқтан бір шалудың амалы да. Жай шалу емес, омақастыра құлату ғой. Соған қарағанда, кім жазғанын білемін. Мейлі, енді маған не істер дейсің. Эттең, өзі былай да шатасып жүрген сорлы бала Атымтайды біржолата қалың тұманға түсіріп адастырады-ау. Сонысы ғана батады...

— Кім, көке, кім деп ойлайсыз?

— Қайтесің, балам, жұртпен жауласқаннан пайда жоқ. Бұл заманда тыныш жүріп, әліптің артын баққан жөн,— деп Сәлімгерей орнынан көтеріле берді.— Енді жол қамына кірісейік.

— Көке, мен білуім керек. Маған өте қажет. Мені де жазыпты ғой. Байдың қызына үйленесің деп құстаналап отырғанда мен неге білмеуім керек. Мүмкін, бір оңтайы келгенде, мен де қарымтасын қайтарармын. Сен кексізсің, әке...

— Иә, қызым, мен тектімін. Тектіде кек болмайды.

— Содан да талай есең кетіп жүр. Мен үйте алмаймын. Бұл заман — кекшілдердің заманы!

Сәлімгерей терезеден тау жаққа қарап тұрған. Алыстағы тау шындары алаулап, қызара бастапты. Көп ұзамай күн батады. Қараңғы түнді жамылып, із-түссіз кету ғана қалды. Жасырын тиеліп жатқан жүктер бар. Жылқы тауда. Тек, көшті тау ішіне жеткізу керек.

Сәлімгерей бауы да алтын, өзі де алтын қалта сағатын алып, қақпағын ашты — уағдалы уақыт тақап қалыпты.

— Көке, айтшы?..

— Бұл ауылда хат танитын сауатты адам онша көп емес. Оның ішінде арыз-шағым жазатындар некен-саяқ. Кім деп ойлайсың?

— Пірімбай, Есеттер емес пе?..

— Өзң де біледі екенсің ғой. Несін сұрайсың. Олар талайдың басын жалмаған жоқ па?! Әлі де жалма-а-ар!

Пірімбай — осы ауылдағы піркәшік. Жас жағынан Сәлімгерейден аз ғана үлкендігі бар. Ескіше оқыған адам. Әкесі атышулы бір баймен Мекеге еріп барып, қажы атанған. Келе, дүние салған. Пірімбай жасырақ кезінде елде бала оқытып, молдалық қылып, жұмалықпен күн көріп жүрген де, көп ұзамай ол «кәсіпті» тастап, Семей жағының бір татарымен сыбайласып, мәлішшілік кәсіпке ауысқан. Татар саудагері бұған ауыл арасына аса қажетті ұсақ-түйек дүниелерді — айна, тарақ, иіс сабын, бояу, тебен инеге дейін сандық-сандық әкеп тастайды да, бұл қысқа дейін жұртқа тері-терсек, қыл-қыбыр, жүн-жұрқаларға айырбастап, тау-тау етіп үйіп жинайтын. Татар досы жазда бір, күзде бір келіп, маялап жинаған бұйымдарды кіремен тартып, алыстағы зауыты бар кенттерге апарып, іс қылады екен. Осылайша төңкеріске дейін қатарынан он-жиырма жыл ерінбей кәсіп еткен Пірімбай, алдында мыңғырған малы болмаса да, ішіп-жем, киім-киіс, үй жасауы жағынан алдына жан салмайтын ірі саудагермен терезесі тең шалқыған бай атанған. Мұның дүние жинасы да басқа қараңғы қазақтардан бір жосын: ел аралап жүріп жинаған алтыннан күйған, асыл тастармен соққан бұйымдарының өзі екі сандық десетін. «Орыстардан іргемізді бөліп, жеке мұсылман елі боламыз» деп даурыққан алашордашыларға әр түтіннен қаржы жинап, елдің алтын, күміс бұйымдарын жанына басып қалыпты деген де қауесет бар. Әйтеуір жаңа кеңес өкіметіне ниеті жаман екені айдан-анық еді. Бұрын ашық сөйлеп, елді басқа жолға бастап

сарнаса, кейін жымысқы жүріп, астыртын әрекетке көшкен.

Ал Есет — Пірімбайдың жалғыз ұлы. Балзиямен түйдей құрдас десе де болады. Бес-алты айлық қана үлкендігі бар. Балалық шақтары да бірге өткен. Сәлімгерей Балзия мен Атымтайды Андреевка селосындағы Жарков дейтін бір диірменші тамырының үйіне қойып, орыс школына оқытқанда, Пірімбай да Есетін Пахвалов дейтін саудагер досының үйіне жатқызып оқытқан. Бұлардың жолы кейін ғана ажырасып еді. Атымтай Семейде Казкоммунада оқыған да, Балзия сол Семейдегі фелдшер-акушерлік оқуға түскен. Есет болса, бұлардан бұрынырақ Томск қаласында тау-кен оқуын тәмәмдеп, әкімшілік орындарда қызмет етіп, аурулығына орай, ауыл қымызымен емделуге ел арасына келген. Әкесіне қосылып, титтейінен Алаштың жанашыры болыпты, қазір бас сауғалап, жасырынып жүр деген де сыбыс естілген. Бірақ момын ел ол өсекті жалған қауесет санап, әрі қарай өрбітіп, біреудің жалғзын қудаламайтын мұсылманшыл рәсіммен тек жүрген Есетте ешкімнің шаруасы болмайтын. Мүмкін, шынында да құрыққа сырық шығар. Енді, міне, ел бұларға тимесе де, бұлар тасада тұрып елге тас ататын қимылға көшкен екен.

— Бұл сұмдар қазір «Сасқан үйрек артымен жүзедінің» кебін киіп, кеңес хукіметінің ығына түсіп, енді қалай жағынарын білмей жампандап жүр. Өздерінің қанды іздерін жасырмақ ниетімен жаңа хукіметке жанашыр адам боп көрінбек үшін, өздерінің бастарын арашалау үшін, жұртты лайлап, басқаларды жау етіп ұстап бермекші. Осындағы кінәлі де кінәсіз жандарды шетінен тізіп, бәрін аластату ойлары. Мың асқанға бір тосқан — көп жортқан жылап да аяғын көрсетеді, олардың да іштегі аласы сыртына шыға бастапты. Олар да көп ұзамай хукіметтің қарамағына ілінбек. Көп ұзамайды...

— Оны қайдан білесің, көке. Ешкім ұстап бермесе, ондай жымысқылар елеусіз жүре береді.

— Жо-оқ, енді көп ұзамас. Олар да қақпанға түседі. Біз де қарап жатқан жоқпыз. Біздің де жансыздарымыз бар. Біздің қолымызда да тізім бар.

— Көке, сонда әлгі хатты жазып, елден ерек саған неге шұқшияды.

— Ә, оның да себебі бар... — Сәлімгерей күрт тосылып, аяқ астында әлденені ойланып, үнсіз отырып қалды. «Айтайын ба, айтпайын ба» деген сыңай бар. Шынында да солай екен: — Жарайды айтайын. Мұның

екі себебі бар, қызым... Біреуін айтып кетейін. Сендерге керегі сол болар. Иә, сен қалып бара жатырсың, Атымтай екеуің сақ болғайсындар. Ұлы кәмпеске біткен кез еді, сен үйде жоқсың. Қасында екі-үш адамы бар, саған құда түсуге келген. Есетіне. Мен үйден қуып шыққам. Ол айтпайтынды айтты. Мені жерлеп, мұқатып: «Баяғы шылқыған байлығым бар деп шалқаямысың. Алдында малың жоқ, ендігі шіренгенің кімге керек. Ертең көзіңе көк шыбын үймелегенде өзің келіп, қызынды өз қолыңмен өткізбесең, шолақ мұрнымды кесіп берейін» деп, тағы да аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып бара жатқан жерінен, бас салып жағадан алып, арқасынан таспа тілейін деп оқталсам да, үлкенге қол көтеріп көрмеген басым, «өлсем сенен өлімтігім артық, жыланның үш кесе де кесірткедей әлі бар, құдай күнімді салмасын, сасық саудагер, жаман мәлішші» деп, не керек, менде айтпағанды айтып, жер-жебіріне жетіп, қуып салғам. Бүгін сонын бәрін ұмытқандай, біздің жасырын жиынға келіпті. Қайдан естігенін кім білсін, бізбен бірге тау аспақ ойлары бар көрінеді. Олардың өздері де тықыр таянғанын сезіп жүр екен. «Сендей исі мұңкіген сасықпен бірге қоңсылас отыруға жиренем, өлсем өлімтігім саған қосылмаса екен» деп үйден айдап шықтым.

— Бекер үйткенсіз, көке.

— Неге?

— Кек жоқ дедім ғой, көке сенде. Ашу бар да, айла жоқ. Солай кек ала ма екен?!

— Сондай жаманмен кектесіп жүрем бе, бұл дүниеде ғаділет бар болса, ондайларды табар. Қашанғы өсек тасытып, сырттан шағым жаздырып, талтаңдатып қояр дейсің. Бір зауалы болар.

— Бекер үйткенсің, бекер, көке!

— Жарайды, енді, өтер іс өтті. Түсінемін. Айла жасамадың дейсің ғой. Шыным сол — айлаға жоқпын. Сондықтан да, міне, бас сауғалап қашып барамын. Байқаймын, Атымтаймен қалатын түрің бар ғой...

— Енді, көке...

— Жо-оқ, мен сені жазғырмаймын. Ермейтінінді... ім-м, қалатыныңды білгенмін. Соның дұрыс та шығар. Мен де қайбір жетіскеннен елімді, туған жерімді тастап кетіп барады дейсің.

— Көке-ау, қашан да сабыр керек, қандай қысылтаян шақта аптықпай, әліптің артын бақ дейтінің қайда?

— Балзияш-ау, ол әліп пен бұл әліптің арасы жер мен көктей. Қазіргі аумалы-төкпелі заманда сену қиын.

Ақ пен қараңды айырып жататын уақыт па. Ит жеккенге айдайды да жібереді.

— Ақталарсың, көке, ақтармыз. Ел бар емес пе. Туғалы кісіге залалың жоқ. Әлгілердей елдің бір-екі азғындарының сөзі іске аса бермес...

— Қашан ақталам дегенше шашым ағарып, көз көрмеген жерде өзімнен төмен адамдардың алдында төменшік тартып, қолына су құйып, отынын жарып, күлін шығарып жүрер жайым жоқ. Ендігі қалған өмірімде адамның мазағынан өлгенше, қашып жүріп, айдалада құдайдың азабынан өлгенім артық!.. О заман-ай! Мүмкін, заман түзелер, сонда елге қайта оралармын. Ал, қазір, балам, мені аясаң, жолымды бөгеме! Енді әкеңе, тап бұл арада өкпелеме де, өтінбе де! Өздерің аман болындар. Менің жалғыз басым қайда да сияды. Мына түсініксіз аласапыран сабасына түскенше елімнің сырқын бұзбай, көшін ұстап отырайын. Менің де сыналатын күнім туған шығар.

Балзия үндемеді. Әке сөзін түгел тыңдап, есті әкенің мұнысы да дұрыс шығар деп іштей құптады.

— Ал, Балзияш, күн еңкейіп барады. Ана терезенің алдында, батар күннің арайында шашымды алып, мұртымды басып берші, енді қашан көріскенше...

Еркекшора етіп өсірген Балзия жастайынан әкесінің шашын алып, мұртын басуға әбден үйреніп, төселген. Самауырдан қалған ыстық суға суық су араластырып, қанжылым сумен әкесінің қайратты шашын сабындап жуып, әбден жібітті де, қылпыған ұстарамен сыпыра бастады...

Алпысқа тақаған Сәлімгерейдің шашында әлі қылау жоқ. Ал, мұртына, сақалына ақ түскен. Және де бір ғажабы — ақ қана емес, кей тұсы қызылқоңыр да, кей тұсы қап-қара. Тығыз өскен осынау сақал-мұрт әкесінің әр жігітке лайық сұсты, келісті реңін одан сайын әрлендіріп тұрар еді. Әркімде бола бермейтін осы бір ерекше әке бітіміне, Балзия іштей мақтанышпен қарайтын. Ұстарамен басқанда да аса ұқыптылықпен, дөңгелете алып, әр қылтанағына дейін бар ыждаһатымен мұқият қырнап-сылайтын. Көптен бері әке сақал-мұртын өзі басып, Балзияны көп мазаламағандықтан ба, қызы алғашқыда ұзақ қарап тұрып қалған:

— Көке-ау, мұртыңыздың оң жақ шалғысының ағы көбейіп бара ма қалай, ал сақалыңыздың жезі көбейген

сияқты. Тіпті әдеміленіп бара жатыр,— деп, бір басып шегеге ілген қайыс белбеуге ұстараны жанып-жанып алып, енді ала бастағанда, сыртқы есіктен біреу кірді. Ентіге басып кірген — ағайындардың бірі екен. Көзі алақтап, еңкендей жеткен жігіт, тізесін бүгер-бүкпес Сәлімгерейдің құлағына сыбырлады. Онысы — үрейлі хабарды біреу естіп қояр деп сезіктенгені емес, үлкеннің алдында дабдырлап бөрікпей, сыпайысынғаны.

— Есет үйінде жоқ, бағанағы жиыннан соң орталыққа қарай, салт, ұрланып кеткенін көргендер бар. Тез... Ағатайларымда дегбір жоқ.

— Көш дайын ба?— деді Сәлімгерей салқын ғана.

— Бәрі дайын. Көзге түскен ешкім жоқ,— деп жігіт Сәлімгерейдің сұрағына алдын ала асығыс жауап берді...

Қас қарая үйден аттанған Сәлімгерей ұзақ бір сапарға, не аңға шығып бара жатқандай жай ғана күлімсіреп, қызымен жайбарақат қоштасты.

— Әлі-ақ, көп ұзамай келемін. Елді жайғастырып көңілін аулаймын. Заман түзелсе, қайтар жолда барардан гөрі тезірек асығам ғой, қам жеме!— деп қызының мандайынан иіскеп, табалдырықтан аттай бере, қайта бұрылды.— Айтқандай бағана есімде отырып еді, ұмытып кете жаздаппын-ау, мынау сенде қалсыншы!— деп, неге ырымдағанын кім білсін, алтын сағатын қалтасынан ала берді.

— Көке, өзіне керек болады, өзің ұста.

— Балам-ау, айдалада қаңғып жүрген маған сағаттың керегі не, маған ай да, жұлдыз да, күн де,— бәрі сағат емес пе, мә, үйде тұрсын, мүмкін... Атымтай тағар,— деп, даусы бәсенсіп қалды.

— Жок, көке, дүрбі мен мылтық, сағат пен шақша сәнім демеуші ме едің. Қайда жүрсең де сәніңнен айрылма!— деп Балзия сағатты өз қалтасына қайта салып берді.— Көке, жолың болсын! Күтеміз!..

— О, заман-ай!..

* * *

Балзияның көзі жаңа ілініп бара жатыр еді, көршілес үйлердің қора астынан маңкылдаған иттер үнімен ілесе үй сыртында дүрсілдеген ат тұяғының дыбысы келді құлағына. «Апыр-ай, көкемдер ме екен қайта оралған? Бірдемесін ұмытқан-ау», деп терезеге ұмтылған Балзияның тысқа көзі түскенде жүрегі әлденеден секем алып, мұздап қоя берді. Түнгі қаракөлеңкеде анық көрінбесе

де, салтаттылардың нобайынан аңғарды: жүрістері суыт, жобалары бөлек жандар. Қарасы жиырма шақты адам. Аттан түспей ошарылып тұр. Дауыстары терезе сыртынан күңгірлеп қана естіледі. Өзді-өзі ақылдасып, келіскендері ме, бір кезде екі-үш салтаттылардың басқасы, ауыл ішін дүрсілдетіп, жан-жаққа шапқылап кетті. Елдің бар иті шабаланып, дамылсыз үріп, ауылды басына көтерді.

Ауыл-үйдің есігінің қашанда тиегі ілінбейтін ежелгі әдеті. Үйге жапсарлас салған қораның ішімен келе жатқан біреудің аяқ дыбысы естіледі. Балзия жылы төсегіне қайта келіп қисайғанша, есіктен енгезердей Атымтай да еңсеріле кірді. Балзия қанша сездірмеймін дегенмен, Атымтайдың мезгілсіз, суыт келісінен шошынып, басын оқыс көтеріп алды:

— Бүгім-ай!

— Мен ғой, Балзия,— деп, үн қатқан Атымтай ордаңдай басып, төрге өтті де, сығырайтып қойған ондық шамның білтесін шығарды. Үні баяу естілсе де, жүзінде ашу бары мұрын желбезегінің делдиіп, танаулауынан-ақ көрініп тұр.

— Қалдарың қалай?

— Жа-ақсы.— Үш айдан бері көріспей, сағынған екеуінің арасындағы амандық сұрау түрі осы.

Бөлме ішін ұрлана шолған Атымтай, жаңа өзі кірген ашық есіктен көрінген Сәлімгерей жататын бөлменің жарма есігіне бұрыла қарады:

— Әкең үйде ме?

Балзияның қасы дір етіп керіліп, тұла бойы тітіркеніп кетті. Бұрын «Көке» дейтін адамды енді «Әкең» деп бадырайта айтқаны мұның жынына тиді:

— Қайдан білейін, мен бағып отыр дейсің бе?

— Ым-м... Жар-райды — Атымтай қақ түсті көнетоз фуражкесін шешіп, қол орамалмен маңдайын сұртті де, құтысы қаңылтыр ондық шамды алып ауыз үйге шықты. Қимылы ширақ. Балзия іш көйлегімен соңынан ерді. Атымтай Сәлімгерейдің есігін нұқи ашып, ішке кірді де, ұзақ қарап тұрып қалды.

— Не іздеп жүрсің. Көкем ауыл-үйде жүрген шығар, қайтейін деп едің?

— Мылтығы да, дүрбісі де жоқ, ауыл-үйде аң аулап жүр ме?— деп, мылтық пен дүрбі ілулі тұратын кілемді нұсқаған ашулы Атымтай шамды пеш кенересіне қоя салып, тысқа беттеді.— Енді менің де сенімсіз, бөтен адам болғаным ғой... Жар-райды!

- Атымтай, тұра-тұр, отыршы мына араға!
- Айта бер, түрегеп тұрып-ақ тындаймын ғой.
- Жоқ, отыр.

— Ал, отырайық, тез айт, не айтайын деп едің?— Атымтай жүк аяққа бір жамбастай, қисайып отыра кетті де, тықыршып белбеуін, кабурасын жөндеп, сипалақтай берді.

— Қайда барасың түн ішінде?

— Осы ма сұрайын дегенің?— Атымтай орнынан тұрды.— Біздің жұмысты білесің ғой. Бізге күн, түн жоқ.

Атымтай есікке ұмтылды. Балзия, әлденеден қаймыққандай, не біреу ұрлығының үстінен түскен қылмыскердей жасқаншақтап, Атымтайдың білегінен екі қолымен қаусыра ұстай алды. Көзі жасаурап:

— Бармаңдаршы. Менің бір тілегімді орындашы,— деді жалыншты үні жарықшақтанып.

Бұрын-соңды мұндай қиылып, өтінбейтін қайсар, өткір Балзияның осыншама жапа шеккен, жәбір көрген адамдай аяқ астынан мүсәпір халге ұшыраған мына қалпын алғаш көрген Атымтай өзінің тұңғыш перзентінің анасы екені де есіне түсіп, аянышпен қарап, абыржып қалды.

— Балжан, саған не болған, мұның не?

— Сол, бармаңдаршы... бармаңдаршы!..

— Оу, сен әлден бүйтесің. Кейін менің жұмысыма мүттем араласып. Қой, ол болмайды, ұяттағы... Мұның не?

— Сол, бармаңдаршы... бармаңдаршы... Жібермеймін...

— Мәссаған!..

Атымтай Балзияның көзіне қарай түскен қалың қолаң шашынан құлақ түбіне қарай әшейін ғана сипады да, кеудесін кере белдігін түзетіп, бетінен қайтпайтын адамның сынайымен қабағын сәл шытына есікке беттеді. «Сөз осымен тәмәм, ендігі артық сөздің қажеті жоқ және бұдан былай менің шаруама араласуыңның алды-арты осы болсын» деген қимыл.

Атымтай ауыз бөлменің бұрышындағы ескі абдыра үстіне қойған фуражкесін алып, есікті аша бере сілейіп тұрып қалды: Балзияның ащы даусы оқыстан атылған мылтықтың даусындай шанқ еткен:

— Токта — аһ!

Атымтай иығымен ғана жалт бұрылды. Бір қолы тұтқада, бір аяғы жартылай ашылған есіктің табалдырығында. Ашынғанда ғана шығатын Балзияның ашулы дау-

сынан секем алған Атымтай, есіктің ар жағынан қараң-даған біреуге:

— Жолға дайын тұрындар, мен қазір!— деп, қатқыл үнмен қысқа бұйрық берді де, есік тұтқасын қайта тартып, енді бар денесімен тұтас бұрылды:

— Тағы да не айтпақсың?

Бұрын күлімсірей қарағанда, жадыраған жүзінен мейірбан жылы леп есетін Балзияның көзі қазір шара-сынан шығып, лезде мөлтілдеп келе қалған жастан ба, әлде булыққан ашудан ба, шам жарығында тура сілеу-сіннің айбарлы көзіндей жалтылдап, тұла бойы қалтырап, дір-дір етеді.

— Апырай, өнің өзгеріп кетті ғой, не болды соншама?

Балзия сол кірпік қақпаған қалпында, суық, мейірімсіз жүзбен тесіле қарап, кесімді сөзін қысқа айтты:

— Егер осы жолға барады екенсің, қайтып бұл үйдің есігін ашпа!

Балзия жалт бұрылып, төр үйге еніп кетті. Көңіліне бір үрей, бір күдік оралған Атымтай соңынан жүгірді. Сыралғы досының екі айтпайтын бір бет қаталдығын білетін жігіт шын сасайын деді:

— Балзия, Балзия, бұл не сөз... Осындай да сөз бола ма екен,— деп қуып жеткен Атымтай қалыңдығының ыңынан құшақтай алып, бетін өзіне бұрып еді, Балзия кеудесінен итеріп, сытылып шықты.

— Әрірек тұрып сөйлеші, егер айтар сөзің болса. Жаңа кездескен ғашықтар емеспіз ғой, құшақтасып тұрып сөйлесетін. Қолың жеткен маған, «енді қалай қорласам да ырқымда» дейтін шығарсың?! Жо-жоқ!..

— Кім кімді қорлап тұр, Балзия?!

— Кім кімді? Не айтып тұрсың сен? Сені кім қорлапты?

— Егер қасындағы жары, ерінің жұмысына бөгет жасап, ретсіз араласа берсе, оған ынжық еркек көне берсе, ол — әйелдің қорлығы деп есептеймін. Түсіндің бе?

— Сенің жұмысыңа араласайын деген менде ниет жоқ. Мен бұл дүниеде көрмеген қорлықты көрейін деп тұрған, мазаққа ұшырайын деп тұрған байғұс, жетім әкемді арашалаймын. Екі дүниеде көрген жалғыз қызығы, жалғыз қызы мені саған калдырып, тентіреп кеткен сол әкеде сенің не алашағың бар? Саған не қысастық жасап еді?

— Балзия, Балзия... Сенің орның бір бөлек, оның орны бір бөлек.

— Тым құрмаса соңғы рет тиіспесең, кудаламасаң не

етеді. Ізіне түсіп, өкшелеп қуатындай не өштігің бар онда. Екеумізді егіз қозыдай қатар өсіріп, қатар жеткізгеннен басқа не жазығы бар? Өз бетімен, өз жолымен кеткен адамның өз бетімен өлер ақ өліміне араласпасаң етті. Сенде оның енді еш шаруасы жоқ, сенің не шаруаң бар онда?

Атымтай орнына қайта отырды. Ашулы көзін Балзиядан алмай ұзақ тесіле қарап, ызалы демігіп, мырс етті:

— Сенің не шаруаң бар? Сол да сөз болып па?! Бұл — кеңес өкіметінің шаруасы. Кеңес өкіметінің шаруасы — менің шаруам. Оны сен білесің. Біле тұра неге қияс сұрақ қойып, адамды қияли қыласың.

— Кеңес өкіметінің алдында менің әкем не жазыпты?! Төңкеріске қарсы шықты ма?! Банды болып, не мына көршілес елдердегідей басмашы болып, тау кезіп, бүлік салып жүр ме екен?!

— Онда неге өз елінен өзі безіп тау асып қашады?!

— Енді, жазықсыздан жазықсыз жер аударамыз десе, өз қара басын қорғауға қажысы бар шығар. Қайбір жетіскенінен елден безуші еді адам.

— Балзия, жазықсыз адам ешуақытта қорықпайды. Егер, жазықсыз жала жабылар болса, тілі бар адам шын-нын айтып ақталады. Ал, ақталудан қорыққан адам — шындықтан қашқан адам. Сенің әкең қашқын ғана емес, елді бүлдіріп, сонынан ерткен жау!

Балзияның төбесінен жай түскендей болып, көзі бақырайып кетті:

— Жа-ау!

— Сенінше жау адам тек қолына мылтық алып, атысып-шабысқан адам. Жо-жоқ, кеңес өкіметіне жаулықтың әр түрлі әдісі бар. Сенің әкең жалғыз кетіп бара жатқан жоқ. Бүкіл елді, жазықсыз жұртты да ертіп кетті. Әлі көкірегінде сәулесі жоқ, мал баққаннан басқа ештеменің парқына жетпейтін жалшы-жақыбайларын да адастырып алып кетті. Тауда жасырып ұстаған қаншама малды өздерімен бірге өткізбек. Ол — елдің малы. Елдің мандай тері. Мұның аты — бүлік, мұның аты — жаулық.

Атымтай орнынан тұрды.

— Олай болса, жаудың қызына неғып үйленбексің. Жау қызымен қалай отау тігіп, үй болмақсың?

— Балзия, бұл жөнінен келісіп ек қой. Әке үшін бала күймейді. Сенің — көзің ашық оқыған адамсың. Екеулеп жүріп, қисық жолда қателескен әкелерді жөнге са-

лып, ұғындырар адамбыз. Жаңа өмірдің болашағын түсіндірер, соған жастарды ертер адамбыз. Біз жаңа көштің адамдарымыз... Болды, енді мені бөгеме.

— Жарайды онда бара ғой. Екеуміздің арамыздағы сөз де, бәрі де бітті осымен!..

— Олай қорқытпа мені. Егер мені түсінбесек, әдейі қырсықсаң, ол да жөн шығар. Оны тіршілік көрсетер.

Атымтай үйден жұлқына шықты. Көңілдегі ойды мынадай тығыл-таянда салмақтап айта алмай, сөзін ашуға жеңдіріп, булығып шықты.

— Қап, бекер айттым-ау әлгі сөзді. Көңіліне ауыр алып кетті-ау — деп өкінген Балзия Атымтайдың сонынан ұмтыла бере қайта бөгелді: «енді, бәрібір, оны алған бетінен қайтару мүмкін емес».

Атқа қонған қарулы адамдар дүрсілдете шауып, тау жаққа кете барды.

Балзияның іші әлем-тапырық болып, жападан-жалғыз бөлмеде аласұрып, біраз жүрді де төсегіне қайта қисайды. Атымтайдың бір бет, қаталдығын ақтап алар ойлар мен оның әке жолына жарық алып түскен орынсыз пысықтығын, жаңа заманға деген көзсіз адалдығын жазғырар ойлар бір-бірімен шым-шытырық араласып, ұзақ дөңбекшіп жатыр. Бәрін-бәрін ұмытып ештеме ойламауға тырысып бақса да, әшейінде адам басына келмейтін неше бір жан түршіктірер ойлар қайта орала берді. Ойлар... ойлар... Адамды қажытатын, көңілін жасытатын ойлар.

Әлден уақытта білтесі күйіп, төмендеген ондық шам ықылық ата бастады. Жермайы таусылған шамның күйе-күйе сәукелесіне анда-санда пұх-пұх етіп жалындап қайта өлеусіреген отты әрі ес көріп, әрі оған аянышпен қараған Балзия оны өшірмеді. Біраздан соң, ондық шам жиі ықылық атып тұрды да, актық демі біткен адамдай соңғы рет «Ух!» деп оқыс күрсініп, біржола өшті.

Бөлме іші бірден қараңғыланып, сұп-суық үңірейе қалып еді, көз үйрене келе бозамық тарта бастады. Терезелер ағарандайды. Ақтаңдақ таң белгісі екен бозарған. Таң ағарған сайын бөлме іші буалдырлана берді. Шам сәукелесінен жіптіктей созылып үйге тараған жермай иісі аралас ащы түтіннен бе, ой азабынан ба, әйтеуір түпсіз бір тереңге құлап бара жатқандай басы айналып, жүрегі лоблығын Балзия әбден талмау ұйқыға кете бергенде, иттер ұлыды. Әуелі өз қорасының астындағы еттіктен шыққан тазылар үніне, жақын қоралардың бірінен тағы бір иттің үні қосылды. Тағы бірі. Сай сүйе-

гінді сырқыратқандай тазылардың ішін тарта ұлығанын Балзияның тұңғыш естуі. Еттікке қамап кеткен иттерін аяса да, иттің ұлығанын жамандыққа жоритын қазақ әдетімен: «басыңа көрінсін, өз басыңа көрінсін, өз басыңды жұт, адамнан аулақ!» деп, іштей қарғап, күбірлеп жатты да, көрпемен басын тұмшалап алды. Бәрібір көрпе астынан тұншыға естілген иттер үні бұрынғыдан бетер зарлы, мұнды.

Балзия шыдай алмады. Көрпесін ызалы серпіп тастап, қораға шықты. Саңлаусыз қаранғы қораның орта тұсындағы қақ ашаны сипалап өтіп, еттіктің аузына келді. Еттіктің есігінде құлып жоқ. Екі шығыршықты айқастыра қайыспен байлап кетіпті. Балзияның аяқ дыбысын естіген сақ иттер ұлығанын қойып, жалынышты қыңсылап, есікті тырмалайды. Есік ашылуы мұң екен, қамаудағы қос тазы сыртқы есікке қарай лап қойды. Балзия ауыр қақпа-есікті қайырып ашқанша тағат таппай, аласұрып, тырнақтарын батырмай ғана иесіне асылады.

Өткінші жауыннан соңғы таңғы ауа тап-таза. Үп еткен жел жоқ. Жауын бұлты бар салмағымен тұтас жылжып, алыстағы тау үстін сірестіре басып алыпты: Қарлы тау шындары көрінбейді. Қазанның түп күйесіндей қара аспан анда-санда жарқ ете қалады. Екі тазы қора астынан таласа шығып, тау жақты бетке алып, бәсеке-лесе жарысқандай зымырап барады. Ақылды иісшіл итер, иелерінің кеткен бағытын иісінен сезді-ау.

Іш көйлегімен ғана шыққан Балзия ауыл шетінде жападан-жалғыз ағарандап тау жаққа ұзақ қарап тұрды. Қашан бойы тоңазығанша тұрды. Жым-жырт ауыл қотанында бір-ақ терезеден от жылтырайды. Ол Есет үйінің терезесі. Сол от қашан өшкенше тұрды Балзия. Тістеніп, кектеніп тұрды.

Қара бұлт жамылған сұрықсыз тау жоталарының үсті анда-санда шақпақ шаққандай жарқ-жүрқ етеді. Алыстан еміс-еміс шырт-шырт естілген үн найзағай үніне де, жарыса атылған мылтық даусына да ұқсайды.

* * *

Келесі күні, талмау түсте, ауыл үстін үрген ит, шұрқыраған жылқы, азынаған мал, шулаған, жылаған адам үні басты.

Түні бойы неше түрлі ой қажытып, күн шыға көзі ілінген Балзия шырт ұйқыда жатқан. Әлденеден шошып

оянғандай елендеп, орнынан атып тұрған ол терезеге ұмтылды. Түнде кеткен көш түгелдей ауылға қайта оралыпты. Бытырап жатқан көшесіз үйлердің алдында ошарылған шал-кемпірлер, қаңтарылған аттар, сонау ауыл шетіндегі сыртын ақпен сылап, етегіне қызыл жоса жүргізген ауылнайдың шатырсыз, бәкене үйінің маңы құжынаған адам. «Ә, бәрін қайтадан елге алып келген екен ғой. Ұят-ай, көкем не күйде екен? Ел алдында да, өкімет алдында да масқара болды-ау. Енді Атымтайдың бетіне қалай қарайды? Атымтай не деп қарайды оның бетіне. Әйтеуір бел байлаған соң, аз уақыт болса да амалдап, жат жерге өте тұрғаны да жақсы еді. Енді не абұйыр қалды? Мүмкін бар ағайын болып, тыққан малдарын өз еріктерімен әкеп бергенде, оларға үкімет те кешіріммен қарайтын ба еді? Енді кешірер деймісің? Бәрінен де көкем мен Атымтайдың — қайын ата мен күйеу бала арасының бұлай бұзылуы-ақ жарамады. Өмір бойы бір-біріне жібімеуі анық. О, заман-ай!

Балзия үй ішінде алас ұрып ұзақ толқыды. Басынан шым-шытырық ойлар келіп, тіпті киінуді де ұмытып, біресе төсағаш үстінде мәңгіріп отырады, біресе терезеге келіп, сыртқа ұзақ телміреді. «Көкемді, осы бетте, қашқын ретінде қол-аяғын байлап алып кетер ме екен. Әлде ертедегі әдетпен жаяу айдар ма екен. Намысшыл әке бұл қорлыққа қалай төзер. Мүмкін, Атымтай көкем мен ағайындардың малдарын түгел алып, өздерін қалдырар... А-ай, Атымтай қатал ғой. Аузынан, әмәнда «тап жауы, бай-манап, құлақтарға еш аяушылық жүрмейді. Олар — кеңес өкіметінің, кедейлердің қас жауы» деген сөз түспеуші еді. Енді бұрынғыдан бетер шамырқанып мүлдем айбатына мінген шығар... Көкеммен қоштаспай да қалар ма екенмін. Қой, үйге өзі әкелетін шығар. Әйтеуір сонынан мылтық кезендіріп, айдап әкелмесе жарар еді. Ел алдында ол да, мен де қара жердей болар ма екенбіз?»

«Мына келе жатқандар кімдер болды екен? Осында келе жатыр». Кіші бесіннің кезінде пар ат жеккен қорапты трашпан осылай қарай беттеді. Ішінде көкем, не Атымтай бар ма екен деп терезеден үңіле қараған Балзияның көзіне атқосшыдан басқа бір қыз түсті. Бұл ауылдың адамына ұксамайды. Трашпан есік алдына тоқтағанда барып таныды, — арбадан түсіп жатқан — Гүлбарша. Иә, Торатаева Гүлбарша Аманбекқызы. Семейдің акушерлік училищесінде оқитын тоқсан қыздың көпшілігі, жаңа рәсіммен, осылайша аты-жөнімен толық аталатын. Гүлбарша екеуі училищені былтыр бірге тә-

мамдаған. Екеуі де оқу озаты атанып, үздік бітірген. Балзия содан кейін, кәмпеске тұсында, табы бөлек байдың қызы атанып, шыққан тегі бетіне шіркеу болып, оның үстіне аяғы ауырлығы қосылып, үйде тобан аяқ боп отырып қалған. Гүлбарша болса, аудан орталығында акушерлік қызметте. Әрі кеңес үкіметінің күнделікті қоғамдық қызметіне белсене араласып жүрген қазақ қыздарынан бұл өлкеде алғаш шыққан жас комсомолдардың бірі. Ауыл арасында «байтал шауып бәйге алмас» деген сөзді желеу ететін қайсыбір іші тар керітартпалар оны «шолақ белсенді» деп сырттай кекететін. Балзия болса, мына аласапыранда әке алдынан өте алмай, Атымтай екеуі қалай қосылудың амалын таба алмай, тең құрбысынан, қатарынан қалғанына күйініп, іштей өзін кем тұтатын. «Гүлбарша бұл жакта қайдан жүр? Көктен түскендей тап мына бір сорақы жайдың тұсында келуін қарашы. Тығылып қалсам ба екем?»

Балзия жалма-жан көйлек-көншегін киіп, асығыс тарағанша Гүлбарша да ішке кірді. Көптен көріспеген достар алғашқыда, жатырқап тосырқаған адамдарша үнсіз тұрып қалды да, бір мезетте бір-біріне ұмтылып, бас салып құшақтасты. Құшағынан айырмай, ұзақ қысқан Гүлбаршаның қос иығы діріл қаққандай болды. Ажырасқанда байқады; мұнды, ойлы көзінен жас сорғалап тұр. Алғашқыда момын, жуас қыздың көзінен шыққан жасты сағыныштан болар деп, Балзияның да жүйкесі босап, көзіне жас алып еді. Жок, Гүлбаршаның бұл арадағы жылауы бөлек екен. Қысқа ғана амандық, саулық сұрасқаннан кейін:

— Балзия, берік бол, көкең ауыр жараланып қалыпты. Әдейі келдім. Жүр. Атымтай келе алмайды. Білесің ғой жағдайды,— деп ұзақ түсініксіз желеумен жұбату айтқан Гүлбаршаның соңғы сөздерін Балзия естімеді. Құлағы шуылдап, жүрегі өрекіп, мең-зең қалыппен, құрбысының жүзіне мағынасыз қарай берді.

Бұл кезде Атымтай қашқындардан жауап алып жатқан. «Шекарадан өтіп, бас сауғалап кашуды бастаған кім? Кеңес өкіметіне қарсы үгіт жүргізіп, ұлы төңкеріс әперген азаттыққа күмән тудырып, елді үркітіп-қорқытып жүрген кім? Ондай адамдар осы ауылда ғана ма, әлде басқа жерден келген үгітшілер бар ма? Қанша мал тауда тығулы жатыр? Иелері кімдер? Әлі де қай жерлерде жасырын мал бар? Кімде тығулы алтын, күміс бұйымдар, қаншама қару-жарақ бар?»— деген сұрақтардың төңірегінде қашқындарды жеке-жеке шақырып, бі-

раз қысқанмен бұл арада мардымды жауап ала алмаған Атымтайлар қаусаған шал-кемпірлерді босатып, жастар жағын үйіріп, көпке дейін жібермеді. Осыларды ұйымдастыруға, жетелеуге қабілеті бар-ау деген бес-алты жігітті қамауға алып, сыртынан күзет қойды. Кешке өздерімен бірге аудан орталығына айдап әкетпек.

Жаралы әкені үйіне жібермейітініне көзі жеткен соң, Балзия ар, ұятты белге түйіп, ауылнайдың кеңсесіне өзі келді. Гүлбаршаның трашпанында отырған Сәлімгерейдің қызын жол бойындағы жер үйлердің есігінен қараған ауыл адамдары: «бәріне де сен кінәлісің, Атымтайларды соңымыздан салып, елге қайтарып әкелгізген де сенсің, бетпақ!» деп жылан көргендей жиырылып, алыстан қарап-сілеп тұр. Бірақ ешкім дыбыс шығарып, ештемені естіртіп айтпайды, қорқады, алыстан ғана көздерімен атады. Балзияны ауылнайдың төргі үйіндегі кеңсеге кіргізбей, бірден қора ішіндегі шошалаға әкелді. Салқын, қара көлеңке шошаланың табалдырығын аттар-аттамас-тан Балзияның жүрегі мұздап қоя берді. Шошала төбесіндегі суаттың аузындай ғана тесіктен түскен көмескі сәуле астында ұзыннан-ұзын сұлап адам жатыр. Көзін сәл тоқтата қараған Балзия арыстай етіп шалқасынан салып қойған өз әкесі екенін танып, ұясынан ұшып түскен балапандай, тізерлей құлап, «Көке, көке-лей» мойнынан құшақтады. Жараланды деген әкеде дыбыс жоқ. Жарасын ауырсынып ыңырсымайды да, жалғыз, сүйікті қызының алдында жасып, не еміреніп, тіл де қатпайды. Сәлімгерейдің басын алақанымен көтеріп, жүзіне тіктей қараған қызы баяғыда суып қалған мәйіттің кеудесіне қайтадан құлап, дыбыс шығармай өксік атып, ұзақ жылады. Соңынан жасқаншақтана басып кірген бір-екі адамның көңіл айтқанын да естімеді. Үнсіз қыстығып, жылай берді. Көңіл айтушылар да, міндеттерінен оңай құтылып, енді әкесінің қасында біраз жылап, мауқын бассын дегендей қолтығанан тартып, құшақтап, басу да айтпай, жылыстап шығып кеткен...

Балзия ауылнайдың төргі бөлмесіне келгенде, бетін әр жеріне алақандай-алақандай көк сия тамған қызыл матамен жапқан қираландаған ескі төртаяқтың айнала-сында отырған шекарашылар киімін киген екі орыс жігіт фуражкаларын нығырлай баса, үнсіз сыртқа беттеді. Біреуінің қолы танулы, мойнына асып алыпты. Төрдегі Атымтай да бір түрлі ыңғайсызданып, орнынан бір тұрып, бір отырды. Бағана жылап отырған Балзияның ту сыртынан келіп, болар-болмас күбірлеп, көңіл айтып, қа-

закшылык рәсімін жасаса да, қазір қалыңдығына тіктеп қарауға бата алмағандай қибыжықтап:

— Балзия, отыр орындыққа,— деді. Еденін ки аралас балшықпен майдалап сылаған үйдің тап ортасына келіп, сұлық тұрып қалған Балзия үн қатпады. Тұткиылдан жеткен ауыр қазадан есі шығып, мәңгіріп, есенгіреп қалғаны да белгісіз, не ызамен кектеніп, жарылғалы тұрғаны да бимәлім, әйтеуір қабағының астымен суық қараған. Атымтайдың көзі қалыңдығының ашулы, әрі қайғылы жүзіне түспесе де, жасырынбай шалқак ұстаған ішіне түсті. Жан-жағына ұрлана көз тастаған Атымтай тағы да қыбыжықтап, жөткірініп, өзін кінәлі адамдай санап, ыңғайсыздана берді. Балзияның іші әжептәуір білініп қалыпты.

Осы бір ыңғайсыздықты бұрышта отырған, жағына пышақ жанығандай арық, сары мосқал кісінің жіңішке үні бөліп кетті.

Орнынан тұра берген милиционер беліндегі тапаншасын жөндеп:

— Ал, шырағым, әкенің өлгенін жасырғанда, көмгенде қайда қоясын депті ғой. Сол айтпақшы, ендігі жағдай былай: біз, мұндайда, өлген адамның сүйегін аудан орталығына жеткізіп, сол арада қағаздауға тиіспіз... Иә...

— Заң солай,— деп қостады Атымтай.

— Иә, бір-р-ақ, сенің жағдайыңды, былайша айтқанда, енді, жақындығыңды, білетіндігімізді ескеріп, әкеңіздің сүйегін осында қалдырмақпыз. Екі-үш күн сүйрелеп жүру де адамшылыққа жатпайтын шығар. Сол себепті... Иә-ә... біз бәріміз куә ретінде қалай болғанын, енді... иә, қалай өлгенін растап, актіледік. Сол актіге, өзің қол қоюың керек, шырағым.

— Заң солай!— деді тағы да Атымтай күмілжіп.

— Ал, енді, мәйітті алмаймын десен, оған еріктісің, онда...

— Қане, акті қайда?— деді Балзия салқын ғана. Мосқал сары жалғыз өзінің мойнында жүктелген ауыр істі оп-оңай тындырғандай қуанып, ширақ қимылдап, Гүлбаршынның алдында жатқан көп қағаздардың бірін алып ұсынды:

— Міне, мұнда бәрі анық жазылған, оқып ал, шырағым,— и-иә! Әуелі оқып ал.

Балзия қағазға көз жүгіртпестен соңғы жағына қол қойып жатқанда, Гүлбарша екінші қағазды ұсынды:

— Мына қағазға да қол қоя сал, Балзия.

— Бұл не қағаз тағы да?— Балзия шошына, тіксіне қарады. Гүлбарша жауап бермес бұрын мыжырайған терезе алдындағы сары селдеулі абдыра үстінде жатқан үлкен түйіншекті әкеліп ашты:

— Мына заттарын алғаның үшін қол қоюң керек.

Бағанадан бері қанын ішіне тартып, сұрланып, ештеме болмағандай тістене тұрып сөйлеген Балзия, түйіншекті ашқанда шыдай алмай, негі дірілдеп, кемсең қағып, екі көзінің аясы мөлтілдеп жасқа толды. Түйіншекті ашқанда, әкесінің дүрбісі, алтын сағаты, шақшасы, ұстарасы, тағы басқа ол-пұл ұсақ түйек заттары көзіне оттай басылған еді. Кеше ғана көрген тірі әкесінің аяулы заттарына ұзақ қарауға дәті шыдамай:

— Бұлардың бәрін көкем көзі тірісінде күйеу баласына мұраға қалдырған. Атымтай, енді соның бәрі... соның бәрі сенікі,— деп, теріс айналып, есіктен шыға берді.

Балзияны үйіне қайтадан жеткізіп салған, тағы да Гүлбарша. Трашпанның талдан тоқылған қорабына қатар отырған екі құрбы орта жолға дейін бір-біріне тіл қатыспады. Мынадай ауыр қазада Гүлбарша не деп жұбатарын білмей, үнсіз томсырайған. Әйтсе де Атымтаймен ақылдасқан Гүлбарша үйге жақындай бергенде сөз бастады. Сөйлеген сайын шешіліп, шырығып алды, ұзақ сөйледі.

— Балзияш өлгенмен бірге өлмек жоқ. Уақыт солай. Қазаның артының қайырлы болуы, енді, өзімізге байланысты. Әкейдің жетісін, қыркын берген соң, бұл арада саған қалудың еш реті жоқ. Аудан орталығына кел. Атымтай екеуің үй болып, бірге тұратын уақыттарын жетті. Енді өз қамдарыңды жасаңдар. Болашақ семья қамын ойлаңдар. Аяғың ауыр екенін бағана бірден сездім. Атымтай да шет жағасын сездірген еді. Болашақ перзенттің де жағдайын ойлау керек. Балзия, мен әкейді қойысуда бола алмаймын. Кешір. Сенің қасыңда екі-үш күн қала тұрғаным да жөн еді. Бірақ ертендер жолға қамдануым керек... Балзия, мені астанаға оқуға шақырып жатыр. Оқимын. Амандық болса, сенің де баладан кейін әрі қарай оқуыңды жалғастыруыңа әбден мүмкіншілік бар. Сен бәрімізден зерек едің ғой... Айтқандай, мен комсомол қатарынан партия қатарына өттім. Сен де өтуің керек. Сенің осы жолы мына адасқан ел адамдарына еріп кетпегенің — сенің кеңес өкіметіне деген адал көңіліңнің айғағы. Сен байдың қызы дегеннен қорқушы едің ғой. Енді қарашы, өзің-ақ басыңды жақсы араша-

лап алдың. Біз де куәміз... Осы маңдағы ауылдарда екеуімізден басқа оқыған қыз жоқ екен. Бізге көп, көп мүмкіндік бар. Жаңа өмірге, жаңа қызметке құлшына кірісуіміз керек. Сен маған көбірек ақыл айтатын едің ғой. Міне, енді, қарашы, сенің үйде біраз отырып, қарайып қалғаныңды пайдаланып, мен ақылшы боп алдым. Оқу бір басқа да, қызмет істеу бір басқа екен, Балзияш. Біздің сауатты болғанымыз қандай жақсы. Біз не деген бақыттымыз. Тек, сол бақытты дұрыс ұстай білейік. Аңада астанада болған үлкен мәжілісте «Сендер, көзі ашық оқыған қыздар, жаңа заманның алғашқы қарлығаштарысыңдар. Жастарды сондарыңа ілестіре біліңдер. Ұйтқы болыңдар. Әрі бүкіл ғаламға сендердің аттарың мәлім болады. Сендердің алдарыңа енді ешкім кесе көлденең тұра алмайды. Тек, білімдеріңді молықтыра беріңдер, елге деген махаббаттарыңа қылау түспесін. Еліңді, жеріңді, халқыңды сүйе біліңдер!» деген ұран тасталды. Шынында да, қарашы, біз, Балзия, не деген бақытты қыздармыз. Біздің шешелеріміз ғой, біз көргеннің, біз білгеннің бірін де көре алмай, бірін біле алмай, көрбала боп өтті.

Арба үйдің қасына келіп тоқтады. Бұрын оқып жүрген кезде Балзияға батып онша сөйлей алмайтын Гүлбаршаның жол бойы айтылған ақылгөйсіген сөздеріне қосылып та, қарсыласып та алатын тұстар болды-ау. Бірақ, Балзия үн-түнсіз тыңдап, шыдап бакты. Арбадан түсер алдында ғана Гүлбаршаға қарап, өтінішпен қиыла сөйледі. Амалсыздан өзін зорға тежеп, амалсыздан жуаси сөйледі:

— Гүлбарша, айтқаныңның бәрін түсініп келемін. Бәрі дұрыс. Ендігі жерде Атымтай екеуіміз бірге қосылып, бірге өмір сүрмегенде, қайда барамыз. Тек қана мына жағдай — көкемнің қазасы өте ауыр қаза, ұмытылмайтын қаза болып тұр. Әзір, Атымтайға еріп ештеме ойламайтын түйсіксіз жандай масайрап ауданға желегімді желбіретіп бара қоям деп айта алмаймын. Ел не дейді? Аз уақыт із басылып, бәрі ұмыт болсын. Атымтай хабарласып тұрар. Ал, әзір сенен, жан құрбым деп сұрар үлкен өтінішім бар. Соны Атымтайға жеткіз. Көкемнің жетісін бергенше, қыркын өткізгенше, Атымтай мұнда көрінбей-ақ қойсын. Елдің де мазасын алмай тұрсын. Былай да мен ел алдында жүзіқара қарабетпін. Бүгін көкемді жерлегенде де болмағаны дұрыс. Осыны айта бар. Атымтаймен тап мына қазаның үстінде сөйлесе алар жайым жоқ. Шыдай алмаймын. Артық сөз айтып қоярмын деп

қорқамын. Ал, осыны жеткіз. Мойныңа парыз. Көріскенше, сау бол!

Гүлбарша екеуі көздеріне жас алып, құшақтасып қоштасты.

Сол күні ауыл қотанына жиналған бір табын жылқыны, қайсыбір мүлікті тізімге алып, қаттап, сауатсыз байлардың бармақтарын бастырып, қолға түскен қару-жарақтарды алып, қашуға себепкер болған бес жігітті арбаға отырғызып, Атымтайлар жүріп кетті.

Сол күнгі намаздыгер кезінде Сәлімгерей де ауыл сыртындағы бейітке жерленген.

* * *

Жаназа соңында, әдетте, шалдар марқұмды жақсы сөздермен біраз еске алып, ескілік жайлы, құран-сүрелер жайлы ұзақ кеп тартып, шарифат айтысып, ақиреттен сөйлеп, әңгіме-дүкен құрып отыар еді. Бұл жолы оның бірі болған жоқ. Сәлімгерей қалай апаш-құпаш жерленсе, жаназаға жиналғандар да солай орындарынан алас-күлес тұрып, тарай бастаған. Мұсылман қауымына лайық дәстүрлі рәсімдерді былай қойғанда, сүйекке түскендер, көр қазғандар, құран оқығандар өздеріне тиесі жырым-жыртыстардан да дәмеленбеді. Бәрі де бір-бірімен алдын ала келісіп қойғандай, белгісіз бір ызғар ескен мына салқын үйден тезірек кетуге асығып, үнсіз жылыстай берген. Осы бір іштен тынған үнсіздік пен әркімнің ішіне түйген құпия сырының тыныштығын бұзған, ойламаған жерде, оқыстан үн қатқан Балзия еді.

Басына қара жамылып, іштей қайғырып таусыла қамықса да, көзінен жас шығармай, тұнжырап, тұншығып отырған Балзия басын көтеріп алып:

— Нағашы, Ақсарының тәтесі, көккөз ата, сіздер қала тұрыңыздар,— деді.

Өздерінің аттары аталған үш ақсақал сіз деп айтылса да, кенеттен бұйрықты айтылған сөзге не жауап қатарларын білмей, сәл дағдарып, бір-біріне жалтақтап қарай берген. Есікке таман жақындаған басқа кәрі-құртан да, табалдырықтан аттай алмай, тағы не боп қалды дегендей елендеп, бүгежектеп бөгеліп еді.

— Сіздер бара беріңіздер!— деді Балзия.

Бұл жолғы үні қатқыл, қаралы жүзі салқын Балзияның ерге бергісіз бірбет, тік мінезіне қанық қаралы жандар бас шұлғысып шыға берді де, үш қария тізелерін қайта бүкті. Жасыған мүләйім өндерінде амалсыздық,

шарасыздық бар. Қарлі Атымтайдың сұрқия қалындығынан сескену бар. «Шынтуайтқа келгенде, кеше бұлардың соңынан түскен болашақ күйеуіне тосқауыл болу орнына, оның атағы мен қызметі үшін туған әкесін өлімге қиып жіберген бетбақтан не үміт, не қайыр? Әкеге тартпаған безбүйрек, қайырымсыз қыздан зұлымдық қана күтіп, қол қусырып ләббай дегеннен басқа не шара. Титтейінен әкесі орыс оқуын оқытып, мылтық атқызып, құс салдырып үйреткен жаңа заманның елде-күнде жоқ жаңа қызынан не мұсылмандық рәсім күтесің. Сәлімгерейдің түбіне де сол жаңашылдығы мен балажандығы жетпеді ме? Әйтпесе, о заман да бұ заман — намаз оқуға қоспайтын «Нашар бала — аял балаға» кәпір оқуын оқытар ма? Қыз, қатын әкім болып, ел басқарып не ұшпақ әпермек? Сорлы әкенің ескілік жолын аттап, салтты бұзып қапы соққан тұсы да, содан жапа шегіп, ақыры өз басын жұтқан жері де осы шығар». Бұлардың ішкі ойын, қисық пиғылын көздерінен-ақ танып:

— Ал, шалдар, неге осыншама ұнжырғаларың түсіп, бастарың салбырап кетті? Көтеріп отырыңдар бастарыңды!— деп Балзия сөзді шаптығып бастады. Қарттар «мынау қалай-қалай сөйлейді» дегендей, бастарың оқыс көтеріп елендеген, үріккен тау текелердей кекжие-кекжие қалса да, қан-сөл жоқ беті долырып, көзі шатынап өңіменіне өтердей тіке қадалған Балзияның суық сұсынан именіп, қайтадан төмен қарасты.— Білем, түсінем. Қазір сендердің мені атарға оқтарың жоқ. Іштеріңнен не ойлап, мені неше сакқа жүгіртіп, қалай қарғап-сілеп отырғандарыңды да, айтпай-ақ білемін.

— Қой, жиенжан! Біздің сенде не шаруамыз бар. Біз келсек, Сәлімгерей марқұмның өліміне қан жұтып, қара жамылып шәһит болған бейкүнә жанды қайтпас сапарға соңғы рет аттандырып салуға келдік. Біздің сенде шаруамыз жоқ, қой, тұрайық!— деп Балзияның туған нағашысы міңгірлеп, орнынан тұра бергенде,

— Иә, қарағым, біздің сенде шаруамыз жоқ.

— Иә, десейші, шаруамыз жоқ,— десіп, қасындағылар да қосарлана құптап, кәрі буындары сытырлап, орындарынан изендей көтеріліп, тұра бастаған.

— Отырыңдар!— Өткен жолы Атымтайға айғайлағандай, Балзия осы арада да шаңқ етіп, зекіргенде, шалдар қыбыжықтап, құйрықтарының қалай жер иіскегенін байқамай қалды.

Балзия енді өзі басын төмен иіп, сәл тұнжырап, үнсіз отырды да көмейіне тірелген ашулы, зәрлі сөздердің

бәрін зорға жұткандай, бір екі жұтынып алып салмақпен сөйлей бастады.

— Менің көкем бәріне де, бар елге, осы өлкеге қадірлі азамат еді. Қан жұтып, қара жамылғандарыңа сенемін. Бірақ, жандарың қанша ашығанмен, шынтуайтқа келгенде, төтелеп келген алланың ажалы емес, адамнан болған ажалға араша түсіп, алып қала алмадыңдар. Жәрәйді, өткен іс өтті. Оны енді жер жыла, көр жыла — қайыру жоқ. Көкемді қанша жоқтағанмен қайтып келмейді... Ендеше, күр босқа жоқтап, көздің жасын бұлап отырмақсыңдар ма, әлде бір әрекет, қам жасайсыңдар ма?.. Ендігі ойларың не?

Шалдар бір-біріне қарасты. Тосыннан қойылған сауалға не жауап айтарларын білмей тосылып, ойда жоқта тығырыққа тіреліп дағдарған сыңай бар өңдерінде. «Бұл не сөз, бізді сынайын деп отыр ма?» дегендей, бір-біріне иек қағысып та қалды.

Балзия шыдай алмай кетті.

— Сендерге өзі не болған? Әрқайсың бір-бір елді билеп келген, көпті көрген сұңғыла ма десем, мойындарыңа су кеткен ынжық, жасық неме екенсіндер ғой!

— Шырағым-ау, бізге не жорық, мына сұмдықтан зәреміз ұшып, есіміз ауып, мәңгіріп қалған жоқпыз ба?— деп, сөзге Ақсарының тәтесі ширақ кірісті.— Мұндай сұмдықты кім көрген. Арыстай азаматың қанға боялып, елің, малың талапайға түсіп тоналып жатса, бізден не ес, не ақыл сұрайсың?

— Сонда, қол қусырып отырмақсыңдар ма?

— Отырмағанда не қауқар, не амал жасармыз? Бір ағаттық өтті: «Артынып-тартынып көшкенде, қайда барып паналаймыз, құдайдың салғанын көріп отырайық. Мүмкін, бізге ешкім тимес, елден аққұла несіне беземіз» дегенде, басқалары көнді ме? Ал, содан не пайда таптық?

— Не пайда табушы едік? Біздікі бас сауғалау емес пе. Сіз де айтасыз-ау қайдағыны. Ағаттық, ағаттық! Ол не ағаттық? Біздің жер ауып, қаңғып, күрттап-биттеп, мазақ өліммен өлгеніміз жақсы ма, әлде қоныс аударып, қарамызды бұл жерден бір жола батырғанымыз жақсы ма? Жұт болар жылы төрт аяқты хайуандар мен қыбырлаған жәндіктерге дейін жұртын, мекенін тастап қашпай ма. Астынан су шығып жатқанда, тышқан құрлы болмағанымыз ба? деп, шабына біреу түрткендей орнынан көтеріліп, көтеріліп қойып, нағашы аталған қаба сақалды, аясы кең ала көзді Жаппар бай елеурей сөйледі.— Сіз, Ақсарының тәтесі, жұртты олай адастырма-

ңыз. Өзі де соқыртеке ойнағандай қос қолын көкке жайып, ауа қармап қалған азаматтарыңызды олай мойытып, олай қажытпаңыз. Атымтай бүгін алып кетсе де айтам, оның түрмесінде шірігенше, бір күнде болса даламның таза ауасын жұтып өлмеймін бе?

Ақсарының тәтесі деп отырған ана жолғы кәмпескеге алдымен іліккен, жер аударатындардың да тізіміне елден алабөтен бірінші жазылған осы өңірдегі ең ірі байдың бірі Ережеп еді. Жаппармен бес атадан қосылатын жасы да, жолы да үлкен Ережеп шамына тие айтқан інісінің мына сөзіне жауап қатпады. Қайта айта түссе екен дегендей айызы қанып, құптағаны ма, ендігі билікті де, тізгінді де өзіңе бердім, өзің шешсеңші деп шарасыздан кішірейгені ме, басын қайта-қайта изеп, мойынсұнып отыр. Жасқа да, кәріге де ата, «болыс ата» аталып кеткен, сөзі де, отырысы да маңғаз, денесі ірі, көзі атына лайық, төңкерістен бұрын жиырма жылдай үзбей болыс болған. Жабағы да шыбындаған жылқыдай басын шұлғып-шұлғып қалды.

— Жарайды. Сыңайларыңды байқадым,— деді Балзия. Өңі бұрынғыдан да сұрлана түскен.— Ендігі сөз мынау — тау асамыз. Елді, енді, өзім бастаймын.

Үш бай тағы да бір-біріне қарасты. Балзия ұнатпай, тыжырына қалды.

— Немене, сенбей отырсыңдар ма? Бір шоқып, екі қараған қарғаларша, не болды жалтақ-жұлтақ ететін... Одан да сөз тыңдандар. Бүгін кешке дейін ерем деген адамдардың көшін жасырын дайындандар. Ымырт үйіріле көш кіші Басқанға жету керек. Бала-шаға, кемпір-шал көшпен кетеді. Әр үйден бір жол бастайтын адам табылар. Әр үйден бір-бір жас жігіт, бес қаруын сайлап, қалатын болсын. Біз ертең сәскеде көш сонынан шығамыз. Елді бөріктірмендер. Қашан аттанғанша ауыздарына сақ болсын. Түсіндіңдер ме?

— Түсінікті-ау, шырағым,— деді Жабағы көзін жерден алмай. Бірақ, әлі де түсіне алмай отырғаны кибыжықтаған түрінен-ақ көрініп тұр,— жұрт кешегі жолдан мүлдем қажып, әбден жүректері шайылығып қорқып қалған. Мылтық даусын естіген бала-шағада, кәрі-кұртанда ес жоқ. Бірер күн ес жиып алғанымыз жөн шығар...

— Жок. Бүгіннен қалсақ, кеш болады. Көкемнің жетісін бергенше Атымтайлар да мазаламайды. Біз осы тұста кетуіміз керек,

— Мына сөзіңнің жаны бар,— деп Ережеп елеңдеп, басын көтерді.

— Әлгі Есетті қайтеміз. Ол ауыл ішінде үңірейіп отыр. Тағы да жеткізбей ме?..

— Есетпен өзім сөйлесем. Ол бізбен бірге тау асaды... Ендігісін елді аттандырған соң кеңесеміз.

Аяқ астынан болған мына ұйғарымға байлар іштей куанысып, әрі сенер-сенбесін білмей үнсіз шықты. Шешінген судан тайынбас десіп, үйден ұзай бере өзді-өзі келісіп, көш қамына жасырын кірісіп те кетті.

Бұлар шығысымен Балзия Есетті шақыртып алған... Есет көп бөгелген жоқ. Хабар тиісімен тез жетті. Сәлімгерейдің өліміне, аяқ астынан ел тірлігі бүлінген мына аласапыран оқиғаға өзінің күнәлі екеніне Балзия хабардар деп сезіктене ме, әйтеуір өз-өзінен бетінен басып, үйінен шықпай жатып алған. Келе әңгімені сылтаудан бастады:

— Балзия, қазаның артының қайырын берсін! Кешеден бері науқастанып жатыр едім, сонда да сүйретіліп кіріп шығайын деп отырғанда...

— Жарайды, ниетіне рахмет. Қайырлы болғанда, енді маған жасаған қай рақымның қажеті бар дейсің!— деп төрге малдасоқына отырып, қисық табан етігінің басынан көзін алмай, төмен тұқырандап, жасқаншақтаған Есетке сынай қараған Балзия орнынан тұрып, оюлы жармалы есікті жапты. Қаралы адамдай емес, үні де, қимылы да ширақ.

— Мен сені кінәлауға шақырғам жоқ, ақылдасуға шақырып отырмын.

Есет басын көтеріп алып, кірпігі ұзын, үлкен, ала көзін сығырайта қарады. Таңырқап та, сезіктеніп те отыр.

— Есет, сенімен ұзақ сөйлесіп, ұзақ батуаласатын уақыт жоқ. Қысқасы сол — біз қол ұстасып, тау асуымыз керек... Тұра тұр, әуелі мен айтып болайын.

Тосыннан төбесінен жай түскендей болған Есет өзінің не айтатынын білмесе де, әйтеуір бірдеме деуге оқтала беріп тосылып қалды.

— Талай жылдан бері әкең арқылы сөз салып жүргенінді білемін. Жасырмаймын, сені сырттай менсінбеуші едім. Әлі де жүрегім онша елжіреп тұрған жоқ. Бірақ, жазмыштан озмыш жоқ — ендігі қолайлысы сенсің. Аржақта да өмір бар. Ол жақта лайығы сенсің. Атымтайдан да алар кегім осымен орындалмақ. Егер осыған көн-

сең, бүгін түнде ел көшеді, сен де әке-шешенді жолға қамда.

Есет сенерін де, сенбесін де білмей, мәңгіріп үнсіз қалды.

— Ойлан, ойлан. Ойлануға пұрсат. Кейін қапы ұрылып жүрме. Көнсең, мені қаласаң — бізбен бірге кетесің. Көнбесең, кал! Ал мен бұл жерде отырып, енді Атымтайға да, саған да жар бола алмаймын. Қалауың білсін...

«Егер ауылда қалсаң, сенің де ендігі күнің белгілі: көп ұзамай Атымтайдың шеңгеліне сен де түсесің. Енді сені де талтаңдатып қоймайды» деп, өз білетінін айтып, ескертейін деді де, көмейіне тірелген сөзді Балзия жұта қойды. «Иә, мені де Атымтай ұстап, өткендегі істерім үшін жазғырып, қамауға алмақ. Оны да сезіп жүрмін» деп, Есет те айтуға оқтала бере жалт бұрылды:

— Апырмай, Балзияш-ай, маған қиын шарт қойып отырсың. Мен сен үшін жердің түбіне дейін кетуге әзірмін. Егер жолымыз, кешегілердей, сәтсіз болса, маған деген Атымтайдан еш аяушылық жоқ. Су түбіне біржола кеткенім ғой.

— Қорқар болсаң, зорлық жоқ. «Жаман айтпай, жаксы жоқ» — егер қолға түсіп қалсақ, не тартсақ та, бірге тартамыз. Бас сауғалар адамың мен емес. Мен — әке үшін ашынған, кектенген жанмын. Тайынарым жоқ. Ал, саған, тағы да айтам, қалауың білсін.

— Сонда, қашан... қалай жүрмекпіз?

— Ол менің шаруам. Үйдегі үлкендерді әзірле. Көшпен бірге кетеді. Сен менімен бірге жүресің.

— Балзияш,.. алтыным, мен сенімен...

— Жарайды, ондай сөздерінді кейін айтарсың. Қазір үздігуге уақыт жоқ.

— Көндім. Кеттім бірге.

— Ендеше бар үйіне, әзірлен!

— Кеттім, Балзия!

— Мылтық, оқ-дәрің бар шығар?

— Бар, бар... Әрине, бар.

...Сол түні, көшіп-қонуға әбден жаттыққан көшпенді жұрт аяқ астынан тағы да артынып-тартынып, Жылысайды бойлап, жасырын жер ауды. Шатқалы мен саласы көп сырлы Алатаудың жым-жымына иіріп тастаған үйір-үйір жылқыларын алдарына салып айдап кетті.

Арада екі күн өткен соң, Сәлімгерейдің жетісін беретін танда, ауылда қалған жігіттер де бес қаруын асынып, Жылы сайдың аузына барып бекінген. Бұлардың

бәрі осынау тау етегін бөктерлей, жапсарлас қонған бес-алты ауылдың жігіттері. Бәрі де бір-бірімен қоныстас, іргелес көршілер ғана емес, аталас, жақын-жұрағаттар. Қөшпен кеткен жеті байдың жетпістен астам тұқымы. Өңкей әлекедей жаланған жастар. Бұлардың ішіндегі атасы бөлек бөтені — осы ауылдың тұрғыны Есет пен алыстағы ауылдан келген Сәлмен мен Әлмен ғана. Ораз, Қаназ атты ағайынды қос жылқышыны өз адамдарымыз деп есептейді.

Сәлмен мен Әлмен — осы өлкедегі атышулы ұрылар. Кезінде Ережеп байдың жалдамалы барымташылары еді. Төңкерістен соң барымта азайып, тұрымтай тұсына дегендей, әркім өз жайын күйіттеп кеткен аумалы-төкпелі уақытта да бұлар ата кәсібін тастамаған. Ана ауылда да, мына ауылда да көбінесе күзге салым, бір қысырақ үйірімен жоқ. Бұл Қисықмойын мен Соқыр мергеннің ісі ғой деген әңгіме шаң беріп қалар еді де, әп-сәтте басылар еді. Өйткені олар алған малды қайтарып көйт-көйттеудің қажеті болмайтын, құрдымға сіңгендей із-түссіз кететініне ел кәнігі.

Сәлменнің ел ішіндегі лақап аты- Қисықмойын да, Әлмендікі — Соқырмерген. Мұны олардың көздерінше айтпағанмен сырттай осылай атайтындарына Сәлмен мен Әлмен де құлаққағыс. Сәлмен, бала кезінде, заңғар жарлы, жылтыр тасты шыңырау құздың биік жықпылына салған ұядан бүркіттің қарақанат балапанын алып, жерге жетер-жетпестен аяғы тайып, ұшып, мойыны қайырылып қалған. Мойын омыртқасы зақымданған Сәлмен сынықшының бір жыл мәпелеп, сылауымен адам қатарына қосылып, ақыры мойын омыртқасы шорланып, қисық мойын болып біткен. Содан бері ел әлгі ұялы құзды да, Сәлменді де Қисықмойын атап кетіпті.

Ал Әлменнің жөні бір бөлек. Туа солай ма, әлде ол да бала кезінде төтеннен келген аурудан зардап шекті ме екен, әйтеуір оң жақ көзінде аттың ноғаласындай бір түйір ақ бар. Қарашығының тап үстінде болғандықтан, айран көзденіп тұрады. Мылтық атқанда қысатын оң көзден, әрине, ешқандай кемшілік көрмесе керек. Әлменнің мергендігінде қисап жоқ. Оның соқыр мерген аталатыны осыдан. Былай қарағанда кекесін ат сияқты. Бірақ, қазекең, ат қойғыш-ау, соқыр мерген деген — мергендіктің шегі емес пе? Бұларды түн ішінде әдейі ат шаптыртып алдырған Ережеп.

— Қарағым, Сәлмен, сені түнделетіп неге шақырып отырғанымды ішің сезетін шығар. Тағы да тығырыққа

тірелдік. Талай қиын шаруаны өзіне жүктеп, талай сыналар тұста өзінің қолқабысынды қажет еткен ағаң едім. Бүгін де сенің көмегің керек боп тұр. Жалғыз сенің ғана емес, мына інішегің Әлмен екеуіңнің. Екеуіңдей іс тындырар, қысылғанда қысылшаңнан алып шығар бұл төніректе, құдайға аян, ешкім жоқ. Қалағандарыңды алыңдар. Не тілейсіңдер — соны айтыңдар, — деп ешуақытта ақысыз-пұлсыз қолы қимылдамайтын тік мінез, тоң мойын Сәлменді әуелі жібітіп алмақ болып, алыстан орағытты. — Ас алып отырыңдар. Мен өз бұйымтайымды айта отырайын. Бұйымтайым емес-ау, сендерге салар ағаларыңның соңғы салмағы. Бұдан соң көрісеміз бе, көріспейміз бе?..

Ережептің үні дірілдеп, жыламсырағандай аянышты естілді. Қолы қалтырап, зерен сырлы аяқты «ниет еттім» деп төгіп алардай Сәлмен мен Әлменге ұмсынды да, бетінде сұр қазының томырылған қарамықтары жүзген қысырдың балдай қымызын шашалып қалардай құныға сіміріп-сіміріп алып, мұртын жалады.

— Біз бүгін түнде тағы да тау аспақпыз. Бұл — соңғы әрекетіміз шығар. Осы жолы жолымыз оңғарылмаса, меселіміз қайтып, біржола тауымыз шағылатын шығар. Онда тірі өлгеніміз. Үрім-бұтақтың құрығаны.

Нойыс Сәлмен бұдан әрі шыдамады. Бір аяқ қымызды басына көтере салды да, қисық мойнын қапсағай иығымен тұтас бұрып, оқыс дүңк ете қалды.

— Әй, шал, сендер тау аспақ түгілі, тескен тау өтіп кетсеңдер де маған бәрібір. Бірің өліп, бірің қал. Сонда, бізге айтарың не өзі? Тоқ етерін айтпайсың ба, ащышекше созбай, ішінді ұрайын!

«Ішінді ұрайын» Сәлмен сөзінің мәтелі болса да, тап Ережептерге айтылмаушы еді. «Бұл да бір заманға лайық, етектегінің төске өрлегені-ау. Амалсыз мықшиған тұста одан сайын басынып, төбеге шыққаны-ау» деп іштей күйінген Ережеп түкті беті бір жыбыр етіп, естімеген сыңаймен, ауыр сөзді елемей, ұрының ыңғайына жығыла берді.

— Иә, карағым Сәлмен, сөз, жөн сөз. Тым ұзартып кеттім-ау, рас, рас, сасқан үйрек артымен жүзедінің кері ғой. Айтатыным сол — Сәлмен, Әлмен шырақтарым, қос арысым, осы жолы да сендер босқан елді қос арыстай жетектеп, арғы бетке алып шығыңдар. Қай арада шекарашылар барын, жоғын білетін, көз жұмбай-ақ білетін әккі саятшыларсыңдар. — Ережеп «ұрыларсыңдар» деп

кала жаздап, келсін-келмесін «ұрымтал» сөзімен жалтарып кетті.

— Жарайды, саятшымыз да, ұрымыз да, оны бүкіл ел, бар қазақ біледі,— деп ашуланғаны ма, ойланғаны ма, Сәлмен қолына алған екінші аяқтағы қымызды жөремелдете ішті де, түнеріп отырып қалды. Әлден уақытта барып басын көтерді. Бұл жолы қисық мойнын бұрмады.— Жәр-рәйді, бұл — өте ауыр шаруа. Бұған күште, айла да керек. Біз шекарадан әрі өткізіп саламыз. Ар жағын өздерің білесіңдер.

— Иә, иә, сол ғой бізге керегі. Ал, сендерге не керек? Сұрандар.

— Бізге дүние-мүлік қажет емес. Екі жиренді бересің.

Ережептің беті жыбыр етті. Екі жирен — бүкіл Жетісу өңіріне, солтүстігінде Семей, Кереку еліне, оңтүстігінде Алатау басынан Қаратауға дейін жайлаған иісі қазаққа әйгілі сәйгүліктер. Кусаң жетесің, қашсаң құтылатын ерекше жаратылған жануарлар. Ат ауыздығымен су ішіп, ер етігімен су кешейін деп тұрғанда, бұл аттардың құнына баға жетпейтінін түсінетін Ережептің қазір біреу мойнына мұз салып жібергендей қалтырап, ерні кемсең қақты.

— Алындар, алындар. Екі жирен болмаса да, оған татитын талай жүйріктер бар. Таңдағанын алындар.

— Бізге керегі — екі жирен.

— Шырақтарым-ау, оны сендерден аяйды дейсіңдер ме, осы жолы аман-есен ар жаққа өтсек, екі жирен емес, он жирен құрмалдық. Әттең, екі жиренді кәмпескеде көп малға қосып алып кеткен жоқ па!

— Онда, шал, әңгіме осымен тәмам!

Орнынан келіскендей қосарлана көтерілген Сәлмен мен Әлменнің етегіне жармасқандай қолын көкке көтеріп, Ережеп шыбын-шіркей болды.

— Тұра тұрындар, ау, тұра тұрындар!

— Ал, тұрдық, енді не айтпақсың?

— Сәлмен қарағым, алындар, егер, екі жирен осы төңіректе болса, сендерден аяғанымды ит жесін!

— Екі жирен қазір Шайтанқорымның ар жағындағы Қосбүйрек шатқалдағы жылқылардың ішінде жүр. Қолыңнан бермесек, жолыңнан алатын кездер келіп еді, әттең,— деп Қисықмойын көзін сығырайта қарап жеркенген адамдай тыжырына қалды.

— Онда-а, қателік менен. Алындар, құба-күп,— деп Ережеп екі қолын төсіне басты,— Қателік менен...

— Ендеше, осы түннен қалмай көшті Жылысайға бұрасындар.

— Жылысай-ға-а?!

— Иә, Жылысайға. Әр үйден қару ұстауға жарайтын бір-бір жігіттен қалады. Ендігі сөз Балзиямен болады. Ал дайындалындар.

Осыны айтып Сәлмендер қайтадан тізе бүкпестен, жаңағы өре түрегелген қалпында, шыға жөнелген...

Жылысай Балзияның да, басқалардың да ойына келмеген, тіпті ешқандай реті жоқ жолы еді. Өйткені, Жылысайға кірген адам тас қамауда қалғандай қашан оның аяғына шыққанша ешқайда бұрыла алмайды. Екі жағында тік жарлауыт, қия-қия тастар көмкерген, табанында жылап аққан бұлақ, өзі де атына лайық желсіз, тымтырыс мүлгіген, ұядай жылы, түбі астаудай тегіс сайдың кемпір-шалы, бала-шағасы бар көшке қолайлылығына ешкімнің күмәні жоқ. Бірақ, мынадай жасырын, асығыс керуенге үлкен қауіптілігі сол — Жылысай жыланша ирелендеген биік арналы кең жылға. Онымен қашан бағдарлы жерге жеткенше иірімге түскен қайықша мың бұралып, жүз айналып зықын шығады. Соңынан қуғыншы қуса ешқайда бұрыла алмай, қолға түскеннен басқа түк амалың жоқ.

Босқындардың бұған түспеуге де амалдары қалмады. Тізгінді қисық мойын Сәлменге берген соң, онымен таласып, дәлел айтуға қайда?!

Үлкен көш түн ішінде осы сайды бойлап кете барған...

Олармен бірге жүрмекші болған мылтық асынып, сойыл сүйреткен жігіттерді алып қалған да Сәлмен. Таң қараңғысында аузынан жылы леп шығып үңірейген Жылысайдың босағасына жеткен жігіттерді күн шыға бір араға үйіріп, біраз жөн-жоба, мән айтты:

— Жігіттер, мына Жылысаймен кеткен көш арғы күні түс ауа Тас тамға жетеді. Ол араға жетсе, ешбір қуғыншының да, басқаның да оларды қайтаруға қақы жоқ. Біз осы араға бекініп, соңымыздан келер қуғыншыларды бір күн бөгеуіміз керек. Қайткенде де Жылысайдың қақпасын бермеуіміз керек. Қауіпті кезде арамыздан үрей шақырар біреу шықса, оған аяушылық жоқ. Атып тастаймын. Билік менің ғана қолымда, — деп Қисықмойын інісіне қарады. Аузына су ұрттағандай шыққалы сондарынан үнсіз ерген сұсты Соқырмерген де ақ көзі күн сәулесіне ақшаң етіп шағылысып, басын изеді. Осы кезде, сай аузындағы, үстін жасыл мүк басқан шұбарала қорым-қорым дәу тастардың-ығына төрт-бестен

топтап, қалмақша қаңтарған аттардың қасында жалғыз шідерлеулі жалқұйрығы төгілген Құлақасқа айғыр кісінеп қоя берді. Басын кекжитіп, тықыршып, ұзақ шұрқырап кісінеді. Жылысайдың іші, тау бөктері түгел шұрқырап, күңіреніп кетті. Құлағын қайшылап, үйірін іздеген құлақасқа, өз үніне жауап болмаған соң, бір-екі оқыранып, басын жерге салған. Танауы делдиіп, әлденені Құлақасқадай іздеп, көзі алақтап, аласұрған Қисықмойын айғыр үні тынғанда ғана шаңқ етті.— Ай, бокмұрын, сен кімнің баласысың?

Жігіт ағасы боп қалған Айдарбек кара мұрты жыбырлап, «бокмұрын» дегенге намыстанып, шегір көзі шатынап шыға келді. Ауыл арасында жөушендіге дес бермейтін, тентек, ерке өскен, ешкімнен беті қайтып көрмеген жігіт намыстан жарылып кете жаздады.

— Менің кімнің баласы екенімде не әкенің...— деп орнынан атып тұрып еді, мұның өркөкіректігіне, менмендігіне қанық басқалары бір шатақ шығып кетпесе игі еді деп зәрелері ұшып, Айдарбек үшін жамыраса жауап берді:

— Ережеп ағаның баласы.

— Болыс ағаның баласы Айдарбек қой.

— Менің інім, не айтпақшысың?— деп екінші тұстан Ережептің ортаншы ұлы Сардарбек орнынан көтерілді. Даусы бәсең шықса да, ашу мен ыза бет әлпетінен көрініп тұр. Жалпак, күміс кісесіне басбармағын сұғып, шікірейе қалыпты.

— Сенен жөн сұраған кім бар? Отыр әрмен шіренбей, кара мұның бауырмалын,— деп Қисықмойын бұған да зекіп тастады. Көзі жалт етіп сұрлана қалған Балзияға қараған байдың ұлдары өздерінің ағат кеткенін түсінгендей, қыбыжықтап, қаймығып, орындарына қайта отырды.— Бұлардың намысшылына не берерсін. Әй, ішіңді... егер намысшыл болсаң, елінді-жұртыңды тастап, қағынан жеріген құлындай неге қашып барасың. Өй, санасыз немелер. Киген киімдерін қарашы, әй, сендерге не сән-салтанат керек. Анау айғырды неге міндің? Тойға бара жатыр ма ең? Қай атаң, қай қазақ қашып-пысқанда, барымтаға барғанда арқыратып айғыр мініпті. Үйір-сек малда жазық жоқ! Үйірін іздейді. Алатауды басына көтеріп зар илеп кісінейді. Сен қай жерде кетіп бара жатқанынан белгі бергің келетін шығар. Онда, мен мұңдалап айғырмен қоса арқырап, кісіне, ішіңді...

Балзияның есіне Тасбурыл түсті. Бұл ел ішінде аңызға айналған жасамыс айғыр еді. Жазда таудағы жай-

лауға көшкенде өз үйірімен жұмалап жоқ болып кететін айғыр, оты мол шүйгінді сай-саланы өз бетімен еркін аралап, ғайыптан пайда болатын. Арда емген құлынтайларына дейін итке-құсқа тигізбей, қысы-жазы өзі бағып, өзі қайырып, несіне анда-санда көрініп жүретін жабайы бурыл айғырды Сәлімгерей бір түнде піштіріп тастаған. Содан бері бас үйретіп, ат қып мінген бурылмен талай күндер бойы тау ішіне кетіп, қажып, шаршап келетін әкесі, тегі көш жолын барлап, ар жаққа өтуге дайындалып жүреді екен-ау. Үйірін іздемей, мініске төселіп, жуасыған бурыл, бұдан былай ұзақ, үрдіс жүріске, қия жартасқа арқарша өрмелейтін сенімді көлікке айналған. Бірақ ел бұрынғы әдетімен Бурыл айғыр, Тасбурыл дейтін. Қазір де мына жырынды ұры Құлақасқаның кісінеуіне кіжінуі де содан екен-ау!

— Әй, жігіттер, соңыра қай асумен ассак та, куғыншыларға жар салатын осы айғыр болады. Кане, тарттырып тастандар. Іштеріңде қолы емсек кім бар?

Ұрының қисынды сөзіне шарасыз мойынсұнған Айдарбек пен Сардарбек төрт-бес жігітпен Құлақасқаның шідерін ағытып, төрт аяғынан байлап, жыға бастады. Алда тұрған ұзақ, ауыр шеру қанды бұт Құлақасқаға қиын тиерін түсінсе де, мал иелері амалсыз көнген еді...

Сәлменнің жорамалы тура келді. Тап сәске түсте етекте жатқан несіз ауылға сары желдіріп төрт салт атты кірді.

Балзия да, Сәлмен де дүрбі салып көріп отыр: Атымтайлар-ау жобасы. Сәлімгерейдің үйіне түскен олар, көп аялдамады. Көк үйге кіріп, шошалаға қамап кеткен қос тазыны ертіп ілезде шыққан адам (Атымтай болар) қайтадан атқа қонып, текіректете желіп, ауыл-үйді аралап кетті.

Балзия да, Сәлмен де алты-жеті шақырым жердегі шашылған құмалақтай арасы алшақ-алшақ салынған жер үйлердің маңында жанды қуыршақтай қыбырлаған аттар мен адамдарды дүрбімен көріп отыр. Иесіз қаныраған қоралардың ішінен кешеден бері байлаулы «ойыншық» аш иттер арсалаңдап шығып жатыр. Шыға үріп, ауыл арасында шапқылап, әрнені тіміскілеп, алақтаған «есалаң» иттер әлден уақытта әр жерде топтасып, өзді-өзі таласып, шаң-шұң болысып, ақыры бөрідей шулап, ауылды бастарына көтерді. Естері шығып, әуілдеп, шаңкылдаған, ұлыған ауыл-үй арасының өнерсіз сабалақтарының үндері желсіз мүлгіген тымық ауаға

тіке көтеріліп, тып-тыныш мүлгіген тау бауырында бұғып жатқан иелеріне анық естіліп тұр.

Еш үйден тірі жан таба алмай несіз құлазыған жұртта дағдарған төрт атты әлден уақытта ауыл шетіне шыға берді. Бағыттары — Кіші Басқан. Бұларға ерген екі тазы ғана.

— Қап, ана тазылар бүлдірмесе игі еді!— деді Сәлмен дүрбімен көзін алмай.— Мә, мынаумен анық көрінеді.— Сыры кетіп, темірі қажала бастаған ескі дүрбісін екі тастың жықпылында бұғып отырған Балзияға ұсынды.

Ит-құстың қасиетін білетін жырында аңшының айтқаны келді: Кіші Басқанға қарай салтаттыларға ере беріп, шегіншектеп, жер тіміскілеп бүгежектеген қос тазы енді бір кезде бастарын кекірейтіп ауаны иіскелеп біраз тұрды да, Жылысайға туралай салды. Көштен қалғандарын сезгендей, тез қуып жетуге асығып, зымырап келеді. Алымсыздау дүрбімен шалғайдағы ауыл ішін анық көре алмай отырған Балзияның көзі шырадай жанып, қатар атқан садақтың қос жебесіндей қатар ұшқан қос тазыны көргенде қалай ішін тарта күрсініп қалғанын өзі де аңғармады.

Тізгін тежеп, бір араға ұйлығып ақылдасқан төртеу де аттарын күрт бұрып, тазылардың соңынан аракідік шоқырақтата салып, желе жортып келеді.

— Жігіттер,— деді Сәлмен,— сақ отырындар. Бірақ, бері қарай шығып, көрінуші болмандар. Төрт атты келе жатыр. Оларға тосқауыл болу қиын емес. Әлмен, орындарына барындар.

Етектегі ауылмен екі ортада ағынды өзендерді жалғастырар ені тар, табаны терең көк өзек жатыр. Көктемде өткел бермей шүпілдеп толатын көк өзек күзге қарай мүлдем тартылып, құрғап қалатын. Осы өзекке дейін құйындай ұшып жеткен қос тазы, лезде қылт етіп қайта шыққан. Өзектен бергі қарқындары баяулай берді. Тау ылдиынан көтерілген сайын қоян жонданған еңселі бөктер күрт биіктеп, жоғары өрлеу тазыларға оңай соқпайды. Әйтсе де көш бағытын ізінен сезген иісшіл иттер қашан ел соңына жеткенше асығып, жортақтап келеді.

Көптен жынын құстырып, аңға салмаған тоқ тазылар тілдері салақтап, қос бүйірін соғып ырсылдап зорға жетті. Жылысайдың аузында әр тастың, әр ағаштың бауырында жасырынған жігіттерге арсаландай жүгіріп, иесін іздеп жүр. Тас тасасындағы Балзияны тауып алып, құйрықтарын бұлғап, мұндарын шаққандай қыңсылап

келіп аяғына оралып еді, қабағы түйіліп қараған несі:

— Кет, кет!— деп зекіп ұрысқан соң, қайда барарларын білмей қипалақтап, көздері жаси қалған есті иттер алыста байлаулы тұрған Тасбұрылды көріп, солай қарай жортақтай жөнелді.

Көп ұзамай төрт салтатты да өзеннің бергі қырына көтеріле берді. Балзия да, Сәлмен де дүрбімен анық көріп отыр — қаққан қазықтай ат үстінде тік отырған, төртеуінің ішіндегі ең биігі Атымтай. Ештемеден бейхабар, әшейін саяхатқа шыққан адамдардай, әңгіме-дүкен құрған қамсыз жандардай қатар түзеп, аяқпен келеді.

Бұлар оқ жетер тұсқа келгенде Сәлмен мергендерге белгі берді. Жылысайдың екі қапталынан қатарымен гүрс-гүрс еткен мылтық үні тымық ауаны тіліп өтіп, сонау ойдағы ауылдарға жетті. Мылтық оғының жаңғырығына ауыл иттері абалап, қосыла шабаланып жатыр.

Салт аттылар бір араға үйіріліп, аз уақыт ақылдасқандай бөгелді де, аздан соң Атымтай мен біреуі тағы да бері жүрді. Әскери киінген жігіт таяқша ма, қол қамшы ма, әйтеуір бірдемені шошайтып көтеріп келеді. Басына ақ шүберек байлаған.

Бұл жолы Сәлмен белгі бермей-ақ Әлменнің өзі сол ақшүберекті қарауылға алып мылтық атты. Оқ шүберекке тиді ме, тимеді ме, әйтеуір, әскери адам шүберегін төмен түсіріп, Атымтай екеуі біраз сөйлесіп тұрды да кері, бұрылды. Бәрі ылдиға қарай қайта шегінді.

Көкөзекке түскен Атымтайлар қайтып көрінбей қойды. Өліспей-беріспейтін мына ашынған топтан қаймықты ма, күштерінің тең еместігін мөлшерлеп, сондарынан келер қарулы әскерлерін күтіп жатыр ма? Әлде Көкөзек бойымен шекарашыларға шапқыншы жіберіп, соның оралуын күткендері ме? Қашқыншылардың бағытын аңдап қалу үшін жасырын дүрбі салып аңдып жатулары да мүмкін. Әйтеуір тым-тырыс. Бір анығы сол, — Көкөзектен шығып, жасырын келіп тура үстінен түсер мүмкіндік жоқ. Оң жақ, сол жақ бүйірі ашық, алды ылди, артында тау. Бұларды қоршап аларлық еш қисын жоқ. Сәлменнің күдігі біреу-ақ. Ол — Атымтайлар Көкөзектің ішімен келесі тау бөктеріндегі заставаға жетулері мүмкін. Ол ара қалың ел. Сол арадан топ жинап, бұлардың алдын орап кетулері кәдік. Бірақ, жолды аңшының аңшысы ғана біледі. Ол жолмен ат сабылтуға көнбіс адамдардың табылуы да неғайбыл. Сәлмен ойындағы бұл күдігін ешкімге айтқан жоқ. Не де болса, күннің батуын күтті.

Жазға берігісіз маужыраған ашық тымық күн, кешке қарай желдете бастаған. Қарауыл төбе жақтан шудалана жөңкілген ала бұлт лезде қоюлана, көк жүзін торлап келеді. Ымырт үйіріле аспан мен жер тұтасып кетті.

— Ал, жігіттер, атқа қонындар!

Сәлменнің бұйрығын күтіп отырған жігіттер аттарына жүгірісті. Көз байлана, жіпке тізген моншақтай бірінің соңынан бірі тізілген босқын топ тау өрлеп жолға шыққан.

Бірден қияға тікелей көтерілген аттар, тасқа өрмелеген тасбақалар сияқты. Құлынынан тауда аяқтанған жануарлар қашаудай тұяқтарын жерге қадап, биікке өлермендене, өршелене ұмтылады. Ер тоқымның алдыңғы қасына төстерін тіреп, етбеттей жатқан салт аттылардың тіл-ауыздары байланған. Жылысайдың бойымен, оңай жолмен жүруге шарасыз, мына қиямет-қайымның жолымен кетуге мәжбүр жандар. Енді қайда барамыз лағып? Осыншама қиналарлықтай, артымыздан қуғыншы жоқ, не болды?» деген көңіліндегі дұдамалдарын да айтуға шарасыз жандар ең алдындағы жол бастаған Қисықмойынның соңынан үнсіз жылжып келеді.

Барған сайын тау қиясы ауырлап, сыңсыған қарағай мен қайың аралас өскен қалың өткел бермей, биіктеген сайын аттар титықтай бастады. Қайсыбір тоқ аттар тез алқынып, бір сәт дем алуға пұрсат берші дегендей төрт тағандап тұрып қалады. Бірі бөгелсе артындағының бәрі тоқтайтынын білетін иесі ондайда атын бүйірлеп, шушулеп, кейде қол қамшымен амалсыз шықпыртып талады.

Тастай қараңғы тау іші биіктеген сайын ызғар шашып, көтерілген сайын суық тартып келеді.

Түннің бір уағында бұлар екі таудың ортасындағы кең алаңға шықты. Алдарында биік асу — қорым-қорым шұбарала тасты Азулы шыны қарауытады. Жаздың ен ыстық айында болмаса, басындағы қары түгел ерімей, ылғи қарала-торала түспен алыстан мұнартып көрінетін сұсты шыңның түрі де бір жосын. Азулы десе дегендей. Абайлап қараған адам тістері ақсқан бұйра жалды арыстанға да, ақпанда аузынан көбік шашып, айбат шегіп шабынған жыңды бураға да ұқсатар еді. Осы шыңның бауырын қиялай өтетін шұбыртпалы жалғыз аяқ жол бар. Бұл жолды жергілікті жұрт — Қылкөпір дейді. Қылкөпір десе дегендей — қия тасты жарқабақты жанамалай, бірде биікке өрлеп, бірде төмен құлдилап ире-

леңдей жосылған, бірде түйе өркештеніп, кейде бүкіштеніп ит әуреге салар құныс соқпақтың екі ат қатар сыймас тарлығы өз алдына, екінші жазы күндіз төмен қараған адамның жүрегі лоблып, басы айналар тіп-тік терең құз. Жақпар тасты жалаңаш құздың тап етегінде аласұрып, буырқанып аққан ені тар өзен. Өзен аты — Қас. Жұрт мұны, көбінесе, өзен демейді, жазы-қысы көгілдер тартқан мұздай суына, адам, не малдың аяғы ілінсе жұлып әкететін мейірімсіздігіне қарай Қастың суы, Қанды су дейді. Қылкөпірден аяғы тайып, құздан құлар тірі жан болса, мәйітті осы Қастың қанды суына соңғы рет жуылмақ. Бұл жолды қай заманда, қай ғасырда кім салғанын ешкім де білмейді, мүмкін шебер табиғат өзі осылай қашаған шығар, әйтеуір, тап қыл көпірге кіре беріс тұстағы мәрмәрдей жылтыр жақпар тастың бетіндегі жазуды адам баласы түсіргені анық:

Тәуекел түбі — жел қайық,
Мінерсің де, өтерсің.
Қайғының түбі — тұңғыық,
Түсерсің де кетерсің.

Бұл шумақ осы соқпаққа арнайы жазылды ма, әлде өмір сүру де осындай бұралаң, кысталаң жол дегені ме, не дегенмен осы бір өлеңде жолаушыны жігерлендіретін әрі сақтандыратын бір ғаламат күш бар. Бір ғажабы — осы жолдың қай жағынан келсе де, екі жақ қақпасына жазылған осы өлеңді айғайлап айтпайтын пенде жоқ. Қылкөпірге кіре дауыстап әндететін адамның аузы екінші басына жеткенше әннен құрғамайды. Құз жартаста жаңғырығар, бұл ән естілсе-ақ, екінші басындағы салт атты адам бірінші ән бастаған жолаушыға қарсы келіп қалмас үшін, қашан ол өткенше күтіп тұрмақ. Сұсты құздан жүрексініп қорыққан адамға ән салу қанша ерсі көрінсе де, бәрібір ән айтып өтпек пенде. Мейлі, жаратылысында әнші болсын, болмасын әйтеуір өзінің шыбын жаны үшін Қылкөпірден ән айтып өтпек тірі жан.

Сұйық бұлттың ішінде, дымқыл, сыз далада әркім әр жерде біраз қауғаңдап, тамақтанып алған соң, Сәлмен бәрін бір араға шақырды:

— Жігіттер, жүретін уақыт болды. Жолға дайындалыңдар. Ана бір қарауытқан қорымның ар жағында бұлақ бар. Аттарыңды сонда суарып, айыл-тұрманды тартып алыңдар. Жол ауыр.

Аттарын шідерлеп, аландағы қалың тау шүйгініне

шалдырып, өздері жеке бөлініп, бір отау қойтастың арасында шүйіркелескен он шақты бозбаланың ортасынан біреуі:

— Сәке, енді, тап қазір сонымыздан қуып келе жатқан ешкім жоқ, таң тәріде жүрсек те болмай ма,— деп еді, екіншісі де соны құптады.

— Аттар да болдырды, өзіміз де қажыдық, сәл тынығып, мызғып алсақ дегендей...

Тегі жас жігіттер ақылдасқан болуы керек, басқалары да мұны қостай жөнелді.

— Иә, жол да ауыр көрінеді.

— Қылкөпірден жарықта өткеніміз де жөн. Кім біледі, атқа сенім жоқ...

— Қылдай жерден тайып кетіп мерт болғанша, осы арада жарық түскенше жатқанымыз дұрыс. Ұйықтайық, ұйықтамайық, әйтеуір жарықта жүреміз!— деп, алғашқы сөйлеген жігіт бұл жолы бұрынғыдан да нығарлап, бәрінің ойы осы екенін сездірді.

Солай емес пе, жігіттер!

— Солай.

— Солай.

— Дұрыс.

— Дұрыс.

Балзияның қасында отырған басқа мосқалдау кісілер де осы ұйғарымды жөн көріп:

— Иә, сүйтсе де болады.

— Шынында да, Қылкөпір дегеннің өзі, атына лайық, тамұқтың сират көпіріндей деуші еді,— десіп, қостай бастап еді, дымқыл суық таста отырған Сәлменнің даусы тазқараның даусындай шаңқ етті.

— Әй, бала! Сен өзін кімсің, маған ақыл үйрететін?! Түнде өтуге қорқады екенсің, қал осы арада, сужүрек. Жұртты үркітіп, алатайдай бүлдірмей отыр. Қар-ра-а мұны. Мен әкемнің асына не басына бара жатыр ма екенмін... Сендерше, жүруім керек шығар, ырғалып-жырғалып!..

Бәрі жым болды. Сәлмен енді шың жаққа бетін бұрды:

— Көрмейсіңдер ме, әне. Шыңның тасасынан қара бұлт шығып келеді. Ол нөсер, жауын бұлты. Тау нөсерінің арты қарға айналуы да ықтимал.

Отырғандар қара түнде қара бұлтты онша айырмаса да:

— Иә, күн бұлттанып тұр-ау....

— Құрымдай екен өзі,— десіп, Сәлменді құптап жатыр.

— Мәгәркім, нөсер жауды ма, осы жақта қалдым дей бер. Қашан шұбырта жол дегдігенше, өту жоқ. Мәгәркім, қар жауып, жол соқталанса, атпен өтпек түгіл жаяу-жалпылап та өте алмайсың. Бұл — бір деп қой! Сендер екінші қауіпті нәрсені түсінбей отырсыңдар. Ол жауын мен қардан да сұмдық қауіп!— деп Сәлмен енді бұрынғыдан да үрейлендіре сөйледі. Отырғандар үрпиісе қалды.— Мен сендерге айтпап едім. Бағанағылардың өзекті өрлеп, тым-тырыс жоғалғандарында гәп бар. Олар кеткен жақтағы ауыл жанынан осы шыңның арғы бетін айналып келетін төте жол бар. Атымтай аңшы емес пе. Ол жолды білуі мүмкін. Егер ана ауыл қасындағы шекарашыларды ертіп, Қылкөпірден шығар қақпада сайланып күтіп жатса, имандарыңды айта бер. Бұл — екі деп қой. Ал, үшіншіден, ең абзалы — мына үш шақырым Қылкөпірдің азабына шыдап, тезірек өтіп алсақ, ар жағында қол созым жерде шекара бітеді. Сендерге ешкімнің тиюге қақысы жоқ. Әр жағынан қалай өтесіндер — ол менің шаруам емес.

Бұдан әрі сөздің қажеті болмады. Бәрі де атқа қонды... Бұл арадан Қылкөпір онша алыс та емес екен. Бірақ алыс болмаса да жол өте ауыр еді. Шыңға қарай көтерілген сайын шатқалдар жиі ұшырап қия белге қиыстап салып, талай бұралаңмен тырмыса өрмелеген тау аттары тез титықтап қалды. Бәрінен де қарсы беттен жауа бастаған суық жаңбыр жүргіншілерді одан бетер қажытып, уайымға салды. Сәлменнің қауіпі рас екен. Жүрген сайын аспандағы бұлт түйіліп, алға жылжыған сайын дымқыл жауын исі күшейе түседі...

Әйтеуір, өлдім-талдым, дегенде жетті-ау белгілі межеге. Жол бастаған Сәлмен ат тізгінін тартып, ыққа қарап, артындағыларды тоқтатты да:

— Жеттік, жігіттер. Мына алдымызда — Қылкөпір. Енді былай болады. Балзия, сен менің астымдағы Тасбурылға ауысып мін. Астындағы атың қанша сенімді дегенмен Тасбурылдай емес: сосын, жігіттер, бір-біріңнен екі сажыдай алшақ отырыңдар. Кім біледі, оқыс шегініп, не тұяғы мүлт кеткен ат өзімен бірге кейінгісін ала кетуі кәдік. Аяқтарыңды үзеңгіден шығарып, ат тізгінін бос қоя беріңдер. Атты тебініп, не қамшы салмаңдар. Тақыммен ғана жүргізіп отырсаңдар жетеді. Ат құздан таяр болса, жарға қарай қарғуға дайын отырыңдар! Біреу-міреу құздан құласа, оны құтқарам деп тө-

мен қарап, әлек болмай-ақ қой. Аялдаушы болма, алға тарта бер.

Бұл арада таудан ұшып өлген адамның сүйегін әмәндә, Қастың суы жуады. Бетінді сипап, көзіне жас алма, жүрегінді тоқтатып жүре бер. Буының босап, белің қайысты дегенше, төмен қарай өзім де ұштым дей бер. Ер үстінде екі жамбасыңа кезекпе-кезек ауысып, жүріп келе жатқан атты жаңылдырма. Тік отыр.

Таулы жерде, тау аттарының құлағында ойнап өскен жігіттер мұндай жолда не істеу керек екенін білсе де, Сәлменнің айтқандарын тұңғыш естігендей мұқият тыңдады.

Бір-екі аншы, жылқышы жігіттер болмаса, Қылкөпірді көбі көрмеген. Балзия ғана, әкесі мен Атымтай үшеуі ертеректе анда жүріп, бір рет өткені бар.

Сәлмен жігіттерді кезекке салып, ең соңына өзінің інісі Әлменді қойды. Балзия сенімді Тасбурылмен жол бастайтын болды.

Тұңғыш рет Қылкөпірден ән салмай, «бисмиллә иррахим!»— деп, іштей ғана имандарын айтқан қашқындар, жеті қаранғы түнде, қара жауынның астында жалғыз аяқ шұбыртпаға түскен еді...

Дәл бұлардың жетуін күтіп, қас қылғандай жауа бастаған күзгі тау жаңбыры ат тұяғы соқпаққа тиер-тиместен төпеп кетті. Және де қолайсызы сол — жаңбыр жар жақтан емес, күз жақ ашық беттен жолаушылардың қарсы алдынан қиғаштай соғып тұр. Әйтеуір, бір жақсысы, әшейінде Азулының белуарынан түйенің шудасынша белдеулеп, сақиналанып жататын бұлт қазір шыңнан биік. Егер қара жауын қара бұлтпен араласа жауса, қанша әккі деген тау аттарының өзі аяғының астын байқамас па еді, қайтер еді?

Бүкіл жолаушылардың керуенін бастаған Тасбурыл айғыр кезіндегі өз үйірін талай қауіп пен қатерден аман алып шыққан ақылды, естілігі қазір де есіне түскендей, өзіне үлкен жауапкершілік жүктелгенін сезінгендей, қос құлағын тігіп, көзін жерден алмай ілбіп келеді. Елендемейді де, анда-санда ауыр аяғын бір басқаны мың басқанға балап есептеп келе жатқан сияқты. Жылқы баласының көзінен гөрі, тұяғы көргіш деген ып-ырас. Аясы кең көзі алды мен артындағыны түгел көруге жаратылса, шақпақ тұяғы аяқ астындағыны түгел көруге жаратылған дейтін бапкер-сыншылар сөзін білетін Балзия алғашқыда шұбыртпа жол табанына еңкейе қарап, жүрексініп еді, енді тізгінді бос қоя беріп, атты еркіне жі-

беріп, тар сокпақтың қиямет хикіметін есінен шығаруға тырысты...

Енді Балзияның ойына оралған бір-ақ нәрсе — ауыл шетіндегі ескі зираттың орта тұсындағы жас қабір — сары топырағы томпиған әке қабірі. Сәлімгерейдің сүйегін үлкендердің ұйғаруымен төртқұлақты зираттың іргесіне жерлеген. Шикі кірпіштен өріп, кісі бойындай етіп көтерген сокпа там — Сәлімгерейдің жұбайы — Мәрзияның бейіті. Ішіне салт атты адам кірсе көрінбейтіндей қалың алабота басқан. Төрт құлақтың біреуі жел өтіне мүжіліп, құлапты. Сәлімгерейді қойып, ерлер құран оқып қайтқан соң, Балзия әдейі барып көрген. Шешесі мен әкесінің бейтін бірге қосып, қайта басын көтеруді ойлаған. Енді ол ойын іске асыру — қайда?! Әке моласы жылдар өткен сайын жермен-жексен басылып, мүлдем ескерусіз қалады-ау. Қайран, әке! Тым құрмаса, басына күмбездетіп зират та соқтыра алмадым-ау. Әлпештеген жалғыз қызыннан не шапағат, не қайыр көрдің. Ең болмаса, басына құлпытас орнатып, аты-жөнінді де ел қатарлы, жаздыра алмай кетіп барамын. Тіпті сенің өліміңе де мен кінәлімін. Кешіре гөр, көке! Тірі болсам, әйтеуір...

Балзияның ойы шорт үзілді. Тізгіні бос бурыл айғыр сылбыр басып, асуы көп алыс жолды түсіне ме, жиі пысқырып, қыя жолдың тап биік мүйісіне жақындай бергенде, жар тұмсығынан біреу шыға келді. Алдынан қараң еткен аттылыдан шошып кеткен Балзия:

— Бүгім-ай?!— деген үрейлі үннің аузынан қалай шыққанын өзі де андамай қалды. Тұншыға дірілдеген өз даусынан өзі үркіп, ат тізгінін қалай тартып қалғанын да байқамады. Тап алдынан бейуақта қақшаң еткен бөтен атты жатырқағаны ма, жол азабын сездіріп шағынғаны ма, бурыл айғыр танауы пырылдап, оқыранып, ауыздықты қарш-қарш шайнап, тықыршып зорға тоқтаған. Бұған әрі тыпырлап, не көлденеңдеп асаулық, қызбалық жасауға болмайтынын есті жылқы жақсы біледі. Оқыстан тұяғы тайып кетсе, не күйге ұшыраын тауда өскен әккі жануар адамша түсінеді.

Қарсы алдынан шыққан жолаушы тіл қатқан жоқ. Енді, бәрі-бір, не шегініп, не қағылып жол беру мүмкін емес. Арқасында шошайған мылтығы бар адам аттар тұмсық тірескенде барып тізгінін тежеді. Астындағы ат та, Тасбурылмен қосыла оқыранды. Соңынан ілескен екі-үш аттылының да қарасы көрінеді. Одан кейінгілерінің қанша екенін кім білсін, келесі бұрылыста болар. Бал-

зияның соңынан шылбыр жетер жерде үздік-создық шұбырған салтаттылардың да алды тіреліп, төбеге ұрғандай оқыс тоқтаған. Бұлар да жар тасасынан шыға келген адамдардың қарасын көздері шалып қалғанда, тұла бойлары дір етіп, тізгіннен бос қолдарын қаруларына апара берген.

— Балзия, мен ғой, — деген таныс үнді естігенде, жақын кеп тоқтаған түнгі жолаушының бар тұлғасын Атымтай екенін тіпті астындағы қарагерге дейін жазбай таныса да, қыз жүрегі тағы да солқ еткендей болды. Не қорқыныштан, не қимастықтан, не тұтанған кектен екені белгісіз — екі беті дуылдап кетті. Тап қазір не істерін білмей амалсыздан дағдарып, ат үстінде мелшиген Балзияның тамағына тас тығылғандай бір сәт үні де шықпай қалды. Екі жақтан да тау қиялай көтеріліп, бірінің соңынан бірі құйрық тістесе тоқтаған салт аттылардың үрейлі сыбыстары ғана, сусымалы малта тастардай сусылдап, ең соңғы жолаушыға дейін жүгіріп өтті.

— Не боп қалды?

— Неге тоқтадыңдар?

Бағана, кештен бері тауды бірде қиялдай, бірде капталдай өтіп, жадағай бөктерлі жерлерде желе жортып, алға тынымсыз жылжыған тау аттары мен қылдырықтай жол үстінде бөгелгендерін сәл аялдау деп түсінсе керек, жылқы малының әдетімен тұра сәла кезек пе кезек сарғытты. Бұдан әрі құлақтарын қайшылап, елеңдеп, қайсыбірі оқыранып, енді жүреміз бе дегендей алдыңғы жаққа елегені қарап тықыршыған. Иелерінен белгі болмаған соң ғана жайбарақат қалыпқа түсті. Иелерінде ондай жайбарақаттық жоқ, ең соңғысы алдындағысынан, ол өз алдындағысынан сұрап, мардымды жауап ала алмаған соң, көпке дейін бір-бірімен де тіл қатыспай, үнсіз тұнжырап тың тыңдады. Әзірше білетіндері — алда үлкен қауіп бар. Мылтық, сойылдарын оңтайлай ұстап, сақ отыру керек. Бірақ қару-жаракты демеу ету де тап бұл арада, әншейін далбаса. Түнектей түнерген жар үстінде тұрғанда не көмегі тиюші еді.

Атымтайдың ту сыртынан тоқтаған адам кейінгілеріне орысшылап әмір беруі мұң екен, әскери тәртіп түсінетін адамдар бір сәтте тыңа қалды. Жолаушылардың үсті-басын малмандай қылған кара жауын да бұл кезде сап болған.

Сүп-суық тау ішінің құлағы түрік, әлдебір үрейлі жайды күткендей, тым-тырыс. Анда-санда аттардың оқыранып, не пысқырғаны болмаса, екі жақтағы адамдар

да не хабар, не бұйрық айтыларын күтіп, демдерін ішінен алады.

Балзия алдындағы адам нұсқасын анық көрерліктей көзі үйренгенше үндемей шыдап бакты. Көзі үйренгесінде, Атымтай қайтадан сөйлегенше жағының жігін ашқан жоқ. Ойланғанындай болды — ол тағы да тіл қатты. Тағы да, жаттап алғандай, жаңағы сөзін қайталады:

— Балзия, мен ғой!

— Сен болсаң, қайтейін! — Балзияның үні енді батылдау шықты.

— Ақылға келсейші, Балзия!

— Кім ақылға келуі керек, сен бе, мен бе?

Екеуі де қанша баяу сөйлегенмен артындағы үш-төрт аттылыға сөздері естіліп тұр. Соңғы жақтағылар тағы да шыдамсызданып алға мойындарын созады:

— Не деп жатыр?

— Кімдер екен өзі, қанша адам?

— Енді не істемекпіз?

Балзия мен Атымтайдың сөзін естіген Сәлмен артындағыға баяу ғана, бірақ, зілмен үн қатты:

— Бөрікпендер! Шыдандар, мұндар!

Сәлімнің бұйрығын артындағы адам бұлжытпай қайталады:

— Бөрікпендер! Шыдандар, мұндар!

Осы сөз айна-қатесіз қайталанып, ауыздан-ауызға қақпақылданып, ең соңғы жетпіс жетінші жігіт Әлменге де лезде жетті:

— Бөрікпендер! Шыдандар, мұндар!

Осыдан соң тағы да жұрттың үні өшті. Енді сөйлескен екеу ғана.

— Ойлан, Балзия, райыңнан қайт. Әлі де кеш емес.

— Мен ойланғанмын. Көкемнің сақалы қанға боялып жатқан күні ойланғанмын.

— Ол енді рас, — деп Атымтай күмілжіп қалды... — Жазатайым болды. Көздеп атқан ешкім жоқ. Енді... атыс кезінде адам шығыны...

— Сондағы шығынға шығарғандарың менің жазықсыз әкем екен ғой...

— Балзия, түсінші... Неге жазықсыз дейсің?

— Ә — ә, сол-лай ма! Әлі де жазғырады екенсің ғой. Әлі де түсінбеген екенсің. Кет былай жолымнан! — деп шаңқ еткен Балзия атын оқыс тебініп қалды.

Қос өкпесінен шоңқайма етіктің темірдей өкшесі солқ еткізе тигенде, бағанадан бері бұйығып мүлгіген Тасбурыл оқыс селк етіп, алға ұмтылған. Андаусызда ки-

мелеп, жанамалай қаққан әлде айғырдын апай төсінен амалсыз ығысқан қарагер шок басқандай шошынып, жарқабаққа қарай жанұшыра ырғыды.

Қалың жалды мақпал мойындары үйкеле айқасып, танаулары пырылдаған үрейлі аттар бұдан әрі тырп етпеді. Тізгіндерін жинай қойған иелері де тым-тырыс. Терең құзға қарай шатқаяқтай ығысқан қаракердің бір жақ тұяғы тайып барып, жол жиегіндегі домалақ тасқа темір таға шақыр етіп тигенде, құзға қарай итініп тұрған қол диірменнің көлеміндей қайрақ тас от шашып, төмен қарай қопарыла құлаған. Түпсіз зымыранға зымырай ұшқан тасты қараңғыда көрмесе де қия тастарда тау ешкілерінің лағындай секіріп өскен тау тұрғындары Балзия мен Атымтай іштей сезінді. Ашумен ұмтылған Балзия өз ағаттығынан шошыса, аңдаусызда мүлт кете жаздаған Атымтай өз аңғалдығынан шошыды. Тас төбелері шымырлап қоя берген екеуінің де жүректері бір сәт соқпай қалған сияқтанды. Шыңырауға кеткен қара тас жансыз тас емес, кеуделерінен үзіліп түскен, тап қазір бір-біріне жібімейтін мейірімсіз тас жүректері секілді. Бұл екеуінің артындағы құйрық тістескен аттылар да мына оқыс қимылдан үрейленіп қалған. Енді олардың да жүректері тітіркеніп, демдері шықпай үнсіз отыр.

Ауыр тас бар салмағымен төмен құлдырап жардың бауырын қиялай өскен тырбық, бұкпа бұталардың ұштарын сытырлата сындырып, ұшып барады. Әлден уақытта ғана, аласұрып, бұрандай аққан асау өзенге гүмп етіп, су табанындағы ірі пілтастардың ара-арасымен төмен қарай салдыр-гүлдір аға жөнелді. Қияда құлақ тұрған салт аттыларға мұның үні шелектегі суға тастаған малта тастай ғана шолп етіп, талып жетті.

Осы бір үрейлі сәт қас қағымда өте шыққанмен, Балзия мен Атымтайға таяу қашқындар мен қуғыншылардың көз алдында жарқ еткен үрей оты көпке дейін өшпей тұрып алды. Қиядан құлаған қара тасты қараңғыда көрмесе де, әркім әр түрлі елестетіп отыр. Біреуіне ол тас адамның үзіліп түскен басындай, екіншісіне жардан ұшқан дәрменсіз ат болып елестеді. Бәрі де іштей ойлап, іштей жобалап, тілдері байланғандай ұзақ үнсіз қалған.

Осы бір үнсіздікте Атымтайдың басынан неше бір ойлар аласапыран өтіп жатты. Бәрі — мына қашқындарды қайтсе кері қайтару амалдары: Жаяу түсіп, жарға сүйеніп атысу; мылтықты көкке атып, арттан келер тың күшті айтып қорқыту; ашу шақырмай-ақ, адамша сөйлесіп, сөзбен жеңу; амалын тауып алдап көндіру. Осыншама

шым-шытырық ойлардың қайсысының ұшынан ұстарын білмей тұрды да, Атымтай енді айлаға басты: Жуас сөйлеп, Балзияның райынан қайтару, адасқандарды жөнге салу. Балзия икемге келсе, басқалары қайда кетер дейсің...

— Жарайды, Балзия, сен кеттің дейік, сонда, қайда бармақсың!

— Дүние кең, басымның ауған жағына барамын.

— Өз жерінен жеріген адамға дүниенің кендігінен не пайда?!

— Өз жерінен? Менде өз жерім бар ма? Менде жер жоқ. Сендерде ғана бар.

— Балзия, осындай тар жерде қисық сөзді қайтесін. Кіндік кесіп, туған жерің — ата-мекенің, елің-жерің емей немене?

— Ондай, Атымтай, сен де ондай намысқа тиетін, зығырынды қайнатар сөзді айтып қайтесің. Несіне сыннайсың, несіне қажисың. Кетем деген әттен, үш ұйықтасам ойымда болып па!

— Иә, дұрыс айтасың. Екеуіміздің арманымыз қайда. Өмір бойы қол ұстасып өтерміз, жаңа заманның жаңа төл басы болармыз дейтін қиялымыз қайда?

— Ол арман, ол қиял бір күнде дауыл соғып, желге ұшты. Енді жо-оқ, Атымтай! Ол, әншейін, қызыл сөздер...

— Уәдеге берік болайық дейтініміз қайда?

— Уәде, уәде! Сонда мен уәдемде тұрып, сенің әйелің болуым керек. Кеше ғана әкесін қанға бояған адамның қойнында махаббаттың бал шарабын ішіп жату керек Балзия. Қандай тамаша! «Мың бір түннің» кәнізактары да ондай рахатқа бөленбеген шығар. Жүсіп пен Зылиха да ондай ғашықтың дертіне ұшырамаған шығар.

— Жарайды, Балзия! Айтқаныңның бәрі дұрыс дейік. Мен жазықты екенмін. Бірақ, ел жазықты емес қой! «Ерден безсең де, елден безбе» демеуші ме еді аталарымыз.

Балзия мырс етті. Зығырлана, тістене күлді:

— Сен қай елді айтып тұрсың?

— Артында қалып бара жатқан елінді айтам.

— Артымда елім емес, әкемді өлтірген жауларым қалып барады. Елім қасымда. Мына менімен еріп келе жатқан жұрт — менің елім.

— А — а — ай, Балзия, бұл ел ме, үркердей ғана аз ауыл, бүгін адасқан ауыл, ертең азған, тозған ауыл болады. Өзің өкінесің.

— Өкінем бе, өкінбеймін бе, ол менің шаруам.

— Сенің ғана шаруаң болса бір сәрі, бүкіл елің өкінеді, бүкіл бір ауыл ертең шашылған тарыдай әр тауықтың тұмсығында кеткенде тоз-тоз боп құрығанда бар қарғысты сен көтермекпісің?

— Атымтай, сен менің мінезімді білесің ғой, сенің ендігі үгітің маған жүрмейді. Қорқытқаныңнан ықпаймын. Біз енді кетуіміз керек; жолымызды бөгеме! Егер осы Қылкөпірдің үстінде айқасар болсаң, біз дайын. Атысуға да, шабысуға да дайынбыз. Бізде аянар да, қарманар да ештеме қалған жоқ. Солай емес пе?!— деп Балзия енді шын ашу шақырып, бұлардың сөзін үнсіз тыңдап, сақ отырған Сәлменге бұрылды. Бағанадан бері ұзақ, бос сөзге зорға шыдаған азулы ұры ендігі билік өзіне тигенде даусын көтере сөйлеп, әлде қорқытқаны, әлде шынтуайтқа келгенде аянары жоқ өлермендігі ме, алдына өңгерген мылтығын алдағыларға естірте сырт-сырт еткізіп оқтап:

— Иә, босатындар, ашындар алдымызды, әйтпесе, атысамыз! Әй, сарбаздар, оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды!— деп, соңындағыларға айғай салды.

Сәлменнің артындағы даусы шіңкілдеген салт атты адам мерген сөзін бұлжытпай кейінгілерге бұйрықпен қайталады:

— Оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды!

Әлде үрейден, әлде ашынғаннан ба, әлде сес көрсеткендері ме, тығырыққа тіреліп, түнгі ұзақ, қимылсыз тұрыстан болар тоңазыған адамдардың даусы несіз тау ішін жаңғырықтырып жіберді.

— Оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды!— деп ұрандаған дауыстар әр тұстан қайталанып, соңғы Әлменге дейін лезде жетті.

Шатқалдар мен шындар, қойнаулар мен құздар жаңғырығып, «оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды!» деген суық сөзді асыға қақпақылдап, сай-сайдың, жыра-жыралардың, жылға-жылғалардың бойымен лезде таратып, Іле, Жоңғар Алатауларының алыстағы сілемдеріне қарай ала қашып, Аруел, Кетпен, Қайшы Шірге, Тура су тауларына күмбір-күмбір жеткізіп жатты. Талайдан бері түн баласында мұндай жарыса шыққан өктем, екпінді дауысты естімеген тау тағылары да елең етіп, беймаза күйге түсті. Суық шындарға таяу өскен биік бәйтерек бастарында қалғыған бүркіттер, қанаттанған түлектеріне дейін елең етіп, бастарын оқыс

көтеріп, қайрақ тұмсықтарын тақылдатса, әр тұста, тас қияда сақалы желбіреп жатқан сақшы тау текелер де мұрындары пысылдап, жау келіп қалғандай бақылдап, орындарынан атып-атып тұрды. Аршалы жерлерде шау-қарлар, құздарда ұларлар шулап кетті. Жаңа ғана алып ұйқыда маужырап, ара кідік інінен басқан бұлт пен қою тұманнан қалжырағандай мүлгіп, қалғып тұрған тау іші енді дүр сілкінгендей. Тау ішінде үрей бар, тау қойнауларында қорқыныш бар. Астарынан жер сілкініп, қозғалып кеткендей әр тастың, әр ағаштың тұла бойында қалтыраған діріл бар.

Осы бір діріл, осы бір үрей, қанша сестеніп, қанша батылданып бакса да, бір-бірімен тұмсық тірескен екі жактың тұла бойындағы діріл мен үрей еді. Айтарын айтса да, Балзияның да құйка тамыры шымырлап қоя берді. Атымтай да заматта аласұрып өрекіпген жүрегін баса алмады. Бәрі де үзеңгіден шығарып дем алдырған аяқтарын қайта үзеңгіге салып, ғұмыры адам баласы естімеген, өздері де әлі қалай боларын білмейтін құз басындағы қырғын айқасқа дайындалып, тізелері аз-кем қалтырап кетті. Қазір атой салып мына қараңғыда бір-біріне бетпе-бет ұмтылса, не боларын кім білсін. Шегінуге, не бұрылуға келмейтін мына қылдырықтай жолда, әйтеуір, тірі қалмайтындарын іштері сезеді. Алдымен аттары ұшады құз басынан. Ат үстінен амалдап секіріп, жарға жармасқандар да аман қалар деймісің. Алға ұмтылған аттардың тұяғында жаншылып, немесе жанұшырып жобамен сілтеген сойыл, шоқпар астында қалбаң ойнап, тасадан атылар мылтық оғынан-ақ кім тірі қалушы еді?

Мұны екі жақ та жақсы біледі. Жекпе-жек атысып-шабысып ұмар-жұмар алысып-жұлысып алға ұмтылған тірі жан қанша күш көрсеткенмен, тап мынадай арада соңына дейін сүрінбей жетуі неғайбыл. Сойыл, не оқ тиіп жардан құлап бара жатқан тірі пенде, соңғы ақтық күшін салып, тал қармағандай жанталасып, алдындағы жуан тұңғыыққа бірге ала кетуі хақ. Осылайша бір-бірімен қоян-қолтық күшактаса жабысып, бәрі де төменде тулап аққан Қастың суына шолп етіп шомылып, тасқа соғылып, мылжа-мылжа сүйектері ағынды Ілеге құяр жерден бір-ақ шығары мәлім.

Мұны бәрі түсінеді. Бәрі де қорқады. Бірақ, кері қайтар жол жоқ.

Мұны Атымтай да жақсы біледі. Атымтай да жүрексінеді, бірақ бұларға да шегінер жол жоқ.

Сонда не істемек керек? Тап алдында, жөнге көшпей шанқылдап, бетбақтырмай Балзия тұр. Асау тайдай еркін өскен тентек ерке қыз, ойына келгенін істемей тынбайтын қыңыр, есірік қыз. Намысшыл бірбет, адуын қыз. Атымтайда да намыс бар, Атымтайда да жүрек бар. Бірақ, тап осы арада, бәрінен де, ақыл керек. Ақылсыз қимылдадың — күш те, жігер де, жүрек те түк емес. Бәрің науыт боласың. Бәрің қиядан құлап, тып-типыл боласың. Ал, қызбалық жасамай, ақылға салса, не істемек? Екі жақ та аттарын тастап, келе жатқан бағыттарына қарай, жарға сүйене жылжып, бір-біріне жол берулері керек. Сонда қашқындарға көпе-көрнеу жол ашып, өздері елге құр қол салпақтап, ұят қана емес, қылмыс аркалап оралу керек.

Түнгі салқында Атымтайдың маңдайынан шып-шып тер шықты. Ауа жетпей тынысы тарылып, жүрегі тулаған намысты жігіт, жауапты қызметкер.

— Балзия, мен жібергенмен сендерді, менің соңымда тұрған әскерлер жібермейді. Мен жалғыз шеше алмаймын. Ақылдасайын. Олар қалай ұйғарады. Солай болады, — деді.

«Әскерлер» дегені Атымтайдың соңғы амалы еді. Әйтпесе, қайдағы әскерлер? Бар-жоғы жолдағы елден зорға құраған он-ақ адам шекара күзетіндегі екі әскер, мемлекеттік саяси басқармасының үш қызметкері. Айналасы — он бес адам.

Атымтай да, оның соңында ат құйрығын тістестірген Протазанов та өздерінің қателіктерін түсініп, қапұрылып тұр. Кеше түсте мұқият қаруланған, сайдың тасындай өңкей атжалмандай шұлғыған қарулы, мерген жігіттерге бетпе-бет төтеп бере алмайтындарын сезіп, үн-түнсіз жасырын тау асып кеткен. Ойлары — мына қылтадан бұрын өтіп, қашқындардың тап алдынан шығып, өте ыңғайлы Қаракорым тастарының арасына ертерек бекініп, оларды бері қарай аттатпай қою еді. Бір-екі күн бөгесе, арнайы шақырылған шекара әскерлері жетіп, қашқындардың тап желке тұсынан шығып, оларды екі жақтан қыспаққа алып, тоқтатар еді. Ол ойлары іске аспады. Есептері қабыспады. Қашқындардың тап осы араға жетерін білгенде, өздерінің үлгермейтіндерін тура есептегенде, мына Қылкөпірдің шығар аузында, ұрымтал жерде бекінгендері жөн еді.

Бірақ не керек, бәрі кеш. Үлкен қателік өтті. Бәрінен де бүкіл ерлердің ортасында жалғыз әйел жынысты Балзияны айтсайшы. Атымтайдың қол аяғын матап,

миын шағып қинайтын да осы Балзия. Тап жауларына деген қаталдығымен есімі елге жайылып, осы төңіректегі ауылдар мен бұрынғы қазақ-орыс станицаларының тұрғындарына дейін Атымтай десе сілтідей тынып, бет қаратпайтын қаһарынан ғана емес, сырттай атынан-ақ үркіп, ығып жүретін өрттей жанған, қайратты қайсар жігіт қазір амалсыз жуасып, қажып тұр. Кеше ғана әкесін өлтіріп, бүгін қызын өлтіру — аяусыздық жолы емес пе? Оның үстіне — Балзия қалыңдығы. Бүгін ашумен кетіп бара жатса, ертең қайта оралмасына кім кепіл? Бәрінен де іштегі нәрестені айтсайшы. Ертең дүниеге іңгәләп келер бейкүнә сәбидің не жазығы бар. Қаңғып келген оқтан ұшып өлсе анасы, не бір тұтқиылдан апатқа ұшыраса, туысы көзіне жас алып, жат адам мүсіркеп қана қояр еді. Ажалға ара тұра алмасын білген пенде, қайғы жұтып егілгеннен басқа не шара, не айла жасасын? Ал, көре тұра өлтіру, көре тұра өз баласын өзі тұншықтырып өлтіру — бұл жауыздық жолы емес пе? Қазір бетпе-бет келген екі жақтың да алдында тұрған Атымтай мен Балзия. Не Балзия Атымтайды, не Атымтай Балзияны жардан құлатып, алға жылжу керек. Қашан құздан өзі ұшқанша арттағыларға жол салып, алға ұмтыла беру, тек ұмтыла беру. Осы фәни жалғанда бұдан асқан қылкөпір, а-ай болмас. Бұл да ер басына тұтқиылдан төнген зауал шығар...

Атқа бір жамбастай отырып артына бұрылған Атымтай бағанадан бері алдағылардың сөзін тым-тырыс тыңдап, амалсыздан дағдарған Протазановқа:

— Николай Васильевич...— деді баяу ғана. Бұдан әрі көмейіне тірелген сөзді айта алмай бөгеле берді. Оның көмейіндегі «енді не істейміз?» деген сұрақты Протазанов айтпай-ақ түсініп отыр. Бұрын жұмыс бабында талай тұйыққа тірелгенде көп қиналмай-ақ кесімді сөзін кесіп айта білетін, талай шиенің түйінін шешіп кететін алғыр басшының тап қазір нағыз тығырыққа тығылғанын, бұдан шығар жол таба алмай, амалы құрып шыны қысылғанын сезіп отыр. Протазановтың да бұған қосар ақылы да, айла-амалы да жоқ. Әсіресе, ең соңындағы атта отырған, тәжірибелі шекарашының қараңғыда шимайлай, баттита жазған тілдей қағазы қолдан-қолға көшіп, әуелі Протазановқа, содан соң Атымтайға жеткен еді. «Здесь — нейтральная зона» деп жазылған ескертуі мұның да қолын байлап тастады. Ендігі сенгені екі жақ өзара келісімге келер, бетпе-бет айқастан сескеніп, қаймығар деп еді. Қашқындардың бет қаратпас сұсынан

түңілейін деді. Әсіресе, ең алда тұрған, алдымен окка ұшып, күздан алдымен ұшуға тиіс Балзияның Атымтайға үлкен тосқауыл екенін, батыл жігіттің қолын байлап тұрғанын Протазанов та жақсы түсінеді. Ол екеуінің арасындағы титімдей бала күндерінен бауыр басқан айырылмас достық соңы махаббатқа айналып, көп ұзамай үйлену тойларының болатынын да естіген. Кейде өзімен құрдасындай қалжыңдасып, кейде әкесіндей ақылдасып, көп кеңестер сұрайтын Атымтай осы арада көпті көрген адамнан тағы да аталық көмек күтіп, үлкен салмақ артып тұрғаны айтпаса да белгілі. Төңкеріс жолында талай-талай өткелдерден өткен, дүние жүзіндегі ең ірі сорақы аталатын патша түрмелерінің адам төзгісіз сыз едендерін жастанып, қорлық, зомбылықтың неше бір түрін басынан кешкен, азамат соғысының басынан аяғына дейін қару асынып, ат үстінде қалғып, түн ұйқысын төрт бөлген, тап жаулары мен ірілі-ұсақты бандылармен шайқаста әсте мойымаған табанды коммунист, тәжірибелі қарт Протазанов осыншама ғұмырында тап осындай тұйыққа тірелмеген шығар-ау! Тап осындай өткелге кездеспеген шығар-ау!

Таң бозара бастады. Күзгі тау ішінің таңы да қырдағыдан бөлек. Қай беттен таң қылаң беріп, түнерген түн қабағын қай жағынан ашары да белгісіз. Күннің қай тұстан шығарын аңғару қиын. Әйтеуір, бозамық тартқан тау қойнаулары бірте-бірте қылаңдап, үнірейген қараңғылық күлгіндене берді. Әр жерден бұлдырап, биік сұсты шыңдардың төбесі шошайып көріне бастады. Етек жағы түбі көрінбейтін тұңғық қарасу сияқты. Терең күзды сайлар мен шатқалдардың нұскасы көзге шалынар емес. Желсіз тымықта ұйып қалған қалың соқыр тұман сұр ешкінің қопсыта тастаған түбітіндей. Аспан да сұр, тау да сұр. Айнала қоршаған алып тас қамаудан дымкыл иіс қана білінеді. Тұман иісі, сыз иісі, шірік ағаш иісі. Жол жиегіндегі жарлауыт жалаңаш тастар бусанып, бүкіл тау іші тымауратып тұр.

Тау тіршілігінің алғашқы белгісіндей, терең күздың табанындағы жан-жағын самырсын, ырғай көмкерген жер тамырындай өзен маңында шикылдаған торғайлардың үні естіле бастады. Таң хабаршысындай ұйқыларынан ояна сала бір-біріне әлсіз ғана дыбыс берген торғай үндерінде жазғы салтанат жоқ, күзгі салқыннан дірдек қаққан әлжуаз байғұстар өзді-өзін мұңын шаққандай жалынышты, жалбырынышты күңкілдесіп, таудан төмен жылы жаққа, күнгеі бетке түсудің қамына жаппай кі-

ріскен тәрізді. Басқа тіршілік атаулыдан хабар жоқ. Бір сарынмен құлай аққан өзен сарылы ғана қияда қалғы-
ған салт аттылардың құлағына талып естіледі. Ұйқысыз,
тынымсыз ағып жатқан салқын, ағынды тау өзені.

Таң аппақ боп атқанда тау торғайларындай дүр етіп,
жолаушылар да шулап қоя берді. Түні бойы дымқыл,
салқын тауда тоңазып, бойларын суық алған, ұйқыдан,
ойдан қажыған ызалы әрі үрейлі жұрт дүр сілкініп, тез
сергіді. Бір-бірің түрткілеп оятқандай, не алдағыларға
сес көрсеткендей даурыға сөйлеп, даңғазаға басты.

— Енді не тұрыс?!

— Жетті енді тұрысымыз.

— Бүйтіп ұйқыдан қажып, аштан-аш тірідей жаурап
өлгенше, жағаласып жүріп таудан ұшып өлейік, атаң-
ның...

— Иә десейші, тірі жанға бір өлім.

— Бұзамыз қамалды, жетеміз бала-шағамызға,— де-
сіп, өз сөздерінен өздері қуат алғандай, сөйлеген сайын
жігерленіп, сөйлеген сайын еліре түседі.

Түні бойы бұлт бүркеніп бұйығып, тып-тыныш қал-
ғыған тау да енді шырт ұйқысынан шошып оянған қарт
алыптай дүр сілкініп, бажылдаған жұртпен жарыса ай-
ғайлап, қарлыға жаңғырығып кетті. «Не тұрыс, не тұ-
рыс?!». «Бір өлім, бір өлім,... өлім, өлім!» деп, әр қойнау,
әр шатқал, әр шың, сай-сала алып үнді қақпақылша
қағып алысқа таратып көршілес бөтен тауларға бөліп-
бөліп жеткізіп жатыр.

Ердің қасынан қос қолдап тірей ұстап, ұйқысыз қа-
лық ойда отырған Балзия басын оқыс көтеріп алды:

— Ал, Атымтай, енді не тұрыс. Тосуымыз жеткен
шығар.

— Иә, жеткен сияқты,— деді амалы құрыған Атым-
тай да.— Қане, қалай өткілерің келеді. Қандай шарт
қоясындар?

— Шартымыз сол — екі жақтың аттары да кейін ше-
гіне алмайды. Сендер аттарыңды жардан құлатындар,
біз өтеміз.

— Жоқ, ол болмайды! — Атымтай түксне қарады.—
Біздің де шартымыз бар. Екі жақ та жаяулап алма-кезек
жар жағалап, ат бауырлап амалдап өтеміз.

— Осылай дейтіндерің бастандар... Әуелі біздің
адам,— деді де Балзия артындағы Сәлменге бұрылды.—
Сәлмен аға, естіп тұрсыз ғой, топшылауымыз тура келді.
Кейінгілерге бұйрық етіңіз. Әлмен соңына дейін қала
тұрсын.

Түнде келіскен шешім — Сәлменге аян: Артына еңсеріле бұрылды да, жаттап алғандай сыдырта жөнелді:

— Жол ашылды. Екі жақтан да кезек пе кезек жаяулап өтіп, орын алмасамыз. Қашан бер жақтағылар өтіп болғанша Әлмен тапжылмасын. Аттан түсіп, шылбырын ұстап, октаулы мылтығымен қарауылшы болады. Өтіп бара жатқандардан, не өтіп алған біреу-міреудің оғаш қимылын, арам пиғылын сезсе, табан аузында атып тасасын. Бәрің де бері шыға бере аттарының ер-тоқымын алып, жүгенін сыпырып, күздан төмен лақтырындар!

Сәлменнің бұйрығын аждаһадай ирелендеген Қылкөпірдің әр қалтарысында тұрғандар келесі қалтарыстағыларға жеткізіп, қақпақылдап әкетті. Түні бойы неше түрлі қорқынышты, үрейлі ойлар мазалап: «соңымыздан қуғыншы жетіп, алды-артымыздан бірдей оқ жаудырып, қыспаққа алса, күніміз не болады? Бәрінен де өкініштісі — ата-анамызға, ел-жұртымызға қосыла алмай, қапасқа камалған дала тағыларындай, бар қауқары азуын ақситқаннан басқа дәрмен жасай алмай, бір таудың жапсарында қырылып, елеусіз қалмақпыз ба? Сонда әкеден айырылған бала-шаға мен өлмеші шал-кемпірлердің күні не болмақ?! Мына кең дүниенің қызығын енді-енді көреміз бе деп, жаңа ғана қанатымызды еркін жазып, туған жердің аспанында еркін қалықтаймыз ба деген шағымызда бөтен жердің көгіне де жете алмай, тым құрмаса адам баласының ұлылы-кішісіне құдай тағаланың ортақ игілігі — маңдайына жазған жар сүйе алмай, о дүниеге бейкүнә аттанбақпыз ба?» десіп, әркім әр түрлі ой шырмауында қамыққан қашқындар «жол ашылды!» дегенде әлгінде көз алдында тарс жабылып, тастай бітелген өмір қақпасы қайта ашылып, тіршілік саңылауы қайта жылтырап ессіз қуанғандай еді. Әттең, әркім өз сүйікті атын өлімге қиып, мүлдем қоштасарын ойлағанда, пендешілікпен қайтадан қамығып, қайтадан күйзелген. Екі жақтың адамдары да осы бір қимастықпен кешеуілдеп, аттарының жүгенін сыпыруға қолдары бармай, бөгеліп, бүгежектей беріп еді, Сәлменнің ақырған даусы естіліп, соңында тұрған ашулы Әлменнің мылтығы шошаң етті...

Тау аспаны — қайсыбір адам мінезіндей құбылмалы. Қазір ап-ашық, жадыранқы көгілдір аспан әп-сәтте бұлт шақырып, алай-түлей айни қалады. Қазір ғана нөсерлеткен қара құрым бұлт енді бір қарасаң тым-тырақай ыдырап, көк күмбез жалаңаштана қалады. Әлгі әзірде ғана қайтып таң атпайтындай түнерген түн қылаңдана беруі

мұң екен, аяқ астынан салқын тау самалы тұрып, қара-ла-торала көшпелі бұлт жырым-жырым жыртылып, тау іші лезде жап-жарық болып кетті. Етекте бөккен соқыр тұман да сейіліп, қойнау-қойнаудың терең сайлардың бойымен тез жылжып, биік қарағайлар мен қалың шыршалардың арасына түтелеңе сіңіп, лезде жоғалып жатыр. Аузы үңірейген терең үңгірлер де сай, жыралармен бәсекелескендей, шуда-шуда тұманды жылы лебімен тартып, дамылсыз жұтып жатыр.

Екі жақтың адамдары бірінен соң бірі алма-кезек өте бастады. Екі жақтан да анда-санда жар жағалаған адам аяғының дыбысы естіледі. Тар жолдың кей тұсында мылтық, не шокпарларын сүйрете ұстап атты жанама-лай, зорға сиып, қыстырылып, қымтырылып өтсе, енді бір кеңдеу жерде жарқабақтың ішке ойыла құлаған қуыстау тұсында еркін өтіп, қашқан да, қуған да, әйтеуір амалдап, екі жаққа аман-есен шығып жатқан. Қашан арттағылар азайып, өз кезегін күткен алдыңғы топқа бұл әрекеттің ұзақ көрінгені сонша, тіпті мұның аяғы бітпейтіндей, өтетін адам таусылмайтындай шыдамсызданып, зорға отыр. Ер-тоқымсыз, жүгенсіз бос қалған қайсыбір аттар да тықыршып, қай жерден саңылау тауып, мына азаптан құтылып, тау бөктеріне еркін азат жайылғанша асық. Екі жақтан бес-бестен адам өткен соң, жол бұрынғыдан да тарылып, қиындай түсті. Жолды тарылтқан — түнде шелектеп құйған қара жауынды нөсерден кейінгі жүргіншілердің аяқ ізі. Жар бауырындағы су сіңген қызғылт-сары топырақ, жар жағалаған шарасыз жолаушылардың етіктеріне жабысып, илене бастады; иленген сайын қою сазбалшық жылбысқы тартып сұйылып, тайтұяқтанып, нағыз тайғанаққа айнала берді.

Атымтай өткендерді үнсіз санап отыр. Қашқындардан он, өз жағынан он адам өтті. Жауыннан езілген жарды иықтарымен де, жонымен де сүйкеп, сазға малтыққан, тұла бойы батпақ, жүрістері баяу, қимылдары енжар адамдардың мына ұсқындары қандай жадау? Үйлерінің астынан су шыққандай үдере көшіп, қайсыбірі неге осыншама азап тартып босып бара жатқанын да білмейді-ау. Алдарынан жерұйық күтіп тұрғандай, жаңа бір тыныш рахат тіршілік дайын тұрғандай, сағымдай бұлдыраған үлкен бір үмітпен ауып бара жатқан, көзі көрмесе де құлағы естігенге сенгіш, қараңғы жандар-ай. Түні бойы ат белінде ұйқысыз қажыған, үреймен жосыған босқындардың кірпік ілмеген қызарған көздерінде

қазір ашу мен ашыну белгісі бар. Жастайынан қатар өскен кейбір құрбылар бүгінде өздерінің қас дұшпанына айналған ызбарлы Атымтайға әрі жасқана, әрі жазғыра қарап, үнсіз тістеніп, өтіп жатыр. Ашулы ашы сөз айтуға батылдары жетпейді. Жүздерінде «бәрібір бөгей алмадың, тоқтата алмадың, әлің де, айлаң да жетпеді» деген мұқату да бар.

Он бірінші адамның кезегі келгенде арттан шу шықты. Самбырлаған боқтық аралас бірнеше адамның ашулы дауыстары көтеріле бере пышақ кескендей тым-тырыс тына қалды. Артынша-ақ төменде аққан Қас өзеніне ауыр бірдеме күмп еткендей болды. Орта тұстағының бәрі елең етіп, құлақ түргенмен таудан тас құлады ма, адам ба — ол арасын айыра алмады. Әлден уақытта барып, тағы да жанжалдасқан адамдардың үндері естіліп, жар жағалаған екі адамның нұсқасы көрінді. Алдына ер-тоқым өңгерген қалың күпілі қорбаңдаған жігіт қайта-қайта ат бауырына тайып жығылып, аяғын зорға алып келеді. Жер-жебіріне жете балағаттап, желкелегендей итеріп, өкшелеген жігіт соңында.

Бұлар жақындап өзімен қатарласа бергенде Сәлмен ақырып, тоқтатып алды.

— Не болды сендерге, не жетпей келеді?!

— Сәлмен аға, мына жексұрынның кесірінен құлақасқадан айырылдым, күздан ұшып кетті, қайран құлақасқа!— деп Айдарбек сөзінің соңында, көзіне жас оралып, қара мұрты дірілдеп кетті.

— Жарайды, бастан құлақ садақа! Бәрібір итжемеде қалатын аттың несін уайымдайсың?! Ал, сен, Жамантай, мынауың не?

— Ер-тоқым.

— Көріп тұрмын ер-тоқым екенін. Таста салақтатпай.

— Жок, тастамаймын. Өзім алып өтем, өзім көтерем.— Жамантайдың көзі Сәлменге қарай шатынай қалды.

— Бұл жаманның дүниеқоңызына не берерсің?! Сәлмен аға, атып таста, әкесіне өзім берем жауабын,— Балзия Жамантайға жеркене қарап, жирене сөйледі.

Жамантайдың жүзі әп-сәтте әлем-тапырық өзгеріп, беті бүлкілдеп, кемсең қакты:

— Ағатай-ай, жеті атадан бері келе жатқан қасиетті ертоқым, малымыздың құты еді, алып өтейінші, алып өтейінші!— деп жаңа қылт етіп шыққан күнге шағылысқан күміс ерді біреу тартып алатындай бауырына басып,

жалбарынып, Балзия мен Сәлменге алма-кезек жаутаң-жаутаң етеді.

— Жеті атаңның қай дүниесін түгендей аркалап өтпексің қалған жоқ па көбі... Таста кәне, лақтыр. Бір, екі...— деп, Сәлмен үңірейген қос ауызды тамағына тірегенде, қаныпезер мергеннің атып жіберетіндей зәрлі сұсынан қорыққан Жамантай, қадірлі ер-тоқымын амалсыздан төмен қарай лақтырды. Лақтырды да, өзенге түскен ер-тоқымының тасқа тиіп, оқпаны, қасы быт-шыт қақыраған үнін естімейін дегендей, қос құлағын басып, ызадан ба, дәрменсіздіктен бе, қимастықтан ба, қыстыға жылап жіберді...

Алғашқыда тау шыңдарының арасынан жарқ етіп, шақырая шыққан күн, қайтадан алашабыр бұлттың астына кіріп, бозара қалған. Тау да бозаң, адамдардың жүзі де боп-боз. Үстінен жауын сорғалап, желке тұсына түйген кара шашын бойлай аққан су мойнынан ішке құйылып, таңның ызғарлы суығынан тұла бойы қалтыраған Балзияның қазіргі түрі, қанша сездірмейін дегенмен, сырт көзге аянышты-ақ. Неше күн ат үстінде жүріп, аң қуып, қызықпен өткізген күндер мен түндерде бір қажымай, жақпар-жақпар тастарға өрмелеп, жықпыл-жықпыл жыралармен жаяу өрлегенде әкесі мен Атымтайдан қалыспайтын ер мінезді Балзияның екі көзі ұясына терең батып, шүңірейіп, терісі жұқа кең маңдайына түскен қылдай әжім талшықтары бір түнде сүйегіне жеткендей тілімдене қалыпты. Қанша дегенмен әйел заты емес пе?! Басқа ауыртпалықты былай қойғанда, түн катып, тау өрлеп, үрдіс жүру жүкті адамға тұмысында алғаш рет аяғы ауырлаған жас келіншекке оңай ма? Осы жүрістің, осы қиындықтың бар зардабын іштегі нәресте тартпаса игі еді?!

Осы ойдың тұсында қастарынан өте берген орыс жігітінің қу жапырақтай ащы зілдей ауыр сөзі Атымтайға одан сайын аяныш туғызды. Бұл баяғы диірменші Ефим Жарковтың ұлы, Атымтай, Балзиялармен құлын-тайдай тебісіп өскен, бір мектепте оқыған құрбылары «тікенек Саша» еді. Бұлардың бірін-бірі көріспегендеріне талай аумалы-төкпелі жылдар өткен екен-ау. Енді, міне, безбеннің екі басындай екі елдің ортасындағы жол айырығы — Қылкөпірде кездесіп тұрғандары мынау. Қазір шекарадағы шағын заставада қызмет ететін, үстінде әскери киім, беті қарғаның жұмыртқасындай шұп-шұбар, шашы өрттей қызыл Александр Жарков Балзияға тұздай көзімен әрі жақтырмай, әрі кінәләй қарап, сәл бөгелді:

— Эх, Балзия, Балзия! Қайда қашып бара жатыр-сын? Ұят емес пе?! Қасқырдың бөлтірігі орманға карап ұлиды. Сен қасқырдың бөлтірігі екенсін. Әттен, бұрын білсем еді. Бар, бар. Ол жаққа барған соң да жағың сембей зарлап, ұлырсын. Жо-оқ, қыңсылайсын. Бірақ, сенің қыңсылағаныңды ешкім естімейді. Қыңсылап, қыңсылап, өлесің... қаншық!— Әдейі бөліп, тістене айтқан сөз қанша удай ащы болса да, Балзия ләм деп сөз қайырмады. Алыста мұнартқан шындардың басына үнсіз меңірейіп, көзі жаси қалды: «қаншық» деген сорақы сөзді бірінші естуі.

— Жетті, Жарков! Тезірек өті!— деп, Атымтай қысқа әмір етіп еді, шекарашы жігіт:— Бұл не?! Елін тастап, жауығып бара жатқан адамды қорғаштау ма?!— дегендей, Атымтайға оқты көзін бір қадады да, бірдеме деуге оқтала түсіп, батылы жетпегендей, жағы бір бүлк етіп, алға оза берді.

Егер ел ішінде араларының түзу кезінде біреу Балзияға осылай тіл тигізсе Атымтай оның қолында өлер еді...

Екі жақтың адамдары да алма-кезек өтіп жатыр. Сүрініп-қабынып өтіп жатыр.

Атымтай жаңағы Жарковтың аяусыз айтқан ащы сөзінен, өзінің Балзиясына тіл тигізе айтқан ауыр сөзінен белі қайысқандай екі иіні салбырап, терең ойда үнсіз отырып қалған. «Кеше ғана әкесі оққа ұшқан қаралы жанға көңіл айту орнына, кеше ғана аяулы әкесін жерлеген көңілі жадау, жүрегі жамау адамды одан сайын жерлеп кетті. Тым кіжінбей сөйлесе де болатын еді ғой, бала кезде бірге өскен құрбы емес пе еді?! Жоқ, қазір бұлар тату құрбылар емес, тап жауы. Жарков осы тұрғыдан қараса керек».

Атымтай Жарковты жазғыра да алмай, әлгі сөзін құптай да алмай тұрғанда, жар жағалаған тағы бір қашқынды көзі шалып, бойын тіктей қойды. Дем арасында ұйқысы шайдай ашылғандай, көзі шарасынан шығып, қолын кабураға апара берді. Енді Жарковтан бетер зығырданы кайнап, тұла бойы ашудан қалтырап кетті. Қалың күпісінің бір өңірімен бетін көлегейлеп, жарға жабысып, бүкпантайлап өте берген адамға Атымтай ақырып қалды:

— Тоқта, сұмырай!

Шаңқ еткен ащы дауыстан елең етіп, бастарын оқыс көтерген аттар да құлақтарын қайшылап, қайсыбірі қысқа ғана оқыранып, енді бірі ішін тартты.

Күпімен бетін қаншама бүркеп, қанша жасырынып жылыстағанмен, теріс қаратып қойған адамды желкесінен-ақ айыратын Атымтай мына қашқынды жазбай таныған. Бұл — Есет еді. Кеше үдере көшкен несіз ауылдың үстінен шыққанда бұлардың ең алдымен іздегендері де Есет болатын. Бір түнде ауған ауылдың ашулы, ашынған адамдары Есеттің ел жағдайын жеткізіп жүретін жансыз екенін сезіп қалып, өлтіріп кетті ме деп күдіктенген. Бірақ, оның үйіне жеткенде, Атымтай бірден секем алып, жүрегі мұздап қоя берген. Кіші тоқалымен тұратын Пірімбайдың ағаш үйі, қысқы еттігіне дейін жылан жалағандай. Ауыз үйдегі қазандық ішінен ата шығып, бұрышқа тығылып, әлденеге шағынғандай бүрісіп, қорқып, үрейлі мияулаған ала мысықтан бөтен тірі мақұлық жоқ. «Егер елдің аяқ астында тік көтеріле қашқанын Есеттер хабарлап қояды десе, бұларды аз күнде өлмес деп, аяқ-қолдарын матап, ашаға таңып, байлап кетер еді. Не еріксіз зорлап, өздерімен бірге ала кетулері де мүмкін. Онда бұлардың дүннесін көшірудің не орны бар? Ол қисынсыз. Құйрығында шаласы бар әккі, жырынды Есет кеңес өкіметінің әділ сотына түсерін сезіп, байлармен бірге қашқан екен». Осылай топшылаған Атымтай бұл ойын ешкімге айтқан жоқ еді. Кейін ашылар деген. Неше жылдан бері Сәлімгерейді қорқытып та, жалынып та бауырына тартып, Балзияны ұлына қосқысы келетін Пірімбайдың әрекетін білетін Атымтайдың, Есет сияқты оқыған жігіттің қайтсе де Балзияны ауына түсірмей қоймайтын айлалы, сұм қылығын білетін Атымтайдың жүрегі біреу ине сұғып алғандай шым етіп, қызғаныштан жарылып кетердей болған. «Атымтайдан біржола іргесін бөліп, оралмас жолға түскен Балзияның әрі бай, әрі білімді, көрікті жігітпен ендігі өмірін мәңгі қосуы мүмкін-ау?» Атымтай бұл ойын да қасындағыларға айтқан жоқ. Тек, бар қателескені — егер Есеттер жер ауса, елдің кәрі-құртандарымен бірге айдаған мал, көшкен жұртпен бірге алға озып, көзге түспеудің әрекетін жасар деп жобалаған еді. Тап мына жігіттермен бірге қолына қару алып, тосқауылда қалар деп ойлаған жоқ-ты. Кеше ғана бұларға қызмет етіп, ел арасындағы кеңес өкіметіне сенімсіз деген қаражүрек жаулардың қайсыбір әрекеттерін, кәмпеске уақытында ауыл ішінде, тау арасында жасырып қалған байлардың басы артық малдарын, шекарадан өтпекші болып, дайындалып жүрген іргелес ауылдардың жуандарын шетінен тізімге тіркеп, талай-талай мәліметтерді жеткізіп

тұратын жансыз адамдарды Есеттің енді бой тасалап қашып бара жатқаны Атымтайдың жанына қатты тиді. Алтыатарын қалай суырып алғанын да ашу үстінде байқамай қалды. Есет, бірақ, бұған ыққан жоқ. Алда тұрған Атымтайлар екенін білген ол тап осы араға жеткенше неше түрлі айла-амалды алдын ала ойлап келе жатқан. Бетіндегі бүркеуін сәл саңылаулап, Балзиядан жасырын, Атымтайға көзін қысты. Мұнысы — мен әлі де сендерге қызмет істемекпін, қашқындардың арасында әдейі кетіп барамын деген белгі еді. Осы белгіден соң, күпіден басын шығарып, беті бұлк етпестен Атымтайға ежірейе қарады. Қарады да, мырс етіп күлді.

— Ренжіме, Атымтай! Екеуміздің жолымыз айырылысатын күн туды. Енді көпке дейін көріспейтін шығармыз, хош бол!— деп екіұшты сөйлеп, алға оза берген. Мұнысы — «қашқындар сезбесін, әдейі айтып тұрмын» деген қулығы еді. Бірақ, бұл қулығы іске аспады. Бұған мұндай жасырын бұйрық берілмегенін білетін Атымтай берілген күнде босқындардың қайда барып қоныстанарын, олардың кімдер екенін хабарлаудың енді түкке керекті жоқ екенін, мына залымның істеп тұрған бұл соңғы айласы екенін сезген Атымтай сол жақ үзеңгіден босатқан аяғын жарға тірей қойды:

— Жок, сен кері қайт. Сенің талай жылғы еңбектерің үшін есеп айырысуымыз керек!

— Мен есеп айырысып болғам. Ендігі жерде өз есебім өзіме жетеді,— деп Есет Атымтайдың ұзын сирағын кеудесімен кимелей, алға ұмтылды.

Бұл екеуінің сөздерінің андысын андып, үнсіз бақылаған Балзия:

— Атымтай, жібер Есетті. Саған жүз кісі өтті не, бір кісі өтті не?!— деді жайбарақат.

— Бұл сұмырай маған өте қажет! Мұндай сатқындар жүз кісіден де қауіпті. Балзия, сенің мұнда жұмысың болмасын. Бұл — біздің адам!

— Жо-оқ, Атымтай, ол сендерге адам болудан кеткелі қашан, ол енді, біздің адам. Менің адамым. Ендігі есеп — біздің арамызда болады,— деді Балзия, Атымтайдың, «есеп айырамыз» деген сөзіне жауап бергендей.

Есет «менің адамым» деген сөзді естігенде көзі жарк етіп Балзияға қараған. Сырты күліп тұрса да, мұның аяғы не боп кетер екен деп іші қалтырап үрейленген Есеттің енді арқасы жазылып қоя берді:

— Атымтай, ендігі әрекетіңнен түк шықпайды. Қайтесің текке әуре боп. Егер біздің адамдардың біреуінен

шашау шығады екен, аянып қалар ешкім жоқ. Бәріміздің келіскен уағдамыз осылай! Солай емес пе?!— деп, енді еркінсі сөйлеген Есет Балзияға қарады.

— Иә, солай!— Балзия қостап, басын изеді.

Танауы қусырыла қалған Атымтай амалсыздан аяғын жардан алды.

— Әтт-ең!— Атымтай жағы бүлкілдеп, шықырлата тістенді.— Бар, сұмырай! Жоғалт көзінді, сілімтік!

Бұл сөздерді желкесімен ғана тыңдаған Есет, енді қайырып жауап қатпады. Ушықтырып алармын деп қауіптеніп, тайғанақтай басқан қалпы аттардың тасасына түсіп, мүйіске бұрыла берді. Соңынан жеркене қараған Атымтай осы сәтте қызғану орнына Балзияға да жеркене қарағандай, қаны қата қалған еді. «Менің адамым» деген Балзияның аяр сөзі құлағында шыңылдап, бір күн болмай сатып кеткен қалыңдығына не дерін білмеді. «Табы бөлек деген осы екен-ау!» деген ызалы оймен, өзін-өзі іштей жұбатып, Балзиядан шын күдер үзейін деді. Енді мүлдем айырылысатынына түк өкінбейтіндей, лезде көңіліне бір салқын, жат сезім ұялады. Тұла бойы тоңазып, тітіркеніп кеткен Атымтай аспанға қарап еді, күн шыға ашылған көк жүзін тағы да бұлт торлап, тұмшалап келеді екен. Тау іші тағы да қабағын түйіп, сұрқай тартып, қарсы беткейдегі қалың өскен қарт шыршалар біркелкі ауыр теңселіп, жапырақтарын ұшырған кәрі емендер мен етектегі сидам қайындар жел өтінде суылдай бастады.

Лезде аспан сұрланып тағы да ұсақ, жауын тамшылары бетіне тиген Атымтайдың да көңілі тау ішіндей бей-жәй тартып, мына аумалы-төкпелі дүние, айнымай өзгергіш жаратылыста түк қызық қалмағандай, бәрі де алдамшы сияқтанып, адамдар да сатқын, сайқал көрініп, көңілі жадал күйзеле берді. Ат бауырлап, жанама-лап, жасқаншақтай өтіп бара жатқандарға енді мағынасыз қарап отыра берді. Оларды аяудын да, сөгудің де енді орны жоқтай көрініп, ашуы да, ызасы да тарқағандай болды. Екі көзін ғана жылтыратып, аузы-мұрнын тұмшалап таңып алған адамға да енді пәлендей таңырқамады. «Несіне жасырынады, несіне бүркенеді, мейлі, кетсе кете берсін. Кімге керек? Бәрі де тезірек өтсе екен. Бәрі де тезірек бітсе екен!..»

Иә, бәрі де өтті, бәрі де бітті. Қашқындар жағынан Балзияны санамағанда жетпіс жеті адам, қуғыншылар жағынан Атымтайды санамағанда он бес адам жар жағалап екі жаққа алмасып өтті. Бір-бірімен күйрық тіс-

тескен, несіз мүлгіген аттар ғана, бір-бірімен маңдай түйістірген Балзия мен Атымтай ғана қалды. Ендігі соңғы кезек екеуінікі. Алғашқы және соңғы рет мәңгіге қоштасу кезегі. Жастайынан бірге өсіп, бауыр басқан, ешкімнің зорлық-зомбылығынсыз, ара ағайынның ырым-жырымынсыз: құда түсіп отау тігер әдет-ғұрыпсыз бірін-бірі шын сүйіп, бірінсіз-бірі жүре алмайтын халге жеткен екі жастың соңғы айырылысар тұсы. Ұлы өзгеріспен келген жаңа заманның жаңа адамдарының жаңа тұрмыс құрмақшы болған тәтті қиял, болашақ армандарымен мәңгі қоштасар сәті.

Екеуі де, бірін-бірі күткендей, ат үстінде ұзақ, үнсіз отырып қалды. Әлден уақытта барып, екеуі де келіскендей, аттан бір мезетте түсті. Аттардың қабақтағы тұрыстарына қарап, Балзия теріс жағынан, Атымтай аттанар жағынан — оң жағынан түсті.

Бас үйреніп, арқасына ер-тоқым салынғалы тұңғыш рет сол жағынан түскен адамға таңырқағаны ма, мына құлама құздың тілдей ернеуінде қалдырып, шынымен кетпексің бе деп несіне шағынғаны ма — бурыл айғыр мойнын бұрып, ойлы, мұңды көзін Балзияға төңкере қарап, оқыранды. Балзия да мұңды көзін жасыра алмай, есті, ақылды жануардың жалыннан, кекілінен, жібек барқыттай үлбіреген танауынан дірілдеген саусақтарымен сипап, тамыры білеуленген етсіз жағына маңдайын тіреп, өзі де не істерін білмегендей сипалақтап қалып еді, ойына кешелі-бүгінгі тартқан азабы, қайғылы сәттері, ел алдындағы уәдесі түскендей оқыс басын көтеріп алды да, ердің айыл-тұрманын ағыта бастады. Шап айылы босап, қарны сәл кеңігендей күрсіне дем алған бурылға да енді қайтып қараған жоқ, құйысқаны мен өмілдірігіне дейін тез ағытып, бар әбзелі түгел, терлігі жып-жылы күміс ерді зорға көтеріп, жас баланы әлдилегендей құшақтап, жар жағасына іліндіре қойды да, бір жері ауырып қалмасын дегендей ақырын ғана сұқ қолымен түртіп, құзға итеріп жіберді.

Бойын тіктеген Балзия енді апыл-ғұпыл шешіне бастады. Сыртындағы шекпенінен бастап, киімдерінің түймелерін тез жұлмалап ағытып, ең ішкі жібек көйлегіне дейін үстінен сыпырып алып, жуас Тасбурылдың шоктығынан асыра іліп жатыр. Атының шылбырын жүгеннің ауыздық тұсынан қапсыра ұстап, Балзияның қимылын үнсіз бақылаған Атымтайдың жүрегі мұздап қоя берді. «Аяқ астында мына байғұстың жынданғаны ма? Әлде ендігі тірліктен күдер үзіп, жардан қарғып, бұ дү-

нимен біржола қоштасайын дегені ме? Онда тыр жалаңаш шешінудің не қажеті болғаны?».

— Балзия, не істеп жатырсың, мұның не?

Атымтайдың үрейлі, әрі ашулы даусынан сескеніп, есін жиып алғандай Балзия артына жалт қарады. Ұйқылы көзінің оты қайта жарқ еткендей болды. Балиғатқа толар-толмаста-ақ, кеудесі көрінер-көрінбесте тартып, таңып тастайтын ауыл қыздарындай емес, Балзия екі емшекті бос қоя берген екен. Мүмкін, ат үстінде кеудесін қысады деді ме екен? Өзі жалт бұрылғанда қос анары да шошынғандай дір ете қалды. Атымтай оң жақ емшек үстіндегі оймақтай қалға дейін анық көрді. Екеуі бір-біріне бауыр басып, ерлі-зайыпты адамдардың қалпына келген бір ерке, тәтті тандардың бірінде Балзияның өзі көрсеткен-ді. Атымтай мұндайда не істерін білмей, алғашында дағдарып қалып, артынан барып, дөп-дөңгелек қалды ұялшақтана сүйген. Бұдан соң, күндер өткен сайын еті үйреніп алған жігіт бір түні, өз иелігіндегі меншікті дүниесіндей, тып-тығыз қос анарды кезек-кезек уыстай қысып, «әлі кішкентай ғой» деген. «Е, е, бұдан үлкенді қайдан көріп ең?!» деп Балзия зілсіз күлгенде, Атымтай сөз таба алмай қысылып, күмілжіп, «е-е, енді... бала емізіп отырған әйелдердің талайын көрдік қой» деп жол тапқан. Екі ұшы жаңа піскен дала жидегіндей қып-қызыл қос анардың аумағы кеңіп, бұрынғыдан гөрі дөңгеленіп, комақтана бастапты. Бұл ана болудың алғашқы белгісі еді. Осының бәрін қас қағымда байқаған Атымтай тілі байланғандай үнсіз тұрып қалған.

— Атымтай, қорықпай-ақ қой, бері кел, — деді, әлі де жылушырамай, қайта өңі сұрлана түскен Балзия.

Атымтай жасқаншақтана басып Балзияның алдына келді де, лезде танауын қусырып, ашуға мінді:

— Жетті енді, Балзия, басынуың! Әбден қорлап, мақтап болдың ғой. Кетеді екенсің, енді миды ашытпай кет. Киіміңді ки де, бар енді қашқындарыңның соңынан, — деп алға қарай ұмтыла беріп еді, Балзия білегінен ұстап тоқтатты:

— Жо-оқ, қателесесің, Атымтай, сенің енді маған керегің жоқ! — Қанша ащы шағып алса да, үнінде бір жүрексіну, қимастықтан дірілдеп шыққан жарықшақ бар еді.

— Білем, ендігі саған керегі — ана алашордың алаяқ күшігі ғой! Бар, бар!

— Бері қарашы, Атымтай! — Балзияның кезерген ер-

ні дір-дір етеді. Көйлегін шешкенде қобырап қалған ша-шынын әр талынан жауын сорғалап тұр. Бетіне түскен нокта да шұбарланып, кей тұсы тұтаса бастаған екен. Жұп-жұмыр иығы білегіне дейін суықтан тоңазып, құс-еттеніп кеткен. Әр бүртігіне жиналған бүрікпе жауын-ның тамшылары қияққа түскен шық суындай мөлдіреп, өз салмағын өзі көтере алмағандай жарылып, кеудесін-дегі тар жықпылмен кіндігіне қарай ағып жатыр. «Се-нің енді маған керегің жоқ, бірақ мына... мына сәбиге керексің, ертең әкем қайда деп сұрағанда не дермін».

Балзия балағын шоңқайма етігіне қоныштанып ал-ған қара шибарқыт шалбарының белдігін ағытты. Сонда ғана Атымтай аңғарды; жартысын ышқырына келті-ріп, ішін таңған жалпақ матаның төрт елідей тұсы кін-дігін жауып тұр. Балзия көлемі үш-төрт құлаштай таза, қоңыр шүберекті бірнеше рет айналдыра саумалай жи-нап, белінен босатып алды. Атымтайға солай көрінді ме, әлде бунап тастаған жерде бұйығып жатқан байғұс бала кең тыныс алды ма, әйтеуір, Балзияның қарны кәдім-гідей тырсынып, қаздың бөтегесіндей томпынып шыға кел-ді. Алғашқыда қабағын шытынып, бүйірін баса қалған Балзия енді бір сәт неше күннен бері бірінші рет езуін тартып, жымиған сияқтанды.

— Бүйірімді тебуін қарашы. Сотқар болар ма! Шы-да-шыда?— деп ішіндегі алты айлық нәрестемен «сөй-лескен» ол енді шүберектің шетін Атымтайға ұстатты.— Өз қолыңмен соңғы рет байла! Басқа кімге байлатамын! Қане, тастай ғып орап, қатты байла... Аяма... Одан бала түншықпайды...

Тісі-тісіне тимей тоңып, өні бозарып, қысты күні сыртта бүріскен арық тауықша жаураған Балзия қай-тадан мұздай киініп алды.

— Әкем кейінгі кезде «О, Заман-ай!» деп жиі күр-сінуші еді. Соны есіңе сакта,— деді Атымтайдың мұңды көзіне кадала қарап.— Егер ұл туса, атын Заманай қоя-мын. Ал, қыз туса, білмеймін. Заманның аласапыран тұ-сында жат елде туар балаңды бір іздерсің. Мен, енді, сені іздемеймін.

Суықтан ба, әлде іштей қыстыққаны ма, иегі діріл-деген Балзия жалт бұрылып, аттардың тасасымен тай-ғанақтай басып кете барды. Тасбурылдың бауырында етпеттей түсіп, аяқтарына бастарын қойып, қарама-қар-сы бұйығып жатқан қос тазы орындарынан салғырт тұрып, Атымтай мен Тасбурылға алма-кезек қарағыштап, бір-екі қыңсылдады да, ақыры несінің соңынан ілесті.

Жылысайды бойлай күні-түні тынымсыз қашқан екі-үш ауыл Тастамға үшінші тәулікте таң сәріде жеткен де, табын-табын жылқы мен отар-отар қойды алға қарай жіберіп, мал иелері осы арада ас ішіп, дем алып, Бал-зияларды күткен.

Азулыдан төмен құлдырап, сай-сала, жыра-жыра-лардың арасымен, тауды бөктерлей өткен жаяу босқындар дәл талтүсте аман-есен бұларға қосылды. Алғашқыда, астарында аттары жоқ, жаяу-жалпылап шұбырған түстері қашқан босқындарды анадайдан көріп үрейлері ұшқан қарттар жағы, кейін, болған істің мәңжайын естіген соң, қайта жадырап:

— Е-е, өздерің аман болсандар жарады...

— Бастан құлақ садаға! Қалған малымыз өзімізге бұйырса да құдая тәуба!

— Сендер келмей қалғанда күніміз не болмақ,— дегіп, шекарадан аман өтіп табысқандарына қуанысып, өзді-өзін жұбатқан.

Ер-азаматтар қашан қосылғанша түстері келмей, іштей қайғырып, томаға-тұйық жүрген ағайынды байлардың қабақтары да, қолдары да ашылып, бір ту биені жайратып, сойып тастады. Қауіпті сергелдеңнен сенделіп, ашыққан жігіттерге азық болсын, өз малдарың өзіңе әмәнда осылай бұйырсын дегендері ме, алғашқы асудан асқандарына алғашқы құрмалдық шалғандары ма, малды рәсіммен сойды. Елде бала оқытатын қарт молла мұқият дәрет алып, жайнамаз үстінде ұзақ намаз оқып, содан соң барып, төрт аяғын буып құлатқан ту биенің басын құбылаға қаратты, қылтылдаған ұстараны тамағына тақаған жылқышының қасында отырып, бата қылып, бетін сипаған.

— Жігіттер, шырақтарым, қашан ас піскенше недәуір, тынығып алындар. Күн көзіне жатқыларың келмесе, ана Тастамның іші кең, сыйғандарыңша...— деп, Ережеп бай бәйек болып, жігіттерге қамқорлық жасап еді, ешкім орнынан тұрып, не сөз қосып, ештеме демеді. Ағынды өзеннің қасындағы кең алаңқай көгалда шашыла жатқан ірілі-ұсақты түйе тастар мен қой тастарға қонақтаған қарақұстарша шоқиып-шоқиып отырған қалпы міз бақпады. Қарға адым жерге жаяу жүрмейтін, үнемі ат үстінен түспейтін қазақтардың мынадай сұрқылтайды тұңғыш көруі шығар. Көбінің аяқтарын етік қажап, өкшелері алынып қалыпты. Таң ішіндегі кішігірім өзендерден етіктерімен су кешіп өткен қашқындардың байпақ-шылғаулары да шылқылдаған су. Қазір бәрі

де аяқтарын шешіп, күн көзіне жылына бастаған қойтас-тарға шылғауларын жайып, осы араға әкеп сапырған тегене-тегене қымызды үнсіз сіміріп жатыр. Бәрі де бір-біріне қабақтарының астымен қарап, әлдене сұмдықты күтіп отырған сияқты.

Күткен сұмдықтары көп ұзамай басталды да. Балзия түбірінен шіріп құлаған жуан теректің күн мен желден қуарып кеткен қабықсыз жалаңаш діңінде отырған. Қасында — ақберен қосауызы сүйеулі. Бір жігітті жіберіп, үлкен, қадірлі ақсақал дегендердің көш ішінде қалғандарын шақыртып алды. Бағанағыдай емес, тосыннан шақыртқанға «тағы да не боп қалды?» дегендей үрейленген өңкей ақ сақалды, бурыл сақалды, қара сақалды шалдар тез жиналып жасқаншақтана бүгежектеп, тастардың ара-арасындағы көленкеде әлі сарғая қоймаған көгалға жайғасты. Бұл арада аяқ-табаққа, не сөзге араласқан ұрғашы заты жоқ. Қымыз сапырып, қымыз құйған адамдар да жылқышы жігіттер. Әйел затынан — жалғыз Балзия! Бар еркек атаулыға әлі де әмірін жүргізіп отырған жалғыз сол. Әлі де Балзия ашулы.

— Ал елдің ақсақал, қарасақалдары,— деп, шақырылғандар әр жерге ыңғайласып, тізелерін бүгер-бүкпестен Балзияның даусы бұлтсыз аспанда жалғыз қалқыған күйкентайдың үніндей шаңқ етті,— міне, біз екі жұрттың қақ ортасында, ел шетіндеміз. «Елден, жұрттан безіп бір жола кетіп барамыз. Артымызда кіндік кескен жер қалып барады. Ол бәріне мәлім. Менің айтарым, соңымызда ел қалса да, сөз қалмасын. Ішімізде де айтылмай бүккен өкініш сөздері кетпесін. Осы арада тасаттықпен ғана емес, өзіміз де ойымызды бүкпесіз айтып, арылайық. Мүмкін, осы көшке ілескеніне өкініп келе жатқандар да бар шығар?— Иіндері салбырап, тымтырыс отырғандар бастарын көтерісіп, өз араларынан бөтен адам іздегендей болды. Көбінің көзі, еріксіз, ағайынды жалшы жылқышылар Ораз бен Қаназға түсті.— Мүмкін, ішімізде ертең іргеден ши шығарып, ұйытқыдан іріткі жасайтындар бар шығар. Қане, қазір айтып, арылайық. Кейін кеш болады.

Сөз соңында жұрттың көзі Балзиямен қатарласа, еркінсі отырған Есет пен ақсақалдар ортасында малдас құрған Пірімбайға түсті. Бірақ, Балзияның болашақ күйеуі мен атасына көз тоқтатып, жақтырмай ұзақ, тесіле қарауға ешқайсысының батылы жетпеді. Мұны сезсе де сезбегендей, Балзия жұрттың аңысын аңдып, бі-

Раз отырды да, ешкім суырылып шықпаған соң, шыдамы таусылып, тағы да шаңқ етті:

— Кане, ешкімнің айтары жоқ па? Тағы да жақтарын байланып қалған ба?!

— Енді, сөйлегенде не дейік. Жолымыз оңғарылсын, әйтеуір! Одан басқа не тілеу бар?— деп, Жантас бай қозғалақтап қалды.

— Ендеше мен айтайын. Ақсарының тәтесі, сен неғып жуасып, үндемей отырсын. Қайтсем жаным қалады деп отырмысың. Неге сөйлемейсің?— деп, сілеусін көзінің құйрығына дейін қызарған Балзния Ережеп байға кекесінмен кадала қарады.

— Мен, енді, мен... не айтуым керек?..

— Не айтуым керек? Оны менен несіне сұрайсың? Мына Сәлмен мен Әлменді ар жаққа бірге ала кетейін деп пе едің? Әйтпесе, уәдең қайда?!

— Е, уәде ме? Уәде... әрине уәде ғой,— деп Қисықмойын ұрыға берген уәдесі жана есіне түскендей Ережеп күмілжіп барып, сөзін қайта ширатты.— Оны неге ұмытайын, кішкене... жата-жастана дегендей...

— Жатып-жастанатындай Сәлмен ел қыдырып, қонақтап жүрген жоқ. Кане, қос жирен қайда? Тез, алдыр осында.

— Сәлменмен өзім жеке келісем бе деп ем. Әй, Сәлмен, мүмкін саған, екі аттан гөрі, малдануға бес-алты құлынды бие дұрыс шығар-ау?— деп, Ережеп баяғы гөй-гөйіне салып келе жатыр еді, Қисықмойын Сәлмен аяғын біреу басып кеткен маң төбеттей орнынан жұлқына атып тұрды:

— А-а, тағы да мазақ қылайын дедің бе. Жар-райды,— деп мылтығын алып, Әлменге қарап гүр етті:— Кеттік!

— Қос жирен, шынын айтқанда, әкемнің билігінде емес, онда ешкімнің аласы жоқ, ол Сардарбек екеуміздің еншіміз,— деп Айдарбек те мылтығын қолына алып, орнынан атып тұрып, тәштіе қалған.

Тап үстерінен оқыс гүрс еткен мылтық үнінен жүректері солқ етіп, шошып кеткен жұрттың құлағы бітіп, тымтырыс отырып қалды. Тауды бөктерлей жаңғыртқан мылтық даусы ашық аспан астында көпке дейін зыңылдап тұрды. Бұрқ еткен ащы түтінмен шыққан дәрі исі де біраз уақыт таза ауада мүнкіп тұрды.

Қасында сүйеулі қосауыз мылтығын ала салып аспанға атқан Балзния еді. Әкесінің байлығына күпсінгеннен басқа, бойында іліп алар бір өнері жоқ, надан, өр-

көкірек, тыштықай Айдарбекті бұрыннан суханы сүймейтін ол, жоқ жерден шатақ іздеген бай баласын, өзінің жақыны болса да, тап осы арада жайратып салғысы келген. Тура кезене берген қолынан қалай мылтығын жоғары көтеріп қалғанына өзі де қайран, ызалы Балзия көпке дейін өз еркін өзі билей алмай, өңі қуарып, тұла бойы қалш-қалш етіп, безгек тигендей дірілдеп, қалтырай берді. Кұр тұшталаңдап, көрінгенге соқтығып жоқ жерде дау туғызып, шу шығарып отыратыны болмаса, шынтуайтқа келгенде тасада қалатын, қорқақ Айдарбек, бұл жолы да зәресі ұшып, өңі құп-қу бозарып, қалай тізесі бүгіле бергенін байқамай қалды. «Берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан» деп сес көрсетіп, «соңыңнан аңдып отырып, қапысын тауып, бір түнде бар малыңды алып кетем» деп, іштей ант еткен Сәлмен де, енді, сабасына түсіп, жуасып, орнына қайта отырды.

Үн-түнсіз аңыраған жұрттың ішінен алғаш сөйлеген Жаппар бай:

— Оу, айтса, айтқандай. Әке берген уәдеге қашан бала араласып еді. Жігіттің екі сөйлегені — өлгені демеуші ме еді. Қане, Қаназ, Ораз,— деп, әдейі сөз тыңдауға келген ағайынды қос жылқышыны қатар атап, қатар жұмсады,— неғып отырсындар, жылқыға барып қос жиренді әкеліндер. Сәлмен мен Әлменнің не жазығы бар. Көшті бөгемейік. Қане...

Әсте иелеріне екі айтқызбай үйренген Ораз бен Қаназ орындарынан ширақ тұрып, қос тізесіне қарап тұқыраңдаған Ережепке көз қиықтарын салып, одан да еш қарсылық сезілмеген соң, жұмсаған жаққа үнсіз кете барды. Қастарында жатқан қос тазы да сондарынан ілесе кетті.

Кешеден бері о дүниенің қыл көпірінен өткендей, әбден титықтап, қашан басымыз жастыққа тиер екен деп армандаған жастар үстерінен ауыр жүк түскендей, бар бәле енді осымен бітсе екен деп, еңселерін көтеріп, қайсыбірі буындарына түскен қымыздан маужырап, есіней бастап еді, Балзияның айтар сұмдығы әлі алда екен. Жаңағы ашуы әлі тарқамаған ол, тамағын қайта-қайта кенеп, тағы да сөйледі:

— Сендер, аксақалдар, жолымыз оңғарылсын деген тілекпен жол айырығында құрмалдыққа мал шалып отырсындар. Ал, мен жолымыз тазарсын, ішімізде қараниет жымысқы болмасын деп тасаттыққа адам шалғалы отырмын.— Ет пен терілерінің арасынан тебен ине жүгіріп өткендей жұрттың тұла бойы шымыр етіп, бастары

какшандап, елеңдеп, бір-біріне мағынасыз қарай берді. Бірақ, тасаттыққа шалынар бейбақты ешкім білмеді. Әлгі қисық Айдарбек пе десіп, біразы оған жалт қарасқанмен, оның қисынын таба алмай, көздерімен басқа адамды іздей бастады. Жайбарақат отырған Омар ғана. Жаз бойы желге, күнге мейлінше қақталған шөген түстес бетінен көзі ғана ашық жылтыраған орта бойлы, төртбақ, мығым жігіт — Ережептің күйеу баласы. Жолда, қылкөпірден аман өтіп, жаяу босқан бір қаға берісте, Омарды қасына оңаша шақырып алып, «анадан көз жазып қалма» деп, Есетті сыртынан көрсеткен. Әр нәрсе-ні емеуріннен-ақ танитын, жөн-жосықты білетін ақылды жігіт, содан былай, жол бойы, отырса да, тұрса да жоқ нені сылтауратып, қашып кетер күдікті Есеттің қасынан бір елі қалмаған.

Есет, әрине, одан бейхабар еді. Жолда бөлініп жеке кетіп, өзінше жол тауып, бөтен елге өзінше тау асып бару — үш ұйықтаса түсіне кірмеген шаруа. Тіпті, олай ойлаған күнде, ғұмыры аң аулап, не жылқы бағып, тау ішін аралап, тас басып көрмеген ақтабан нәзік жігіт, өз бетімен жол тауып та кете алмас еді. Ал, ар жаққа өтіп алған соң, Балзиямен бірге тұрудың реті келер, келмес, ол жағы әлі болашақтың дүниесі, мына ағайынды босқын елмен бірге тұрар, тұрмас, басқа алыстағы елдердің біріне кетер, ол — іште тұнған құпия сыр.

— Ол кім дейсіндер ғой. Ол... ол — бүкіл елді, бәріңді сатып, арандатып, ұстап берген, менің көкемнің өліміне себепкер сұмырай Есет!

Балзия ту сыртында жалпақ қаңылшақ тас үстінде жайбарақат кисайған Есетке бұрылып қараған да жоқ, жеркене сөйледі. Жұрт сенерін де, сенбесін де білмей, болашақ «күйеуді» жаңа көргендей, басынан аяғына дейін қарай берді. Жаңа ғана көңілі жай, жағасы жайлау Есет, тап алдынан жолбарыс шыға келгендей түсі әпсәтте бұзылып, әлем-тапырық күйге түсті. Не күлерін, не жыларын білмей, не тұра қашудың ретін таба алмай, орнынан бір тұрып, бір отырды.

— Мұны байсырап әкелді дейтін шығарсыңдар, жоқ, көкемнің кегін алу үшін әкелдім. Егер бұлай етпегенде, бұл сұмырай тағы да бізді ұстап берер еді. Енді... бердім өздеріңнің әділ соттарыңа. Не жаза кесесіндер, осы арада атып кетеміз бе, ағаштың басына асып, іліп кетеміз бе, әйтеуір әділ жазамен өлтіріңдер. Мұндайларға жер басып жүру артық!

Балзия Омарға ыммен белгі беруі мұң екен, Есеттің

екі жағында отырған екі жігіт, оның үстіне қонжия түсіп, екі қолынан тастай ұстап, дедектетіп отырып ақсақалдардың алдына, көптің ортасына апарып, иығынан басып шоңқитып, тізесін бүктірді. Ол аздай, ашулы Айдарбек келіп, жіңішке қыл шылбырмен екі қолын артына қайырып, тастай ғып, байлап тастады.

Мына, ойда жоқта болған жағдайға таң-тамаша қалған адамдар тез естерін жиып алды. Талай рет тыңшылық жасап, жұрттың малына да, жанына да жасырын баспалап келер бөрідей үнсіз тиген Есетке қанша тістерін басқанмен Балзияның оған тиетініне сеніп, амалсыздан, өз қолдарын кесе алмай мысы құрып келген жұрттың аяқ астынан өзгерген қыз қылығына айыздары қанып отыр. «Апырай оңайлықпен алдырмайтын, көргені де, оқығаны да көп әккі, әрі алаяқ Есетті қалай оп-оңай алдап торға түсірді?! «Бір әйелдің айласы қырық есекке жүк болады» дейтін сөз ып-ырас, десіп, алдарында үнсіз сүмірейген адамға не жаза қолданарын ойланған адамдардың арасынан араша сұраған Пірімбайдың шіңкілдеген даусы естілді:

— Шырағым-ау, мынауың — елде-күнде жоқ не жаза?! Қол ұстасып тау асайық деп, осынша алдап әкелетіндей... Бұл не қысастық?! Есетке тимесең, тимей-ақ қой, шырағым, бірақ мына қорлығың не? Оу, жұрттым, ауылдан ұзамай жатып бұларың не, ел емессіндер ме?.. — деп, бұдан әрі ел ақсақалдарына салмақ сала қақсай бастап еді, Балзия тыйып тастады. Баласы құсап жүгініп отырып әуелі жуас бастап, күрт өрекіген Пірімбайға мойын бұрып, «кісі екен-ау» деп те қараған жоқ.

— Сардарбек, бері кел, — деп, екі жиренге жібергелі түсі келмей, анда-санда тісін шақырлатқан, бұзақыны өзіне шақырып алды да, қысқа бұйрық етті. — Есеттен кейінгі кезек — ана заржақ шалдікі. Оның кінәсі баласынан да көп. Оның екі қолы да қан! Оны қазір сүйреlep отырып көшке апарындар да, сары ала сандығын таптырып алып, осында қайта әкеліндер! Сосын сөйлесеміз. Барындар.

Сардарбек екі жігітті қасына қосып алып, пркәшік шалдың «қайдағы сандық, қайдағы алтын менде ештеме...» деп, екі қолын ербендеткен қауқарсыз қарсылығына қарамай, бір-ақ мытып, жылы сайдың жүрер жолдағы бұрылысына қарай балаша дедектете жөнелді. Мәсісінің сыртынан су жаңа кебіс киген қаңылшақ Пірімбайдың жүргісі келмей тырмысқан арық аяғының басы

күнге жылт-жылт шағылысып, әр жерден бір тиіп кетіп барады.

Қанша кұнаһар болса да, ақ сақалды адамның жағасынан алу — адамгершілік рәсімге жат, қала берді қазақ қауымында көрер көзге ғана емес, естір құлаққа ұят қылық. Пірімбайды қанша жек көрсе де, шалдар жағы орындарынан қозғалақтай, жөткірініп, қибыжықтағанмен, «мұның дұрыс емес қой» деп, Балзияға ақыл салып, үлкендік жасайтын ешкім болмады. «Шаш ал десен, бас алатын мына лыпып тұрған ашынған жастардан сөз естіп, не, бетін аулақ қылсын, таяқ жеп қалармыз, бұл да құбылған заманның бір құбылысы, зауалы шығар, артын бағайық, шыдайық, өнер алды...» десіп, көрсе де көрмегендей айтқан сөзге көзсіз, ойсыз ере беруге дағдылана бастаған еді. Еркектер алып шыға алмаған қысталаңнан батырларша көш бастап, аман алып шыққан айласы мен ақылы ерге бергісіз Балзияға бір ауыз қарсы сөз айтудың өзі бұдан былай құдай алдында кұнаһар болумен барабар еді...

Бәрі де енді, қайтадан беттерін Есетке бұрды.

Жуа-жуа тозған шүберектей өңі бозарып, әп-сәтте ап соққандай мәңгірген Есет, ештеменің жөн-жосығын ұқпай, қапылыста жау қолына түскен мылқау адамша жан-жағына көзі алақтап дәрменсіз қарай береді. Тілі байланғандай ештеме демейді. Тек қана ағы көп ала көздерінің қарашығы ғана дамылсыз жүгіріп, маңындағы екі аяқты пенделерден пана іздегендей, көмек сұрағандай жалбарына қарайды. Кеше ғана бірде жалт ете аларып, бірде сыйқырлана күлімдейтін уытты, әрі сұлу көз қас қағымда-ақ мүләйімсіп жаси қалған.

Екі күннен бері Балзияның маңынан шықпай, төңіректеп, көлденең көзден қызғанғандай басқаларға ұнатпай, қиғаштай қарап, өзінің төл қалыңдығындай меншіктей бастаған Есетті қашқын жігіттер жол бойы атарға оғы болмай, амалсыз шыдап келген. Егер араларынан біреу-міреу өжеттік жасап тап берсе, бәрі бас салып жабылып, аяқ астында талап тастардай болып көрінген еді. Енді, жүні жығылған бұралқыдай екі иіні салбырап, ашық күнде тап қасына найзағай түскендей есі шығып мәңгірген мүсәпірді, қазір, жоқ жерде, іштей аяйтын да сияқты. Есетпен қосыла бастары салбырай қалған қайтымы шапшаң, кексіз жасық қашқындарға мұрнын шүйіре, зығырлана қараған Балзия:

— Неменеге үндерің шықпай қалды,— деп, әлдекімді табан аузында атып тастардай, сүйеулі мылтығын қолы-

на алып, орнынан жұлқына тұрды.— Егер мен Есетке тисем ғой, іштеріңе қатқан қан өмір бойы жібімей, тіріде кешпес едіңдер. Сол жауларыңды орталарыңа көкпардай әкеп тастағанда, неғып адамсып, мардымси қалдыңдар. Іштеріңдегі жауыздарың мен ғана ма едім?!

Балзияның мына ашынған сөзінен қысылған жастар жағы бір-біріне қарасып, ым қағысып, үлкендерден аса алмай қанша әдеп сақтағанмен, ақсақалдардың тымырайып, неден тосылып отырғандарына түсінбей, іштей ыза болған бір-екеуі акыры орындарынан қозғалақтай тұрып сөйлеген болды. Бірінші тұрған, Қылкөпірде ертоқымын өңгерген, әлгі, Жамантай еді.

— Шынында да неге үндемей отырсыңдар. Шынында да, кеше ғана, «мына Есетте ар жоқ екен, неғып бізбен бірге келе жатыр, сазайын тартқызу керек» деп, күңкіл-дескеніміз қайда?— деп ол маңындағы жігіттерге қарады.— Осының кесірінен, шынында да, талай дүние-мүлкімізден, малымыздан айрылды. Қаншасы тауда қалды. Қанша жігіт айдалып кетті. Егер, осы Есет болмағанда, аман-есен, Қылкөпірге де соқпай... шынында да... Енді несіне аяймыз. Есетке не жаза қолданса да обал жоқ!— деп, сөзін бітірді. Сөз сынайына қарағанда, Есетті қазір осы арада атып кетсе де, асып кетсе де шімірігер түрі жоқ. Бірақ, не жаза қолдану керек екенін айтпады. «Шынында» аузы бармады. Бұдан соң орындарынан созалаң тұрып Жамантайға қосыла, тістерін қайрап сөйлеген екі жігіт те не жаза қолдану керек екенін айта алмады. «Не жаза қолданса да рауа», «жазалау керек» десіп, сөз соңында күмілжіп барып, орындарына қайта жайғасқан.

Есеттің жазасын кесіп, тағдырын шешкен Ережеп еді.

Бай орнынан тұрған жоқ. Бағанадан бері жастар жағы мінгірлеп сөйлеп жатқанда, қолындағы зерен аяққа үңіліп, тұқырандап, қолындағы бір тал шөптің сабағын қармақша сүңгітіп, қою қымызға түсіп, малтыққан шіркейді іліктіре алмай әуре болып отырған. Жаңа ғана шөп сабағына жандәрменде өзі жармасып, тым-тырыс жабыса қалған үсті-басы малмандай ақала шіркейді қымыздан алып, шөп-шөбімен қасына лақтырып жіберді де, тегенеге жуық үлкен зеренді басына бір-ақ көтеріп, мұртын жалады. Мұртын жалады да, сырлы аяқты шөптесінге тастап, Ақсарының тәтәсі, жайбарақат қана асықпай сөз бастады. Жұрттың бәрі түгел бұрылып, қадірлі ақсақалға қарап, құлақ түрді:

— Қарағым, Балзия,— деді. Сәл ойланып, күлімсі-

регендей болды. Адуын қыздың айбатынан жасқанғандай, тіке қадалмай, көзін жерге салып отырып сөйледі.— Бағана орталарында бірге келген Есетті көргенде, қой қораға түскен қасқырды көргендей болып едім. Енді, қазіргі түрін көргенде, жаңа ғана мына сырлы аяқтағы қымызға түскен титімдей шіркейді шөптің басымен алып тастадым, мына Есет байғұс сол шіркейдей ғана болып қалды.— Отырғандар түгел Есетке қарады. Расында да дәрменсіз Есеттің түрі қымыз ішінен алып тастаған шіркейдей, үлкейіп айтқанда терең көл түбінен алып шыққан, жаңа ғана суға кеткен шала-жансар адам сияқты еді. Жігіттер екі-үш күннен бері алғаш рет жаппай мырс-мырс күліп жіберді.— Мен Есетті көргенде, сенің болашақ күйеуің болатынына ренжігем жоқ, оның болашақта бәріміздің үстімізден қарар әміршіміз, бізді әлі де ондырмай, жер қаптыратын қаражүрек осы болатынынан қорқып ем. Жарайсың, Балзияш, Есетті ондырмай мұзға отырғыздың. Ел ортасына ердей етіп әкеп, енді жердей қылдың. Бұдан асқан мазақ та, қорлық та болмас. Ал, енді осы арада сазайын тартқызып, өлтіріп кетем деушілерге өз басым қарсымын...

— Неге?

— Неге?— десіп қалды жұрт.

— Неге десендер, елден, жерден ауып бара жатып, қолымызды қандап кеткеніміз кешірілмейтін күнә. Бүкіл ұрпағымызға таңба. Маған салсаңдар, Есетті осы жерден елге қайтарайық, соңымыздан ермейтін болсын. Егер артымыздан келер болса ар жақтан кейін көрер болсақ, онда.., өз обалы өзіне! Ал, кері қайтқан Есет соттала ма, айдала ма — сол жақта тартсын сазайын! Қайтсе де, артта қалған ел, Атымтайлар, тұяқ қалпақтардың бұған тегіс жеркене қарайтыны анық. Бәрінен де сорақысы сол, өмір бойы бұған жұрт сенбей, дұдамал қарайды. Бұл жалғанда, адамзат алдында сенімсіз болудан асқан жаза да, азап та жоқ. Маған салсаңдар, осы — менің үкімім!

Жұрт капелімде не айтарын білмей, жым-жырт ойнағандай аз уақыт үнсіз отырды да, араларынан біреу жаңа ойланып болғандай:

— Дұрыс. Дұрыс үкім!— деп еді, бәрі де гу етіп қолдай жөнелді.

— Дұрыс!

— Сол дұрыс!

— Бұдан асқан үкім жоқ!

— Ақыл, ақыл!

Енді бәрі де жалт етіп Есетке қарады. Омар мен Айдарбекке «босатындар, кетсін!» деген белгі беріп, Балзия қолын сілтеді. Екі көзі жыпылықтап, екі жағындағы сұсты жігіттерге, өзіне қадалған жүз шақты қайырымсыз көздерге алма-кезек жалтақтай қарап, жаңа ғана өлім аузында тұрған ол, енді аман құтылғанына іштей тәубе етіп, сонда да сенер-сенбесін білмей шегіншектеп, сытылып шыға берді. Егер бетін әрі бұрып, жүгіре жөнелсе, біреу желкесінен атып жіберетіндей, әлі де жалтақтап, Балзияның қолындағы мылтыққа қайта-қайта қарағыштап, шегініп барады. Жаңа екі жігіт екі иығынан бас салып жұлмалағанда, ақ зонт көйлегінің етегі ышқырынан шығып кеткен. Енді, топ адамның ең шегінен аса бере, көйлегін ышқырланайын дегендей, екі қолының артқа қайырыла байланғаны жаңа есіне түскендей, мүләйімси қарап тұрып қалды. Иегімен қайырылған қолын мезгеп:

— Қолымды, қолымды шешіндерші,— деп алғаш тілге де келді.

— Өлмейсін, Жылысаймен үш күн жүрсен, жетесің,— деп, Айдарбек зекіп еді, анау кете қоймаған соң, ашулы жігіт жерде жатқан біреудің қамшысын ала ұмтылды.— Көр, көрешегінді, біреуге қиянат еткен қандай болады екен, бәлем!

Есет қамшыдан басын ала қашып, анадай жерге барғанда, қайта бұрылып алыстан айбат шегіп тұрып қалды. Сөйлеп тұр. Қыр астындағы, оған жақын жерде аққан тау өзенінің шуы естіртпейді. Қорқытып, сес көрсетіп тұрғаны, балағаттап, кектеніп тұрғаны бимәлім. Тұған елінен, жар төсегінен безіп кетіп бара жатқаны тағы да есіне түсіп, зығыры қайнаған Балзия мылтығын кезене бере Есеттің үстінен ала гүрс еткізді. Жалт беріп, жанұшырған Есет жығыла-мығыла ойға қарай домалай, зым-зия болды.

— Ау, қолын шешіп жібермедіндер ме, обал болды-ау!— деген Ережептің сөзін ешкім естіген жоқ, бұл кезде екі жігіттің артында салпақтап, бірде озып салғыласып, келе жатқан Пірімбайлар жаққа жұрт жаппай бұрылды. Ұлының тағдырынан бейхабар піркәшік, Сардарбек көтерген сандықшаға анда-санда ұмтылып қойып, бағана зорлықпен дедектеп кетсе, енді ешкім зорламай-ақ, екі жігітпен қатарласа жағаласып өзі дедектеп келеді.

Әлді Сардарбек қолында ойнатқан сары белдеулі әдемі сандықшаны Балзияның аяғының астына әкеп тас-

тай салды да, алға кимелеген шалды арқасымен жауып жібермеді. Шал сонда да қоймай ұмтылып еді, Сардарбек жерге тізе бүге беріп, ши барқыт шапанының жеңінен жүлкі тартып, оны өзінің қосына жалп еткізіп отырғызды. Сырт қарағанда қазір Пірімбай қадірлі қонақтарға жайған дастарқаннан әлденені әпер деп, не өзі елден бұрын қол салғысы келіп қыңқылдап ұмтылған әдепсіз бала сияқты да. Сардарбек тентек баласын жұрт көзінше ұрсып, зекімей үнсіз ғана нұқыл көндірген ызбарлы әке секілді. Мұның бәрі жұрттың көз алдында қас қағымда өтті, Пірімбай да өзінің әрекетінен ештеме шықпайтынын біліп, әп-сәтте жуасы қалды.

Жұрттың көзі-қазір бұл екеуінде емес, сары ала сандықта. Пірімбайды Балзияның мұнда неге алдырғаны әлгі Есеттен кейін белгілі болса да, сары ала сандықшаны неге алдырғаны жұмбақ. Шаршаған жұрт бұған қаншама ынтықса да, адам баласына тән құмарлықпен алдынан шығып үймелемей еріншектеніп, орындарынан қозғалмады. Тек мойындар ғана әр жерден қылқияды.

Балзияның даусы тағы да саңқылдады:

— Баласына өлім жазасын кеспегенде, әкесіне де басқа жазаның реті жоқ. Мұны да қазір ана жас тоқалымен арбасына отырғызып кері қайтарамыз. Бірақ, мына сандығымен қайтаруға болмайды. Бұл сандықта жұрттың байлығы, осы отырған бәрінің дүниесі жатыр. Қазір әрқайсыңның үлесінді қайтарып беремін,— деп, Балзия Сардарбекке қарады:— Кілті қайда сандықтың?

— Кілті қайда?— деп Сардарбек Пірімбайға қарады.

— Жоқ дедім ғой, жоқ,— деп, Пірімбай бұдан бұрын да біреу сұрағандай шаңқылдап, бетбақтырмады.

— Кілт не керек, ашу керек болса, мен қазір ашып берйін,— деп, қынынан суырған кездігін жарқылдатып Айдарбек келді.— Қазір...

Айдарбек жердегі сандықтың қасына тізерлей отырып, жұқа қаңылтыр қаптап жымдастырған берік қақпағына кездігін сұғып жіберіп, күшпен қайыра бастағанда, өзінің қабырғасын сөгіп, омыртқасын күйретіп жатқандай жан даусы шыққан Пірімбай, қолын өңіріне сұғып жіберіп, тістері ырсиған сом кілтті лақтырды. Өзі апарып берейін деп еді, Сардарбек етегінен басып жібермеді.

— Ал, ал, ашындар. Оның ішіндегіге соншама құмартатындай не бар дедіндер. Бәрі өз дүнием. Өмір бойы жинаған дүнием!..— деп, ендігі қарсылықтан дым өнбейтінін түсінген Пірімбай сөзін жұмсарта сөйлеуге тыры-

сып, қайлаға басып жатыр.— Біреудің ақ адал дүниесіне бұлай құмартқанды кім көрген? Ал, көріңдер, жеңсіктерің басылсын! Көріңдер!

Пірімбайдың соңғы «көріңдері» жыламсырап, жасық шыкса да, жұрттың біразына анық естілді. «Ал көрсек, көрейік» дегендей әр жерде, әр тастың үстінде қылқиғандар мойындарын одан сайын соза түсті.

Сары сандықты «дзың» еткізіп ашқан Омар еді. Сандықтың іші толған алтын бұйымдар екен. Сом алтыннан соққан, бағалы, құнды тастардан көз салған, тұтас құйма алтыннан өрнектеп соққан. Бұрап соққан неше түрлі жүзік, сақина, білезіктер көздің жауын алғандай. Сәскеден ауған күн шуда бұлттың астынан жарқ етіп шыға келгенде, сандық іші де жарқ-жұрқ етті. Алтынның өткір сары сәулелері асыл тастардан шашыраған сәулелермен шағылысып, жасыл, сары, көк, көгілдір, қызыл, ал қызыл, күрең қызыл, неше түрлі түсті, сиқырлы бояулармен жүз құбылды. Пірімбай да, осыншама байлығын бұрын-соңды жайып қойып, күн сәулесіне шағылыстырып көрмеген шығар-ау. Сары сандықтың бұлай құбылғанын алғаш рет көріп, таң қалып, көзі атысып, үнсіз сілейді де қалды. Сандықтың ішінде қатар-қатар бірнеше кенеп дорбалар жатқан. Балзия біреуінің бауын шешіп, ішіне төге салып еді — патша уақытындағы қызыл империялдар гу ете қалды. Енді бірінен жарқ-жұрқ етіп сыңғырлаған асыл тасты салпыншақ алқалар, моншақтар, шашбауға тізген қымбат сөлкебайлар төгілді, енді бір салмақты дорбаның ішінен дүңк етіп үш тайтұяқ алтын түсті — нағыз саф алтын. Балзия сақиналардың біреуін көтеріп еді, оған ілесіп, жиырма шақты сақина, енді бір жүзік соңынан жиырма шақты жүзік шұбырып шыға келді. Сүйтсе, сақина, жүзіктерді бір шынжырдың бойына маржандай тізе беріпті. Базия екі тізбені екі қолымен шұбалта көтерді де:

— Мына байлық Пірімбайдың атасынан қалған байлық емес, жұрттың байлығы. Сендердің дүниелерің, — деп, жаңағы сөзін тағы да қайталады да, ең алдымен үлкеннен бастайын дегендей Ережептің алдына барды: — Ақсарының тәтесі, мә ал, не мына сандықтағы таңдағаныңды ал... Жұрт тым-тырыс. Бәрінің көзі Балзияда. Ережеп Балзияның қолына шошына, үрке қарады. Оның көзіне алтын сақиналар — қымбат бұйымдар емес, желкесінен қысып, салбыратқан қол қамшының өріміндей ирелендеген, улы сарбас жыландар сияқты елестеп кетті. Қазір саусағын жақындатса-ақ сумандаған айыр ті-

лін сұғып алатындай, уыстай алса, қолын күйдіретін гүйір-түйір шоқтай, Ережеп ақсақал алақанын теріс жайды:

— Атама-атама, шырағым, атам қазақ: «бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген, осы бүлінгеніміз де жетер,— деп, орнынан ыргатыла тұрып, өзенге қарай беттеді.

Қолын созып, тұрып қалған Балзия:

— «Атам қазақ?», Атам қазақ бүлінгеннен бүлдіргі алмаса, сол адалдығынан азап тартқан, қай күні бар жетіскен — деп, Ережептің алмағанына ренжігені де, ренжімегені де белгісіз, әрі қарай жүре берді. Отырған жігіттердің әр қайсысына тізбені ұсынып:

— Алындар, үлестерінді алындар,— деп, баяу жылжып, аралап барады. Соңында сандық көтерген Омар. Оның соңында — Пірімбайдың жеңді білегінен тастай ғып ұстап алған Сардарбек, Ережептен именсе де, намыс көрсе де әйтеуір, асыл бұйымға қол созбай, үнсіз бас шайқаған жігіттерге:

— Е, қайтсін, біреудің дүниесіне көз алабұртып... Ой, айналайын, дұрыс, дұрыс... Жөн, жөн...— деп көрінгенге жалтақтап, өтірік жымындаған дәрменсіз шал.

Жанталасып, бір толқынды бір толқын қуып, кейде аласұрып дөңбекшіп кейде мөңкіп аққан ағынды өзеннің тарлау тұсына келіп, Ережеп үнсіз тұрып қалды. Бұл араның шуылы құлақ тұндырғандай еді. Ережеп дүниеде не боп жатқанынан бейхабар адамдай тек өз ойымен әлек: «Ана жылдары, төңкерістен кейін, қазақтың оқығандары екі топқа бөлініп, солардың ішінен алаштың азаматтары деген шығып, енді жеке ел боламыз, басымыз бірігіп, жікке де, тапқа да бөлінбей, өзімізше іргелі отау тігеміз, ол үшін көп қаражат, көп бұйым керек» деп, ауыл арасына жіберген өкілдері арқылы түрлі салық, түрлі алым жинаған. Сонда төңкерістен қорқып отырған байларға алаш азаматтарының ниеттері ұнап, әркім барын берген еді. Сол өкілдердің бірі — осы Пірімбай еді-ау. Бұл, ақшасы жоқтардан, көбінесе, алтын, күміс бұйымдар жинағаны қайда? «Бірнеше ауылдан жиған-тергенін жаңа өкіметке тапсырды, тізімдеп, қаттап өткізіпті» деп жүретін. Оны қай қазақтың баласы тексерді дейсің. Сөйтсе, заманның алашапыран кезін пайдаланып, «елді жарылқаймын» деп күпсінген, жаны ашыған Пірімбай секілді алашынның азаматтары әшейін, қараңғы елді қап қаксатқан екен-ау. Ережеп те сол кезде, жұртты ертіп, өзі үлгі болу үшін,

сонау жеті атасынан бері ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан, тайтұяқ алтынын осы Пірімбайға бергені қайда? Сүйтсе, бұл кәззап ел байлығын жанына басып қалған екен ғой. Жаңағылардың ішінде мұның да алтыны бар шығар-ау. «Қап, тым құрмаса, өз дүниемді өзім қайтып алмаған екенмін» деп, өзеннің төмен құлдырап, бұрала аққан тұсына қарап еді, жаңағы отырғандардың бәрі, өзен шетіне төніп келіп қалыпты. Бәрі үрпиісіп, дөңкиген-дөңкиген тастардың үстіне шығып қарап тұр. Не қызықтап тұрғандары, не Ережеп құсап, өз үлестерін алмай кергіп, күпіршілік жасағандарына өкініп тұрғандары белгісіз.

Жаңа, Ережеп ақсақалдарына еріп, «бүлінгеннен бүлдірігі алмаймыз» деп, қолдары күйіп қалатындай тыжырынған жұртқа ыза болған Балзия өзен шетіне жете беріп, қолындағы тізбелерді толқынға атқан. Сардарбектің сығымынан босаған арық Пірімбай, одан сайын бір уыс болып, бүрісіп, Балзияның аяғына жығылған. Теке сақалы шошандап, көзінен сорасы ағып кемсеңдеп, жалбарынған мүсәпірдің не деп жатқанын жұртқа тау өзенінің шуылы естіртпейді.

Омардың қолындағы шағын да болса салмақты сандықты алып, өзеннің құлама жиегіндегі тершіген бұжыр тасқа шығып, теңселе тұрып, Пірімбайды соңғы тергеуге алған Балзияның сөзін де ешкім ести алмады. Қаппағы жабық сары ала сандықты ұзақ көтеруге қары талғандай, бір кезде, суға лақтырды. Салмақты сандықпен бірге қалбаң ойнап өзі де өзенге ұшып кете жаздаған Балзияға ма, айдалада буырқанған суға кеткен қаншама рәсуа байлыққа ма, жиектегі қарасы жүз шақты адам түгел алға ұмтылып, «аһ» деп қалды.

Кей тұсында көбік шашып, кей тұсында су бүркіп аласұрып гүрілдеген өзен толқыны сандықшаны қағып алып, буырқанған бұйра толқындар аударып, төңкеріп, көз ілестірмей дөңгелете жөнелді. Жан даусы шыға бақырып, аузы қисайып, төмен қарай сандықшадай домалап, Пірімбай зыр жүгіріп барады. Енді мүсәпір шалды ешкім ұстаған да жоқ, бөгеген де жоқ. Ешкім оған қосылып жүгірген де жоқ. Мейлі, байғұс шал, қалған өмірінің үміті, талай жылғы жиған байлығымен соңғы рет қоштасып қалсын дегендей, міз бақпады. Шалдың бақытына, не өліміне көрінгендей, көз көрім жерден бір кезде сандық шошаң етіп шығып, су сиырдың жонындай діңкиген дәу қоңыр тастың үстіне әдейі қойғандай тұрып алды. Сандық тұрған жер жүз құбылды. Тасқа ұрып жатқан толқынның бүркпе тамшылары күн көзіне, мар-

жандай шағылысып, кемпіркосак иіліп, ойнап тұр еді. Қалбалақтап жеткен сорлы шал алды-артына қарамай өзенге көзсіз қойып кетті. Тап бұлай болар деп ойламаған жұрт іштерін тартып, тына қалған. «Токта, кейін қайт» деген ақылдың да енді Пірімбайға әсері жоқ. Көзі тұнып, су жұтқан пенде оны ести алмас та еді... Бүйірінен, иығынан ұрған толқыннан суға құлап, малтығып, қиралаңдап, бір жығылып, бір тұрған Пірімбай, қоңыр тасқа жетіп те қалды. Әне, саусақтары тарбиып, қолын созып, тастан ұстады. Жұрттың демі таусылып, тымтырыс қарап тұр. Пірімбай кемпіркосақты қарманып, сандыққа қолды сала берді... Әттең, бір ақ елідей жетпей қалды-ау, артынан ұрған қалың толқын бәрін шайып кетті. Сандық жылт етті, Пірімбай толқынмен бірге мөңкіп барып, екі аяғы серең етіп, тастың астына қарай бүктетіле күмп берді. Қайтып, сандық та, Пірімбай да көрінген жоқ. Өзен бойына телміре қараған жұрт, әлден уақытта барып, үнсіз ғана беттерін сипады...

Бірінші асудан аман өтіп, көңілдері бір жайлы болған көш, кешке қарай жылы сайдан шығып, кең тау бөктеріне қанат жайып, тыныс алған. Бірақ, бұл түні, төтеден келер қауіп-қатер болмаса да, ешкім дұрыстап ұйықтай алмады. Біреулерінің көз алдынан Қылкөпір онда иелерін тағатсыз күткен қыруар мал, енді бірінің көз алдынан жан-жағына жалтақтап қашып бара жатқан, қолы артына байлаулы Есет, қос мәсілі аяғы шошаң етіп, сандық соңынан суға кеткен Пірімбай кетпей қойса, Ережеп байдың есінен қос жиренді ортекедей ойнақтатып, қыр асып бара жатқан қос ұры шықпай қойды.

Ал, Сәлмен мен Әлменнің көз алдында бұрын-соңды көрмеген сұмдық тұрып алды. Олар қос жиренге тақымдары тиісімен тауда қалған, Қылкөпірдегі жылқыларға қарай асыққан. Бірақ жете алмады. Қарсы беттегі биік шоқыда, тырбық теректердің баурында, нөсер астында ұзақ тұрды. Күн бата тауда жел тұрып, Азулыны қара құрым бұлт басқан. Бұлар көріп келеді — бір кезде аспан асты шатыр-шұтыр етіп, Қылкөпірдің үстінде, биік күзда нажағай жарқылдап, әлде бір көк аттың жалына жай түскендей болған. Сол-ақ екен күз астын күмбірлеген, шұрқыраған, шыңғырған жылқы даусы басып кетті. Естері шыққан жылқы баласы алға ұмтылып, бірін-бірі баса көктеп аласапыран болса керек. Нажағай жарқ-жүрқ еткенде, төрт аяғы сереңдеп күздан ұшып жатқан аттарды Сәлмен мен Әлмен көріп тұрды. Әлден уақытта

барып, найзағай енді бір жарқ еткенде, жалаңаш құздың баурында ештеме көрінбеді. Тек, суылдаған нөсер төпелеп ұзақ жауды...

Тау бөктерінде өзінің ағайын-жұрағатының, бірге өскен құрбы-құрдасының, бір рулы елінің ішінде жатса да, бұл түні Балзия, бір түрлі, өз-өзінен құлазып, көңілі жадап, алғаш рет әлденені өгейсіп, тұңғыш рет жалғызсырай берген...

* * *

Әлиманың Аманай мен Балзияға іздеу салғанына бір жұмадай уақыт өткен. Алыстағы ауылдардан, Шәниядан¹ қатынаған жолаушылардан, келімді-кетімді алыс жұрағаттардан сұрал, маңайдағы елді мекенге жаяулап барып аяғынан сарсылғанмен еш хабар ала алмаған. Не кемпірді, не баланы көрдік, білдік деген тірі пенде табылмады. Ене де, бала да зым-зия.

Ақыры ойлап-ойлап, күні-түні басын қатырып жүріп Балзия мен Аманайдың қайда кеткенін топшылап өзі тапты. Тапқанына қуанған жоқ, жүрегі шымырлап қоя берді. Шынымен жобасы дұрыс болса, ұлынан мәңгі айрыларына көзі жеткен еді.

Әлима жанұшырып Томар-Омарға келді. Қашанда ескі-құсқыны жамап-жасқап, не қалған-құтқан былғары ұлтаннан құрап-сұрап етік тігіп отырар мүгедек шалды үйінен басты. Ешқайда қаңғып кете қоймапты. Балзияға келіп, ылғи өткен-кеткенді бас шұлғыса әңгімелеп, ара-тұра өзі әкелген қазиттерін, оқытып, ұзақ отыратын молақ шалдан басқа тірі пенденің өзінің қайғысына қабырғасы қайыспайтынын Әлима жақсы біледі.

— Ата, Ақ апам мен Аманайдың қайда кеткенін таптым,— жаңа есіме түсті, ата, таптым,— деді төсенішке отырар-отырмаста көзіне жас алып, сыбырлай сөйлеген Әлима.

— Иә, қайда екен, қайда жүр?— Томар-Омардың көзі бақшаң етіп, қолындағы саймандарын тастай салды. Ол да үрейлі хабарды әлдекімнен жасырғандай, не ұрлықтың үстінен түскендей, молақ денесімен домалаңдап, екі қолымен секектей жылжып, Әлиманың қасына таянды.— Тірі ме өздері, тірі болса жарар еді, әйтеуір. Кім айтты, кімнен естідің?

— Ешкімнен естігем жоқ, өзім білдім.

— Өзім білдім?— Өзің білгенің қалай? Естімесен,

¹ Шәния — болыстық орталық

көрмесен... Шырағым, түсініктірек етіп айтшы, қалай білдің?

— Білгенде,— Әлима көз жасын сүртті де, сөзін қызық бастады:— Ата, мен күйеуге тиейін деп жатырмын, естімедіңіз бе?

— Жок, шырағым, естісем құлағым керек болсын. Ал, тие ғой. Онда тұрған не бар? Басың азат...

— Кімге дейсіз ғой?

— Иә, кімге, қарағым? Бұл маңда?..

— Бақтиға.

— Бақи-и-ға-а? Әлгі-і пәйжүсірге ме?¹

— Иә, иә, ата. Жазу солай.

— Иә, иә, жазмыштан озмыш жоқ деген. Ал ол жігіттің қызметі ауысыпты, алысқа, ішке кететін болыпты деп жүруші еді ғой. Шырағым-ау, сен де, сонда, елінді тастап, алысқа, жат жерге кетпексің бе?

Бұл арадағы «жат жерге» дегенді бұрынғы ұзатылатын қалыңдыққа айтылатын «жат жұртқа» дейтін сөздей емес, екеуі де қаз қалпында түсінді.

— Жазу солай, ата!— Әлима алғашқы сөзін қайталады.— Қайтейін, қашанға Заманайды күтіп отыра берем. Ол қайда? Оны да ешкім айтпайды. Аманай болса, ес кіріп ер жетіп келеді. Көштен қалған жұрттай бар қызықтан қалыс қалған осы ескі ауыл қотанында отыра берем бе?

— Түсінем ғой, шырағым, жағдайыңды түсінем, бірақ алысқа, танымайтын жаққа кететініңді айтқаным ғой!— деп, ұзақ-сонарға түсіп, қара басының қайғысын айтып, шаққан келіншекті алғашқы сөзге тартты Томар-Омар.

— Алысқа, танымайтын елге дейсіз. Бар кінәм осы болды ғой, ата. Ақ апам да, менің күйеуге шыққаным қарсылық білдірмегенмен алысқа, танымайтын жат жұртқа барарым кесе-көлденең тұрмады ма. «Бала жаман емес, баруыңа қарсылығым жоқ. Заманайды күтудей-ақ күттің. Күдер үзетіндей шаққа жеттің. Басың жас. Теңінді тауып қосылғаның жөн. Бірақ, мен өзім тірі отырғанда, Аманайды береді деп ойлама. Мен елген соң алып кетерсің,— деп бірден қарсы шықты. «Ақ апа-ау, не айтып отырсыз. Ол менің ұлым емес пе. Мен жалғызымды тастап қайда барамын» деп едім. «Ол сенің ғана ұлың емес, Заманайдың да ұлы. Заманай менің ұлым. Заманайды елінен, ата мекенінен алып кетіп адастырғаным да жетер. Енді Заманайдың ұлын адастырар жайым жоқ» деп, айпара мінезіне басты. Мен алғашында,

¹ пәйжүсір — учаскелік милиционер

ақ апамды жай ғана ақылға келтіріп түсіндірмек болдым.

— Ақ апа, тыңдашы, баратын жеріміз қаншама қашық дегенмен, бүкіл жер жиһандағы ең бір ғажап, көрікті кент еткен. Аты Шинсин деді ме, «төбе басындағы кент» деп аталады екен. Ну орманға малынған, көшелерінен мың-мың бұлақ ағып жатқан, көшелерінен сұлу кенттің іргесінде мың-мың желкенді қайықтар жүзетін Яншы өзені бар, он екі айың онда жаз боп маужыраған, осы дүниенің жұмағы. Тауларынан сарқырама өзендер құлап ағатын, ауасын бір жұтсаң, он жылғы ауруыңа шипа болар құтты мекен екен деп, Бахтидың айтуы бойынша, мен де барар жерді тілім жеткенше сипаттадым. Аманайдың оқу оқитынын, өзіміздің ендігі қалған өмірде жайбарақат, тыныш өмір сүретінімізді тоқ тұратынымызды айтып, қызықтырдым. «Жоқ, неше жерден айтсаң да Аманайды бермеймін. Барар жұмағыңды өзің-ақ көр, өзің-ақ жарылқан. Аманайдың жұмағы басқа жерде. Оның жұмағы — ата-мекені. Оны Заманайым көре алмады. Оған кінәлі — мен. Сол өкініштің орны Аманаймен ғана өтелер. Ешқайда бармайды. Бөтен елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан болғаны артық» деп қасарысқан енеме тілім де тиіп кетті білем. «Өкініштің орны Аманаймен ғана өтелер» дегенін түсінсемші. Мені де жоқ жерде ашу қысқаны: «Ақ апа, қалай десең олай де, сен қалсаң қала бер. Аманайымды саған тастап кетер жайым жоқ. Ата мекен, ата мекен деп қоймайсың? Ол қалай? Ол менде де, сенде де жоқ. Қай жерде жақсы тұрмыс — сол жер құтты мекен. Сөзді осымен доғарайық. Жоққа әуре болып, жыланша жиырылғаныңнан пайда жоқ» деп сөз аяғын қаттырақ айтып ем, «Ә, жарайды, мен жылан екенмін, олай болса, жыланның бір кескені сендей кесірткелердің талайына тұрады, көрерміз, көрерміз» деп барып ол да тоқтаған. Өзі дімкес адамды бекер ренжіттім-ау, енді қанша жасар дейсің, өлгенше неге күте тұрмадым деп, сол арада қатты қынжылдым. Тым құрмаса, Бахти келгенше, алдай тұрсамшы. Ертең ол мені алып кетпекші, соның келетін күні ғана есіме әлгі сөздер түсіп, сонда барып олардың қайда кеткеніне көзім жетті. Бұрынырақ ойласамшы.

— Сонда олар қайда кетті деп ойлайсың?

— Ата-ау, әлі де түсінбей отырсыз ба? Ар жаққа, баяғыда елді бөріктіріп өзі ертіп әкеткен еліне де. Бірақ, қаусаған кемпір қалай жетеді? Екі ортада қарша-

дай бала қосақ арасында,—деп, көңіліндегі жамандыққа аузы бармай, Әлима тағы да көзіне жас алды.

Молық шал да күрсінді.

—Иә, мен де тау асқандарын біліп ем.

— Оны бұрын неге айтпадыңыз?— Әлима жасты көзін шалға қадады.

— Е-е, Балзияның кеткені маған да оңай тиді деймісің, шырағым. Содан бері бұрынғыдан да жалғызсырап бір жақ қабырғам түгел сөгілгендей болып отырғам жоқ па. Енді кіммен кеңесіп, кіммен шерімді тарқатармын. Кім маған, бұдан былай, қазиттерді оқып берер. Ол да болса, жүдеген көңілге медеу еді-ау. Енді бүкіл дүниеден хабарсыз, меңіреу боп қалдым ғой.— Томар-Омар қаттап қойған жаңа газет, журналдарға қарап, балаша кемсендеді:— Мені де тастап кетті-ау. Денім сау болса, сол екеуін өзім-ақ алып өтпес пе едім. Сендер қалай өтерсіңдер, бір жерде майып болып жатырсыңдар ма, әлде. Сор маңдай пақырларым-ай!.. Жолдарың оңғарылсын деп, шын тілеулерінді тілеп, қайда кеткендерінді ішім сезсе де, ешкімге тіс жармай отырып ем. Обалдарыңа қалдым ба? Аман жетсеңдер жарар еді!

— Ата-ау, не айтып отырсыз. Майып болғаны қалай. Олар таудан өте алмай ма? Айтыңызшы, тірі деп ойлайсыз ба оларды. Өте ала ма? Соңынан қусақ жете аламыз ба? Жүретін жолын білесіз бе? Айтыңызшы. Ата, айтыңызшы. Бұл ауылда сол жолды білетін сізден басқа ешкім жоқ. Айтыңызшы. Соңынан іздеп шығайықшы. Маған, тым құрмаса, жөн сілтеңізші, ата!— деп Әлима жылап қоя берді...

— Шырағым-ай, олардың соңынан қуып кайтесің. Одан да олардың тілеуін тіле. Аман-есен жетсін де елге. А-ай, бірақ жете алар ма. Балзияның атжалмандай шұлғыған жас кезі болса бір сәрі. Тау-тастың ұңғыл-шұңғылына дейін білетін, аңшылық құрған қыз кезінде екі елдің арасында көзін жұмып-ақ өте берер еді. Ал, қазір... Қартайған шағында... білмеймін. Әсіресе, Сәукеледен өту, мұзарттан өту... Сәукеле, мұзарт-а-ай!, қиын ғой!

Мұзартты айтқанда Әлиманың жүрегі мұздап қоя берді. Бұрын Сәукеле тауын күнде көріп жүрсе де, оның қандай тау екенін, тіпті ол туралы аңыз бар екенін ескермейтін. Адам баласының «басқа түссе, баспақшы» дейтіні осы екен-ау. Енді міне: «Аманайы сол Сәукеледен, Сәукеле қасындағы мұзарттан өту керек, одан өте

алар ма» дегенді білгісі келіп, шалдан қайта-қайта сұрағыштай берді.

— Сонда, ата, сіз қайдағы суық Сәукелені айта бересіз, одан басқа жол жоқ па! Мүмкін...

— Жоқ, шырағым, басқа жол жоқ!— Бұл жолы молақ шал орнынан қарғып тұрардай копаң етіп, әлденеге ашуланғандай түсін суытып қысқа, кесіп айтты.— Басқа жол болмаған соң, сол қиямет жолмен өткен ана Қанипа екеуміздің ғұмырымыз да қиямет-қайыммен өтіп келе жатқан жоқ па? А-А-ай, Сәукеле, Сәукеле-е-е!..

Сәукеленің атын құлағы шалып қалған сайын, үйге бір кіріп, бір шығып, өзінше шаруа қамымен жүрген Қанипа елең етіп, күйеуіне жалт қарайтын. Шалы, «а-а-ай, Сәукеле, Сәукеле-е-е!» деп қабағын шытып, басын шайқағанда, Қанипа да басын шайқап, бұлардың қасына келді. Көзінде жылуы жоқ ауысқан әйел беталды күліп:

— Сен Сәукеле дедің иә. Мен де Сәукеле дедім, иә. Мен Сәукелені білем. Мені Сәукеле де біледі. Иә, шал! Мен айтайын ба?

— Әй, Сәукеле, Сәукеле

Сенің қалтаңда Меруертім жатыр...— деп жайбаракат бастап келе жатыр еді;

— Жарайды, жарайды. Сен білесің. Сен бәрін білесің. Айтпай-ақ қой,— деп Томар-Омар оның сөзін бөліп жіберді.

— Мен білемін, иә. Айтпаймын, иә. Ештеме айтпаймын, иә? Сен айтпа десен, айтпаймын. Қой деші, қоямын. Қойма деші қоймаймын.

Әй, Сәукеле, Сәукеле,
берші деймін меруертімді,
Өзім тағайын,
Өзім бағайын,—

жынды әйелдің бетіндегі күлкі табы лезде өшіп, көзі шатынап, сұрланып сала беріп еді,— Қой дедім ғой мен саған. Мені тыңдаймын дейтінің қайда?! Бар енді. Есек жайылып жүрген шығар. Тауып әкелші. Екеуміз тауға барамыз,— деп, біресе зекіп, біресе балаша алдады молақ шал.

— Тауға барамыз ба, тауға? Жарайды, мен сені тыңдаймын, есекті тауып әкелемін, арбаға жегемін алақай, алақай!— деп, балаша алданып, балаша қуанған Қанипа үйден шығып кетті.

— Апыр-ай, сол аты өшкір мұзартты қайдан есіне салдым. Жауын-шашынды күз жақындап келеді, тағы

да ұстамасы қайталап қалмаса игі еді,— деп шал таңдайын қағып, басын қынжыла шайқады.

Әлима бұрынғыдан бетер үрейлене түсті. Сәукеле жайын бұрынғыдан бетер білгісі келіп, қанша қорыққанмен ынтыға түсті:

— Ата, айтыңызшы. Неге жасырасыз. Менің білуім керек. Аманайым кеткен жақты білуім керек. Неге зарықтырасыз, айтыңызшы?

— Жарайды, шырағым, қоймадың ғой. Айтайын. Бұл бір ұмыт болған, ескі қайғы, ескі жара еді. Тағы да бетін тырнайтын болдық қой,— деп, не кейігені, не мазасын алған жас келіншекке ашуланғаны белгісіз біраз түнеріп отырды да, шал әңгімесін әріден бастады.

— Иә, содан, Тастамнан бері шыққан соң, таудың адам аяғы баспаған жерлерімен жүріп отырып, ақыры, көш осы Сәукеле тауына жетті. Онша қиындық көрген жоқпыз. Бір ауыл түгел, сетінемей жұбымызды жазбай жеттік. Иә, айтқандай, сетінемей дегенде, жақын-жұрағаттардың тұтастығын, амандығын айтып отырғаным ғой. Әйтпесе, атасы басқа бір-екі азамат кейін қайтып, малымыздан аздап шашау шыққан. Тастамнан өткен түннің ертеңінде арамызда Ораз, Қаназ деген ағайынды екі жігіт жоқ боп шықты. Олардың атасы ғана басқа емес, табы да басқа еді. Көккөз атаның жалшылары болатын. Қалай ұрланып қыбын тауып кетті дерің бар ма, тауда өскен әккі жылқышылар емес пе, бір қос жылқының жымын білдірмей өздерімен қоса айдап кетіпті. Алысқа, жат жерге біржола кетіп бара жатқанымызды сезді ме, жершіл, иісшіл екі тазы да өздері білетін жылқышылармен елге қайтып кетсе керек, олар да ертеңіне болмай шықты. Санын соғып қала берген Көккөз ата, «Е-е қанша асырасаң да, бөрінің бөлтірігі бөрілігін жасамай қоймайды. Олар да әлгі аш қасқырдай жаланған таяқ-қалпақтардың тұқымы емес пе? Ол тұқымынды ұрайындарды, өзім қуып жетіп, көк желкелерін кимасам, атым өшсін! Не оларға серт, не маған серт!» деп, мал ашуы — жан ашуы, мінілмеген тың атты ерттетіп, қасына екі-үш қарулы жігітті сайлап, Көккөз ата өзі аттанайын деп жатқанда, тісін қайрап, зіркілдеген ашулы шалды алған бетінен қайтарған тағы да Балзия. «Жарайды, жетті Көккөз ата, желегінді желпілдетіп қайда бармақшысың. Оларды қуып жетем деп ойлаймысың. Әлде әлгі тұяққалпақтарыңның қақпанына өзің барып түскің келді ме? Қай малыңның шашауы шықпай, қай малың талапайға түспей жатыр. Қайта, Ораз бен Қаназдың ай-

даған малы адал мал — ақ адал еңбегі. Олар сонау үрім-бұтақ, зәузәтінен бері сендердің малдарынды бағып келе жатқан жоқ па еді. Қайсысын жарытып, малын дұрыстап төлеп едіңдер. Талай жылғы малайлықтарының өтемін бір-ақ сыпырып, сиырып әкеткен ғой. Сауап, сауап! — деп, сөз аяғын кімге екені беймәлім, кеке-сінмен, ызамен зығырлана бітіріп, доғарған. — Одан да, енді, қалған малдарыңа ие болсаңдар да жетер!»

Иә, қалған малдан да көп шашау шығып, әр жерде шашылды ғой. Құт бір кетпесін, бір кетсе құтыңмен бірге бағың да тайып, берекең де қашады екен. Елін-жұртын талақ еткенді, өз ошағынан жеріген пендені құдайдың кәрі соғып, жердің киесі атады екен, әманда.

Иә, содан, біз Сәукеле тауына, соңғы асу, биік мұзды асуға иектеп жеттік. Көшті түсіріп, мәңгі қар сірескен жотада бір күн бір түн түнеп жатырмыз. Қалың мұзартты Сәукеле тауын барлап келген жігіттердің беттері үсіп, қолдары домбығып, зорығып оралған. Сәукеле тауының қаһарына мініп, ысқырып тұрған шағы екен. Сол кез — тау бетінен Сайхан желінің бет қаратпай соғып тұрған кезі еді. Сайхан желі емес, нағыз сойқан желі. Талайды басынан өткерген көне көз ақсақалдар мен неше бір ғаламат боран-шашыныңа төтеп беріп, неше бір, қиын асулардан асып өскен жырынды жылқышылар көп ақылдасып, көп кеңесіп, ақыры бір шешімге тоқтаған. Сойқан желі бір сокса, тынбастан айлап соғады екен. Оның басылуын күтіп жатсаң елден де, малдан да береке кетіп, азып-тозбақ. Оның үстіне, артымыздан әлдекімдер қуып келетіндей, әлі де үрсіден айықпай үдере көшіп келе жатқан көшті тоқтатуға болмайды. «Не де болса, құдайдың салғанын көрдік, тәуекел» деп, белді бекем бұған ел ертемен өтпекке келістік. Сол күні ақша қар үстінде екі үйір жылқы сойылып, ақ жота қан сасыды. Мұзарттың үсті тілім-тілім, арса-арса жарық екен. Атаңа нәлет мұз жарықтарының аты да өзіне сай бір жосын, — «әңгек» делінеді. Тап көш өтетін ыңғайлы мұз жотасында кесе көлденең көрдей үңірейген алып айдаһардың аузындай ырсиған өткел бермескең әңгек бар екен. Тәжірибелі қарттар түп жағы тар, аузы арандай сол мұз жарығын сойған малдармен бітейді екен. Кейін мұз ішінде катып, еті бүлінбейтін жылқыларды біртіндеп суырып алып, соғым етіп жеуге де болады дейді. Не керек, сол күні алға кеткен өңкей әлскедей жаланған қарулы жігіттер, адамды ұшырып жіберердей ышқына сокқан боранды дауылда әңгекті бі-

теп, ең қауіпті мұз жолды түгелдей кигізбен жауып, көшке даярлады. Қаншама туырлық, төсеніш кигіздер мұзартқа жайылды. Дауылға желпілдеп түрілген етектерін бекітіп, әлхал деп, көш Сәукелеге беттеген...

Иә, шырағым, айтып-айтпай не керек, сол мұзарт, сол көш есіме түссе, осы күнге дейін құйқа тамырым шымырлайды. Сол күн сойқан желдің өтіндегі сойқанды күн болмады ма. Бет қаратпай қақаған ондай боранды бұрын-соңды көрген емен. Бар жылы деген киімдерін киініп, шымқанып, біріне-бірі жабысып, бірінен-бірі қалмай иттіркесе көшкен ел,— бала-шаға, қатын-қалаш улап-шулап, алға баспай табандап шегіншектеп кісінеген жылқы, маңыраған кой, бақырған түйелер — Сәукеле шыңын қым-қуыт үрейлі шуға бөктірді. Ақсапалақ боран ішінде көздерін, ақшелдей ақ тозаң басқан адамдар кигіз үстіне дәл келтіре алмай, бұйдасынан айырылған екі-үш түйенің май табаны, бетіне бір шөкім қар жұқпайтын жылтыр мұздан тайып, жүк-мүгімен төмен қарай мұзды құзға тұмақтай ұшқан. Талай қойлар, асау жылқылар тап аяқ асықтарша жылт етіп кетті көзден ғайып болып. Түйе қомындағы жадыдан түсіріп алған құйтымдай балаларға дейін құндақтағы сәбилерін көтерген шешелерінің, әкелерінің етектерінен ұстап, ақ сапалақтың ішінде, бақырып, жылап өтіп жатыр. Ұзыннан-ұзақ шұбатылған киіз жолдың бойына тартқан керме арқаннан ұстап, зәре-құттары қалмай жылжыған адамдарды кімнің қай тұста кетіп бара жатқанын ажыратып болмайды. Қатындардың аузында қарғыс, еркектердің аузында боктық:

— Атаңа нәлет, қайдан ғана тап болдық мына күйге?
— Астымыздан су шыққандай қиямет-қайымға кім бастады?

— О-о, басыннан азап кетпесін, азап!
— Құдайдың күні де қырсықты-ау лағынет жауғыр!
— Бала-шағанның игілігін көрме?— десіп, кімді балағаттап, кімді қарғағанын өздері де білмейді, әйтеуір суылдаған, алай-түлей, ызғарлы боранның ішінде қақалып, шашалып, желге қарсы қарай алмай, демдері бітіп тұншығып, арқаларын беріп ықтап, бірін-бірі айғайлап шақырып, балаларының аттарын қайта-қайта қайталап, бүрісіп, құрысып жылжыған ызалы көш түс ауа мұзарттан зорға өтіп, намаздыгерде етекке шаршап-шалдығып түскен. Беті-қолы пәре-пәре жыртылған, үсік шалып домбыққан жандар, малынан, дүниесінен айрыл-

ған адамдар естерін жия бірін-бірі іздеп, қым-қиғаш қиқуға салып, сабылып жүр.

Сол күнгі ең бақытсыз, сормандай адам Қанипа екеуіміз екенбіз. Мен Қанипаға, Қанипа маған сеніп жүріп, әке-шешемнің қолындағы тұңғышымыз да, соңғы қуанышымыз да Меруерт атты қызымыздан айырылыппыз. Көш ішінде жоқ. Ешкімнің қолында жоқ.

Қанипа жасынан мәпелеумен ерке өскен, Ережеп байдың соңғы үшінші тоқалынан туған сүт кенжесі еді. Жаратылысында тікбақай, адуынды, бірбет келіншек, қазақ рәсімімен ата-ененің алдынан кесе көлденең өтпей, қанша әдеп сақтағанмен, шынтуайтқа келгенде бәр сыпайылықты ұмытып, ойранды салды деймісің. Дүниеде ана атаулының бәрі де бала жанды шығар-ау, а-ай, тап Қанипадай, балаға ет-бауыры езіліп, жүрегі үзіліп, түсердей күйзелген жас келіншекті ғұмырымда көрген емен. Өз әке-шешесіне де, ата-енесіне де, маған да қиғылықты салып, «тауып бер де, тауып бер Меруертімді» деп, екі аяғымызды бір етікке тықты. Жылы қойнауға түскен көшті қайтадан аяз қарып, қайтадан ызғар ескендей, бүкіл ауылдың құты қашты. Балзия да Қанипаны қостап, оншақты жігіттің басын қосып: «Барындар қайтадан Сәукелеге, қарандар мұзарттың төңірегін. Бір арада, бір қуыста адасып қалған шығар. Неғып айырылып қалдыңдар, не қара басты сендерді? Тым құрмаса сүйегін тауып әкеліндер!» деп, мұзартқа қайта куды.

Тағы да қосаққа аттар алып, үстеріне қабаттап киіз артып, шынырау құдыққа жетер құлаш-құлаш көп қыл арқан, үш-төрт сүймен, шапашот, тағы басқа саймандар тиеп, жейтін тамақ, сусын алып, Сәукелеге қайта тарттық. Қанипа ешкімнің айтқанына құлақ аспай, ешкімге бой бермей бізбен ерген...

— Е-ей, шырағым-ай, айтып-айтпай не керек. Сол бір күнді есіме алсам, тап қазір құйка тамырым шымырлайды. Баяғыда айырылған екі аяғымның табандары солқылдайтын сияқты. Бұл бір ұмыт болған жай еді. Осыны қайдан бастадық. Несіне еске аламын,— деп То-мар-Омар үнсіз түнеріп, камығып отырып қалып еді.

— Ата, айтыңызшы, бір бастаған соң несіне тоқталасыз. Айтыңызшы,— деп, Әлима тағы да қиылды.

— Шырағым Әлима, мен сол күнгі сұмдықты айтайын деп отыр ем. Ол біздің басымызға келген зауал ғой. Өзімен кетсін. Сенің Аманайыңнан аулақ. Балзиялар, мүмкін, кім біледі, Сәукеледен аман-есен өткен

шығар. Сен әйтеуір, өз басыңа жорымашы. Мен сенің күдерінді мүлдем үздірейін деп айтып отырғам жоқ.

— Ата-ау, бәрін түсінем, бәрін білем. Айтыңызшы. Тек жасырмай, еш бүкпесіз бірін қалдырмай айтыңызшы.

— Иә, содан,— деп, Томар-Омар үрейлі әңгімесін қайта жалғады.— Сәукелеге келсек, аспаннан құйылған қар азайған ба, боран аздап толастапты да, жел бұрынғыдан да күшейе түскен сияқты. Ысқырып, гуілдеп, суылдап соғып тұр. Мұзарт үстіндегі аяз, қимылсыз сәл тұрып қалсаң, бет қариды. Бетімізді жиі уқалап, киіз төсеп отырып, әлгі оншақты жігіт, Қанипа бар, мұзарт үстін ұзақ тінттік. Екі таудың ортасындағы қойнауды түгел бітеп тастаған мұзарттың алғашқыда қай жағынан түскенімізді таба алмай ұзақ тентіредік. Аспандағы бұлт пердесінен көмескі көрінген ай сәулесінің жарығы да әлсіз...

А, құдай, бір кезде Қанипаның құлағы шалды. Тым-тырыс тына қалып, бәріміз де құлағымызды желден қалқалап, тың-тындадық. Шырағым-ай, жүрегім үзіліп түсе ме деп ем: Әлде бір терең қуыстан қылғына жылаған баланың қарлыққан әлсіз даусы естіледі. Күн ұзақ даусы бір сембей тынымсыз еңіреп, көмек сұрап жалбарынған, жылай-жылай шаршаған төрт жасар қызым Меруерттің даусы... Мұны естіген Қанипада ес қалмады. Ағыл-тегіл жылаған әйелімнің бетінен сорғалап қатқан мұзды сыпырып тұрып, айғайды салып, өмірімде бір боқтап ұрсып, зорға тидым даусын...

Мұзарттың бала даусы шыққан беті тілім-тілім әңгек екен. Ұзыннан-ұзын шұбатылып, ирелендеп жатыр. Біз ең шеткісіне, өзімізге жақындауына тақап келдік. Әрі баруға болмайды. Екістеу мұзартта жылп етіп, әңгекке бәріміздің де түсіп кетуімізде шәк жоқ.

Иә, содан не керек, жалпақ туырлықты төсеп тастап, алқа қотан отырып, тың-тындап, шыңырау түбінен естілген үннің жобасы осы тұста болар-ау деп шамалап, сол жерге бірнеше қашау қағып, әрқайсысының басына құлаш-құлаш қыл арқандарды тас қып байладық.

Ұзын екі арқанды беліме шандып, бір арқаннан жай ұстап, мұзартпен сырғып барып, әңгекке түстім-ау. Іш жағы үңірейген қап-қараңғы көрдей әңгекке бойлап, сыртта арқанды саумалап жіберіп тұғандарға белгі жасап, төмендеген кезде, қай жағымнан екені белгісіз, қызымның даусы жақыннан естілгендей болды. Тыстағы әлемет суықтан, зуылдаған желден кетіп, мұз жарығына

түскен заматта әңгек іші ұядай жып-жылы көрінді. Егер арқан жетсе қуыс-қуысын аралап, жылжи беруге әбден болатын сияқты. Бірақ, әңгекке тереңдеген сайын әлгі дауыс өшіп, үстіңнен албастыдай тылсым дүние басып, бас айнала бастады. Арқан жетер жерге дейін барған шығармын, қайда-а-а, әңгектің түбіне жету мүмкін емес. Мен ұзақ үнсіз отырып, тың тыңдадым. Жым-жырт ойнағандай. Түк естілмейді. Не сырттағы сойқан жел, не жігіттердің даусы. Мен айқалап көріп ем, бүкіл мұз жарығының іші жаңғырып, қоса айғайлады. Бірақ, сырттағыларға менің даусым алыстан талып естіліпті. Мен арқанмен белгі беріп, әлден уақытта сыртқа шықтым. Шыға берер тұста сәл аялдап едім, бағанағы Меруерттің даусы, жаным-ай, тағы естіледі. Иә, содан не керек, біз сол түні сол маңдағы үш әңгекті тексеріп шықтық. Мен де әңгекке етім өліп, тереңге салған қармақша жылп етіп кетем де, жан-жағымды қарманып, тар қуыстардан, сыймаған жерден бұрылып, икемделіп, мұз астын өзімше сүзіп шығамын. Түсе бергенде естілер дауыс тереңдей бере жок болады. Не ғаламат?

Ақыры, таң ата төртінші әңгекке түстім. Бұл жолы әрі тереңдеуге, әрі жағалай қозғалып жүруге ұзынырақ болсын деп, бірнеше арқанды күрмеп, жалғағанбыз. Белге байлаған екі арқанның да ұзындығы жобамен жүз құлаштан келер. Бірақ ол да әңгектің түбіне қайдан жетсін. Кейін, білетіндерден сұрасақ, бұл араның мұзының қалыңдығы — жүзден екі жүзге дейін жетеді екен. Со-сын, мұз жарығы үнемі тіп-тік болмайды. Біраз тереңдеген соң, жықпыл-жықпылға бөлініп, кей тұсы көлденеңдей бұрылып, қайтадан тік құлап, неше бір иір-иір қуысқа айналады. Сол қуыстар ғой мені адастырған.

Бұл жолы қызымның даусы анық естілді. Мен тереңдей бердім. Тереңдеген сайын анық естіледі. Әлден уақытта қызым жылауын қойды. Мен қай жағымнан шыққанын анық білмей, мұз ішін шарқ ұрдым. Кәдімгі үй төбесіне сатымен шығатындай, әңгек ішіндегі кейбір тепкішек жерлеріне аяғымды салып, оңға да, солға да бұрылып жүре аламын. Қайсы бір тереңдікте адам симайтын тұстары да болады. Ондайда кең жерлерін іздеймін. Қараңғы мұз жарығына үйренгенім сонша, арқанды ұзынырақ жібер деген белгі беріп, екі-үш жұлқып қалып едім, арқан босады. Соным қате болған екен. Әлден уақытта өзім де аңғардым, жылп еткенімді ғана білемін, әңгектің көлденеңдей бұрылған бір терең, тар қылтасына түсіп, кептелдім де қалдым. Не олай, не бұлай қозғалу-

ға шарасызбын. Жан-жағымды қарманайын десем, қолымды көтере алмаймын. Тап-тар қуыс екі иығымды қысып жібермейді. Біразға дейін үнсіз тың тындап жатып ем, құлаққа ұрған танадай ештеме естімей, басым зеніп, шыр көбелек айнала бастады. Зәрем ұшып, мұз астында енді мен де мәңгі қалатындай, жан дәрменде «тартындар» деген белгі бердім. Ол белгі белімдегі оң жақ қолтығымды орай шығатын арқанмен берілетін. Сырттағылар да лезде тарта бастады. Жоқ, орнымнан былк ететін түрім жоқ. Мен де қысылып, жұлқынған боламын. Жылжитын түрім жоқ. Қайта мұз құрсауы одан сайын екі өкпемді қыса түсетін сияқты. Сөйтсем, сырттағылар бар күштерін салып, жабыла тартса керек, бел омыртқам күтірлеп, үзіліп кетердей, тынысым бітті. Қолымды созып арқанға жармасып өзіме қарай тартсам, олар одан сайын күштейді. Үрейден бе, белімді қайыстырған күштен бе, алдымен маңдайым, одан соң тұла бойым терлеп қоя берді. Жүрек соғысының жиілегені сонша — дүнк-дүнк соққан дыбысы өзіме естіледі. Тартпандар деп белгі беруге, сіресе керілген арқанды жұлқып-жұлқып қалуға шамам келер емес. Әйтеуір, жан дәрменде бір қолыммен, омыртқамды күйреткен белімдегі қол арқанының біреуінің күрмеуін шешіп жібердім. Соның артынша-ақ олар да зорлап тартуын қойды. Қойғанда аз уақытқа қойған жоқ. Ұзаққа дейін, шамасы төрт-бес сағатқа дейін сырттан еш белгі болмады. Кейін айтады, сопаң етіп қолдарына бос арқан іліккенде, қыл арқан үзіліп кетті ме деп қорыққан олар арқанның күрмеуін өзім шешіп жібергенімді білген соң, мүлдем зәрелері ұшыпты. Меруертті алып шыға ма деген күйеуінен де біржола айрылған Қанипа осы тұста алғаш рет жан даусы шығып, әңгекке ұмтылып, өзім түсем деп есі шығып, жігіттер жабыла ұстаған соң барып, жұлқына-жұлқына әлі құрыған байғұс сол арада талып қалады. Мен даусыммен белгі беріп айқайлағаным, Меруерттің де жылаған үні қайта шығып, Қанипа мүлдем есенгіреп жығылыпты. Сол құлағанда әке мен бала үні жоғалмай тұрып, жігіттер оны төменге, елге алып келіпті. Арқан басында екі-ақ жігіт қалады. Түні бойы беттерін аяз қарып, тұла бойлары мұз боп қатқан пақырлар, елден жаңа, тың күш әкелуге келісіп кетсе керек.

Мен болсам тар қуыста үйелеген көтерем малдай кептеліп жатырмын. Менің айғайымды естіді ме, жылай-жылай жағы семген Меруертім қайтадан жылады. Ой, аллай, тап қасымнан, оң жақ іргемнен шығады үні. Да-

уысы мүлдем қарлыққан. Үзіп-үзіп, өксіп-өксіп ыңырсып жылайды. «Меруерт, айналайын, Меруерт! Жылама, мен ағатайыңмын, ағатайыңмын. Қазір алып шығам өзім» деп көңілін аулап сөйлеймін, қәдімгідей менің даусыма құлақ қойып, біраз үнсіз жатады да қайтадан ыңырсиы. Екі дүниеде бұдан өткен құдайдың зауалы болмас, көрдей қараңғыда, тап іргенде сәбиін жылап жатқанда, денің сау боп тұра, еш көмегінді тигізе алмағаннан асқан қорлық та, мүсәпірлік те болмас. Менің тұла бойым лезде тоңазып, тер қата бастады. Қызымның даусы әбден әлсіреп, әлсіреп барып бір кезде мүлдем семді. Бұл алыста әнгектің аузы бозарып көрінген кез — күндізгі уақыт болса керек.

Иә, шырағым, айтып-айтпай не керек, әйтеуір, мені екі күннен соң мұзға бауырлап қатқан боз балықтай сүйрелеп шығарып алды ғой. Қанша дегенмен жан тәтті, жігіттердің ешқайсысының әнгекке түсуге жүректері дауаламайды. Ақыры құр әшейін тартқылағанмен түк өндіре алмай, келесі күні бір немере ағайым батылдық жасапты. Менің әлсіреген даусыммен жобалап, сол маңның мұзын қысылып-қымтырлып ауыр, ұзын сүйменмен еркін оя алмай, әйтеуір, айтыстарынша, бір күн, бір түн шапашотпен жаңқалап отырып әупірімдеп алса керек. Мұз жарығында дыбыссыз жатқан Меруертті олар таба алмайды. Сөйтіп алғашқы және соңғы көрген қызығымыз Меруерт, сол арада мәңгі қалған. Сормандай Қанипа, бір жылдай шырт ұйқыда жатып, «Сәукеле, Сәукеле», «Әнгеке, әнгеке, әне, Меруерт жылап жатыр!» деп, төсектен тұра ұмтылып, тысқа шыға тауға жүгіретін болды. Шошымалы аурудың арты шалыққа айналды. Ақыры есі ауысып осы күйге түсті ғой. Ай жаңғырған сайын ауруы да жаңғырып, аузы көпіріп, ауыл үйді кезіп, тентіреп кетеді. Айтатыны ылғи:

Әнгеке-ау, әнгеке,
Меруертімді қайтып берші,
берші деймін меруертімді.
Өзім тағайын,
Өзім бағайын,
Құлап қалды ғой,
Жылап қалды ғой,
Берші деймін меруертімді.
Өзім тағайын,
Өзім бағайын.
Әй, Сәукеле, Сәукеле,
Сенің қалтаңда меруертім жатыр,
Қайтып берші,
Берші деймін меруертімді.

Мұны қалай шығарғанын білмеймін. Өзі де не айтып, не қойғанын білмейді. Меруертті қай Меруерт, Сәукелесі қай Сәукеле? Әйтеуір, сол екеуін жүз қайтара айта береді осы күнге дейін. Әйтпесе, Сәукеле тауын, ондағы қызын ұмытқалы қашан байғұстың. Жаңа, тауға барамыз дегенге қуанып кеткені де жай әшейін түсініксіз бірдеме. Тауда не барын, тауға неге баратынын өзі де білмейді. Және қазір айтып, қазір ұмытады. Тегі тау деген сөз бір кезде есінде қалып қойған ғой. Таудың атын құлағы шалып қалса-ақ, сол баяғы әдетпен жүрегі бүлк ететін болса керек.

Қайғылы әңгіменің ұзын-ырғасын аяқтаған Томар-Омар көпке дейін басы салбырап, үнсіз отырып қалды... Жан-жағын сипалақтап шашылған құрал-саймандарын жиыстырған болды. Әңгектен шыққаннан кейінгі өзінің жай-күйінен ештеме қозғамады. Әңгектен екі аяғының үсіп шыққанын, белтамырдан дей ме, жұлыннан дей ме, суық тиіп, бөкседең төмен қозғала алмай, жарты жылдай сал болып жатқанын, соның зардабынан екі аяқ бірдей семіп, тамырларынан қан жүрмей, жансыз дене ақыры шіріп жоғары өрлей берген соң, ел адамдары ақылдасып, қорытып, алыстағы бір дәрігерге апарып, ақыры, екі аяғын қара саннан жоғары кестіріп барып тыңғанын айтқан жоқ. Молақ болып қалған Омарды ауылдағы басқа екі Омардан ажырату үшін томардай домаланған мүгедекті жұрттың бертін Томар-Омар деп кеткенін естіген Әлима да ол қасіретін қазбалап сұрамады. Оған бәрінен де керегі ұлы мен ененің жайы еді ғой.

— Сол таудан өтудің соншалықты қиын екенін біле тұра, қалайша ол баланы ажалға бастап әкетті?— Бағанағы сөзді Әлима қайта тірілтті.— Мүмкін, ел арасында жасырынып жүрген шығар. Жүрегім әлі де түйткілдене береді. Қанша қырсық болса да, тап осы жолы, есі дұрыс адам қартайған шағында бұлай алжымаса керек еді... Айтыңызшы, ата, қалай ойлайсыз?

Әлима өңін айналдырып, тағы да, бағанағы сұрағын қойды. Томар-Омар да Әлиманың көңілін біржолата суытып, күдерін үздірмей маза бермейтінін түсініп, енді не де болса көзін анық жеткізуге бекінді.

— Менің олай деуіме екі түрлі себеп бар. Біз баяғыда елімізден қашып келген жолы, жаңа айттым ғой, көп шығынға ұшырап, сүйеніш етер малымыздан береке қалмады. Бұл араны билеушілер де, жер салығы, анамына салық деп, қалған малдың тамтығын қоймады. Ұрланды да, жырланды да. Не керек, бәрі болды ғой. Кей-

біреулер тағы да малының күйін күйттеп, тау арасына сіңіп, паналады. Осы күнге дейін тау ішінде көшіп-қонып, өмір бойы қашумен күнелтіп жүрген, мал соңында өздері де мал сияқты тіршілікке көшкен төрт-бес үй бар деседі. Өспейді де, кемімейді де деп естиміз. Ал, қалған ағайындардың біразы маңайдағы кіші-гірім кенттерге, тағы басқа жерлерге кәсіп іздеп, ауған. Олардың бұл күнде қалған, өскен ұрпақтары бізді танымауы да мүмкін, таныса да керексінбейтіні анық. Кейінгі жылдары, әке-шешеміз дүние салған соң, біздің басымызға қалқайтып жеке үй тұрғызып берген де, өзі де бізге пана болып, осы арадан ешқайда қоныс аударып, ажырамаған. Ата-анамыз өлген соң, бізді де кім керек қылсын. Қайда барып, кімнің қолтығына кірмекпіз. Содан соң таудың бөктеріне Сәукеледе қалған Меруертіміздің қасында қала бердік. Заманайын бағып, бізге қарасып, әкесіне тиісті малды бірге бөлісіп талай жыл қамқорлық еткен Балзия да алдындағы бұрынғы абыройынан да, беделінен айрылғаны аздай, кейін сіңірі шыққан тақыр кедейге айналып шыға келген. Оны да қойшы, мінезінің қыңырлығы, жөпшендіге көнбейтін қайсарлығы өз алдына, екі ғаріп бізді де тастап кетуге қимай жесір қалпында қартая берді, жүдеушілік көріп кеми берді. Бәрінен де Заманайы мына заманға орай мектеп жүзін көріп, білім ала алмай, ешкімге қажеті жоқ ұмытылған осы қара ауыл қараңғы қалпында сауатсыз қалды. Балзия бәрінен де соған күйзелетін. Кейін Аманай өскен сайын, енді бұл да Заманайдың жолын құшады-ау, бәріне де мен кінәлімін, бүкіл ел-жұрттың тауқыметіне мен жазықтымын деп жеке жерде маған ғана айтып, маған ғана мұңын шағатын. «Шіркін-ай, ар жаққа, ел жаққа өтер біреу болса, Аманайымды қолынан ұстатып, туған жеріне табыстап жіберер едім» деп, армандап, ішіндегі жасырын сырын айтып қалғаны да бар еді. Осы маңдағы бір ауылға тығылғанмен сенің бәрібір тауып алатыныңды ол біледі. Оның жөні тек ар жаққа өту ғана, өлер шағында аруақтар алдында, туған топырағы үстінде, тым құрмаса, немересі арқылы ақталу ғана. Менің білетінім осы, шырағым. Енді оларды іздемей-ақ қой. Олар ендігі мұзарттан аман-есен асты, немесе жаман айтпай жақсы жок, Сәукеледен өте алмай атаңа нәлет әңгектің мұз қонақтары болып мәңгі қалды... Тиер күйеуіне тие бер, барар жеріңе бара бер, шырағым...

Кемпір мен бала Сәукеледен төртінші тәулікте аман-есен өткен...

Қазір мұзарттай суық болмаса да ауасы ызғарлы, шөбі дымқыл тау етегіндегі биік шыршалардың бауырында дамылдаған Балзия басы жерге тиісімен қалың ұйқыға кеткен де, Аманайдың ұйқысы шайдай ашылған. Артта қалған Сәукелеге, аспанда жиі ағып жатқан жұлдыздарға қарап, шым-шытырық ойда жатыр.

Сәукеле жанындағы мұзарттан қалай өткендері Аманайға өң мен түстей! Шынында да түнгі ай жарығында мұз құрсаңған Сәукеле тұтастай көгілдір тартып, бүкіл мұзды төңірек мұнартып, әжесі айтатын ертегідегі самұрық құс қана мекендейтін тылсым дүниедей, тымтырыс қалғып-мүлгіп тұрған. Әжесі желсіз, тымық түнге, борансыз, сойқансыз түнге қуанса, Аманай аспан қақпасы ашылса екен деп, үстерінен салқын қараған ақшыл, кетік айға жиі-жиі қарағыштап, аспан қақ жарылса, аппақ қақпаны көру үшін қап-қараңғы түн болмағанына өкінген.

Алыстан көрінгенде тау ақ сәукеле сияқты, төбесі үн-үшкір болушы еді. Тап іргесіне келіп, қасынан жанамай өткенде, мүлдем басқаша әсер етті Аманайға. Буалдыр тартқан көгілдір тау іші, бір-біріне қалай болса солай нық арта тірескен, биік-биік мұз қабыршақтары түгел тұтасып, жалпайып сұлық жатқан әншейін бір суық дүние сияқтанған. Кей-кейде мұз жарларды жіңішке кенересін жағалап, үңірейген ұзын әңгектерден амалдап өткенде де, жалтыр мұздардан тайғанақтамау үшін әдейі қоржынға салып әкелген кигіз ұйықтарды етігінің сыртынан кигенде де, кей тұста жіңішке қыл арқанды белдеріне байлап, аяқтарын санай басқанда да, алып перденің тозған, үзілген іркіс-іркіс шашақтарындай төмен салбырай төнген мұз сүңгілердің астынан мысықша басып, қыбырмен жылжығанда да Аманай ештемеден жүрексініп, қорыққан жоқ. Бұған бәрі де жасырынбақ ойнағандай көрінген.

Бәрі де өң мен түстей тез өте шықты. Енді ойласа, әжесі қорыкса қорыққандай-ақ бар екен-ау. Бетті қарыған қызылшұнақ аяз, не атан түйені ұшырып әкетер дауылды жел болса қайтер еді. Жылтыр мұздан аяқ тайып кетіп, үңірейген мұз жарығына, қараңғы әңгекке жылп ете қалса, қайтер еді. Булыға жөтеліп, не дабырлай сөйлесе қалса, әжесі айтқандай тау бірге жөтеліп, бірге жанғырығар еді де, кей жерлерде шыңның күнқағарындай алға итінген шотмаңдай қарлар мен үңгірлер аузын-

да алып азулардай ырсиған зілдей мұз сүнгілер қопарыла үзіліп түсер еді. Сонда не болмақ?

Қазір артта қалған Сәукеле тағы да зорайып, тап желкеден төніп, сұсты қарап тұр. Құмырсқадай ғана екі адамды аман өткізіп жібергеніне риза екені де, өкінішпен қапұрылып тұрғаны ба бимағлұм. Бұл екі адамның атамзаманда мұздап қалған Гүлсәнә мен Ғиззаттың тілеуін тілеп, шығарып алуға келгендерін Сәукеле біле ме екен?! Қайдан білсін? Мүмкін оларды шығарғысы да келмейтін болар. Бар төңірекке алыстан қарап, аспанмен тілдескен такапар биік шыңның қайтадан құйтақандай сәукелеге айналғысы да келмейтін шығар. Не де болса, аспан қақпасы ашылса екен, мұз таудың быт-шыты шығар еді. Әжесі айтқан зұлымдардың кесірінен арманда кеткен екі жас жарық дүниеге қайтадан оралар еді. Шіркін-ай!— деп неше түрлі ойға шомып, қиялдап, аспан қақпасы ашылғанда ұйықтап қалмас үшін өзін-өзі алдарқатып жатқан Аманайдың көзі аспанда ағып өткен жұлдызға түсті. Зу еткен ұсақ жұлдыздың жіңішке ізі қаракөк аспанға сіңіп болғанша «менің жұлдызым жоғары» деп бетін сипап үлгерген бала, іле осы сөзін тағы да қайталады. Алыстан тағы бір жұлдыз көк жиекке қарай ағып түсті. Өзінің жаттанды сөзін айтып болысымен «тағы да бір адам дүниеден өтті» деп ойлады Аманай.

Таң жақындаған сайын аспанды осып түсер жұлдыздар көбейе берді. «Демек, жарық дүниемен қоштасып, о дүниеге аттанған адамдар саны да көбейіп барады. Адам баласының таң алдында көбірек өлетіні несі екен?» Аманай мұны Томар-Омардан естіген. Ертегі құмар бала молақ шалдың жер үйінің төбесінде түні бойы көп-көп ертегілер тындаған бір жолы аспанда ағып өткен жұлдызға қараған Томар-Омардың «менің жұлдызым жоғары» деп біреуге бата қылғандай бетін сипағаны бар. Аманай мәнісін сұрағанда ол: «Аспанда бір жұлдыз аққан сайын дүниеден бір адам өтеді» деп түсіндірген. Ал, «менің жұлдызым жоғары» дегеніңіз не?» деп сұрағанда, «әйтеуір бұрынғылар осылай дейтін. Тегі, мен сенен әлі де биікпін, тіршілікті сақтап қаламын» дегені шығар. Егер жұлдыз ізі жоғалмай тұрып айтып үлгерсең, өлім алдындағы адамды құтқарып қаласың, үлгере алмасаң, марқұмға о дүниеде шапағатың тиеді. Әйтеуір босқа кетпейді, бетінді сипай сал деп түсіндірген.

Сол түні таң алдында жұлдыздар тіпті көп ақты. Бірінен соң бірі жарқ-жүрқ етіп, аспан төрінен секіріп түсе

берді. Олардың қайда түсіп жатқанын кім білсін. Томар-Омар да сол күні жиі күрсінуге болған. Аманай:

— Ата, біз ұйықтап жатқанда... адамдар қалай көп өледі, ылғи осылай ма?— дегенде Томар-Омар:

— Мен өзім де қайранмын, тап бұлай жиі ақпайтын сияқты еді... Ана-а бір жылдары, керман соғысы болып жатыр дегенді еміс-еміс еститінбіз, Сол жылы қараңғы түндері аспанның батыс жақ беті қызылкүреңденіп, қанданып тұратын да, түн ортасы ауа жұлдыздар бір-бірімен бәсекелесе жарысқандай дамыл-дамыл аға беретін, аға беретін. Көк жүзі шым-шытырық жол-жол ақтарға толып кететін. Тегінде, тағы бір жерлерде қан төгіс соғыс болып, адамдар бірін-бірі өлтіріп, қырып жатырау,— деп күрсінген.

Бұрын қан төгіс соғыс дегенді Аманай ертегі қиссалардан ғана еститін де, осы заманда да адамдардың бірін-бірі қырып соғысатынын білмейтін. Радиосы, телевизоры жоқ қараңғы ауылдан ұзап көрмеген, басқа жерлердің көзі ашық балаларындай ойыншық мылтықтармен атысып, «Соғыс ойынын» да ойнап көрмеген көр-бала қайдан естісін. Сол жылы қашан көзі ұйқыға кеткенше Томар-Омардан соғыс жайын, дені сау, есті, үлкен адамдардың неге бірін-бірі аяусыз өлтіретінін сұрағыштап қоймаған. Томар-Омар атасы оған, алыстан орағытып, ертегілерден мысалдар келтіріп, ақыры:

— Е-е, Аманай шырағым, не дерің бар ма? Адам баласы көзі тірісінде тойған ба? Бірінің дүниесін бірі қақшып алып, бірінің жемін бірі жұлып жеп, бірінің жерін бірі тартып алып, жылы орнынан куып жатқан түсініксіз бір кер заман ғой! Әмірқан деген үлкен, күшті ел Битнам деген бір кіші, момын елге нажағайын ойнатып, қырып жатыр екен, деп қазиттен оқитынбыз. Қанға жеріген, дүниеге құныққан сондай біреулер шығар соғыс салып жатқан,— деп ұғындырып, одан әрі тереңірек түсіндіруге өзінің де өресі жетпей, соңғы бір аққан жұлдызға бетін сипай беріп, сөзін доғарған...

Тау іші түгел күндізгідей көрініп, таң аппақ боп атқанда бозарған ірі жұлдыздар болмаса, ұсақ жұлдыздар мүлдем жоғалып кетті. Көп ұзамай күн де шығатын шығар.

Кәдір түнін күзетіп, жолда қанша шаршаса да, көз шырымын алмай шыдаған Аманай, күн шығар алдында ұйықтап кеткен. Мұның көз жұмғанын күткендей дүние асты-үстіне келгендей ғаламат бір үн тосыннан тау ішін жаңғырықтырып, күңіrentіп жіберді. Жер сілкініп, тау

құлап, астан-кестен болғандай гүр еткенде Аманай да, Балзия да шошып оянды. Әжесі «бісміллә, бісміллә» деп оянғанда, немересі күні-түні жаттаған «Сәукелені аша гөр! Сәукелені аша гөр! Сәукелені аша гөр!» деген сөзін үш қайтара айту орнына, бір рет айтуға да мұршасы келмей, кекештеніп, тілі байланып қалды. Аспанның қақ айырылғанын көргенде зәресі ұшты: тап-таза мөлдір аспанның қақпасы екі жерден тілініп түскен. Қан қызыл бұйра толқын шымырлап, сонау көк жиекке кемпір қосақша шұбатылып, лезде жетіп қалыпты. О, ғажал, Аманай жаңа аңғарды: қатар жосылған қып-қызыл қос жолды өрмекшідей шұбалтып бара жатқан алып қара құс. «Ертегінің самұрық құсы осы шығар-ау?!» Аманай ес жиып, ойланғанша, күндей күркіреп, жасындай ысқырған қара құс та зу етіп көзден ғайып болды.

Немересі енді ғана тілге келіп, кәдір түнгі тілегін айта бастағанда, аспанға үнсіз тесіле қарап жатқан Балзия баяу ғана басын шайқады:

— Жо-оқ, Аманай! Бұл — көк қақпасы емес ашылған... Әлгі зулап ұшқан алып қара құсты көрдің бе? Ол — айырплан. Анау шұбатылған екі айырық ақ жол соның жолы. Бұл — көкте ұшатын соғыс айырпланы! Оны ұшыратын адам... Иә-ә, адамнан күшті ештеме жоқ...

«Соғыс» дегенді естігенде Аманайдың бойы тітіркеніп кетті. Соғыс туралы айтқан Томар-Омардың үрейлі сөздері, бүгінгі өлген адамдардан белгі беріп ағып жатқан көп жұлдыздар есіне түскен еді. Аспандағы қызыл бұйра жолдарды алып қарақұстың тырнағынан саулаған қан деп түсінді. Реактивті әскери самолет ізінің бауырын бояған таудың арғы бетінен шыққан күннің қызыл шапағы екенін аңғармады. Күн тау деңгейіне көтерілген кезде қанды жол ақ түтінге айналып, түтеленіп сейіле бастағанда да самолет жолының құпиясын білмеді.

Оның бар ұққаны — бұл әлемдегі адам баласының бәрі бірдей емес. Тауықтың балапанын алып кететін жыртқыш құстардай, ауылдағы әлсіз иттерді өлтіріп кететін қасқырлардай, бір-біріне қас, жау адамдар да, әлсізге қиянат ететін күштілер де болады екен.

Он бесінші тәулік бұлар үшін ең қиын тәулік болды. Жол азабын күн өткен сайын көбірек тартып әбден қажып, титықтаған екі бейбақтың бұл күнгі жүрістері мүлдем мандымады. Кеше әр жерде бір қадау-қадау состиған сын тасты жалаңаш тау ішімен аяқтарын зорға алып, алға амалсыз ілбіген бұлар бірқалыпты сір-

кіреген ақ жауынның астында қалған. Жауыннан паналар не ағашы, не қуыс қалтарысы жоқ, сайсыз, бұтасыз жадағай аңғарда төбелерінен бүріккен сылбыр жауын қас қарайғанша бір тынбады. Ай қорғалағалы бұрынғыдай түнгі жүрістен күндізгі жүріске ауысып, кейін сақтықты да ұмыта бастаған Балзия сәтті, сәтсіз күннің есебінен де жаңылған. Әйтеуір, бұлар шыққанда толық айдың күннен-күнге кетіп, кеміп, ақыры қылдырықтай боп біткенінен өздерінің он төрт, он бес тәулік шамасында жол шеккендерін жобалайды. Енді міне, үздіксіз жауған бүрікпе жауынның нобайынан лақ сүмбіленің теке сүмбілеге ауғанын аңғарып, қоңыр күздің енді қыраулы салқын күндерге ауысарын сезгендей, буын-буындарының сыздап, сырқырағанынан қорқады. Немересін аман-есен ертіп еліне жеткізер екі аяғының саулығын тілеген қарт адамға мына жауынның салмағы да оңай жүк емес. Малмандай су болған ескі, жылы күпі екі иығынан албастыдай басып, буыны бос әлсіз тізесін талдырып, жерге шөктіре береді. Қос өкпесі жел өтіндегі сабағы жарық сыбызғыдай сырылдап, жиі алқынып, деміккен кемпір бір арада бүгежектеп, жиі отырып қалады. Жауын астында ұзақ мүлгіп, мәңгірген әжесін қолтығынан демеп көтерген Аманай не де болса алға жылжи беру керек екенін соңғы күндері түсінген сияқты. Жеті таудан, жеті асудан аспай тыным көрмесіне әбден көзі жеткен. Кейін, Сәукеленің тасасында қалған ауылына қайтудан мүлдем күдерін үзген бала алға ұмтылар әже мақсатына көндігіп, әбден мойындаған тәрізді.

Бұлар келесі күні кешқұрым өліп-талып, Тастамға әзер жетті. Әжесінің «шіркін Тастамға жетсек-ау, Тастамда демалып бір жатсақ-ау, ар жағында — Қылкөпір. Оны да көреміз! Шіркін-ай, алдымен Тастам»... деп бүгіндей аузынан тастамай аңсаған Тастамы. Алғашқыда сонадайдан көрінген Тастамды Аманай көпке дейін байқамаған.

— Әне, Тастам, әне. Жеттік-ау, әйтеуір жеттік. Әне, Тастам... Көрдін бе? Сонау көз ұшында көрінген — Тастам, Тастам,— деп әжесі әлсіз сыбырлап, қуанғаннан қайта-қайта ежіктеп қоймаған соң Аманай да, көрмесе де көргендей иланып, басын изеген.

Әжесіне көз ұшында бұлдыраған Тастам өте жақын екен. Бірақ, ылдидағы бұларға биіктегі үйме-жүйме қорымға көтерілу оңай соққан жоқ. Көз алдында ғана тұрған Тастамға түс ауа өрлеген бұлар, жиі-жиі демалып, еңтіктерін басып, кешқұрым зорға жеткен.

Тастам — үңірейген аузы бар үңгір. Таудың күңгей бетіндегі қорым-қорым тастардың арасынан үңгір аузы бұрын көрмеген тосын көзге оңайлықпен түсе бермейтін ұры-қарының қолдан ойған жасырын есігі сияқты. Тастарды жарып шыққан ұзынды-қысқалы қарағайлар да кең ауызды бүркемелеп, көрсетпеуге шыққан көсе адамның сақал-мұртына ұқсайды.

Бұл ара желкем екен. Кешегі ақ жауын жоқ. Күздің суық, сұр бұлттарын жел айдап, әлде бір алыс жаққа әкетіп жатыр. Аспан асты аласапыран. Тынымсыз жосылған бұлттар таусылар емес, шетсіз-шексіз аспанның қай жағынан шудалана шығып, қайда көшіп жатқаны да белгісіз. Әлде шыр көбелек айналып жүр ме? Әйтеуір қат-қабат жөңкілген қарала-торала бұлтта өзгеріс жоқ. Қайнаған қозғалыс қана.

Үңгір аузындағы бір-біріне иек арта бұйыққан су сиырлардай қорым тастардың ығына желден паналап отырған әже, сәл демалып алған соң, Аманайға даусы қарлыға сыбырлады:

— Ана-ау жақтағы көгілдір белдеуді көремісің? Соның етегіндегі сары жолаққа көзің жете ме? Қарашы, қарап ал.

Аманай әжесі сілтеген жаққа салғырт қана қарай салды. «Қай көгілдір белдеуді айтады, қайдағы сары жолақ?» Жол бойы тау ішінің бәрі көгілдір белес, сары жолақты жыралар, сайлар, алыстан көрінер күздар. Аманай ештеңе көре алмады. Онша ыждағатпен қарамады да. Мына тұрған жерлері шынында да бар төңірек алақанға салғандай көрінетін биік таудың бір шоктықты тұсы. Бірақ, тап қазір, мына бұлтты кеште алыстағыны көру қайда. Сонда да Балзия төңіректі бұрын өзі білетін жобамен түгел ойша шолып, дауысы қырылдай сөйлеп отыр:

— Анау көгілдір белес... Мұнартып тұрған Азулы тауы. Үлкен... биік шың. Соның ортан белінде иреленген белдіктей қоңыр жолақ жалғыз аяқ жол. Оны Қылкөпір дейді. Анықтап қарап ал. Осы жерден онша алыс емес. Мен олай-бұлай боп кетсем, сен жалғыз өзің... көріп ал.

Аманайдың тұла бойы мұздап кетті. «Олай-бұлай боп», «жалғыз өзің» дегенді тура мәнінде ұқпаса да, әйтеуір суық сөз екенін сыңайынан аңғарып, әжесіне үрейлене қарады.

— Ендігісің Тастамға кірген соң айтам. Жүр енді

үңгірге, демалайық,— деп, қайта-қайта изендеп, орнынан зорға тұрған Балзия үңгірдің аузын аттады.

Тастам — адам айтқысыз үлкен үңгір. Көз мөлшерімен екі-үш сегіз қанатты кигіз үйдің аумағындай әрі кең, әрі енселі зәулім үңгір. Тастан қалап төбесін қашап жасаған күмбезді тас сарай дерлік. Сырттан, салқыннан кірген адамға іші жып-жылы ұядай. Алыстан, тас үңгірдің екінші жағынан көмескі сәуле көрінеді. Тегі тақтақта тастардың киюласпаған кең саңылауы болса керек. Содан ба, үңгір іші алакөлеңке. Тастам дегені тас үй дегені ме, тас мола дегені ме, әйтеуір, белгісіз бір жолаушылардың, не аңшылардың қойған аты болар. Ұры-қарының қоюы да ықтимал. Оны Аманай ойлаған да, сұраған да жоқ, оны Балзия да түсіндірген жоқ. Көз үйрене келе байқағандары — тас үйдің тап ортасында қаңылшақ, домалақ тастарды араластыра қалаған жерошақ бар екен. Астында күл, маңында шашылған сүйек-саяқ, ұзынды-қысқалы ағаш бұтақтары ыбырсып жатыр.

Бұл үңгір, әжесі айтатын ертегідегі тәу, орман ішінде жүретін жалғыз көзді диюлардың мекен-жайы секілді болып көрінді Аманайға. Мына шашылған сүйек-саяқтар солардың жеген адамдарының, малдарының қаңқаларына ұқсайды. Бір ғана ұқсамайтыны — олар кетерінде үңгір аузын бітеп кететін. Мүмкін, есік алдындағы қорым тастар ауызқақпа шығар. Мүмкін, диюлар кетерінде жабуды ұмытқан болар... Олар сапардан оралғанда әуелі мұрындарын тартып, үңгір ішін иіскелейтін. «Жат біреулер кіріп кеткен жоқ па?» деп, тексерген түрлері. Егер тығылып жатар кісі болса, «адамзаттың иісі шығады ғой» деп, аласұрып іздер еді. Бұл жолы, сол диюлардай сырттан ене бергенде әже мен немеренің мұрнына бір шірік иіс келген: Тас үңгірдің бұрышында тапталған, қуарған, кей тұсы дымданған шірік шөп бар екен. Бұл — жатын жай. Шылқылдаған сырт киімдерін үңгір ішіндегі шөккен түйедей өркешті тасқа жайған әже мен немере осы араға қисайған.

Бастары жерге тиісімен ұйқыға кетерміз-ау деген екеуі де көпке дейін ұйықтай алмады. Әйтеуір рахат бір тіршілікке кезіккендерін екеуі де сезініп, аштықтарын да ұмытқан тәрізді. Осы арадан енді ешқайда шықпай, неше бір күндер мен түндер тырп етпей, демалып жатуға бақылдасқандай тым-тырыс. Тек Балзияның кәрі кеудесінің ғана бірқалыпты сырылы екеуіне де анық естіледі.

Жауын астында мұздаған денесінің енді қалтырап, дірілінен гөрі, кеудесінің сырылынан қорыққан Балзия немересіне көңіліндегі қаупін айтуға қайта-қайта оқталып, бірақ, неден бастарын білмейді. Көмейіне әлдене кептетілгендей, даусы да шықпай, біраз қиналды.

Шалқасынан жатқан Аманайдың көзі дәл төбесіндегі күмбез тастың жықпылдарында жіпке тізіп іліп қойған шабақ балықтардай, немесе еменнің қуарған жапырақтарындай салбыраған бірдемелерге түсті. Бұл немене екен деп ұзақ қарап жатып, көзі жұмыла беріп еді, әлгілердің біреуі жыбыр еткендей болды, жер үрледі ме дейін десе, үнгір іші тып-тымық. Көзін ашыңқырап тесіле қарады. Тағы бірі қозғалды. Аманай сонда барып жобалады: Ауылда талай көрген түсі-түрі тышқанға ұқсас, айырмасы — қанаты бар, кәдімгі, түнде ұшатын жарқанаттар. Осы үнгір ішіндегі тірі мақұлық осылар. Адамдар жайлайтын елді мекендерде ғана жүретін шығар деп ойлайтын Аманайды, мына, елсіз-күңсіз жерде, үнгір ішінде тасқа жабысқан қисапсыз жарқанаттардың тіршілігі таң қалдырды. Бұлар немен қоректенеді? Қыста қалай тұрады? Бұлар да ұйықтай ма екен, әлде?..

Жарқанаттар енді орындарынан қозғалақтап, мазасыздана бастады. Тегі күн кешкіре бергенде бәрі де жорыққа дайындалып, қас-қарая бірі қалмай сыртқа ұшып шығатын шығар. Сонда, тастай қараңғыда бұлар не ұстап жейді екен?

Аманайдың тұла бойы тітіркеніп кетті. Бір жарқанат жабысып тұрған жерінен қалбаң ойнап, төмен қарай құлады да, сып етіп қайта көтерілді. Үнгір ішінде үй қарлығашындай сыпылдап ұшып жүр. Көзін жұма қалған Аманай жарқанат бетіме түсер деп қорыққан жоқ, «Егер жарқанат үйге кіріп қанын тамызып кетсе, сол үйден бір адам өледі» деген үлкендердің сөзі түсті есіне. Енді бір кезде, қатар-қатар тізілген соқыр жарқанаттар жаппай қимылдап, тықыршып, бірінен сің бірі ұша бастады...

— Аманай... балам, ояу жатырсың ба?— деді Балзия. Ұшып жүрген жарқанаттарды ойлап жатқан Аманай, жауап, беру орнына, әлденеден шошынғандай:

— Ә-ә, әһ?!— деп қайта-қайта қайталап, өз-өзінен кекештеніп қалды.

Балзия әр сөзін үзіп-үзіп сөйлеп жатыр:

— Сен, енді, мені тыңдап ал. Зейін қойып тыңда... Мен бұдан әрі жүре алмайтын шығармын... Өзім сезем... Енді, жеткен жерім осы шығар... Әттең, қайтейін. Жет-

кізе алмадым-ау сені. Бекер-ақ болған екен... бекер!..

Балзия осыдан соң көпке дейін үндемеді... Кеудесінің сырылы да тынғандай. Оның орнына анда-санда ықылық ататын сияқты. Аманайға әжесінің ықылығы жылап жатқандай сезіліп, басын көтеріп, қараңғыда әжесінің бетіне үңілді.

— Әже, неге жылайсың?— Осыны айтқанда Аманайдың өзінің де жылағысы кеп кетті. Тағы да бірдеме дейін деп еді, үніне булығып, айта алмады.

Далада жел тынған-ау. Алыстан ағысы қатты тау өзенінің бірқалыпты сарылы келеді құлаққа. Үңгір іші тастай қараңғы.

— Аманай, балам, ояу жатырсың ба?

Балзия тағы да бағанағы сөзін айна-қатесіз қайғалады.

— Иә, әже. Ұйқым келмейді... Қарным ашты.

Аманай соңғы сөзді қалай айтып қалғанын өзі де аңғармады. Кішкентайынан, қайсыбір сұрамшақ балаларша, қыңқылдап әдеттенбеген, жаратылысынан төзімді әрі намысты бала, осы жолда да бір рет қарны тойып ас ішпесе де, әжесінен тамақ сұраған емес.

— Білем, Аманай, біліп жатырмын, қарның ашатындай болды иә... Ертеңге дейін шыда. Таңертең бұлақтан су алып, шай қоярмыз. Бір амалы табылар... Ұйықтап қалсаң, қарныңның ашқаны білінбейді. Тіпті болмаса, қоржындағы малтаның біреуін аузыңа салып, сорып жат. Бірақ шөлдейсің ғой,— деп, баланың аштығы жанына батқан Балзияның, басқа не айтып жұбатарын білмей, іші удай ашыды.

Бұлардың елден алып шыққан азықтары кеше біткен. Қанша үнемдеп, қысып ұстағанмен, қоржын түбінде қалған бір уыс малтадан басқа тіске басар түгел таусылған. Бір мезгіл ауыздарына салып сорып, шаймен алдарқатқан малта да азайып, енді талғажау етер күрттың өзін соңғы талшық санап, үнемдей бастаған.

Екеуі тағы да біразға дейін үнсіз жатты. Күндізгі ұзақ жүрістен талып, өлердей шаршаса да, жаланған аштық ішті бүріп, бұрап, көзге тірелген ұйқы ашылып кетті Аманай қанша шыдап, бағайын десе де болмады. Орнынан тұрып, қараңғыда сипалап іздеп, бас жақтарында жатқан қоржынды ашты. Талай жылғы сұр иісі сіңген ескі, ала қоржын ішінен екі малта алып, орнына қайта жайғасты да, біреуін аузына салып, екіншісін әжесінің қолына апарды:

— Мә, әже, сенің де қарның ашты ғой.

— Жоқ, мен жемеймін. Шөл келтірседі, денемде қызу бар, өзің же, балам.

Үңгірге кіргенде тұла бойы құрыстап, тоңып, басы зеңіп, қатты ауырлап қалған Балзияның денесі түнге қарай ысып, күйіп, барған сайын қызуы күшейе берді. Өзінің әбден зорығып, титықтаған әлсіздігін сезіп, енді ауырса қайтып тұра алмасына көзі жеткен әже, тілі сөзге келіп тұрғанда, немересіне соңғы аманатын айтуға бекінді.

— Аманай, жалғызым!— деді Балзия даусы жарықшақтанып.

— О не, әже?— Солпылдатып малта сорғанын қоя қойып, Аманай әже сөзіне құлақ түрді.

— Бұдан әрі жүруге енді менде шама жоқ... Әл бітті. Осы үңгірде қалатын шығармын... Егер олай-бұлай боп кетсем, мені қойшы, дәмім таусылған адаммын, осы жерден біреу-міреу тауып алар...

— Неге, әже? Неге қаласың?— Тұла бойы әлде бір қорқыныштан тітіркеніп кеткен Аманайдың аузына басқа сөз түспеді.

— Жаман айтпай, жақсы жоқ, балам, тындап ал. Мұқият тында. Сөзімді бөлме. Менің сөзімді түгел тыңда. Ұғып ал.— Балзия бұл жолы әр сөзін шегелеп, ұғымды етіп жеткізе айтуға тырысып бақты.— Біз соңғы асуға келіп тірелдік. Бұл асудың арғы жағында, өзіңе талай айтқан — Жетісу жері, жалпақ ел бар. Ол — сенің ата-мекенің. Алтын бесігің. Оған жетсең, жамандық көрмессің, бағың да, көзін де ашылар. Ендігі тіршілігің сол жерге байланысты. Ол жерде Атымтай атаңның, бүкіл ел-бабаңның зираты, белгісі жатыр. Оған жететін бұдан әрі екі жол бар. Бірі — кең арналы Жалысай. Ол — бұратаны көп, ұзақ жол. Одан жол таба алмай, көп адасуың мүмкін. Адаспаған күнде де, үш-төрт күндік жолға аштан-аш шыдай алмассың. Қолайлысы — екінші төте жол. Ол — бағана өзіңе көрсеткен биік шыңның бауырындағы Қылкөпір дейтін жалғыз аяқ қия соқпақ. Осы арадан күйдіз қарасаң, көрінеді. Соны бетке алып жүресір. Қия жолдан ассаң, ар жағы ылғи еңіс... Ол жақ бөктерде малшылар да, аңшылар да кездесіп қалуы ықтимал. Олардан енді қорықпа. Кездесе қалсаң, жайыңды айт. Еліме келе жатырмын де. Әкем аты Заманай, атам аты Атымтай дерсің. Қайда барсаң да осы атаңның аты арқылы сенің кім екеніңді ел түсінеді... Енді бір-ақ күн жүрсең, жетіп те қаларсың. Ит-құстан сақ бол... Қия жолдан өткенде байқа. Терең құзға қарама.

Не көрсен де енді, еліңмен бірге көр. Ертең ер жеткенде бәрін ұғасың. Әзірше... жолың болсын... Енді дорбандағы малтаны екі қалтаңа бөліп салып ал. Токтаған, бөгелген жерде аузыңның дәмін аласың, ол да қорек...

Аманай әже сөзін түгел ұқпаса да, алыстан мұнартқан сағымдай, әлде бір жұмбақ тіршілікті сезетін сияқты. Бірақ жалғыз кету, әжені тастап кету дегенді мүлдем түсінбейді. Олай болар деп тіпті осы жарты ай бойғы жол үстінде әсте ойлап та көрген емес. Ойласа да, түсінбес еді.

— Әже, мен сенсіз ешқайда бармаймын,— деді әлден уақытта Аманай даусы бұзылып, жыларманға келіп.

— Мен енді жүре алмаймын дедім ғой. Мені аясаң, алдағы елге тез жет. Қайтып келіп мені алып кетерсің. Әйтпесе, екеуміз де осы үңгірде мәңгі қаламыз... Түсін мұны, Аманай. Сен енді Атымтай ұрпағынан жалғыз азаматсың. Қорықпа. Жол жүруді үйрендің ғой...

— Сонда... сонда,— Аманай көз жасын зорға тежеп, тығылып-сөйледі — Әлима қайда? Ол... ол келе ме?— Аузына басқа сөз түспегені ме, әлде сағынғаны ма, Аманай туған анасын бірінші рет есіне алды.

— «Келеді өзі іздеп, әйтпесе, кейін ержеткен соң өзің тауып аласың. Ел біледі... Ол — бір шіріген жұмыртқа. Алысқа, басқа жаққа кетеді ол. Табарсың ізде-сең. Ел біледі... Ел айтады саған...— Балзия Аманайды не деп жұбатарын білмей, көңілін де жылытпайын деп, бала уайымына мән бермегенсіді.

Бұдан әрі екеуі де ұзақ үнсіз жатты. Аманай ішін бұраған аштығын да ұмытқан тәрізді. Басына келген неше бір шым-шытырық ойдың жетегінде, көп уақытқа дейін ұйқылы-ояу мең-зең болып, Әлима туралы айтқан әже сөзіне мүлдем түсінбеді: «Неге ол шіріген жұмыртқа?», «Неге ол бірге жүрмеді?», «Қайдағы алысқа кетпекші?», «Ел нені біледі?», «Әжем бұл жөнінде бұрын неге ештеңе айтпаған?». «Әжем Әлиманы неге тастап, неге жасырынып кетті?», «Басында маған неге айтпады?» Өзіне жұмбақ болған осындай түсініксіз сұрақтардың шырмауында жатып, түннің бір уағында, аузындағы екінші малта таусылар-таусылмаста Аманай ұйықтап кеткен.

Таң ата қызуы мүлдем көтеріліп, тұла бойы табанына дейін күйіп-жанып, жанын қайда қоярға жер таппаған Балзия дөңбекшіп, аласұрды. Енді, бір кез, қылғынып бара жатқан соң, көйлегінің түймелерін ағытайын деп еді, ұйыған икемсіз саусақтарының әлі қелмей, жан-

таласып, жағасына салды қолын. Әйтеуір, жантәсілімде, жұлқылап-жұлмалап жатып, көйлек түймелерін үзіп, сәл тыныс алғандай болды. Бірақ соның артынша-ақ алаулаған от ішіне түскендей өртеніп, аһылап-уһілеген қуатсыз үнінің соңы сандыраққа ауысқан. Түсініксіз әлденелерді ұзақ сөйлеп, белгісіз адамдардың аттарын атап шақырып, ара-тұра жол азабы есіне түскендей «Сәуке-ле... көк мүз... келіп қалды, құладык... бәрі бітті» деген сияқты бір-біріне байланыссыз сөздерді айтып, ұзақ сандырақтап жатады да, енді бірде ұйқыға кеткендей тамағы қырылдайды. Ондай кезде, анда-санда ернін сылпылдатып: «сусын бар ма, шөлдедім, сусын бар ма шөлдедім» деп анық сөйлеп жалбарынғандай бір мақаммен сарнайды. Тегі, қайда жатқанын да ұмытқан-ау.

Үлкен кісідей қор ете қалып, екінші жамбасына аунап түсер Аманай қайтадан ауыр пысылға басып, ештемені сезер емес. Сандырақтап жатқан әже сырқатынан да бейхабар, сусын сұраған жалынышты үнін де естімейді. Азапты күндердің өшін ұйқыдан алғандай келесі сәскеге дейін басын көтерген жоқ...

Аштықтан әлсіреген адам бір ұйықтаса басы зеңіп, өз-өзінен маужырап, тұлабойы ауырлап, мең-зең жата бермек. Сол халде ұзақ ұйықтаған Аманай келесі күні сәскеде көзін ашқан. Ояна бере көргені — дәл төбесіндегі қуысқа жиналған жарқанаттар тырнақтарымен тасқа жабысып, бастары салбырап тұр. Тура кешегі қалпы. Түнде тысқа шығып қоректеніп, енді ұйқыға кеткен түрлері болар-ау. Аманайдың оянғанын сезгендей Балзия түндегі даусын салып тағы да сарнап қоя берді:

— Сусын бар ма, шөлдедім, сусын барма, шөлдедім!— Бұл жолы көп сарнаған жоқ. «Естіген шығарсың, осым да жетер» дегендей екі рет қайталаған соң, ернін сылп-сылп еткізіп, тамсанып барып тыншыған.

Осылайша ұйқылы ояу мәңгіріп, түсініксіз бір тыныштық құшағында үнсіз жатқан өң мен түстің арасында, тап қасына сомадай болып, Атымтай келді. Баяғы, соңғы айрылысар кездегі жігіт Атымтай. Үстіндегі киімі де, өңі де сол қалпы. Балзия оны басқаша елестете алмайтын. Бұрын да түсіне талай енген Атымтай осы қалпынан бір айныған емес. Сонау отызыншы жылдардан кейін қайтып көрмегендікі ме, әлде екі ел арасында есебін тауып, қатынаған адамдардан оның қырғын соғыста қаза тауып, қыршын кеткенінен шала-шарпы құлаққағыс болғандікі ме, әйтеуір, егде тартқан мосқал Атымтай түсіне әсте кірген емес. Қазір де сол қалпында келіп

тұр. Айырмасы — бұрын қашан көрсе де ләм деп тіл қатпай, не өкпелегенін, не ренжігенін сездіргені белгісіз, көзбен ғана сөйлесіп, ұнатпай қараған қалпы ғайып болатын. Ояна келе «е-е, өлгені рас екен ғой, бір ауыз тіл қатпады ғой. Түсі келмей, суық қарайтыны, бәріне де мені кінәлап, мені жазғырғаны ғой» деп жоритын. Бұл жолғы келісі, бұрынғы түсінде көретін келісінен мүлдем бөлек. Кәдімгі өңіндегідей. Алқа-салқасы шығып, кеудесі сырылдап, кенезесі кеуіп жатқан тірі өлік кемпірді аяғандай біраз үнсіз қарап тұрды да, сөйлеп қоя берді. Үні де баяғы жас күндегісіндей. Даусында мүсіркеу де, жанын зәбірлеп ұрсу да бар:

— Е-е, бейшара, жатырсың ба. Ит жемеде өлетін болдың ғой, сорлы!

— Иә, өлетін шығармын. Кеудедегі сырыл көмейге тақап қалды. Өлер алдында бақылдаса келді ме десем, тағы да жазғыра келдің бе?

— Жазғыра да келдім, соңғы рет арыздаса да келдім.

— Ендігі арыздасқаннан не пайда. Одан не келіп, не кетеді?

— Одан келер-кетер болмаса, онда сені соңғы сапарыңда тергей келдім...

— Сен... өзің, адамбысың, әлде адам бейнесінде келіп тұрған әзірейілмісің? Әлде, тергеуге алар Әңкір, Мүңкірдің бірімісің? Мен осы, өлімін бе, тірімін бе?

— Әзір тірісің. Мен әзірейіл де, Әңкір, Мүңкір де емеспін. Заманайдың әкесі — Атымтаймын.

— Заманайдың туғанын естіген екенсің ғой.

— Ұл туғаныңды, оның атын, өзің айтқандай, Заманай қойғаныңды, кейін, түрмеден шыққан соң ел арасынан шала-шарпы естігем.

— Түрмеден деймісің? Ә, ие, баяғыда, біз екінші бетке өткен жолы, сені соттап, қамауға алыпты деп естігеміз. Есетті атып тастамағаныма осы күнге дейін өкінем. Бәрін мәлдіретіп айтып берген сол екен ғой...

— Ол өз қарабасын ақтау үшін, «мен жасырын тыңшы болып кетіп ем, қайтадан қашып келіп отырмын... Тап жауларын, Балзияны, әдейі тауда айда жасап, өткізіп жіберген Атымтай. Енді мұны дер кезінде ұстама-сандар, ертең-ақ бұл қапысын тауып қалыңдығының соңынан қашып кетеді», деп, бар кінәні маған артып, өзі бас сауғалап, аман-есен қалғысы келген.

— Иә, біз де тап осылай естіп ек.

— Бірақ, оның қаралаған-қараламағанында емес еді

мәселе. Ол жолы кінәлі өзім едім ғой. Сен айланды асырып, мені тотытып кеткен жоқсың ба. Маған жүрген сот әділ сот еді. Мен тиісті жазамды алдым. Оған өз елімнің еш адамын кінәлай алмаймын. Бәріне кінәлі өзім, саған деген көзсіз махаббатым... Саған соншама сенермін бе? Сен болсаң, өмір бойы біреудің қайғысына қайыспай, қара басыңның қамымен, өз дегеніңмен жүруге бейімделген жан екенсің. Біреудің бақытсыздығына бақыт іздейтін мейірімсіз адам екенсің. Сол жолы да, басқаны күйзелтіп, алысқа бақыт қуып кетіп едің ғой. Тапқан шығарсың?

— Жоқ, мен бақыт іздеп кеткем жоқ. Елімнің бас амандығын, саулығын сақтауға кеттім. Мезгілсіз қаза тапқан әке арманын орындауға кеттім. Ал, сен елде қалған, елінен қашпаған адам, не бақыт таптың? Сен өзінді бақыттымын деп санайсың ба?

— Әрине, бақыттымын деп санаймын.

— Е! Ей, Атымтай, сендер өліп жатып, бақыттымын деуге әбден жаттығып, төселгенсіңдер. Біз кетісімен-ақ сенің күнің күн болды ма? Өмір бойы көргенің — жоқшылық түрме, соғыс. Тым құрмаса, үй болып, отау тігуге мұршаң келмеді-ау.

— Оның рас, отау тігуге мұршам да келмеді, көңілім де соқпады. Бір жыл отырған соң, мені босатып жіберген. Жай босатпады, ақтап босатты. Бірақ, мен өзім қалаған бұрынғы жұмысыма қайтып орала алмадым. Бір қателескен адамға қайтып ол орынға оралатын жол жоқ.

— Иә, оны да естіп жаттық. Колхоз құрам деп, қалған елінді ашықтырып, өзің де мойның ырғайдай, битін торғайдай болып жүргенінді естігенде, саған жаным ашып, қатты аяп едім.

— Бекер аяғансың. Мені мүсіркейтіндей тап бұл жолы қателік жасап, аяғымды шалыс басқан жерім жоқ. Егер сол кезде халықты бір араға ұйыстырмасақ, колхоз жауларымен алысып жүріп, қараңғы елдің көзін ашпасақ, жұрттың болашаққа деген сенімін де ақтамаған болар едік.

— Ақтағандарың сол ма, елді ашаршылыққа ұшыраттыңдар.

— Әрине, бәрі де қиын болды. Сендер сияқты байлар мал біткенді жан-жаққа таратып, тап жауларының қалдықтары талан-таражға салып, қаскүнемдікпен елді тақырға отырғызса, оның үстіне «аша тұяқ қалмасын» деген асыра сілтеушілік сияқты қателіктерге ұшырасақ,

мойнымыз ырғайдай болмағанда кайтеді. Соның бәрін біз, сол ырғайдай мойынмен көтердік те. Арада бірер жыл өтпей еңбегіміз жанды. Жұмыс қайта жанданды. Халық тұрмысы қайта жақсарып, тарыққан ел қайта қонданып, қайта көтерілді. Біз жау атаулыны, қиындық атаулыны аш-жалаңаш жүріп, бар ауыртпалықпен жағаласып жүріп жеңдік...

— Бірақ кейін өзің жау атанып ұсталғаныңды қайда қоясың? Оны да естіп жаттық. Адалмыз деген талай азаматтарыңның арам болып шыққанына, алыста жатып, біз таң қалдық.

— Иә, ол да ел арасында жасырын жүрген, бар жаулығын ішіне бүгіп жүрген Есет сияқты зымияндардың ісі еді ғой. Ол бір, тағы да қателікке ұшыраған зауалды жыл еді. Ал менің жеке басымның қасіретіне, ұсталуыма себеп болған Есет. Оның тіліне тиек, арызына арқау болған — менің бетіме өшпейтін шіркеу сен едің ғой.

— Сенен айырылып, біржола кеткен адамда не шаруаң бар? Қасырет шегіп, қайғыға душар болсаң-ақ, мені жазғыра бастайтының не?!

— Менен айрылғанда, сен жалғыз кетсең бір сәрі. Сен менің ұлымды — Заманайды бірге ала кетпедің бе. Дүниеге Заманай келгенін естігелі, менің жүрегімнің бір бөлшегі Сәукеле тауының ар жағында соғып тұратын сияқтанатын. Содан бері, «сол бетке асып, ұлымды бір көрсем-ау, амалын тауып бері алып өтсем-ау», деп те армандайтынмын. Соның сәті кейінгі бір жылы түскендей болды. Мен сол жаққа баратын делегацияның тобына, тізіміне іліктім. Жоғары орында отырған бір жолдастарымның соңынан қалмай жүріп, солардың көмегімен іліктім. Бірақ, тап аттанар сәтте, мен жолға шығу орнына тергеушінің алдынан бір-ақ шықтым. Маған жала жабылды: «Менің ұзақ жылдар бойы үйленбей бойдақ жүруімнің себебі, тау асырып жіберген әйелім, тап жауының қызы Балзия және ұлым Заманай бар екен. Мен енді есебін тауып, сол жаққа өтпекші екенмін де, сол жақта елімді сатып, қалып қоймақшы екенмін. Бір отырыста, «мен ұрпақсыз емеспін, ұлым бар, ол есейген соң бәрібір мені табады, елін табады, не мен табамын оны» деппін. Мұны менің мойныма мөлдіретіп салып берген әлгі Есет еді. «Мен ақ, адал ниетімді айтсам да, ақтала алмадым. Сол бір жыл — арыз айтушы, қарамай-шелек жалақор, зұлымдардың арам ойы іске асқан, төбеден мықшита ұрар ұрымтал тұсты аңдушылардың сәтті жылы еді.

— Иә, жала жабылып кетті дегенді біз де естігенбіз. Бірақ, сенің соғысқа қалай кеткеніңнен бейхабар едім. Бертін, тіпті жақында, ел жақтың газетін алып отырып, сенің қаза тапқаныңды содан оқығам. Ертеде сен ашқан колхозды ауылда Отан үшін соғыста қаза тапқандарға зәулім ескерткіш орнатқан екен. Мәрмәр тастың бетіне жазылған адамдардың тізімін беріпті. Ішінде бір семьядан сенің де атың жүр. Басқа біз білетін үйлердің әрқайсысынан үштен, төрттен адам өлген екен. Бар ауылдың бүкіл жастары түгел қырылыпты-ау. Ұрпақ жая алмай, қыршын кеткендердің ішінде сен де барсың. Онда несіне бақыттымын дейсің. Өмір бойы алыс-жұлыспен өткен өміріңе мақтанамысың, әлде сол қиын тұрмыстың тауқыметін қалған өмірінде тартпай, мезгілсіз көз жұмғаныңды бақыттылық санаймысың?

— Өлімге мойынсұнған қарттар болмаса, мезгілсіз қазаны кім тілеуші еді. Мен адал өлгенімді ғана бақыттылық деп санаймын. Кешегі соғыс алапатын мен алыстағы орманда ағаш дайындап жүріп естідім. Біздей адамдарды ешқайда босатпайтын. Мем көп сұранып, көп жазып жүріп, сәті түсіп, майданға, алғы шепке аттандым. Ел басына күн туған қасіретті шақта елмен бірге болудың, ел үшін жаныңды пидә етудің, өзіңді жазықсыз жазалағанда, адал тірлігіңмен, ақ жүрегіңмен ақталудың қаншалықты қасиетті нәрсе екенін түсінемісің?!

— Өлімге сұранып, қаза тауып ақталуды түсінбеймін. Қаза табар жұртыңды тірі алып қалуды түсінетін едім.

— Ә-ә, сен әлі де ұқпаған екенсің. Өзім де солай ойлап ем. Бүкіл ел-жұртымыз жаумен жағаласып, қан кешіп, ауылдағы қатын-қалаш, жас балалар мен таяғына сүйенген қарттарға дейін майдандағыларға, өздері аш-жалаңаш жүріп, тамақ, киім, оқ-дәрі дайындап, аласұрып жатқанда, сендер, Балзия, Сәукеленің арғы бетінде ат жарыстырып көкпар тартып, той тойлап, сары қымызды сапырып ішіп, масайрап жаттыңдар. Біздер үшін белдерің қайысты ма! Жо-оқ, қайда-ан, қайыссын, өздеріңнің аман қалғандарыңа, бастарыңның саулығына мәз болдыңдар. Ел-жұртымның саулығын қорғадым дегенің сол саулық шығар. Сен өзінмен еріп кеткен адамдарыңды сол алапат соғыстан аман алып қалғанмен, солардың ұрпағының жанын жаралап жатқаныңды білдің бе?!

— Түсінбедім.

— Дұрыс айтасың. Сен қайдан түсінесің. Елін, жерін тастап, бас сауғалап кеткен адам Отан деген сөзді

Ұмытады. Ол үшін қаза табу деген, Отансыз адамға әрине, қисынсыз, тіпті күлкілі. Ал, мен сол Отан үшін өлгенімді бақытты санадым. Сен оны, әрине, түсінбейсің. Сезбейсің! Алдынан ажал оғы борап тұрғанда, аузынан ажал отын шашып, нешебір үрейлі үнмен, сықырлаған, дүрілдеген темір күрсаулы аждаһалар төніп келгенде, оған қарсы шабуылдауға кімнің жүрегі дауалайды. Кімнің дәті шыдайды? Біз сол ажалға талай рет қарсы ұмтылдық. Бізді, әр ұлттың ұлдарын жігерлендіріп, намыс отын тұтандыратын бәрімізге ортақ бір-ақ сөз еді. Ол — Отан. «Отан үшін алға!» деген сөз естілсе-ақ, біз алға атой салып, жауға тойтарыс беретінбіз. Ешкім бізді қорқытып, ешкім бізді мылтықтың дүмімен желкеlep жұмсамайтын. Отан деген сөз әр солдаттың көз алдына үйіндегі ата-анасын, бала-шағасын, жерін, елін елестететін. Мен соңғы рет жауға қарсы тайсалмай ұмтылғанда «Отан үшін!» деп ұмтылдым. Не үшін ұмтылғанымға сеніп ұмтылдым. Көз жұмар алдында, қиналып жатып та, не үшін өлетінімді түсініп кеттім. Әрине, саған түсініксіз. Сен ертіп кеткен кашқындардың болашақ ұрпағына ол мүлдем түсініксіз. Ол ұрпақ кейін елі үшін, жері үшін қаза тапқандардың ұрпағымен, бетпе-бет кездесер, сонда олардың бетіне қалай тура карамақ.

— Сен енді ұрпақты айыптамақпысың?!

— Жо-оқ. Ұрпақта жазық жоқ. Бірақ, Отаны жоқ ұрпаққа сенімсіздікпен дүдәмал қарайтын ұрпақта не жазық бар? Бір ауылдың, бір ауылдың ұрпағының жүрегіне дақ түсіріп, жаралаған сен, Балзния. Қия тастағы Қылкөпірде тұрып айтқаным осы емес пе еді. Енді сен өлім мен өмірдің қылкөпірінде тұрсың. Әбден қаусал, қазулы көрдің шетінде тұрғанда, несіне елге оралдың. Өлер шағында бар айыбыңнан арылып, ақталғың келді ме? Қане, не демексің?

— Айыбымнан арылып ақталу дегенді мен соңғы күнге дейін ойлағам жоқ. Жалғыз ғана мына сенің ұрпағың — Аманайды ата-мекеніне жеткізіп, өз жерінде, өз тілінде сөйлеп, өз елінің азаматы болудың не екенін ұғып өссін деген ниетпен жолға ұрланып, қашып шықтым.

— Бір кезде дүйім елді бастап, көсемдегі аттай алдына түсіп кеткен Балзния, енді қаршадай баланы әрең ұрлап әкетсең, таусыншақтай әбден жұқарып, жетесіне дейін жіңішкерген пышақтай мұқалып біткен екенсің, ел алдындағы баяғы беделіңнен жұрдай болған екенсің.

— И-е, менде қазір не бедел, не дәрмен қалды дейсің.

Ар жаққа өткен алғашқы жылдары, өзіме ерген елді жұмсам жұдырығымда, ашсам алақанымда ұстап ем. Келе-келе, құбылмалы заманға қарай адамдар да құбылып, өз бетімен жайылып, өз бетімен қаумет ететін болды. Елу жылда — ел жаңа — жаңа туған балалар, жаңа келген жас буын жас өспірімдер, кейінгі кезде бізді көзге де ілмейді. Жаңа ағым, жаңа тасқындарға қарай, балапан басына, тұрымтай тұсына дегендей өз тіршілік қамын кұған олар жан-жаққа бытырап, қайсыбірі туғандарынан да безіп, жел айдаған қаңбақтай тым-тырақай босқан жоқ па! Елде қалған өлмелі шал-кемпірден басқалары бірі ойға, бірі қырға тартып, әр жерден пана іздеп кеткен.

— Тұрақты жері, тиянақты мекені жоқ адамның күні қашан да солай, тек қара басының қамын ойлайтын құлқынның құлы. Ал, енді, Заманай қайда? Заманай! Ол да сені, үйін тастап, қаңғып кетті ме? Әлде қаза тапты ма? Не болды? Заманай қайда? Айт қане! Оның қайда екенін сен ғана білесің. Өлі-тірісін сен ғана білесің!

— Ол рас, мен ғана білем.

— Айт ендеше, айт! Неге бөгелдің... Менің ұлым қайда, жатырында жасырып әкеткен ұлым Заманай қайда? Айт!

Балзия осы тергеудің тұсында да әлденелерді айтып сандырақтап кетті де, ұзақ уақыт дөнбекшіп, тер қысып, ауыр ыңқылдап жатты. Тергеуге алған Атымтай салалы саусақтарымен қылғындырғандай, енді бір кезде қырылдап, тұншығып бара жатқан әлжуаз кемпірдің қысылғаннан маңдайынан шып-шып тер шықты.

Тұла бойы болмашы жіпсіп, сәл тыныстаған Балзияның қасына тағы да Атымтай келді. Жүрелеп отырған қалпы:

— Қане, сәл дем алдың ба? Енді айт, Заманай қайда? Айтып кет, бәрібір өлесің. Айтып кет!— деп жаналқымға алды.

— Сенің Заманайды сұрайтыныңды бағана, келген бетте-ақ білгенмін. Бұрын да талай оқталып, үндемей кететінсің. Мен де үн-түнсіз қалатынымын. Заманай жайында осы күнге дейін ешкімге ештеме айтып көрген емен. Әлимаға да тіс жарғам жоқ. Кейін ол біреулерден тиіп-қашып бірдеме естіп, бірақ көпке дейін күдерін үзбей жүруші еді.. Аманай да ештеме білмейді. Ес білген соң айтармын деуші едім. Енді осы арада айтып кетпесем, бұл бейшара бала да өмір бойы туған әкесінің қай-

да қалғанынан бейхабар өтеді ғой. Енді айтайын, сен де тыңда, Аманай.

Өткен өмірді көз алдынан өткізіп, талай тіршілік пірімдерін ойлап, өзінше «сөйлеп» жатқан Балзия, бұл кезде немересінің қасында жоқ екенін де аңғармаған.

— Сол жыл, әлі есімде, шалдардың айтуы бойынша, доңыз жылы болатын. Ер-азаматтың басына күн туып тұрған аумалы-төкпелі заманның естен кетпес бір қолайсыз кезі еді. «Әскери коммуна» деген тәртіп орнап, жұмысқа жарамды ерлер мен әйелдердің өз билігінен өзі айрылған тұсы болатын. Ол кезде Аманай дүниеге келген. Заманайдың есіміне ұқсатып, аманшылық кезде туған немеремнің атын, басымызға қашанда амандық болсын деген ырыммен, Аманай деп, өзім қойғамын. Дәрменсіз пенде қашанда ырымшыл емес пе. Ол жылы, жазға салым Заманайды қатын-қалашы, кәрі-кұртаны бар, бір топ адаммен Білікті деген тауға жұмысқа алып кеткен. Арада екі-үш ай өткен соң, хабар-ошарсыз кеткен баламның халін білейінші деп, бір ағайыннан тіленшіленіп ат алып мініп, жолай сұрай-сұрай, жұмыс істеп жатқан жерлерін де таптым. Жалынып жүріп, баламмен кездесуге рұқсат алдым. Білікті — тауының кең қойнауына орналасқан жұмыскерлердің тұрмысын адам ауызбен айтып жеткізу қиын... Мұнда ұрғашы заты жоқ, тек еркектер ғана жұмыс істейді. Ол не заң екенін кім білген — әйтеуір әйелдер мен еркектерді бір-біріне араластырмайды екен. Мұндағы әйелдерді Текес деген жерге, Текестегі еркектерді осында жинаған. Ас пісіретіндер де еркектер. Мен келген бойда Заманайды таба алмай, кешке дейін шарқ ұрдым. Сөйтсем ол таң сәріде, бұл арадан жиырма бес шақырым тау ішіне ағаш дайындайтын жерге жаяу кетеді екен. Оны маған аспазшы бір сібе¹ жігіт айтты. Шала-шарпы қазақшасымен әр сөзін ежелеп, жиі кекештене түсіндіріп тұрып, «әне, әне көрінді, көрінді, балаң сонда болар» деп, жоғалған затын тауып алғандай қуанып, қолын шошайтып, тау жақты көрсетті.

Күн батуға таянған кез. Алаулаған күннің қызыл шапағы түскен тау бауырынан ұзыннан-ұзын шұбатылған сұйық қызғылтым тозаң көрінді. «Бұл не ғаламат?» деп түсінер-түсінбес, әйтеуір, алдарынан шығайын деп, көптен сағынған ұлыма қарай асығып, аттың сауырына қамшы бастым. О, ғажап, шынында да адам баласы көрме-

¹ Сібе — ұлт

ген, естімеген не бір ғаламаттар бар екен-ау! Шамасы үш жүз, төрт жүзге жуық адам екі-екіден нін тіресіп, адам аяғы салған жолмен жортып келеді. Қызғылтым тозаң солардың аяғынан көтерілген борпылдақ шаң екен. Қалай үйренгендерін, кім үйреткенін қайдам, әйтеуір, бәрі де бір мақам, бір әуенмен баяу сарнап келеді. Құлақ түріп тыңдап ем, бәрінің қосылып айтатыны бір-ақ сөз — мағынасыз сөз «эй-и-ә! Әй-й-е!» Бәрінің қос нiнiнде әпкеш. Әпкештің екі басына тендеп ілген екі бума ағаш. Кейін білдім, әр адам жиырма бес шақырым жерге күніге бір қатынағанда бір пұт ағаш кесіп әкелуге тиіс екен. Бұл ағаштар — шойын қорытатын жер пештің тамызығы. Бәрі тегіс бір ырғақпен қозғалып, бір ырғақпен теңселе әндетіп, бүлк-бүлк жортқан адамдар қасынан өтіп жатыр, өтіп жатыр. Жол езуінде тұрған маған бірі көз салып қарамайды: «Әй-и-е? әй-й-е» деп, ырғала басып, шұбатылған адамдар керуенінен ұлым Заманайды іздеп мен тұрмын. Тарам-тарам тер сорғалаған беттеріне шаң қонып, айғыз-айғыз баттасқан ұсқынсыз пақырлардың бірінен-бірін айырып болмайды, бір калыптан шыққандай. Өңкей тапал адамдарың ішінен кездесер бірен-сараң сұңғақ бойлыларына тесіле қарасам да, ұлымды ажырата алмадым. Ол саған тартқан ұзын бойлы еді. «Заманай, Заманайлап» бір-екі рет шақырып та көрдім. Ырғақты «эй-й-ө? әй-й-ө» естіртпеді ме, әлде естісе де тоқтап, аялдауға болмай ма, ұзыннан-ұзын шұбырған адамдар легінен бір тірі пенде мойын бұрып қараған да жоқ, сытылып шыққан да жоқ, тауды бөктерлеп бүлкілдеп, жайбарақат жылжыған алып айдаһарша ирелендеп, қойнаудың табанына түсе берді. Баксам: «эй-й-ө, әй-й-ө» — жол азабын ұмыту үшін өздерін алдарқататын әшейін бір мағынасыз әуен екен, ауыр жұмысты жеңілдететін өзінше бір ән ырғағы екен. «Әй-й-ө» ден басқа ол сорлыларда не қалды.

Ағаш тасушылар жуынып-шайынып, шағын лапас — копындағы асханадан кезекпен тұрып ауқаттанып шыққан соң ғана, мен ұлымды тауып алдым. Бойының биіктігі де, бет әлпеті де сенен айнымайтын Заманайдың түсі де сен сияқты суық еді. Бірақ, маған сол күнге дейін көзін бір алартып қараған емес. Осы жолы тұңғыш рет маған кейістікпен жаратпай қарады да:

— Неге келдің? Менің мына ұсқынымды көруге келдің бе? Әлде мені өлді деп келдің бе?! Жо-жок, мен әлі біраз азап шекпей өлмеймін, қорықпа! — деп әлдекімге кектенгендей тісін шықырлатты. Басқа ештеме айтпа-

ды. Мен мініп келген атты суарып, тау бөктеріне шідерлеп жіберді де, мені жатар жеріне алып жүрді.

Мұндағы жұмыскерлер қатар-қатар соккан ұп-ұзын там үйге орналасқан екен. Біз келсек, мұнда жүз шақты адам демалып жатыр. Астарына қамыс бойра төсеген адамдар қаз-қатар сұлап, алды ұйықтап та кетіпті. Заманай шет жақта қисайған бір танысымен орын алмастырып, мені іргесіне алып жатты. Әлима мен Аманайдың амандығын осы араға келген соң ғана сұрады.

— Әлима қалай, Аманай, ширап келе ме? Кімге тартыпты?— деп, одан әрі ештемені ежіктемей қысқа ғана сұрады да, менің жаңа жаңалығымды толық тындамастан — мұнда несіне келдің? Біздің жағдайды білмегеніңнің өзі жақсы емес пе еді. Әлимаға көргенінді айтпай-ақ қой. Ертең қоштаса алмаспын, сәлем айт!— деп жаратылысында сараң сөйлейтін ұлым орнынан тұрып, есік жақтағы ағаш жәшік үстінде тұрған зығыр майымен жанатын білте шамды өшірді. Ешкім «неге өшіресің» деген жоқ. Тегі, Заманайдан басқаларының бәрі бастары жастықшаға тиісімен-ақ ұйықтап кетсе керек. Күнұзынғы ауыр, шаң бораған алыс жол азабынан талып, шаршаған жандар неше түрлі жан түршігерлік қорылмен жер үйді бастарына көтерді. Бұл түні ұлыммен дұрыстап сөйлесе де алмадым, ұйықтасын деп аяп, мазаламадым...»

Бұдан әрі Балзия ештеме айтпады, тағы да аласұрып, киналып, ауаны қарманып сандырақтай берді. Есіне әлдене қорқынышты жайлар түскендей даусы да үрейлі естіледі: «Қызайлар, қайдасындар! Әне, ағаулыттар келе жатыр. Ұрса ма, ұрсады, ә? Ханға бармашы, барма деймін Ханға. Көр, көр, тірідей көр...» деп басы-аяғы жоқ бірдемелерді көз алдына елестетіп, сандырақтап жатты да, «Дінкұла, дінкұла!» деп айғай салып, бақырып, жан даусы шықты. Бірақ, мұның жанұшырып бақырғанын ешкім естіген жоқ. Кемпірдің көмейінен шыққан бажылдаған дауысты сезінген жарғанаттар ғана жұмсақ тықыр түктері жыбырлап, жайлы орындарынан қозғалақтап, сулы тұмсықтарын тыржитты.

Балзия тер қысып, ұзақ сандырақтады. Көз алдына келген қызылды-жасылды оттар бірде алыстап, бірде жақындап, кейде шыр көбелек айналып, бір-бірімен қымқуыт араласып, көзінің түбін суырып, миын шағады. Ұзақ талмаусырап, ессіз қалған сәттерінде «енді шынымен-ақ өлген шығармын» дегендей өлімге мойынсұнған Балзия қайтадан тіріліп, ұйыған жансыз денесіне қайта-

дан ыстық қан жүгіріп өткендей болды. Тіршіліктің ең бір тәтті сәті — тыныш ұйықтау екен ғой. Тұла бойы сәл жіпсіп, маужырап, талмау ұйқыға кетіп бара жатыр еді, тағы да көз алдына сомалдай Атымтай келді. Бұл жолы екеу. Бір-бірінен айнымайды. Жастары да шамалас. Бар айырмасы киген киімдері бөлек. Сөйтсе, біреуі Заманай екен.

— Неге үндемей қалдың. Бастағасын түгел айт,— деп Атымтай зеки сөйлеп еді.

— Иә, айта ғой. Әкем естісін. Мен бара тұрайын, сосын өзім келіп алып кетермін,— деп Заманай теріс айналып, көзден ғайып болды.

Кейде түсінде көргеніңнің бәрі қайта қайталанып, үзік-үзік оқиғалардың қайта жалғасып, тап өңіндегідей көрінетіні бар. Балзия бұдан оншақты жыл бұрын болған қайғылы уақиғаны қайта есіне түсіріп, қасында отырған Атымтайға тағы да баяндай берді:

«Мен баламның айтқанын тындамай, Білікшіден келесі күні де кетпедім. Ойым — қашан ішіп-жемім таусылғанша қасында бола тұру. Тау арасында тіршілік еткен, бір ағайындар жіберген сәлем-сауқатты ала келгем. Заманай: «керегі жоқ, еңбегінді төлемесе де, тамақ жағы жеткілікті» деп алмады. Оны кеткенше өзім қорек еттім. Апыр-ай, жүрегі құрғыр сезген-ау,— әйтеуір сол арадан кеткім келмей-ақ қойғаны. Арада үш күн өткен соң Заманай жер астының жұмысына ауысқан. Ол жерді хаң¹ дейді. Күніне елу шақырым жерге жүк артып жүруге ілуде біреу болмаса, көпшілігі шыдамайды екен. Жалаң аяктанып жүгірген адамдардың башпайының көбесіне дейін сөгіліп, май табандары күп болып домбығып, көнге айналып кетеді. Күндіз жүрген адамдар ет қызумен ештеме сезбесе де, кешке жатқанда қайсы бірінің сүйегі қанқаксап, таң атқанша домалап шығады. Осындай сормандайларды қашан жазылғанша тас үгетін, есекке ыныршақ салып, су таситын жұмыстарға, немесе хаңға ауыстырады.

Бір күні Заманай жер тамда жатып, қараңғыда ұзақ сөйледі. Соңғы бақұлдасуы екен.

Заманай мені апа да, тәте де демейтін, өз атыммен атайтын.

— Балзия, енді мұнда келмей-ақ қой. Қайтесің. Менің мына сорлы күйімді көріп қорланғаннан басқа не табасың? Маған да сенің келгеніңнен не пайда? Маған

¹ Хаң — шахта

ешкімнің мүсіркегенінің керегі жоқ. Мен өмірден мүлдем түңіліп, бәрінен де күдер үзген адаммын. Бұрын саған бір түрлі аянышпен қараушы едім. «Сормандай анам» деп аяушы едім. Кейін, ойлана келе, өзінді де, мені де мүсәпір халге душар еткен сен екеніңе, жаратылысында қыңыр, қисық мінезіңнен тапқан, өзімшіл өркөкіректігінен тапқан орны толмайтын қателігің екеніңе көзім жетті. Содан бері, ренжіме, Балзия, менде анаға деген мейірім жоқ. Сен мені өз мекенімнен, ел-жұртымнан, туған әкемнен алып кетіп, маған таныс емес жат адамдар, бірін-бірі білмейтін, түсінбейтін қамқорсыз, өздері де кіріптар дәрменсіз жандар қыбырлап, мағынасыз тіршілік еткен қамау торға әдейі әкеп тастағандай көрінесің. Мен де торда жатып жан-жағына жиырыла қарайтын жылан сияқтымын. Енді мені аяма да, мүсіркеме де бар сұрайтыным сол болсын, ана келіңіңе — Әлимаға ұғындыр, Аманайды аман сақтасын. Тірі жүріп, ержеткен күндердің күнінде мен көрмеген әкемді сол көрер. Сол менің соңғы сәлемімді жеткізер... Таң сәріде жұмысқа кетемін. Сен ұйықтай бер. Атыңды әкеп қоярмын. Елге жүре бер. Енді сені мұндағылар жатқызбайды да. Лұқсат жоқ, бітті!

Заманай сөзінің ұзын-ырғасы осы. «Байғұс бала сені бір көрсем-ау деп армандайтын еді. Жні айтпайтын. Анда-санда сен туралы жай ғана сұрайтын. «Түрі қандай, бойы қандай, мен ұқсаймын ба?» дегеннен аспайтын оның сұрақтары. Әке көрмеген, әке тәрбиесін алмаған баланың анаға қатал, сыртқа бұйығы, іштен тынып өсетін тұйықтығын өз Заманайымнан байқадым, соның мінезінен көрдім.

Сол күні менің де жүрегім бірдеме сезгендей өз-өзінен өрекпіп, хаң жаққа қарағыштап, елегізі бергенім. Қешқұрым жұмыстың аяқталатын мезгілі тақаған шақ еді, тау қойнауы адам үнімен жаңғырып кетті. Әр жерде қыбыр-қыбыр жұмыс істеп жүрген жүздеген адам, айғай сүреңмен хаңға қарай жүгірісті. Әр жерде белгі беруге ілінген темірлер даңғырлай, шаң-шұң шыңылдап кетті. Әр тілде сөйлеген неше бір ұлттың, ағаулыттардың, қашқарлардың, сібелердің, қызайлардың аузында бір-ақ сөз: «дінала», дінхала» деп даланы басына көтеріп, шұбырып барады. Бір сұмдықты ішім сезіп, хаңға мен де жеттім. Зұханнан тырмысып шыққан бет-аузы күйе-күйе адамдар топырлап, домалап жатыр. Енді біреулері борсықтың ініндей тар ауызда кептетіліп, соңғыларына жол бермейді. Шамалары жоқ, әлдері құрыған сорлылар. Кө-

мекке жеткендер оларды сүйрелеп, зұхаңнан әрі апарып тастап жатыр.

Улаған-шулаған адамдардың үні бір кезде пышак кескендей тиылды. Сөйтсе, іште қалғандар енді шыға алмайтын болыпты. Жер тамда жағатын шам секілді зығыр майы құйылған құты-шамдармен зұхаңа құйрықтарымен сырғанап түскен адамдар әрі тереңдеп бара алмай, көздерінен жас парлап, қайтадан атып-атып шыққан. Әрі қарай баруға болмайды, жалп етіп шам сөне береді. Мен мұны түсінбеп едім, кейін естідім «дінхұла» дегені — жер астынан шығатын улы ауа екен. Көмекке келген дәріменсіз жандар былқ-сылқ еткен уланған адамдарды сүйрелеп, жетектегеннен басқа, жер астында қалғандарға жәрдем ете алмай ханның маңынан тарап кетті. Жалғыз мен ғана түні бойы көрер танды көзіммен атырып, зұханның алдында ін аузында бетін тырнап, байбалам салған жетім суырша ағыл-тегіл жылап, ұлымды күтіп мелшидім де отырдым. Ұлым шықпады. Екі күн күттім, Заманайымның үні де естілмеді. Үшінші күні ханның басшылары келіп мені қуып жіберді. Бұл арада дінхұла енді басылмайды деп сол күні Зұханның аузын оқ дәрімен жарып, аспанға атқан таудай топырақ үйіндісімен жаба салды. Жер астында, тереңде, екі жүз жұмыскер екеуміздің ұлымыз Заманай да бірге көміліп, мәңгі қала берді...»

Жан-жағын әлсіз қолдарымен қарманып, сипалақтай ояңған Балзияның тұла бойы мұп-мұздай боп кетті. Қасында немересі жоқ. Күн мен түнді айыра алмай, мәңгіріп, ұйқылы-ояу сандырақтап, аласұрып шыққан кемпір Аманайдың «су әкелуге барам» дегенін құлағы шалғандай еді. Бірақ қашан айтып, қашан кеткенін білмейді. Әйтеуір кеткелі бірқыдыру уақыт өткенін түспалдады. Одан бері күн батып, түн орнап, қайтадан келесі күннің үңгір ішін жарықтандырғанын ауру жүрек сезеді, бірақ немересінің келген, келмегенін білмейді. «Аманай қайда жүрсің?» деп, даусы қарлыға сұрағаны сол еді, бағанағы Атымтайдың үні тағы да үңгір ішін жаңғырықтырып жіберді. Бұл жолғы үні мүлдем бөлек. Қорғасын құйғандай зілдей басын жандәрменде көтеріп алып, үңгірдің екінші басына кілбие қараған Балзияның жүрегі су ете қалды:

Кешкі ала көлеңкеде көзіне аю түсті...

Аманай кеше «сусын бар ма, шөлдедім, сусын бар ма, шөлдедім» деп екі қайтара сұраған әжесінің аянышты үнінен соң тобатайын алып, су әкелуге тысқа шыққан.

Үнгірде, жылы жерде бұйығып жатып, көп ұйықтағанын сонда білді. Күн түстен ауып барады. Дала жап-жарық, кешегі бүркпе жауын ашылып, аспанда тұтасқан күл түсті сіреспе бұлт жым-жылас жоғалыпты да оның орнын әр жерде қалқыған ақ бауыр шуда бұлттар басыпты. Көкпеңбек аспан да биіктеп, тынысы кеңіген сияқты. Ала бұлттың арасынан құйылған шуағы үнгірдің аузындағы тастарды жылыта бастағанмен, таза ауада салқын леп, бойды тоңазытар ызғар бар. Ысқаяқ көк жүзінде баяу көшкен ағала бұлттар, қар бұлттары болса керек.

Қай жерде бұлақ, не өзен барын бақылап, төңірекке қараған Аманайдың көзі, алдымен кешегі әжесі көрсеткен Азулы шыңына түсті. Кеше, өлердей шаршап, қажып, әрі аштықтан бұратылып тұрған бала әже сөзіне онша құлақ аспап еді. Және бұлтты, жауынды кеште ол тау көрінбес те еді. Енді өзі күнде көретін Сәукеледей Азулы шыңы да көзіне жылы ұшырап, мен мұңдалап шақырып тұрған сияқты. Белдеулеп, ирелендеп жол да анық көрінеді. Жарлауыттау келген құздың бас жағы да айқын. Тек төменгі құлама жағы, кішілеу таулардың сілемінен көрінбейді.

Аманай осылардың бәрін қас қағымда байқады. Сол қас қағымда көңіліне бір қуаныш та ұялағандай еді. Ол — кеше ғана әжесінің үрейлі сөздерінен қорқып, тіршіліктен бір түрлі күдер үзгендей қамыққан көңілді қайтадан жадыратқан үміт оты. Ол үміт сонау алыста, ашық күнде анық көрінген Азулы тауы мен Қылкөпір. Қылкөпір. Әжесі «Қылкөпірге жетсек-ау, Қылкөпірге, ар жағы оңай. Қол созым жерде қалың ел, Қылкөпірден өтіп алсақ, бар ауыртпалықтан, бар жол азабынан құтылып, еңістен төмен қарай жүгірер едік-ау. Шіркін-ай, Азулыға жетсек, Азулыға!» деп, жолда, ұйықтар алдында, анда-санда есіне алып қоятын.

Енді, міне, армандай болған сал Азулыға жетіп-ақ қалған екен-ау. Шеті де, шегі де жоқ, елсіз-күнсіз тау ішінің азабы таусылып, жеті таудың, ар жағындағы Жетісу еліне шынымен келгеніміз бе деген ой Аманайға өң мен түстей болып тұр. Тек енді тездетіп жүру керек. Тез жету керек. Адамдарға жету керек. Шіркін, адамдармен сөйлесіп, олармен бірге жүру — не деген бақыт. Аманай адамдарды сағыну дегеннің не екенін, адамсыз адамның

өмір сүруінің қаншама қасірет екенін іштей түсінген сияқты. Алыс, ауыр жол әже алдында ерке, тентек немереге көп нәрсені ұғындырған сияқты. Ер жетіп, азамат болып шыңдалудың басы осындай қиындықтан, азаптан басталатын шығар-ау. Аманай мұның бәрін ойлаған жоқ, жүрегі ғана әр нәрсені шым-шымдай сезетін тәрізді.

Аманайдың ендігі ойы — тездетіп су әкелу. Жол бойы әжесінен көргендей от жағып, шай қою. Басы ауырып, шөлдеп, әрі аштан бұралып жатқан әжесіне ыстық шай ішкізсе, мүмкін тез сауығып, жолға шығар.

Кеше үнгірге қарай бұрылғанда сай ішінде жылап аққан бұлақты көрген. Тіпті әжесі екеуі бұлақтың жіңішке леу тұсынан аттап өткендері де есінде. Ол — бағаналы, әжесі айтқан Жылысайдың бұлағы. Аманай Тастамнан төмен домалаңдай жүгіріп, алдындағы бір дөңестен асып түсіп еді, тура жобалаған екен: кең араналы Жылысай, оның төменгі табанында жылт-жылт етіп ағып жатқан бұлақ.

Аманай тастай бұлақтан су алуға ыңғайлы жерді қарап тұрғанда, көзіне келесі беттегі ұсақ шыбықтар, оның арасында қызарған бірдемелер түсті. Тобатайын бұлақ жиегіне қоя салып, судан жеңіл қарғып өтіп, соған келді. «Итмұрын ба?» деп, ішін аршып жеуге қуанған бала өз көзіне өзі сенбей тұр: Баданадай-баданадай таңқурай. Бұл айдың ортасында ағып кететін таңқурайды әжесінен естіген Аманай әуелі бір-екеуін үзіп алып, аузына салып еді, тура өзі. Қалайша осы күнге дейін ақпай, тіпті езілмей тірі тұрған таңқурайдың бұл арадағы құпиясын ойлаудың Аманайға енді қажеті болған жоқ. Өзінің бармағындай-бармағындай тау таңқурайын апыл-ғұпыл үзіп алып аузына сала берді. Сайдың тау бөктеріне ұласар тұсына қарай биіктеп өрлеген сайын таңқурайдың сабағы ұзарып, жемісі көбейе түсті. Астынан еңкейіп қарап еді, «мені үзіп ал, мені үзіп ал» дегендей күрең қызыл жеміс тіпті көздің жауын алады. Аманай енді бір-бірлеп үзіп жегенге қанағаттанбай, уыстап жеуге көшті. Алға қызыға жылжи отырып, лезде уысына толған жемісті аузына құныға тығып, біраз қарбытыңқырап алған соң, қалың таңқурайдың тұнып тұрған бір тұсына келгенде екі қалтасына бірдей сала бастады. Шөліркеп, таңдайы кеуіп жатқан әжесіне апармақ. Шайға қосып беріп, әжесін қуантпақ.

Әттең, не керек, бұл жолы ол көп тере алмады. Сабағы өзінің бойынан асатын биік, қалың таңқурайдың арасында әлде не сыбдыр еткендей болған. Аманай мой-

ның созып жан-жағына елегзі қарап еді, ту сыртында арқасын беріп күжірейген жүндес, жанды құбыжыққа көзі түсті. Қоңыр жүндестің аю екенін жобалап, жүрегі тоқтап қалғандай зәресі ұшып, көмейінен үні де шықпай, әйтеуір қалың танқурайдың арасымен тұра қашқанын ғана біледі. Бағыт жоқ, бағдар жоқ, әшейін қаша берді. Не бір иін тірескен қалың ағаштың қалтарыс-бұлтарысынан өтіп артына қарауға мұршасы жоқ, зытып келеді. Тау ішінің аяққа оралған қалың шөптеріне, ағаштардың жер бетіне шығып жатқан тамырларына қайта-қайта сүрініп, талай тоңқалаң асып, тұра сала қайта жүгіреді. Талшыбықтарға оралған шырмауық па, тікенді борғоз бе, әйтеуір, беті-қолын жыртып, дала-даласын шығарды. Ондай жерлерді айналып өту қайда, артынан қорбандап аю қуып келе жатқандай, міне, міне бас салатындай, жанұшырған Аманай жүрегі алып-ұшып, өкпесі күйіп, буын-буыны жүруге жарамай ұйып, әбден шаршап-шалдыққанда барып, қалың тоғайдың ішіне ұшып жығылған.

Өзі күнде келіп жеп кететін танқурайды сабағымен сындырып, бірде аузын ашып, сиырша тілімен орап, жұлып қорбандаған хайуанның Аманайда шаруасы да болған жоқ. Тап қасынан жүрегі ұшып, тұра қашқан баланы көрмеген де шығар.

Бұл әулетті үлкен аю емес. Әлі есейе қоймаған ірі қонжық еді. Биыл жазда көп ит ерткен аншылар бұларды қоршап алғанда, екі аяқты адам мен өзіне сәл ұқсас итті тумасынан бірінші көрген қонжық жандәрменде таудың ішіне, биігіне қарай өрмелей қалың шыршаның арасына қашып тығылып, бас сауғалаған. Сол жолы өзінің енесі крекей мен ұялас қонжығынан мәңгіге айрылып, жетім қалған.

Аманай қашқан күннің ертеңінде қаңғып келе жатып жетім қонжық Тастамға кірді. Кірген бойда тырнағына іліккен тасқа жаюлы су күпі болатын. Жалғыз-жарым қаңғырып, жалғызсырап жүрсе де, бала аюдың аты бала аю, қонжықтың балалығы ұстап, күпіні дар-дар айырған. Онысы өзінше ойыны. Артқы аяғымен тік тұрып ыңыранып, ақырып, ара-тұра бақырып, күпінің жабағысын өткір тырнақтарымен жұлма-жұлмасын шығарып, түгін қалдырмай түтелеп жатқанда Балзния оянып, көзін ашқан еді.

Неше түрлі балағат, қарғыс сөздерімен тап-тап беріп

ұмтылған, селеу-селеу селдір ақ шашы көзіне бұлдырай түсіп, шаңқылдаған ұсқынсыз адам бейнесін қаракөленкеде көзі көмескі көрген қонжық, қарсы алдындағының қай мақұлық екенін анық ажырата алған жоқ. Әйтеуір жазда өзін қамалап, тілерсегінен бір-бір тістеп, шаңқ-шаңқ үріп тақымдаған иттерден зәрезәп қонжық үңгір түбінен үңірейген сұрықсыз кемпірді де сол иттердің жақын ағайынына балап, сескеніп, «өй, кетейін, кетейін, менің сенде шаруам жоқ» дегендей ыңыранып, шегіншектеп, күн сәулесі сынайлай түскен бозамық саңылауға қарай жылжыды. Үңгірдің екінші жағындағы тастың жарығына қыстырыла өтіп, тырмыса өрмелеген аю баласы, сыртқа шығып кетісімен, өзінің қалай қуып салғанын да түсінбеген Балзия төрт тағандай енбектеп, біресе мешел балаша күйрығымен жылжып, Тастамның аузына зорға жеткен. Тысқа шығысымен тасқа сүйеніп, тәлтіректеп тұрып, қырылдаған бар даусымен айғай салған: «Аман-ай-ай! Аман-а-а-ай!» Бұдан әрі айғайлауға да, алға аттап адымдауға да шамасы жоқ әлсіз Балзия тізесі дір-дір етіп, екі иіні қалтырап тұрып, енді тасқа да сүйене алмай сырғып барып, бүктетіле құлаған. Одан арғысын білмейді. Бетіне тиген жердің сызын да, тастардың қуыс-қуысынан үрлей, көйлегінің етек-жеңінен гулеген салқын желді де сезбеді.

Аюдан ұзақты күн қашқан Аманай қалың тоғайдың ішінде қашан қас қарайғанша жатты. Алаңқайға шықса, бұдан көз жазып қалған аю қайтадан қуып ұстап алатындай көрінеді. Қалың жыныстың ішінде жатса да көпке дейін жан-жағына алақтап, қай жағымнан келіп қалар екен деп елегізіп, алаңдаумен болған. Желге теңселіп шулаған ағаштардың басында бір ұшып, бір қонып қарқылдаған қарғалар бұған бастарын изеп, «дұр-р-ыс, дұр-ры-с, қар-р-ағым, дұр-р-ыс» деп, мұның көрінбегенін мақұлдағандай күн батып, көз байланғанша жақтары бір сембеген. Қарғалардың өзін ес көріп, басқа мақұлықтан гөрі жақын тартып, солардың үніне құлақ түрген Аманай олар қарқылдауын қойып, бұтақтарға қонақтап жым-жырт болғанда ғана Тастамдағы әжесін іздеп ағаш арасынан шықты.

Бірақ, Аманай үңгірді таба алмады. Түн жарымға дейін айналаны шарқ ұрып, көрінген қарайғаннан, сыбдырдан үркіп, ақыры бір топ қарт еменнің ықтасынына демалып отырып әжесінен айрылған жалғыздығы-

нан, қап-қараңғы үңірейген суық тау ішінен қорқып, дыбысын шығармай ғана ұзақ жылады. Түнгі суықтан тонып, екі тізесін бауырына қысып, бүктүсіп, бұйығып жатып, таң алдында ғана жылау аяғы өксікке ауысып, ұйықтап кеткен.

Келесі күні де күн ашық болды. Көпке дейін жүзін көрсетпей, жылуын түсірмей көлегейлейтін биік шыңдардың, еңселі тау жоталарының ығынан сәскеге қарай шыққан күннің өткір жарығы көзіне түсіп, шуағы маңдайын жылыта бастағанда оянған Аманай атып тұрып тағы да Тастамды іздеді. Бұл жолы көп жүріп киналған жоқ. Үңгірдің қай жағында қалғанын, оған барар бағытты оңай тапты. Төбесінде ағашы жоқ, шөбі де тықыр ит жон қырқаға шыға келгенде, жарық күннің аты жарық күн-ау, айнала состиган таулар, төңкерген тегенедей теңкиген-теңкиген төбелер, алыста құлап аққан ені тар көгілдір өзендер, орманды-ормансыз жерлер тура алақанға салғандай ап-анық көрінді. Артына бұрылып қарап еді, кешегі әжесі айтқан Азулы шыңы тап желкесінде тұр. Тіпті қол созым жерде тұрғандай. Қылкөпірге дейін ап-айқын. «Ар жағында ғой, әже айтқан еңіске түсіп алып тарта берсең, ауыл тиіп тұр. Қалың елде қалың жұрт. Шіркін-ай, адамдардың арасында отырып алып, ұзақ жолдың қызығы мен азабын айтып, неше түрлі тамақты ішіп, тойып, елден ат мініп, Тастамда қалған әжені алып кетсе. Кешеден бері мұны жоғалтып жатқан әже көктен түскендей немересін көргенде, қандай қуанар еді. Кеше, мен енді жүре алмаймын, халім бітті, сен Қылкөпірден өтіп елге жет деп жатқан әже де, басқа жұрт та, міне, азамат, жападан-жалғыз жол тауып жеткен мұндай баладан айналып кетпейсің бе, не деген жолшыл, әрі жүрек жұтқан бала деп, таңтамаша қалар еді-ау!» Бұл — оның ойы еді.

Аманай аюдан қашып жүріп, Тастамнан мүлдем ұзап кеткен екен. Алабас Азулы шыңынан көзің алып, оған қарама-қарсы жаққа қарап еді, алдында айыра алмаған үңгірлі тастың сонау жырақта мұнартқан жобасын енді аңғарды. Қалай алыста қалған?

Аманай әжесі жатқан үңгірді бетке алып, бөктерлі еңісті жерлермен жан-жағына алақтай қарап, жүріп келеді. Кешегі аюдан қорқып зәрезәп боп қалған үрейлі балада бүгін тағы да солай қарай беттеуге мүлдем зәре жоқ. Аштықтан бұралып, мазасыз ұйқыдан, ғаламат қорқыныштан құты қашып, талай күнгі шөлдеп, қанша ойнақтаған бала болса да қажып, қайтадан кері жаққа

амалсыз жылжыған Аманайдың жүрісі де өнбейді. Еністен түскенде еріксіз сүріне-қабына жүгіріп, тез өкпесі өшсе бетке, қырға көтерілгенде аяғы талып әрі тез еңтіге береді. Өкшесіне дейін сөгілген бір етігінің ұлтаны да салп-салп етіп, берекесін қашырды.

Осылай келе жатқанда Аманай үлкен бір олжаға кезікті. «Өлмегенге өлі балық» дейді үлкендер. Тап соның өзі. Аумағы кіші-гірім ауыл қотанындай қойнауға түскен Аманай таудың күнгейі мен теріскейіне бірдей қалың шыққан қарағай аралас аппақ қайыңдардың ортасындағы алаңқайда қаптаған құзғынды көрді. Араарасында секектеп, бір қонып, бір ұшқан алақанат сауысқандар да шықылықтайды. Алыстан келе жатқан адамды бәрінен бұрын көрдім дегендей, тандайы тақылдаған бір сауысқан Аманайдың тура алдына дейін ұшып келіп, қайта қайтты. Әдетте, мұншама топ құзғын өлексе немесе сойған малдың төгіп тастаған жынына жиналушы еді. Кейде өрісте жүрген, не тақырда жусаған жылқылардың маңында төңіректеп, әр жерге тастаған қиын шұқып, түрткілеп, күрт теретін. Мүмкін, кешегі аю ұйықтап жатқан шығар. Аманай анадайдан көз тастап, бақылап еді, ондай қорқынышты ештеме көрінбеген соң қастарына таянды.

Құзғындардың тап ортасында жалғыз жыртқыш құс әлденені жұлып жеп отыр. Бұл — қарағайлы орманды жердің қарақшысы тұйғын еді. Астына басып отырған жемі — қоңыр ор қоян. Өткір тұмсығымен қоянның кеудесін паршалап, етін қанын сорғалата жұлған мешкей құстың қасына жиналған құзғындар буы бұрқыраған жемнен дәмеленіп, төңіректеп жүр. Қайсыбірі бас салып, жұлқылауға бата алмай, жақындап келіп, тұйғын қанталаған ашулы көзімен жалт етіп бір қарағанда секең етіп, қайта шегінеді. Кіші-гірім жыртқыш құстар екі-үшеуі кездесіп қалмаса жалғыз өзі қашанда мұндай ірі жемін таусып жей алмайды. Ә дегенде жыртқыш құстардың әдеті: әуелі қоянның бас қауашағын тесіп жіберіп, миын шағып жейді. Содан соң барып, кеуде сүйегін тұмсығымен жарып, жүрегін, ішкі бүйрек, бауырларын суырып жеп тояттайды. Ал кейбір мешкейлері, қалған жұмсақ еттерінен де жұлып жеп, әбден сылқия тойып, жақын жердегі тасқа, не ағаш бұтағына зорға қонып қанды тұмсығын кеуде жүніне сүртіп, тазаланып, таранып, өлімтікке бас салып жабылған әлсіз құстардың қызығына ұзақ қарап отырып, тоқтықтан

көзі кілбиіп, маужырайды. Өлімтіктің қалдығынан дәмеленіп, құзғындардың ұзақ күтетіндері де содан.

Бұл жолы түйғынның да, құзғындардың да дегені болмады. Дәмелі құстарды үркіте ұшырған Аманай түйғынның қасына жүгіріп жеткен. Аш өзегіне түсіп, көзі қарауыта бастаған бала қазір қоян етін қолма-қол паршалап, шикідей жеп қоятындай ұмтылды. Әлі бөтеке-сі шыға қоймаған түйғын тосыннан келген балаға басын кекжите айбат шегіп, қайрақ тұмсығын тақылдатты. Жыртқыш көзі алақ-жұлақ етеді. Бала қолымен қарманып қорқытса да, қанатын жайып, аузын ашып ысылдаған түйғынның оңайлықпен жемін тастап кетер түрі жоқ. Ол да аш болса керек. Өліспей беріспейтін сыңайы бар. Аманай аяғын да жұмсады. Бірақ, тілерсегінен не санынан бас салып бүре түсетіндей, әйеншектеніп, аяғын жеткізе тебе алмайды. Жан-жаққа бытырай ұшып, қайта қонған құзғындардың көздері шарасынан шығып, айнала қаумалап, жақындап келеді. Бір жемтікке таласып, тамақ үшін, құлқын үшін айқасқан адам мен құстың қызығына таңырқағандай бастарын қисайта қарап, бір-біріне көздері бақшынып маұлдай құптасып қысқа ғана барқ етеді.

Аманай төңірегінен тас па, әйтеуір құсты ұруға ыңғайлы бірдеме іздеп еді, қалың шөптесіннен ештеңе көзіне ілікпеді. Жақын арадағы тоғайдан ағаш сындырып әкелгісі келіп бір оқталды да, мұның шегінгенін жеңілген деп түсінген түйғын қоянның қолқасын суырып алып, әлде бір қызыл етті қомағайлана қылғытқанын кергенде, тағы да аштық өзегін өртеп, жұтынып, отыра қалып екі етігін де шешіп алды. Екі қолына екі етігін киген Аманай енді жыртқыш құсқа деген бар ашуын, ызасын бойына жинап, көзін тарс жұмып, түйғынға ұмтылды. Қанатымен сабалағанына, тұмсығымен шоқығанына қарамай, түйғынды басқа-көзге төпелеп, тұмсықтан ұрып, әуірімдеп жүріп, қояннан қуып салды. Кішкентай адам құсты жеңді. Аманайды баласынған түйғын анадай жерге қонып, тағы да айқасамын дегендей, алыстан айбат шегіп көзімен ішіп-жеп барады...

Тау ішінің жыра-сайларын көктей етіп, Тастамға жеткенде есі шыға қуанған Аманай үңгір аузында қимылсыз сұлық жатқан әжесін көргенде, зәресі ұшты. Шашы дудырап, етпеттей құлаған Балзияның денесінде жан жоқ сияқты. Қолындағы олжасын тастай беріп, нығынан ұстап әжесін зорға аударған Аманай қалай ішін тартып қалғанын аңдамады: әжім-әжім маңдайдың

оң жақ самай тұсында ұйыған бір түйір қан. «Жарқанат қанын шашқан екен ғой» деп, Аманай жалма-жан жеңімен сұрткенде байқады. Қанның орнында екі елідей сызат бар. Жарқанат емес екен, тас жырып кетсе керек. Қан-сөлсіз суалған екі ұрты ішке кіріп, шүңірейген көзінің асты көгерген Балзия қыбыр етпейді. Тіршіліктен нышан жоқ. Кеше «жеткен жерім осы шығар, әлім бітті» деп қырылдап жатқан әжені өлді деп санаған Аманай жылап қоя берді. Иығынан жүлқылап:

— Әже, әже-тай, өлмеші, өлмеші!.. Жеттік қой біз, жеттік. Жақын қалды енді, өлмеші, әже, өлмеші,— деп зар жылаған баланың көзі бір кезде әжесінің көзіне түсті. Әжесінің көзі сәл сығырайып ашылғандай болды.— Әже, әжетай тірі екенсің ғой. Ашшы көзіңді. Әже, көзіңді ашшы. Мен келдім... Аманаймын. Саған қоян әкелдім. Қоян етін жейсің бе? Міне, міне, қарашы. Әже, қарашы...

Аманай қос құлағынан көтеріп қоянды көрсетті. Бірақ әжесі қайтып көзін ашпады. Тек бір-екі рет ауыр ыңырсып, дыбыс білдіргендей болды. Аманай әжесінің тірі екеніне қуанды.

Күн түстен ауып бара жатқан кез еді. Танертен шығыстан үрлеген жел де бұл кезде батысқа ауған. Тастамның биік шоқыда болғанынан ба, айнала жалаңаш тас болғаннан ба, әйтеуір, бұл арада жел күшті екен. Ызғарлы өткір жел аңқылдап соғып тұр. Балзияның айта беретін Ебінің желі осы шығар деп жобалаған Аманай жел өтінде жеңіл көйлекшең жатқан әжесін үнгірге қарай сүйреледі. Денесінде іліп алар ет жоқ қу сүйек, құр сұлдер адам да жансыз жатқанда зілдей болады екен-ау? Талай күндер мен түндердегі үрдіс жүрістен әбден шаршап, қажығандікі ме, Аманай әжесін көпке дейін орнынан қозғай алмады. Қоңыр ала гүлі бар ескі көйлегінің иығынан, өңірінен тартса да әлі жетпей, үнгірге қалай кіргізудің әдісін таба алмай қиналған бала өзінің осынша дәрменсіздігіне ыза болып, булығып, көзінен жас та шығып кетті. Ақыры, бір әдісін тапты-ау, әйтеуір. Әжесінің екі қолының білезік тұсынан мықтап ұстап, сүйрете тартты. Артына шегіне тартқанда, қайта-қайта шонқиып отырып қала берген сон, теріс бұрылып, жеңіл қол арбаның екі жетегінен тартқандай, екі қолдың ортасына түсіп алып сүйреледі. Бір адым алға сүйреп, екі аяғы шатқаяқтап, сүріне берді. Сәл дем алып, қайта сүйрелейді. Әжесінің арқасына батқан ұсақ тастарды да ойлауға мұршасы жоқ Аманай,

әйтеуір, өлдім-талдым дегенде әжесін үңгірдегі шөп-төсекке жеткізіп қисайтты да үстін қамзолымен қымтап жапты. Кептіріп қойған күнінің дала-даласы шыққанын да көпке дейін аңғарған жоқ, жол бойы әжесі үйреткен әдіспен, ортадағы жер ошаққа ұсақтап бұтақ сындырып, тамыздық салып, от тұтатуға кірісті.

Балзия күннің қай мезгіл екенін де білмейді, қайда жатқанын да түсінбейді. Көзін сәл сығырайтып саңлаулап ашып еді, қып-қызыл жалын ішінде жатыр екен. Денесі жеңілдеп, сырқыраған буын-буыны қозғауға келіп, саусақтарының ұшы да қимылдап, бүкіл тұла-бойына жан кіре бастағанын сезді. Көзін кеңірек ашып, жан-жағына қарайын деп еді, басынан құйқа тамырынан шуалшаң-жыбырлап, ирелендей сорғалаған жылы су көзіне құйылып аштырмады. Көзінің удай ашығанына қарағанда көзіне құйылған ащы тер болса керек. Қолын көтеріп өз денесін өзі сипалап көріп еді, сулы бұлауға түскендей шылқылдап терлеп жатыр екен. Кұлағына әлдененің шытырлағаны келеді. Тегі, жанып жатқан от болуы керек. «Бәтір-ау, мен қайда жатырмын, тірімін бе, өлімін бе? Елге жеттім бе? Біреу таудан тауып алып, жеткізген ғой. Егер осыдан қайта тіріліп кетсем, елге не бетімді айтамын. Неге келдім деймін. Аманайды алып шықтым десем сенер ме? Жо-жоқ, бұдан да өлгенім жақсы еді ғой!»—деп іштей ойлап, күйзелген Балзия «кім бар бұл маңда, кім бар?»—деп үн қатты. Тағы да таңдайына жабысқан тілі сөйлеуге келмеді ме, қырылдаған әлсіз үні естілмеді ме, ешкім жауап бермеді. Бар күшін жинап, көзін сүртіп, басын көтере берген Балзия, сылқ етіп қайта құлады. Бас сүйегін біреу балтамен қақ айырғандай зың етіп, маңдай сүйегін балғамен ұрғандай болды. Көзін аша бере көргені жалыны аспанға шапшыған бет шарпыған ыстық от еді. Сәлден соң тағы да ес кіргенде: «Е-е, мен өлген екенмін, Менің жатқан жерім тозақ. Мені тамұқтың отына салуға әкелген екен. Әлгі шытырлап, лаулап жанған сол от. Бұрынғылардың о дүниедегі тамұқ отын айтатыны рас екен-ау. Қазір мені Қылкөпірден өткізеді. Сират көпірінің бір жағы түпсіз су, екінші жағы от деуші еді. Қай жағына құлар екенмін. Су жағына құласам жарар еді. Тым құрмаса соңғы рет шөлімді бір қандырар ем. Кешеден бері мені тергеген ғой. Бүкіл өмірімдегі жамандық атаулыны, күнә атаулыны тізіп, дозаққа әкелген-ау. Иә, менің

күнәм көп. Әсіресе, өз перзентіне жасаған қиянаттан ауыр күнә жоқ деуші еді. Әкесінен баласын айырған, тірідей жетім қалдырған әйелдің күнәсі әдейі түсік тастаған әйелдің күнәсінен кем болмайды дейтін. Заманайға тартқызған азабым аздай, оның баласы Аманайға не істемедім? Елін, жерін көрсетем деп, туған анасынан айырып, алдап алып шығып, оны да өз қолыммен иесіз тауда ит жемеде өлтірдім. Менің кесірімнен, менің зердесіз, ақылсыздығымнан бір ұрпақ құрып кетті. Жо-жоқ, жай құрыған жоқ, Атымтай да, Заманай да, Аманай да көмусіз қалды. Моласыз қалды. Белгі жоқ. Жалғыз ғана Атымтайдың ұрпағы ма? Басқалардың ұрпағы ше? Туған жерінен, төл топырағынан ғана айырғам жоқ, талайларды өз қағынан жеріген құландай өз ата-анасынан аластап, өз бесігінен, өлең төсегінен бездірдім, Жана ғана көзін ашып, өмірден нағыз үлесін алатын талай жас жел айдаған қаңбақтай басы ауған жаққа қаңғып кетпеді ме. Осының бәріне мен жазықтымын. Күнәһар пендені қалай жазаласаң да еркін, жасаған ием! Адам салған қылкөпірге жете алмай, құдай салған қылкөпірге тірелген екем. Ал, енді өткіз көпіріңнен, а құдай, естимісің. Көп қинамай өткіз тезірек. Елу жыл бойы аяусыз қажағаның аз ба еді, сыртқа білдіртпей, тәкапарланып, көпе-көрнеу мойымасам да іштей зарлап өтпедім бе ұзақ жыл. Аз ба еді тартқызғаның. Біржола ал енді мені ажал құшағына. Мен сенің бар екеніңе сенбеуші едім, бар екенсің ғой. Бәрін көріп тұрады екенсің ғой. Ал енді жанымды тезірек!»

Басы зеңіп, ерні қыбырлап жатқан Балзияның құлағына біреу сыбырлағандай болды. Жол бойы біресе желге тиіп, біресе жауын суы құйылып, шалалау еститін өзі дімкәс кәрі құлақ кешеден бері мүлдем бітеліп қалған сияқты. Еміс-еміс өлусіреп шыққан әлсіз дыбыстың адам даусы екенін сезген Балзия көзін аша беріп, тағы да жүрегі суылдай, тарс жұма қойды: Қасында беті-аузы қызыл-ала оттай алаулаған біреу отыр.

— Кімсің сен, әзірейілсің бе, жапымды ала келген? Қорқытпай-ақ алсаңшы тез. Несіне созасың.

Әжесінің сөзіне құлақ түріп тындаған Аманай ештеме түсінбеді. Тағы да сандырақтап жатыр деп ойлады.

— Әже, менмін. Аманаймын,— деп құлақ тұсынан қайта айғайлап, әжесінің желкесінің астына қолын сұғып жіберіп, басын көтерген немересі күрішкемен шай берді. Таңдайы кеуіп, шөліккеп, кеберсіген ернін зорға ашып, тамсанған Балзия аузына ыстық шай тамғанда,

жұтына бастады. «Аманаймын» дегенді естігенде о дүниеге кеткен немересі өз қолымен соңғы сусынның беріп жатыр екен деп топшылаған қария тәтті кірпіш шайды езеурей жұтып, сылқ-сылқ сыңғыта берді. Көзіне тағы да тер құйылып, мәңгіріп жатып, тағы да ұйықтап кетті.

Таң атқанша көз шырымын алмаған Аманай жер ошақтағы отты өшірмей, сырттан теріп әкелген ескі, ку бұтақтарды үстемелей салып, үзбей жағып отыр. От кейде шытырлап жанып, ұзын жалыны бетті шарпып алаулап, биікке көтерілсе, кейде бықси жанып көкала түтін көз ашытады. Тоқтаусыз жанған от қызуынан, тастар ысып, үңгірдің іші қыз-қыз қайнап тұр.

Күн шығып, үңгір аузынан дала жарығы ішке түскенде ғана Аманай от жағуын қойған. Онда да қояйын деп қойған жоқ, тобатайдың ернеуінен ыстық сорпа ішіп, қоянның бір сирағы мен жон етінен жеп, аш қарынға ел қонып, маужырап отырып, қалғып кетті. Ақыры сол от басында қисайып, екі алақанын жағына жастанып жатып, аузынан сілекейі шұбырып, тәтті, қалың ұйқыға енген...

Сәскеде ояңған Балзия көзін ашып, басын көтерді. Ұядай жылы, ала-көлеңке үңгірдің түбінде отырып, қай уақыт екенін тесіктен түскен сәуледен түспалдаса да қып-қызыл шоғы жайнаған жерошақ түбінде жатқан адамды көпке дейін ажырата алмады. Түні бойы ағыл-тегіл саулаған терден бойы жеңілейген Балзия орнынан тұрайын деп еңсесін көтеріп еді, көзі қарауытып, басы зеңіп, әлсіз қалтырап, бүгіле берді. Ақыры, үстіне жамылған жеңіл шапанын зорға киіп, от басына қарай еңбектеді. Үңгірде өлім халінде жатқан мұны тауып алып, сусын беріп, қатарға қосқан жолаушыны көргенше асық.

Ұйықтап жатқан адамды оятып алмайын деп, әрі өз денесін өзі зорға сүйретіп, бір жылжып, бір тоқтап, сыбдырсыз жеткен Балзияның жүрегі қуаныштан жарылып кетердей болды. Әуелі өз көзіне өзі сенбей, Аманайдың жүзіне ұзақ, тойымсыз тесіле қараған ол әлден уақытта шыдай алмай, ұйқыдағы немересін айма-лап құшақтады. Көзінен атып кеткен қуаныш жасын да сұртуге мұршасы келмей, «кұлынымдап», құрақ ұшып, не істерін білмеді. Қалың ұйқыдан оянып, лезде сергіген Аманайда да ес жоқ. Талай айлар бойы ажырасып, жаңа қосылған боталы інгендей екеуі де мәз-мейрам. Бұрын немересін қанша жақсы көрсе де үлкенге де,

балаға да салқын, суық қарайтын жаратылысында айпара Балзия Аманайға еш уақытта да тап осы жолғыдай емешегі үзіліп көрген жоқ шығар-ау.

— Құлыным сол, құлыным! Жалғызым. Заманайымның көзі. Атымтайдың бар жаһанда қалған жалғыз тұқымы, аман екенсің ғой, Аманайым. Қайдан келдің, көктен түстің бе?— деп, қарлыққан даусы онша шықпай, сыбырлап, ұзақ толғанды.— Сенейін бе, сенбейін бе? Сен осы шын Аманайымбысың?! Аманбысың? Мен ғой, мен әлгі аюды жазғырып, соған ұмтылдым-ау, өлерменденіп. Әттең қолымның әлі келсе, қуып жетіп буындырып өлтірердей едім. Ең болмағанда өзім өлетін едім аюдың тырнағында. Екі күнгі ауру да бір, сенің құсаң да бір болмады ма, құлыным. Жо-жок, енді мен өлмеймін. Жеткіземін сені елге. Енді алыс емес ел, алыс емес...

Әжесі сөз бермей, ұзақ еміреніп зорға тоқтағанда барып Аманай да сөйлей жөнелді.

— Әже, сен де көрдің бе аюды? Мен де көрдім, әже. Сонда адасып кеттім. Сені таба алмай көп-көп жыладым...

Бұдан соң Балзия мен Аманай шай қойып отырып, көптен көріспеген көрші-қоландардай ұзақ әңгіме шертті. Аманай аюды қалай көргенін, қалай адасқанын, әжесін көруден күдер үзіп, ағаш арасында жатып қорыққанын, қоянның жүрегін жұлып жеп отырған тұйғынмен айқасын, әжесін қалай үйге сүйретіп жеткізгенін, әжесінің қатты ауырып жатып, ұйқылы-ояу түсініксіз бірдемелерді айтып шыққанын... бәрін-бәрін түк қалдырмай айтып отыр. Әжесінен ажырасқан бір түн бір жылдай көрініп, әжесіне бәрін айтып жеткізгенше асық. Әжесі болса, осы бір аз күнгі жол азабын кешіп, ер басына түсер қиыншылықтың тауқыметін тартып, сол сыннан өзінше өтіп, шынығып, ширығып, кәдімгі үлкен адамша сөйлеуге, ойлауға тырысқан немересінің көрер көзге өзгерген мінезіне қызықтап та, қуанып та қарап отыр.

Балзия қоянның балқалақ басындай ғана жауырынын сылқылдаған азу тістерімен біраз қажағанмен жетістіріп жей алмады. Тұзының да артық, кемі жоқ, дәмді піскен жас етке қанша қызыққанмен тәбеті де онша шаппады. «Тегі, тамақтан біржолата қалған шығармын, немесе ауырғандікі болар», деп, өзін-өзі жұбатқан қария шайды шоқ аралас ыстық қоламтаға қайта-қайта қойып, қойып, сораптап іше берді.

— Әже, сенің бәкіңмен сойдым. Әуелі ішін жарып, шек-қарнын ақтарып, өтін тауып алдым.

— Өтін деймісің? Оны қайдан білесің?

— Иә, әже, былтыр әлгі Томар-Омар атам бір жақтан қой әкелді ғой.

— Иә?

— Сол атам қойды сойғанда, қасында отырғанмын. Ол маған бәрін үйретті. Сен жігітсің, жігіт мал соя білу керек. Сен, қазір көріп ал, бәрін мұқият қара, ұғып ал деген. Сосын әлгі өтті көрсетті де, бауыр етін біраз жерімен қоса, айналдыра кесіп алып лақтырды. Бұл — жарылса еттің бәрін бүлдіреді. Мына сандағы арам тамырды алмаса, ет арам болады деді... Мен, әже, атжүйрікті де білемін.

— Әй, құлыным сол, бәрін біліп, миыңа тоқып жүреді екенсің ғой.

— Әже, қоянның терісін алу қиын екен. Жыртыла береді. Іреп союға жұмырығымның әлі келмейді, әже. Және әлгі жаман құс көп жерін паршалап тастапты.

— Осыған да шүкірлік. Әйтеуір, шамаңның келгенінше бұлай жәукемдегенің де жетіп жатыр. Шіркін-ай, өмір, не істетпейсің,— деп Балзия әлдене есіне түсіп кеткендей терең күрсінді.

— Рас, әже, мен қашан ет піскенше, әрең шыдадым. Сосын, әже, етті тобатайға екі бөліп салдым. Екі рет пісірдім. Саған сорпасы көп болсын деп.

— Өй, құлыным сол!

— Сосын ана дорбадағы тұзды қанша саларымды білмей, көп отырдым. Кейін дәмін байқасам, ащы да емес, тұщы да емес.

— Иә, өзің керемет аспазшы екенсің. Бұлай пісіру, бұлай тобатайға пісіру, талай жыл ас пісіріп үйренген адамның да қолынан келмейді. Бәтір-ау, әлгі тұзды әшейін сала салып ем, оның да бір кәдеге асқанын қарашы!..

— Сосын, әже, ет піскен соң, бір түрлі, еттің буына мұрным жыбырлап, шыдай алмадым. Шегім де қайта-қайта шұрқырай береді. Сосын, сен оянғанша күтуге бір түрлі шыдай алмай кішкене... еттен жеп қойдым.

— Өй, құлыным сол, маған несіне қарадың. Маған сорпасы да жетеді. Өзің же, бәрін өзің же... Бірақ, ертеңге де қалдыр.

— Сосын, әже, өзің айтушы едің ғой, ауырғанда таңқураймен шай ішсе адам терлейді деп. Мен қалтам-

нын түбінде қалған таңқурайды, түгел сенің шайына салдым.

— Бәсе, бәсе мен ауырып жатсам да аңғардым,— тіпті дәмі тілімді үйіріп барады. Алғашқыда елге жеткен екем, құмшекер салып біреу шай беріп отыр екен деп ойлағам. Сөйтсе-ем...

— Әже, мен тағы да көп-көп таңқурай теріп әкелейін деп шықсам да, кешегі аюдан қорқып бара алмадым... Сосын, әже су алуға ол жерге барудың да керегі жоқ екен. Мен, өзіміздің осы Тастамның сыртынан ағып жатқан бұлақ тауып алдым. Құлағыма бірдеме сылдыр-сылдыр етеді...

— Өй, құлыным, сол, азамат болды деген осы, құлыным. Бәрін аңғарып, бәрінің байыбына жете бастадың...

Бұл күні бұлар үнгір ішінде тапжылмай жатты. Жылы үңгірде ыстық шай ішіп, қайта-қайта терлеп, әбден бұралып, сілікпесі шыққан Балзия мына күйде жолға жарамайтынына көзі жеткен еді.

Бойындағы тер түгел шығып, қызуы тарқаған екінші таңда бірер-күн жатып дем алудың қаншалықты керек екенін түсінгенмен енді мұнда қалуға болмайтындарын да түсініп, амалсыз жолға шыққан.

«Қоянның бойын көр де, қалжасынан түңіл» демекші, қанша үнемдегенмен болмады, қоян еті де таусылды. Аш өзегін өртеген баланың екі-үш рет жұлып жегенінен қалмады. Аштық зардабы қайта басталды...

«Шіркін-ай, кеңшілік уақыт болса ғой, біраз күн тапжылмай жатсам, құр атқа мінгендей айығып кетер ме едім. Ендігі қалған жолды қиналмай-ақ шауып өтер едім...»

«А-ай, кәріліктің аты кәрілік қой. Жас уақытым болса, осынша жерге сыр алдырар ма едім. Бір демде-ақ жететін жер... Қайран кәрілік»— деп өзінің қарттығына, әлсіздігіне қынжылып, жолда бір екі рет кейіген Балзия бұдан соң сөзден қалды. Кіші-гірім өрге шығарда да, еңіске түсерде де, бұрынғыдай емес, жиі-жиі дем алып, кеудесі сырылдап, демігіп, ұзақ отырып қалады. Бірдеме деуге мұрша жоқ. Көзі кілбініп, Аманаймен ыммен ғана сөйлеседі.

Көз алдында тұрған Азулы шыңына қарай таң ата шыққан бұлар қыбыр-қыбыр жүріспен, өлдім-талдым дегенде, әйтеуір, түс ауа зорға жеткен. Қылкөпірге кіре беріс қақпаға дейін өлермендене ұмтылып, біреу алдынан күтіп тұрғандай, өз-өзінен ширығып, алға құл-

шына басқан Балзия бетін көгала қына жапқан үйдей-үйдей шұбар тастардың арасындағы ықтасынға келіп бір-ақ құлаған. Шәйнек түбінде қалған суық шайды шүмегінен қылқылдата жұтып, таңдайын жібітіп алған соң биіктегі жақпар тасқа жазылған өзіне таныс өлеңді іздеді. Қылкөпірдің екі жағына да бірдей жазылған «Тәуекел түбі желқайық...» деген өлеңнен қуат алып, біраздан соң тағы да жылжымақ. Қайран «Қылкөпір!» Әр жағы енді оңай.

Балзия қанша қадала қарап, іздесе де өлеңді таба алмады. Қара маймен баттастыра жазылған сөз осы күнге дейін тұрушы ма еді. Тынымсыз үрлеген жел өтінде, елу жыл ішінде, тас та мүжіледі, қара майға не жорық. Баяғыда-ақ өшіп кеткен шығар.

Балзия Аманайды жұмсап, осы төңіректе бұлақ болса, су алдырып, елге жетер алдында соңғы рет шай қойып ішуді ойласа да, аштықтан бұралып, түсі келмей, бозарып жатқан немересін аяды. «Күн батпай тұрып Қылкөпірден өтіп алса, ар жағында бұлақтан аяқ алып жүргісіз. Одан да сол араға жетіп алып, шай ішіп, тіпті бір түн түнеп, ертеңіне жата-жастана ауылға барса да болады. Әй, бірақ ар жағында тиіп тұрған ауылға домаласа да адам баласы шыдар ма. Мүмкін, мен қала тұрып, Аманайды жіберермін. Мені ел адамдары келіп алып кетер. Қойшы, мені қойшы Аманайым жетсе, болды».

— Ана, қара, әже, ана қара!— Өлердей шаршап, ұнжырғасы түсіп, көңілсіз жатқан Аманай орнынан ұшып кете жаздады. Қолын шошайтып көрсеткен жаққа Балзия басып әрең көтеріп, мойын бұрып қарап еді, ұзынды-қысқалы состиган шыңдардың етек жағындағы қия жартастың басында қақшиып тұрған арқарға түсті көзі.

— Шіркін-ай, ана арқарды бір бүркіт аспаннан зуылдап келіп құлатса, мен, бұрын барып алар едім... Оның еті ғой, әже, неше күнге жетер еді?

Балзия күлерін де, жыларын да білмеді. Тілі зорға келді икемге.

— Оның... оның еті ме? Бір үйлі жанға, жо-оқ, отызқырық адамға... отыз-қырық деймін-ау,— Балзия қайта ойланып есебін шығарды.— жүз адамға жетеді. Ана жылы әдейі өлшегенде... бір құлжаның еті он пұт тартқан.

— Не деген көп ет. Мен жалғыз өзім бір санын жеп қояр едім.

— О-оны, тобатайға салып қалай пісіресің? Сыймайды ғой. Балзния шыдай алмай зорға езу тартып күлген болды.

— Е-е, сыймаса, әуелі кұйқалақ жасаймын. Әже, сен кұйқалақ жеп көрдің бе?

— Жасымда жегемін. Дәмсіз кұр әшейін, аузы-басың күйе-күйе болады.

— Ту-һ, әже-ай, қазір кұйқалақ жасасам, аузы-басым күйе болмақ түгіл... әже, әй, әже... етті шикілей жейтіндер де бар екен...

— Оны саған кім айтты?

— Томар-Омар атам айтты,

— Адам баласы ерте заманда етті шикідей жепті. Қазір ондайларды білмеймін.

— Мен, қазір шикідей де жер едім.

— Қой, қайдағыны айтпай. Амандық болса, мына Қылкөпірден жарықта өтіп алсақ, түнделетіп елге де жетерміз. Тамақтың да неше түрлісін жерсің. Әзір, шыда!

Біразға дейін үнсіз жатқан Аманай әлі бір орнынан тапжылмай тұрған сақ арқарға қарап:

— Әже, әже, арқарды бүркіттен басқа кім құлата алады?

— Бүркіттің құлатқанын естігем жоқ. Әйтеуір, қозықұмай дейтін құс құлатады деп естігем. Сосын аңшылар мылтықпен атып алады, немесе...

— Жо-оқ, тағы қандай аң құлата алады?

— Тау ішіндегі ең алыстан көретін қырағылары құстан-бүркіт пен ұлар да, төрт аяқтыдан — тау суыр мен тау ешкі Арқар да сондай,— деп, Балзния қиынның қиынын армандаған немересінің аштығын ұмыттырайын дегендей, әңгімені алыстан бастады. Арқардан дәмелі баланың күдерін біржола үздірейін деді.— Қырағы арқар маңына ештемені жолатпайды. Жолатпайды дегенде, енді ештемені жақындаттырмайды дегенім ғой. Оған жақындайтын, қарлы шындарда қарбарыс қана. Ол да қырағы, иісшіл аң. Қар үстінде жатқанда оны көп аң аңғармай да қалады. Тұтқиылдан атылғанда, жауын, не жемін көз ілестірмей қағады.

— Шіркін-ай, мен қазір барыс боп кетсем...

Балзнияның көзіне аяныштан жас үйірілді.

— Әже, әй, әже. Мына Қылкөпірден өткен соң ауыл жақын ғой, ә?

— Иә, тиіп тұр.

— Ауылға барған соң, шіркін-ай, тамаққа тойып

алып, үш күн, үш түн, жок, он күн, он түн ұйықтар едім.

— Әрине ұйықтайсың. Дем аламыз.

— Сосын тағы да тамақ ішеміз, сосын тағы да дем аламыз.

— Неге, дем алып ұйқымызды қандырып алған соң ел аралаймыз. Жұмыс көп. Сені оқуға беруім керек.

— Әже, жүрейікші, елге тез жетейікші.

— Иә, Аманай, кеш боп кетсе, Қылкөпірден өту ки-
ын. Жүрейік...

Жаңа аяқтанған бұзаудай аяғы шатқаяқтап, тәлті-
ректеп, зорға тұрған Балзия көзі карауытып, маңдайын
ұстап аз тұрды да, сүйретіле басып Қылкөпірге түсті...

Бұдан елу жыл бұрын өткен жалғыз аяқ соқпаққа
Балзия сағынышпен де, өкінішпен де қарап келеді.
Манайдағы заңғар шырдар, түпсіз құлама құз, етекте
мұнартқан қалың тоғай, құз етегінде шулап аққан тау
өзені — бәрі сол елу жыл бұрынғы қалпы. «Елу жылда
ел жаңа» дегендей, өзгерген екі-ақ нәрсе. Жол мен
Балзия. Бұрын адамдардың жиі қатынағанынан ба, жол-
дың қара топырағы шығып жатушы еді. Қазір мүлдем
адам аяғы, не ат тұяғы тимегендей сүрлеу үстін шөп
басып кетіпті. Биылғы шөп емес, тамыры бекіген ескі
өлі шөп. Ара-арасында, жардың бетін тұтас жапқан
құлмақ па, тікенді шырмауық па, аяққа оратылып
жүргізбейді. Алғашқыда түйе тайлы боп басталатын
жолға әрең көтеріліп, аяғын зорға басып, тәлтіректей
жылжыған Балзия да баяғыдағы әлекедей жаланған,
ішінде алғашқы нәрестесі бар жас келіншек емес, не-
мересін соңына ертіп, еліне, жеріне қайта оралған
еңкіш тартып, қажыған, тозған мүсәпір кемпір.

Әжесі көтере алмайтын болған соң, ішінде шәйнек,
тобатайы бар қоржынды асынған Аманай жол биіктеген
сайын жарға қарай жабысып, құздан төмен құлап ке-
тетіндей жүрексініп келеді.

Бұлар шұбыртпа жолға жиі тоқтап, дем алып, орта
кезіне ұзақ жүріп жеткенде Балзия кенеттен ішін тартып
тұрып қалды. Артындағы немересі «не болды?» деп
әжесінен сұрағанша ол тізесі бүгіліп, тәлтіректеп, жарға
қарай бұрыла берген...

Иә, дәрменсіз кемпір ішін оқыс тартқаннан басқа
қапелімде ештеңе демеді. Жарға арқасын сүйеп, сылқ
етіп отыра кетті.

— О не, әже, о не? — деген немересіне де көпке дейін
жауап бермей, көзін жұмған қалпы мәңгірген қатты соқ-
қыдан есеңгіреген адамдай тілсіз қалды. Жарға сүйене

отырғанда мойнына саулап құйылған топырақты да елеген жоқ. Батуға жақындаған күн сәулесі соңғы шуағымен аймалағандай тура бұлардың бетіне түсіп тұр еді. Аманай әжесінің жұмулы көзінен сорғалаған жасты көрді. Соншама не болып қалды деп, әлі де ештемені түсінбеген бала қайта-қайта ежіктеп сұраған соң:

— Жол осымен бітті. Үзілді... Бәрі де бітті,— деді әжесі жұмған көзін де ашпастан.— Менің де бар жеткен жерім — осы. Енді менде дәрмен жоқ, дәрмен...— Даусы да үзіліп-үзіліп, қырылдап шықты.

Әрі қарай сөзін жалғастыра алмай, ықылық атып жылағандай тық-тық жөтеліп, әрі шөл қысқан Балзния, тілі аузына сыймай бұлығып, демігіп қалды.

«Жол осымен бітті. Үзілді»—деген сөзден секем алған Аманай, «осы, әжем не деп отыр» деп әжесін айналып өтіп, алға бір-екі адым аттағанда барып түсінді. Алдындағы сұмдық жайды көргенде бұл да әлдекім төбесінен оқыс ұрғандай мелшиіп тұрып қалды. Бұлардың тоқтаған жері шұбыртпа жолдың тура күрт бұрылар тұсы, жар мүйісі екен. Тар соқпақтың осы тұсы опырыла құлапты. Шамасы жиырма-отыз қадам жер тіп-тік жар. Жол жоқ. Ар жағында тағы да ирелендеген соқпақтың сілемі көрінеді. Екі ортасы үңірейген шыңырау күз. Жар жағасы жып-жылмағай. Төменде, сонау терең құздың табанында ыдысынан асып төгілетін судай қайнап, шымырлап ағып жатқан өзен. Қасынан қарасаң өткел бермей аласұрып, буырқанған көк сулы тау өзенінің гүрілдеген, сарылдаған айбынды үні күз басындағы адамның құлағына бірқалыпты жай-барақат сарынмен талып естіледі. Төмен қараған Аманайдың басы айналып, көзі қарауытып кетті. Буын-буыны босап, тәлтіректеп, құздан құлай жаздаған ол біреу етегінен тартқандай зорға бұрылып, әжесінің қасына әрең жетті.

— Әже, әже, енді не істедік?— деп, кемсеңдеп, әжесін қалай құшақтап, қасына қалай отыра кеткенін де өзі білмеді...

«Иә, басқа жол жоқ па?»— Бар:— екі жол бар. Бірі бағанағы жолмен кері қайтып, Жылысайға түсу. Ирелендеген сай ішімен тың адам үш-төрт күнде жетер еді. Ал, шаршаған, қажыған жандар бұл жолмен кемі төрт-бес күн митындауы мүмкін. Төрт-бес күн де ештеме емес-ау, кешегі қоян еті аздап талғажау болды демесе, үш-төрт күннен бері ашөзекке түсе бастаған кемпір мен бала

енді ұзақ жолға шыдар ма? Екінші жол — баяғыда Атымтайлар өткен төте жол. Қиындығы көп, қауіпті жол. Шың бауырын жанамалап, қалың қарлы жотамен өтетін жер. Бұл жолмен, бір түнде өтіп, елге жетуге болады. Тек өте білу керек. Аманай балалығымен, жастығымен өтер-ау бірдеме етіп, ал соңғы күндері әбден арса-арсасы шығып, болдырып, қарттықтың да, тамақтың да зардабынан бұрлығып, өлуге тақаған, жіліншік майы баяғыда-ақ таусылған қара кемік кемпір өте алар ма?» Осыны ойлағанда Балзияның ең соңғы үміті мына отырған жолдай үзіліп, қас қағымда мәңгіріп қалды.

Бір кезде не қуанғаны, не қорыққаны белгісіз Аманайдың жан даусы шықты:

— Әже, ана қарашы, әже, айырплан, айырплан. Әжесінің нығынан әлсіз жұлмалап, қолын шошайтып көгілдір аспанды көрсетті. Бұл жолғы самолет ана жолы тәңір түні көрінген самолеттердей емес еді. Артында шұбатылған ақ жолы бірдей болғанмен, түс, тұлғасы да, биікке самғап ұшуы да бөлек. Аппақ жоталары күнге шағылысқан алып көгершіндей тұмсығын аспан күмбезіне қадап, түпсіз ғарыштын тұла бойын шымырлатқандай баяу жылжып, көк жүзіне баяу сүңгіп барады.

Ақшаңқан самолетке шаршаған, қызарған, кіртиген көзімен кілбие қараған Балзия бір сәт жымиған сияқтанды да, лезде түсі өзгеріп, кейіген пішінге түсті. Әлдекіммен сөйлескендей аузы жыбырлады:

— Гүлбарша, Гүлбарша амансың ба? Тағы да ұзақ сапарға аттандың ба? Жолың болсын, бар, бар! Шаруаң оңғарылсын. Аман оралуына тілектеспін. Аман-сау қайт! Сен үлкен адамсың. Сені бәрі біледі. Бүкіл ғалам біледі. Мен де білемін. Сен мені білмейсің. Екеуіміздің арамыз жер мен көктей. Иә, иә, қазір сен аспандағы адамсың. Сені бәрі көреді. Сен бүкіл ғаламның тағдырын ойлайтын, бар адамзат перзентінің тағдырына ара түсер үлкен аналардың бірісің. Мен... мен жалғыз баланы да ажалдан арашалап қалуға дәрменсіз мүсәпірмін. Ешкімге керегім жоқ. Мыжырайған жаман кемпірмін. Иә, иә, Гүлбарша, қазір екеуіміздің арамыз жер мен көктей...

Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр етіп, әлдекіммен сөйлесіп, күңкілдескен әжеге бір, әжесі көзін алмай қараған айырпланға бір жалтақ-жалтақ қарағыштаған Аманай: «Әжем тағы да сандырақтап отыр, тағы да тер қысып сырқаттанып қалған екен, деп зәре-құты қалмады.

Мына биіктегі салқын таудың қылдырықтай жолында өлеусіреп, қалтырап отырған әжені, қалай ғана төмен сүйреп түсірерсің? Әжесі айтқандай бұл арада жиі алмасып тұратын нәсерлі жауын, қарлы жауын жауып кетсе не болмақ. Белі үзілген шұбыртпа жолдың қырында, аштан-аш, суыққа тонып, мәңгі қалмақ па?»

Аманай бұрын ел ішінде өлген адамдар жайында естігенде, адам баласы, Томар-Омар атасы айтқандай, қалай туса, солай өледі, оның белгілі бір сызығы болады, соған жеткенде құлап, жар жастанады деп қана түсінетін. Сөйтсе, адам баласы өз сызығынан бұрын, аурудан, не төтеден келген бір қиыншылықтан, су, тау апатынан, аштықтан да мезгілсіз өледі екен. Оны осы жолы байқаған сияқты. Дәл түсінбесе де іштей сезеді. Кешегі әжесінің ауру алапатымен алысып, өлейін деп жатқан жерінен шай ішіп, өзі айтқандай, жан шақырғанынан-ақ, адам баласының өліммен күресуіне болатынын да түсінген сияқты.

«Ал, мына жерде әже түсініксіз бірдемелерді неге қайта-қайта қайталап сандырақтай бастады? Әлде, мына жолдың үзілген жері — әженің соңғы сызығы ма?»

Балзия тап бұл жолы сандырақтаған жоқ. Бұдан бір-екі жыл бұрын Томар-Омар екеуі оқыған газеттегі сөздер есіне түскен. Газет бетінде үлкен сурет бар. Ана аспанда ұшқан ақ кемедей алып лайнер, онда, жерде тұр. Оның қасында қолына гүл шоғын ұстаған мосқал әйел мен оны қоршаған бір топ адамдар бар. Алғаш қарағанда мосқал әйелді Балзия, әрине, таныған жоқ. Сурет астындағы жазуды оқығанда, тұла бойы шымырлап қоя берген. Өз көзіне өзі сенбегендей қайта-қайта іштей қайталап, әбден көзі жеткен соң барып Томар-Омарға дауыстап оқып берген: «Торытаева Гүлбарша Аманбекқызын бір топ жолдастары мен балалары алыс сапарға шығарып салып тұр». Шал мен Балзия газетті бірінің қолынан бірі алып, кезекпе-кезек қайта-қайта қарайды. Бұдан елу жыл бұрын қыз кезінде көрген Гүлбаршаның газеттегі суретін көру — өзін тірідей көруден де қызық сияқты. Енді Гүлбарша Торытаеваға арналған мақаланы оқығанда, екеуі де мүлдем естері шыға қайран қалысқан. Мақалада әуелі Гүлбаршаның қысқаша өмір-тарихы жазылыпты да, одан соң оның қоғамдық қызметтері баяндалған екен. Ұзақ, көркем жазылған мақаланың ұзын-ырғасы мынау: Бұл күнде ұлын ұяға, қызын княға қондырған, жұбайымен елу жыл бақытты өмір кешкен, ардақты ана Гүлбарша Аманбекқы-

зы, халық қалаулысы, кезінде талай аналардың дәрігері болған, атақты гинеколог, қазірде медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ССР ғылым Академиясының мүше-корреспонденті. Бір кезде белгілі академик Соколовскийдің ұстаздығымен «Дерменнің дәрілік қасиеті» деген еңбек жазып, ғылыми атақ алған Торытаева енді өзі неше жыл бойы талай аспиранттарға жетекшілік етуші ардақты ұстаз. Сонымен бірге ол — үлкен қоғам қайраткері. Дүние жүзілік балаларды қорғау комитеттің кезекті мәжілісіне Хиросима қаласына жүргелі тұрған беті.

Мақала оқылып біткенше аузы ашылып, еміне тыңдаған Томар-Омар таңдайын жиі қағып, басын шайқаумен болған. Газеттегі мақаланың жалпы нобайын түсінгенмен, көп сөздерін ұқпай, Балзиядан сол арада ежіктеп сұраған.

— Сонда, бәтір-ау, бұл тіпті үлкен адам болды ғой. Доктыр деген не? Мүше көріспен дегенің де керемет шығар-ау?!— деп, мақаладағы өзі түсінбеген терминдердің бәрін білгісі келіп ынтыққан.

Бұдан елу жыл бұрын Гүлбаршамен бірге техникумда орысша-қазақша үздік оқыған Балзия молақ шал қойған сұрақтарға намысқа тырмысып, бірсыдырғы дұрыс жауап беріп, түсіндіргенмен түгелдей талдап беруге өресі жетпей, өзінен-өзі қорланған. Ерте кезде, оқып жүрген кездерінде, доктор, профессор деген сөздерді естігенмен, ондай атақты адамдарды тірідей көрген емес-ті. Ондай атакқа бір кезде өзіміз де ие боламыз деп дәмеленбек түгілі, олай ойлаудың өзіне, не айтуға ұялатын.

Баяғыда, терең білімі болмаса да болашаққа сенімі зор, зерделі Атымтайдың: «...Мүмкін, алғашқы ғалым да сен боларсың. Несі бар. Жаңа заманның тізгіні біздің қолда» дегеніне іштей күліп еді-ау. Сол жылы, тау асқан жолы, соңғы бір түнде қыруар малмен елге қайта оралған Ораз, Қаназ атты екі жылқышының өмірі туралы да газет бетінен «Жылқышы ұрпағы» деген мақаланы оқып, бір кездегі байдың жалшылары, қалыңға берер малы жоқ, ағайынды екі кедей жігіттің, кеңес үкіметінің тұсында атақты жылқышылар атанып, тұрмысы шалқып, одан өрбіген үрім-бұтағы түгелдей ауыл шаруашылығының белгілі мамандары, ел құрметіне бөленген қадірлі ұрпақ екенін білгенде де аса селт ете қойған жоқ еді. Өзімен бірге оқып, бірге өскен Гүлбаршаның мынадай дәрежеге жеткенін оқығанда, Атымтай айтқан жаңа за-

манның күдіретіне шын иланып, әбден көзі жеткендей болған-ды.

Газеттегі орысша кнінген, жасы шау тартса да шашын ортасынан бұрынғысынша бөліп тараған, жалаңбас, бойы әлі де онша шөкпеген, сұңғақ, бетінің де әрі кете қоймаған, жүзі жылы, тұрысына, келбетіне қарағанда көңілі көтеріңкі Гүлбаршаға ұзақ тесіле қарап, мақала сөздеріне де ауық-ауық көз жүгіртіп, қайталап оқыған Балзияның көңіліндегі әрі қуаныш, әрі қызғаныш нышанын жүзінен аңғарған Томар-Омар тура ойынан шыққан:

— Балзия, сен ғой, ендігі еліңнің бір сүйікті қыздарының, былайша айтқанда, қадірлі қарты болып отырар ең-ау!

Былай да көңілі босап отырған Балзия молақ шалдың кекесінсіз шын айтылған кексіз сөзіне не дерін білмей, мырс етіп күлген. Оның осы сәттегі бар ішкі толғанысын, орны толмас өкінішін, өткіншідей өте шыққан елу жылдық соңғы ғұмырының қасіретін айналасын қу талдың бұтақтарындай қисық-қисық терең әжім көмкерген сілеусін көзінің жаси қалғанын-ақ аңғарған еді Томар-Омар.

«Мені қойшы, біздің кейінгі талай жастардың обалына қалғанымызды қайтерсің. Талай саңлақтар шығатын еді ғой!»— дегісі келген Балзия сөзін жұтып қойған.

Сол бір кезде Балзия әлгі газетті жүз рет қарап, жүз рет оқыған шығар. Тіпті мақала сөздерін жолма-жол жаттап алған. Газеттің беті сарғайғанша тоймай оқып, қызыға, қызғана оқып, кейін абдыраға салып қойып еді.

Содан бері Гүлбарша да Атымтай секілді түсінен шықпайды. Және ылғи әлгі ақ самолеттің ішінде қол бұлғап кетіп бара жатады. Сөйлесейін десе ол әлденені айтып, алыстан бас шайқайды. Аспандағы оның даусы бұған жеткенмен, мұның даусы оған жетпейтін сияқты. Ол естілмейді дейтін сияқты. Расында, қайдан естілсін жердегі адамның даусы аспандағы адамға!

Міне, қазірде Аманай көрсеткен аспанда самғаған күмістей самолетке ұзақ қараған Балзияға оның ішінде Гүлбарша кетіп бара жатқандай болды. Онымен ұзақ сөйлескені де сондықтан еді:— Гүлбарша, Гүлбарша, сен менің үнімді естімейсің-ау, қайдан естисің? Екеуміздің арамыз қазір жер мен көктей. Аман бол, Гүлбарша. Бұл екеуміздің соңғы қоштасуымыз болар...»

Іңір қараңғылығында тау іші мүлдем суытып кетті. Құз басындағы жақпар тастардан кәдімгідей ызғар есіп,

ыскайқ тарта берді. Ауа райы ілезде құбылды. Әлде қайдан жөнкілген қар аралас жаңбыр бұлты қалың қара барқыт шымылдықтай төмен салбырап, Қылкөпірдің үстімен көшіп жатыр. Бұлт аралас дымқыл тұман нісі келеді мұрынға.

Балзния орнынан көтерілейін деп еді, буын-буыны салдырап тұра алмады. Әбден титығына жетіп, құлаған жері осы шығар. Егер қия жол тап осы арада үзілмесе, әлі де біраз жерге ілбуге жарар еді-ау. Енді қарыс қадам аттау мүмкін емес. Әлі құрып бүкіл денесі дел-сал ұйып, басы зырқ-зырқ етіп, шыр айналып, әлде бір қараңғы тұңғыққа шым-шымдап батып бара жатқан сияқты.

Бұған дейін өлім халіндегі өзінің ұзақ, ауыр жолға қалай шыдап, қалай сүйретіліп жеткен себебін Балзния жақсы біледі. Әйел затының өлер шағында, екі сәтте ажалды тоқтата тұруға шамасы жетеді екен. Толғағы ауыр болып, неше күн, неше түн қиналып, тырнақтарының көбесіне дейін көгеріп, көзі тұнып түк көрмей, өлім халінде жатқан ана байғұс, бар ақтық күшін салып, қашан нәрестенің үні естілгенше тамағына тірелген өлімге төтеп берсе керек. Шыр етіп перзент даусы шыққанда бар қуатынан, соңғы талшығынан айырылып, соған дейін ала алмаған ажалға да енді мойынсұнып, үзіліп кетеді екен. Екінші сәт қарт адам ажал аузында жатқанда, алыстан жетер баласы, не ет жақын қадірлі туысы хабар салғанда, ол қашан келгенше бар күшін, ақтық демін сарқып аз күнге шыдайды екен. Күткен адамы қашан келген сәтте, оның да ендігі жерде ажалға қарсы тұрар әл-қуаты мүлдем бітіп, мәңгі көз жұмады екен. Екі сәтті де қазақ «күту» дейді. Соңғы бой жасау да осыған ұқсас ақтық тірлік.

Аманайын елге жеткіземін, қайтсем де шыдаймын деген жансебіл Балзнияның соңғы дәрмені Қылкөпірдің үзілген жерін көргенде бітіп еді. Осыған дейін қан жүгірген алпыс екі тамыры осы жерде быт-шыт үзіліп кеткендей, басы зеңіп, көзі қарауытып, екі құлағы тарс бітеліп, шыңылдап қоя берген. Өлімнің жеткенін анық сезген. Енді, өзінің топшылауынша, бір-екі сағаттық ғұмырында, Аманайды аман сақтау. Оның жолы біреу-ақ: Азулы шыңын айналып өтер қарлы жондағы ауыр да болса, төте жолды ұқтырып кету. Өлім алдындағы шөл қысқан Балзния, таңдайы кеберсіп, тілі байлана бастағанын аңғарып, немересіне соңғы ақылын айтқан болды. «Менің саған, енді, масылдықтан басқа пайдам жоқ. Мені тастап, әлгі жолмен қайта орал. Шынды бетке алып

күн батысқа қарай тау өрлеп жүре берсең, елді табасын. Енді кет бұл арадан. Әйтпесе, екеуміз де осы жол айрығында қаламыз. Сен тірі жет. Бар, бар, құлыным. Аман бол! Қайтейін...» Бұдан кейін де әжесі көп сөздер айтты. Аманай зейін қойып тыңдағанмен, тағы да сандырақтап жатыр деп ойлады. Әжесі, қашан тілі байланғанша, сыбырлап сөйлей берді. Мүлдем түсініксіз бірдемелерді айтып жатыр. Ара-тұра көп қайталайтыны: «Шын... сусымалы малта тас... қарлы жон... мұзарт...» Бұл сөздер көп айтқандықтан ба Аманайдың жадында қалды. Бірақ мұның бәрін сыркат әженің сандырағы деп ұққан.

Аманай әже бауырында суықтан қалшылдап, дірілдеп жатып, ақыры бір уыс болып бүрісіп, бұйығып ұйықтап кетті. Суықтан дірдектеп, ұшып кетердей жаурап, селкілдеген Балзияның әлден уақытта тынысы тарылып, маңдайынан суық тер шыға бастаған. Үстіндегі шапанын, камзолын әрең шешіп. Аманайдың үстіне әлсіз қолымен жапқан ол, немересінен зорға жылысып, жол бойымен еңбектеп, сидиған арық қолдары жер тірей алмай, қайта-қайта етпеттей құлап, мұрнымен жер иіскеп, ақыры, ит жанды адам жер бауырлай жылжып, сүйретіле-сүйретіле, жар жағасына, жолдың үзілген тұсына жеткен. Жардың құлама жеріне ілігіп, басын төмен салбыратып ұзақ жатты. Осы жатысы — дімкәстігінен, қарттығынан қанаты қайрылып, жел өтінде сирек жүні жұлмалана үрпиіп, басын көтере алмай көзі жасаурап, жартастың жықпылынан зорға шығып, жандарменде жар шетіне жетіп, төменде тулаған теңіз шуылына — теңіз әніне соңғы рет құлақ түріп, соңғы рет өзі бұрын үстінде тербетін теңіз жалына құлайын деп жатқан үсті-басы кір шағалаға ұқсайды. Өстіп жатып, кімге айтып, кімге шағынғаны беймәлім, іштей күбірлеп, ұзақ сөйлеп, ұзақ арыздасты: «Кешір, кешіре гөр! Соңғы жолға Аманайымды жеткізе алмадым. Менің қылкөпірім де, соңғы сызығым да осы шығар. Мені осалдық жасады деме. Бұйтпесем болмайды. Мені қарайлап, Аманайымның кетер түрі жоқ. Аш бала енді бірер күн аялдаса шыдай алмайды. Аштықтан бұрлығып өледі. Бұдан әрі менің қарға адым сүйретілер мұршам жоқ. Менің көзім жоғалса, күдер үзіп, Аманайым да бұл арадан тезірек кетер. Елді табар. Кешір, кешіре гөр! Кастың суы, қанды су мені құшағыңа ала гөр! Сүйегімді жеткізе гөр. Ит-құсқа жем қылмай жеткізе гөр. Барым осы, кешір!» Тілі байланған Балзияның үзік-үзік соққан жүрегімен сөйлеген ақтық сөзін ешкім естіген жоқ, өзі де естіген жоқ. Төменде,

соқыр тұманның астында шулаған Қастың суы да естіген жоқ. Сыбырласаң күңгірлей жөнелетін, айқайласаң жаңғырығыңды ала қашатын түнгі саққұлақ тау да ештеме естімеді. Жел өтінде шулаған қалың тоғайлар да өзімен өзі болып ештеме естімеді. Алыс, жақындағы ел де ештеме естімеді. Аманайдың да құлағы ештемені шалмады.

Түн ортасында сіркіреп жауған жауын арты киыршық қарға айналған. Оның арты қылымықтаған жеңіл, майда қарға ауысты. Тау ішінде, биік құзда, жауа еритін, ғұмыры аз, бір күндік қар. Бетін шапанмен тұмшалап алған Аманай таң ата тық-тық жөтеліп жатып, өзінен оянып кетті. Жыртық етігінен аяғы мұздағандікі ме, бір аунаса қия жаркабақтан шыңырауға құлайтын күз шетінде жатқаны есіне түсіп кетті ме, шошып оянды. Ояна сала әжесін іздеді, жан-жағын қарманып, жанұшырып іздеді.

— Әже! Әже! Қайдасың? Қайдасың?

Айнала дүние аппак.

Қыламықтап жауған қар жол үстін, жақпар тастарды ақ ұлпамен опалап тастапты. Аманай әжесін таба алмады. Жан-жағына жалтақтап, елегізіп тұрып, жолдың үзілер жеріндегі қарайғанға көзі түсті. Орнынан атып тұрып күз жиегіне жетіп еді, қар әлі қалың баса қоймаған адам орнындай жер қара қошқыл тартып жатыр екен. Бұл — кәрі қанатын жазып қалықтауға дәрменсіз дімкас шағаладай етпеттей сүйретіліп, жер бауырлай жылжып, жаңа ғана Қыстың қанды суына құздан қалбаң ойнап құлаған Балзияның орны еді.

— Әже, әжетай, әже-е, қайдасың? Қайдасың, әже, әже-ай!— деп кемсендеген баланың қарлыға шыққан аянышты зарлы үні мен үзік-үзік өксігін тұманды тау іші тұншыға қайталап, сай-сала сыбырлап, алысқа әкетіп жатты.

* * *

Арада екі-үш күн өткен соң Аманайды таң қараңғысында шекарашылар тауып алды. Тау етегіндегі батпақты жылғада, ақ тұманның ішінде сызда жатқан адамның иісін сезіп, қарғы бауынан тартқан иесін сүйрете-мүйрете жеткен овчарка әшейінде шекара бұзушыны көрсе, келе бас салып ала түсетін үйреншікті әдетіне баспай, әлжуаз баланы аяғандай қасында тұрып жер тырмалап, қыңсылай берген. Бет-аузы салтақ-сұлтақ, өрім-өрім киімінде батпақтан сау-тамтық жоқ, ұсқынсыз баланы

көтеріп, жылы жерге әкеліп, аузын ашып сусын жұтқызып, қашан, қайдан келгенін, аты-жөнін сұрағанмен, өлім халіндегі баланы жиі булығып, әлсіз жөтелгеннен басқа, жауап беруге шамасы келмеген.

Шекарашылар оны қолма-қол ауруханаға тапсырған. Екі өкпесінен де суық тиген, аштықтан беті күлтілдеп, басы ісе бастаған Аманайды застава ауруханасында дәрігерлер төрт ай бойы бар пейілдерін салып, ыждағатпен емдеп, ақыры қатарға қосқан еді.

Қазір үсті-басы мұнтаздай, топ-толық, әп-әдемі Аманай қаракөлеңкеде іңірде, екі кереуетті еңселі бөлмеде жападан-жалғыз терезеден тысқа қарап тұр. Әйнектерінде бір сызат, бармақтың басындай бір шаң жоқ мөлдір, биік терезеден ақ басты Жоңғар-Алатауының бір жақ мүйісі мен сонау етекте, көз ұшындағы қарлы, кең ойпатта бір-біріне іргелес жатқан ауыл, селолардың самаладай жайнаған оттары көрінеді.

— Оу, Аманай, неғып қараңғыда шам жақпай тұрсың?— деп, шекарашылар киімін киген жігіт сырттан самбырлап сөйлей кірді де сырт еткізіп жарықты қосты. Бұл — күзде Аманайды тауып алған үш шекарашының бірі. Содан бері ауруханада жатқан Аманайға қолы босаса-ақ барып, көп-көп әңгіме айтып, кейін ол сауыққанда тысқа шығарып, қыдыртып, туған ағасындай боп кеткен, мінезі ашық, ақжарқын Сайлау деген сержант. Үстіндегі жасыл пагонды ақ тонын шешіп тастап, босағадағы дағарадай қоңыр шифоньердің қос есігін сықырлата ашты.— Қалалардың түндегі оттарын қызықтап тұрмысың? Ертең бәрін көресің. Қәне, жолға жиналамыз. Әскери тәртіп бойынша жиырма минутта жиналуымыз керек. Жарты сағаттан соң машина келеді. Мынау менің чемоданым, мынау сенің чемоданың. Қәне, қайсымыз бұрын жиналады екенбіз. Бір, екі, үш!

Терезе алдындағы Аманай былқ етпеді. Әшейінде қарсы алдынан жүгіре шығатын бала, бұл жолы мойнын да бұрған жоқ. «Мұнысы несі әлде менің әскери тәртіпті айтып қалжыңдағанымға өкпелеп тұр ма?»— деп, Аманайдың ту сыртынан баяу басып жақындап, оның жүзіне қараған Сайлау не дерін білмей, сасып қалды. Ұзын кірпіктерінен мөлтілдеп жас тамған бала да өзінің осалдығынан қысылғандай, ерні дірілдеп, кемсендеп:

— Анау, менің айым ба?!— деді.

Түк түсінбей, шыңылтыр аязды көгілдір аспанда тікесінен жаңа туған қылдырықтай күміс айға қараған Сайлау да мән, мағынасыз:

— Иә, сенің айың, сенің айың!— дегеннен басқа ештеме айта алмады. «Неге сенің айың?— деп сұраудың да реті бар еді, бірақ көзіне жас толған көңілі жарым баланың ыңғайына көшіп, айтқанына көнгеннен абзалы жоқ екенін ұққан Сайлау, бұл арада артық сөзді қоздырмауды жөн көрді.

Үш айдай қасында болып, туысындай бауыр басып кеткен Сайлау Аманайдың бала мінезіне қанық. Бір әңгіменің басы басталса-ақ, қашанда бар ықылысымен тыңдайтын бала, әр нәрсені қашан түбегейлі түсінгенше ежіктеп сұрап, анығына жеткенше қоймайды. Әр нәрсені білуге құмар. Әлі мектеп жүзін көрмеген бала, не сұраса да, Сайлау бәрін айтып, түсіндіруге жалықпайды. Кейде қайсыбір сұрақтардан жалтарып, тұспалдай салатыны да бар. Алғашқы кезде әжесін көп сұрайтын Аманайға:

— Әжең табылады, іздеп жатырмыз, табамыз,— деп көңілін аулайтын. Кейін күдерін үзе бастаған бала:

— Әжем жардан құлады ғой. Тасқа тиіп өлді ғой,— деп, өз-өзінен қамығып, мұнайғанда:

— Жоқ, тасқа тиіп өлмейді, өзен суының ағыны оны қағып алып кетеді,— деп жұбатқан:

— Қайда алып кетеді?

— Енді... төмен қарай, тау етегіне қарай әкетеді де...

— Тоқтамай ма, аға бере ме?

— Иә, аға береді. Бір өзеннен екінші өзенге, ең үлкен өзен Ілеге дейін тоқтаусыз аға береді.

— Сосын қайда барады?

— Сосын... сосын, енді ол... ол Балқашқа құяды.

— Балқаш деген не?

— О-о, Балқаш деген үлкен көл. Бір шетімен екінші шетіне дейін көз жеткісіз кең дария. Оны теңіз десе де болады.

— Әжем одан қайтып шықпай ма?

— Қайтып шықпайды... Жо-жок, қалай десем екен. Қайтып шықпайды дегенде, ол енді, үлкен ғой. Сол дарияның бетінде қалқып, жүзе береді, жүзе береді. Адамдар қашан тауып алғанша жүзе береді...

Бұл жолы Аманайдың жаңа туған айды «менің айым ба?» дегеніне түсіне алмай қалды. Бірінші естуі.

Анада, тау ішінде түнделетіп, ай жарығымен жүретін Аманай өлара тұсында әжесінен сұраған:

— Әже, ай қазір қайда кетті. Артымызда қалып қойды ма? Енді болмай ма?

— Неге болмайды, болады. Елге жеткен соң, тағы басқа ай, жаңа ай туады.

— Басқа ай? Бөтен ай?

— Жо-оқ, бөтен емес. Ол сенің айың. Елге жетсең, сенің айың туады, құлыным, айың туады оныңнан,— деп, әжесі сөз соңын жұмбақтай салған.

Аманайдың есіне түскен сол әжесі айтқан жаңа ай еді.

«Не айтып тұр?»— деп іштей ғана күбірлеп, кейін бұрылған Сайлау көңілі жарым баланы әлденеден ренжітіп алғанына өкініп, енді немен жуып-шаярын білмей әлек. Елге жүрер алдында қалай көңілдендірудің шарасын іздеп, Аманайдың жазғы, қысқы киімдерін, оған шекарашылар сыйлаған футбол добы, шаңғы, ойыншық мылтық сияқты заттарды мұқият орап, жинап жүріп, аузы сөзден құрғамады.

Бір-біріне байланысы болсын, болмасын, әйтеуір тоқтаусыз сөйлей берді.

— Аманай, мені майордың өзі босатты. Сен қашан үйренісіп кеткенше, сенің қасыңда он күндей болатын болдым. Ар жағында біздің ауыл да алыс емес. Мүмкін, бір-екі күнге барып та келерміз. Оған да лұқсат алдым... Айтпақшы... сенің атаңның ауылы да сол арадан қашық емес. Жеңіл машинамен сырғытып, бәрін аралаймыз. Атымтай атаңды айтамын. Ол кісілерге қойылған ескерткішті көрсе-ең, қандай тамаша-а! Сен баратын мектеп-интернат сол ауданға қарайды... Көп ұзамай өзін айтқан Қылкөпірдің құлаған жері жөнделіп, қайтадан жол салынбақшы. Атаң мен Әлима тәтең де сол жолмен келетін болар... Сен екеуміз, енді, бауырмыз ғой. Айтпақшы...

Бағанадан тоқтаусыз сөйлеген Сайлау басын көтеріп, Аманайдың қасына келіп, оның жүзіне көзі түскенде тағы да аңырып тұрып қалды.

Аманай тұңғыш рет Сайлаудың сөзіне құлақ салып тыңдаған жоқ еді. Бұл кезде, оның есіне алыстан көрінген ақбасты Алатаудың сынығындай болып, Балқаш көлінің үстінде қалқып жүзіп жүрген ақ шашты әжесі түсті ме, әлде Сәукеленің ар жағында қалған Әмина тәтесі мен Томар-Омар атасы түсті ме, не болмаса сонау самаладай жайнаған құпия оттардың ішінде басталар жаңа, жұмбақ тіршілігіне жүрексіне ме, әйтеуір жаңа туған қылдырықтай нәзік айына қарап үнсіз жылап тұрды...

АҚ ҚАСҚЫРЛАР ҚАМАҒАН ҚЫЗЫЛ КЕРУЕН¹

1921 жылғы көктем. Аспанынан карала-торала бұлт арылмайтын желді, мазасыз Москва көктемі.

Казан вокзалы. Бір кездерде көз тартарлық көп ою, ойымшының бояуынан, сыры өше бастаған, тоғыз жолдың торабындағы шуы мол көне вокзал. Қокыр-соқыр перронда қолдарында шартпаған түйіншек, қампаған чемодан көтерген, қолтықтарына жалтыраған самауыр, грамофоны үңірейген патефон қысқан, неше түрлі сапар бұйымдарын ұстаған, киімдері де, ұсқындары да әр түрлі, өңдері жүдеу, құжынаған аш-арық жұрт. Солардың ортасында бірінің үстіне бірін сатылай мінгестірген биік жәшіктердің төбесіне шығып алған киімі жұпыны, түрі жадау, москал солдат пен тағы бір топтың ортасында сүліктей арғымақтар жеккен фээтонның үстіндегі сұлу киінген чиновник — эсер ерекше көрінеді. Екеуі де халық алдында үгіт таратып, сөйлеп тұр. Жактарында тыным жоқ. Кейде, қолдарын сермеп, бір-бірімен жарысқандай, құшырлана өрекіп, есіріп сөйлеген «шешендердің» жүзі кезекпе-кезек, жақыннан да алыстан да алмаса көрінеді. Сөздері бірде естіліп, бірде естілмейді. Бірақ, сөз нобайлары жұртқа белгілі. Осы арада күн сайын даурыға айтылып жатқан жаттанды сөздер, қызу айтыстар.

Солдат: — Жас совет үкіметіне жан-жақтан қауіп төндірген жау жеңілді. Антанта айтағындағы Колчак, Юденич, Деникин, Врангель ойнатқан соғыс найзағайынан аспанымыз тазарды. Енді көгімізді басқа қара түнек ауыр бұлт басып келеді...

¹ Деректі уақиғаларға сүйеніп жазылған драмалық повесть

Эсер (жар салғандай, қуанышты айғайлап):— Советтік Россия енді бұл бұлттан айыға алмайды. Бұған қару да, үгіт-насихат та жүрмейді. Бұл — тілсіз жау. Большевиктерге жеткен апат. Аштық апаты. Москва, Петроград тағы жұмысшылар, Поволжье бойындағы шаруалар бір үзім нансыз қалды. Ауруханаларда сүзек, іш ауруымен жатқандар сыймайды, көшеде қайыршылар!

Еліміздің астықты аудандарында продотрядтар аштық жай таған жерлерге азық-түлік дайындауда.

Елден жинаған азбыншы астық поездармен Сібір, Қазақстаннан¹ келеді. Қап арқалаған бүкіл Россияның ол жұмырына жүк болар ма?..

Алыстан жолаушылар поезы былқ-сылқ ырғалып, бос вагондары салдырлап келе жатыр. Тұрбасынан қарала түтін будақтаған паровоз сигналы сөйлеп тұрғандардың шаңқылдаған дауыстарын басып кетті. Түтіннен шыға алмай қарманып жанталасқандай далақтаған екі адамның сұлабасы ғана көрінеді, дауыстары естілмейді. Оларды ыждаһатпен тыңдап, кейде қосыла айғайлап даурығып, қарсыласқандар мен құптағандардың қалың нөпірі, енді, поезд жаққа жалт бұрылып, тоқтар-тоқтамаста вагон есіктеріне қарай лап қойды. Бірін-бірі итеріп, сығылысып, қайсыбірі сыналай қымтырылып, алға ұмтылып қимелеп вагонға тезірек, бұрынырақ кіруге тырмысып, таласатармасып өлерменденген көпшіліктің айғайлаған, бақырған, бірін-бірі ұрсып балағаттаған дауыстары: Перрон үсті азан-қазан, у-шу.

Жұрттың дені поездға кіріп, сан-сапалақ саябырсығанда әбден болдырып, шаршаса да фозетоннан түспеген эсердің соңғы қарлыққан, қылғынған жіңішке даусы естіліп тұрды:

— Орталық қалалардан, Поволжье, Башкириядан аштар Сібірге, Солтүстік Қазақстан жеріне лек-легімен көшіп, ауып жатыр. Көбі жол бойында аштан өліп, қырылып жатыр.

Сарт-сұрт өтіп, қалың орманды қақ жарып, қара айғырын анда-санда арқыратып зымыраған поезд саставы....

Вагон іші. Улаған-шулаған жолаушылар сөрелерде иық тіресе сығылысып, ығы-жығы болып отырған көк

¹ Ескі документтерде кездесетін қырғыз-қайсақ жері дегенді ауыз-екі сөзде «Қазақстан» деп алуға да болатындығы заңдастырылған.

түтін вагон ішіне қара көлеңке кеш түсе бастаған. Әр жерде топ-топ тамақ ішіп, қаужандасқан адамдардың ішінде таза солдат киімін киген, жасы жиырма екі, жиырма үштегі, орта бойлы, денесі шымыр, қараторы қазақ вещь-мешогын тізесіне қойып, тамақ жеп отыр. Бұл — Жақай Тойшиев. Оның алдында, төңірегінде отырғандар — өздері де, киімдері де бір жосын, ұсқынсыз жандар. Бәрі де, сөренің ортасындағы еңгезердей, бетінің тыртығы бар, сығырая, тесіле қараған көзі адамның өңменінен өтердей суық, өңі сұсты адамның қасы мен қабағына қарайтын сияқты. Бұл — жұпыны киінген, бұрынғы ақтың офицері Ежов. Ежовтан басқасы кружкамен арақ ішіп отыр, біреулері түрегеп тұр.

Тойшиев тамағын жеп болып қапшығының аузын жаба бастағанда барып аңғарды: маңайындағылардың бәрі, өздері бірденені малжандай отырып, көздерін орталарында ақ қарғадай боп көрінген жалғыз солдат Жақайдан айырмай, ішіп-жеп барады. Жақай сәл аңырып калып еді, осы сәтті аңдығандай әлде бір ұры қол қапқа түсіп, консервіні алды. Көз қиығымен көріп қалған Жақай білезігінен бас салып, «ұят емес пе мұның» дегендей оның бетіне қарап еді, анау «несіне таңырқайсың, несіне таңырқайсың, соншама аспаннан түсіп пе едің» дегендей ыржиып күлді.

Үстіңгі сөреде көзін алмай бақылап жатқан алты-жеті жасар кішкентай арық қыз қолын созып қыңқылдайды:

— Мама, консерві, мама!

Жақай әлгі ұры қолды мытып жіберіп, консервіні жұлып алды да, биік сөреде қысқа шашы дудырап жатқан қызға күлімсірей ұсынып, «ала ғой» деген жылы ишарат білдірді. Қыздың қуанышты әрі таңырқаған сәби үні сыңғыр етті:

— Рақмет, дяденька!

Жақай орнынан тұра бергенде ұсқынсыздың біреуі оның артында жатқан қоржынын жып еткізіп алып, көлденең сөренің бұрышында жылап, бүрісіп отырған баланың қолына ұстата салғанда, иығынан итеріп, «кет, екінші вагонға қаш» деп сыбырлай зекіген.

Қоржынды құшақтап алған бала, алғашқыдай көзі бақшаң етіп, дым түсінбей, «қамқоршының» суық, ұры көзінен үркіп, тұра қашты. Адамдардың ара-арасымен сыналай кимелеп, зытып барады.

Қайтадан отыра берген Жақай орнын сипалай беріп, көзі шарасынан шыға, әлде бір асылын жоғалтқан адам-

дай, жан-жағына жалтақтап, анадайдан көзіне бала түскенде, «тоқта!»— деп айғайлай ұмтылып еді, жанағы қоржын ұрлап берген жігіт қолын сөре жақтауына тірей қойды. Қыл мойнынан килігіп қалған Жақай, жігіттің қолынан бас салғанда, тыртық бет, орнынан да қозғалмай, бұйыққан қалпы, зекіді:

— Жібер!..

Жақай вагон үстіне шықты. Гуілдеген өткір желге шалқыған паравоз тұрбасының будақ-будақ қарақожа-лақ қою түтіні үстіне лап қойып, көміп жібергенде, шайқатылып барып тұрып қалды. Шұбатылған шуда түтін арасынан ирелендей теңселген ұзын составтың ең соңғы вагонына қарай көзімен барлап тұр. Вагондардың үсті сыңсыған адам — дем шығатын тұрбаларды айнала қоршап, бір-біріне иін тіресе, ұйлыға бұйығып, қысылып-қымтырылып жатыр. Келесі вагонның жиегіне зорға іліккен бала, поезд астына құлап кете жаздап, тырмысып барып үстіне шықты да, тағы да алға қарай жүгіре жөнелді. Жолаушылардың қайсыбірінің бетін бүркеген шапанының өңірінен ғана сығалағаннан басқа, қайсыбірінің созылған аяғын бауырына жинап алғаннан басқа, жүгірген балада шаруалары жоқ. Жел өтінде бүрісіп, бір-бірінің қойнына, екі бұтының арасына тығылып, бұйығып жатыр.

Поезд зымырап келеді.

Солдат бір вагоннан екінші вагонға еркін қарғып өтті.

Батқан күннің соңғы қызыл күлгін жарығында поезд бар тұлғасымен түгел көрініп, алыста зымырап барады. Үстінде жүгіріп, бірін-бірі қуған екеу алыстан бұлдырайды: Жақай мен бала.

Поезд зымырап келеді.

Ең соңғы вагонға жеткен бала, әлдекімнің аяғына сүрініп, етпетінен құлады. Қолындағы қоржын ұшып кетіп, вагонның дәл жиегіне барып түсті. Міне-міне енді жерге түскелі тұр.

Жақай анадайдан айғай салды:

— Қоржын, қоржын! Сумка!..

Бала орнынан тұра сала қоржынға жетті. Қоржынды алып алдына қарағанда, алакөлеңкеде поезд астынан жыланша шұбатылып, ирелендей шығып жатқан қос теміржолды көргенде, басы айналып, теңселіп кетті. Өзін зорға ұстап қалған бала, артына, жел өтіне қарсы бұ-

рылғанда — жақындап қалған шинелді Жақайды көріп, жылап жіберді. Бауырына қысқан қоржынды лақтырайын деп бір қолына ауыстырғанда, Жақай балаға жетпей, шыбын-шіркей айғайлап, тұрып қалды. Жақайдың қазіргі түрі баладан да аянышты, сөзі баладан да жалынышты еді:

— Мен саған тимеймін, лақтырма қоржынды. Онда тамақ жоқ. Мен саған нан беремін, консерві беремін. Лақтырма қоржынды!..

Бала да шыбын-шіркей болып, көзі жасаурап тұр:

— Дяденька, ұрмашы мені, ұрмашы!

— Жоқ, ұрмаймын, тимеймін! Мен саған консерві, нан берем!

Алға, Жақайдан да әрі, алысырақ қарап, көзі шарасынан шыға үрейленген бала жан-даусымен айғайлап:

— Дяденька, жат, жат,— деп өзі жата кетті.

Артына қараған Жақай етпеттей құлады. Қара түнек. Паровоз үні тұншыға күңгірлейді: Туннель іші. Поезд зымырап келеді.

Туннельден шыққан поезд жүйткіп келеді. Жақай орнынан тұрып, қоржынды бауырына басып, көзі жыпылықтап қорыққан балаға жақындай береді, жақындай береді...

Шағын вокзал. Вокзал маңдайшасында орыс, араб әріптерімен жазылған жазулар: «Сиб. жел. д. Станция Петропавловск».

Вагондардан түсіп жатқан адамдар, қарсы алғандар, жолаушылар құж-құж қайнайды. Солардың арасынан жәшікшелер көтеріп, мықшындаған Ежовтың адамдарын НКВД формасындағы қазақ, орыс милиционерлері тексеріп тұр; Орыс милиционері жәшік ішінен алған нәрсенің орауын ашып, аударып-төңкеріп, қолымен салмақтап қарайды: Столға қоятын дөңгелек сағат. Ежов қағаз ұсынып:

— Губторгсоюзға әкелген товар,— деп, сыпайы мінезбен түсіндірді. Беті күлгенмен көзі күлмейді. «Сендер не түсінуші едіңдер» деген сыңай.

Милиционер сағаттағы жазуды шала-пұла ежелеп, әрі таңырқап, әрі сезіктеніп, нақты түсінбей басын шайқады.

— Немісше ме, ағылшынша ма?— деп, қиқаң еткізіп иығын көтерді.— Түсініксіз... Тексеру керек.

— Дұрыс түсініп тұрсыз. Шетелдік бұйым: товар алмасу...— Ежов ызалы жымиды.

Екінші жақтан гимнастеркасының жағасында полковник ромбигі бар, орта жастағы, қабағы түксиген, түсі суық, айбарлы Кудрявцев келіп, өзіне әскери тағзыммен честь берген милиция қызметкерлеріне:

— Жіберіңдер! Менің соңымнан еріңдер!— деп, ширақ басып алға оза берді. Екі милиционер жолаушы сауда қызметкерлеріне «жүре беріңдер» деген белгі жасап — қолдарын сілтеп, Кудрявцевтің соңынан жүгіре ілесіп, кете барды.

Вокзалдың екінші жағында жасырын тұрған бірнеше жайдақ арбалар, бір фэотон. Фэотон қасындағы жұпыны киінген ескілеу қара пальтолы, мыжырайған шляпалы адам Ежовтың алдынан шығып, қол алысты:

— Келуіңізбен, штабс капитан мырза!

Ежов жақтырмай қабағын түйді:— Жолдас Ежов.

Белгісіз адам:— Ғафу етіңіз, жолдас... Ежов.

Қасында қоржын ұрлаған бала Миша Телегин. Жакай көксалпақ көше бойында кездескен біреулерден әлденені сұрап, басын изеп кетіп барады.

Ауыр жәшіктерді тиеген арбалар мен фэотонды көзіме шығарып салып, Ежов жалғыз өзі кері бұрылды.

Жакай мен Миша екі этажды ағаш үйдің алдына келіп, есік үстінде жазылған көп жарнамалардан өздеріне керегін іздеп оқып тұр. Екеуінің де көзі: «Управление Петрококшестроя» деген жарнамаға түсті. Бұлар екінші этажда сықырлаған тақтай басқышпен көтеріліп келеді. Алыстан әлдекімнің жиналыста сөйлеген даусы көтерілген сайын саңқылдап, күшейе түсті.

Этаждағы құрылыс басқармасының коридоры. Сыры өшкен тактайлы еденінде отырып темекі тартып, алыстан сөз тыңдаған, есікке үймелеген адамнан көз сүрінеді.

Кең бөлме. Сығылысып отырған құрылысшылар. Әр ұлттың өкілдері. Стол басында Томчук сөйлеп тұр:

— Шетелдік газеттерде жас социализм құрылысының жаулары даурығып күнде шулайды: «Россияны қазір екі президент билеп тұр деп жар салуда: «бірі — Ленин, екіншісі — Аштық!».

Коридорда Жақай. Жақайдың құлағында Томчуктың саңқылдаған үні. Жұрттың арасымен сыналай кіріп, сығалай қараған Жақай өз көзіне өзі сенбегендей тақырқап, басындағы фуражкесін шешіп алып, екі езуіне жетер жетпес сұйықтау мұрты бар, қара галстук таққан, қасы киылған, шүңірек көздеу, жасы отыздарға тақаған Томчукқа қарап тұр. Әлдене айғайлап ұмтылғысы келеді. Бірақ жан-жағынан қысқан адамдар ішке жібермейді. Жақайдың күлімдей, қуана қараған көзі Томчукта. Томчуктың сөзі естілмейді. Томчуктың аузы ғана жыбырлайды. Жақай ойда.

Жақайдың ойы шар тарапқа кетіп, көзіне әуелі көгілдір аспан, аспанның жауған ақша қар, қарға бөккен орман, қаз-қатар екпе ағаштардың ортасындағы қарлы аллея түседі.

Горки. Январь. Желсіз тымық қыста қар жапалақтап жауып тұр. Айнала тым-тырыс. Алыстан екі этажды биік үй көрінеді. Дача. Алдында шинельді солдат-курсант жүр: Жақай. Солдатқа қарай екі адам келе жатыр: Томчук, Жуков.

Есік алдында тұрып күткен Жақай анадайдан бұларға честь берді.

Томчук:— Біз Владимир Ильичтің шақыруымен.

Жақай:— Пропускыларыңыз?

Келгендер пропускаларын ұсынды...

...Ұлпа қар басқан, тап-таза, тұзу аллея. Екі жағы қарағай, қайың аралас қалың тоғай. Үсті-басына, қас, сақал-мұртына дейін ұлпа қар қонған Ленин қолын қалтасына салған, биік ағаштардың ұшар басына жиі қарап келе жатыр...

Бір қарағайдың бұтағынан гу етіп қар саулайды. Құйрық жүні ұлпілдеген, бауыры құла, аркасы жирен тиын екен қарғып жүрген. Тал-тал мұрты жыбырлаған

тийн, әлдене дәметкендей, мөлдіреген көзін Лениннен алмай қарап отыр. Ленин де сәл басын қисайтып, мейірбан жүзбен қарап тұр.

(Бұл кезде 1921 жылы, 1-22 январьда В. И. Ленин демалыста болатын.)

Қасына жүгіріп Жақай келді. Алыстан сөйлескен бірекі сөзден соң Ленин ширақ басып, сырттан келгендерге жақындай берді. Жақай үш-төрт адым кейіндеп қалды...

— Саламатсыз ба, Владимир Ильич!— деп, Жуков пен Томчук жарыса амандасты.

Жуков қол алысып:— Владимир Ильич, мен Ақмола губерниясының делегациясы атынан келдім.

Ленин Жуковқа:

— Сіздің аты-жөніңізбен сырттай қанықпын. Прокопий Калинович Жуков — Көкшетау уездік атқару комитетінің председателі — Солай емес пе?

Жуков (таңырқап):— Солай, Владимир Ильич!

Томчук:

— Мен Томчук Иван Антонович, өзіңіздің шақыртуыңызбен...

Петрокок құрылыс мекемесі. Ойда тұрған Жақай ығы-жығы адамдардың арасынан тағы да сығалап қарап көзі Томчукке тірелді.

— Иә, сол! Иван... Иван... Антонович. Иван Антонович!— деп қуана қайталады.

Иван Антонович Томчук сөйлеп тұр:

— Жолдастар, Петрокок құрылысына жергілікті адамдардан басқа еліміздің түкпір-түкпірінен жұмысшылар, инженерлер, мамандар келіп жатыр. Сіздер де сондай адамдардың бір тобысыздар. Біз сіздерді қуана қарсы алып отырмыз. Аянбай еңбек етсендер, революция жеңісін қорғаумен бірге, өздеріңізді де, алыста қалған семьяларыңызды да қамтамасыз етуге мүмкіндік бар. Бірақ, алдын ала естеріңізге салудың артықшылығы болмас: Петрокок құрылысы — бүгінгі таңда еліміздегі аса маңызды құрылыс. Петропавл — Көкшетау темір жолын салу, ең алдымен, Владимир Ильич Лениннің инициативасы.

Горкидегі екі тәжілі дачаның екінші қабатындағы кең зал. Іште Ленин, Томчук, Жуков.

Ленин өзінің қарсы алдында отырған Жуковқа бар

ыждаһатымен құлақ сала отырып, мойнын сәл соза түсіп, сұрақ қойды:

— Россияның аштыққа ұшыраған облыстарына Сибирь аудандары мен Солтүстік Қазақстанның қанша азық-түлік беруге мүмкіндігі бар? Соны айтыңызшы.

Жуков сәл ойланып алып, бір жұтынып:

— Біз алдын ала есептедік. Дәл айту қиын. Жобамен 20-25 миллион пұттан астық, миллионға жуық ірі қара және ұсақ мал, — деп жауап берді.

Ленин басын көтеріп алып, ойлы күлімсіреп, іле Томчукке бұрылып, қалың жұрттың алдында мінберде тұрып сөйлегендей саңқылдаған ашық даусымен, кідіріссіз сөйлей жөнелді:

— Өте жақсы, өте жақсы! Иван Антонович, міне естіп отырсыз, Сібір аудандары мен Солтүстік Қазақстаннан ғана соншама азық-түлік дайындалса, бұл, сөз жоқ, үлкен жеңіс: қолға тиген әр пұт дән аштық апатынан адамдарды ғана құтқарып қалмайды, сонымен бірге, күйзелген губерниялардың шаруашылығы мен тарыққан жеңіл, ауыр өнеркәсіп жүйесін де сақтап қалады. Ал, осыншама азық-түлікті сіздер қандай жолмен, қандай көлікпен жеткізбекшісіздер? — деп, тағы да Жуковқа сәл басын қисайта қарады.

— Дала жолдарымен, көбінесе жолсыз жерлермен, Владимир Ильич. Көліктің ең қолайлы түрі — түйе керуенімен, ара-арасында тарантас, бричка, таратайка, ходак, екі аяқты арбалармен...

— Бүкіл Азия мен Европа мәдениеті бір кезде, осы керуен жолдармен жүріп, алмасып тұрған. Сіздің жерлесіңіз Жанкелдинің интернационалдық отряды үш мың шақырым жолды түйе керуенімен өтіп революцияға зор көмегін тигізді. Әрине, сол даладағы есілген құм үстімен түйелерден басқа көлік жүк артып өте алмаған да болар еді. Ал, қазіргі жағдайларда керуеннің жүрісі шабандау емес пе, жолдас Жуков?

— Солайы солай ғой, Владимир Ильич. Бірақ, басқа амал жоқ. Өзім де айтуға оқталып, көмейіме тіреліп отыр еді, — деп Жуков әлденеден қысылғандай күмілжіп, бөгеле беріп еді, Ленин оны ашық сөзге шақырып, жөпелете сөйледі:

— Сіз қысылмаңыз, көңіліңізде дүдәмал, күдікті ой болса, бүкпесіз ашып айтыңыз. Бояма, жылтырақ сөздер, құрғақ уәде, жалған ақпар — міне, іске кедергі келтіретін зиянды, қауіпті дүниелер. Барымыз бен жоғымызды жасырмай, басынан ашып алсақ, кейін батыл

сөйлесуімізге жеңіл болады. Құлағым сізде, Прокопий Калинович!

— Жол өте алыс, Владимир Ильич. Ұлан-байтақ қазақ даласындағы Ақмола губерниясының шеткі облыстары Петропавлдан мың шақырымдай қашықтықта. Бұл екі орта көлікке де, адамға да жайсыз. Оның үстіне тап жаулары да — бай, кулактар, ақ гвардияшылар қалдығы шамасы келсе, талап жеуге әзір. Және мал да, астықта, негізінен байлар мен кулактардың қолында. Подрезверсткадан ең кертартпа элементтер — осы кулактар мен байлар болды.

— Әрине, олар ешуақытта құшағын ашып қарсы алмайды. Олардан ала білу керек, ала білу... Иә, айта беріңіз...

— Содан соң, азық-түлік өнімдерін жинап алу қиындығы өз алдына да, бұл өнімдерді төгіп-шашпай, шығындарға ұшыратпай Қазақстаннан тасып әкетудің қиындығы өз алдына бір бөлек мәселе...

— Міне, міне, сондықтан да Петрокок теміржолын салу — қазіргі кезде уақыт күттірмейтін тығыз шаруалардың бірі. Өйткені бұл жол бүгінгі күні де, болашақта да аса маңызды азық-түлік торабы болмақ. Иә, а-аса маңызды әрі екпінді азық-түлік торабы. — Владимир Ильичтің өзі де екпіндете сөйледі. — Тағы да қайталап айтамын — сіздердің алдарыңызда кулактармен аяусыз күрес тұр, аяусыз! Бұл күресте Петроград, Иваново-Вознесенский жұмысшылары үлкен жәрдем етпек. Сіздерге ең табанды, шыныққан жұмысшылардан бірнеше отряд жібермекшіміз.

Жуков отырған орнынан ұшып кетердей қопандап, қуанып, көзі жайнап қоя берді:

— Бұл тамаша көмек, Владимир Ильич!

— Бірақ, сіздер сырттан келетін көмекке сеніп, жайбарақат отырып қалмаңыздар. Бұл іске жер жағдайына, ел жағдайына қанық адамдардың көбірек тартып, тәрбиелеңіздер. Негізгі көмек, болашақтағы күш — жергілікті адамдардың инициативіне, социализм құрылысына деген қалың бұқараның ниетіне байланысты болмақ.

Томчук кабинеті.

Түн. Іште Томчук, Жуков, Жақай, милиция начальнигі Угар Жәнібеков, Миша Телегин. Столда ондық шам. Миша ұзын скамейкада қалғып отыр. Жуков қабырғаға ілулі шағын картаның алдында. Қолында қысқа таяқша:

— Жолдас Жақай Тойшнев, сіз Петрокок құрылысына дер кезінде келіп отырсыз. Сізге біз Петрокок құрылысының бас инженері Томчук, округтік милицияның начальнигі Жәнібеков, уездік атқару комитетінің және округтік предналог комитетінің уақытша комиссары ретінде, мен, Ақмола ревкомы атынан революция солдаты сізге қауіпті тапсырма, сондықтан да жауапты тапсырма жүктегелі отырмыз.

Жақай орнынан атып тұрып:

— Күп болады, мен дайын!— деп әскери рәсіммен сымдай тартыла қалып еді.

— Отыра беріңіз,— деп ұйқылы-ояу маужыраған балаға Жуков дүдәмалдана көз тастады. Отырғандардың да Жуковпен бірге сезіктенгенін түсініп, Жақай Мишаға қарап:

— Сенімді бала... Жұмысшының баласы...— деп қысқа ғана түсіндірген соң барып, Прокопий Калинович сөзін жалғады:— Бізге Петрокок темір жолын тез салу қандай үлкен міндет болса, осы жолға азық-түлікті тез жеткізіп, орталыққа, жұмысшы қалаларға еш кедергісіз жөнелтіп тұру да бірдей міндет.

— Түсінемін, Прокопий Калинович,— деді Жақай.

Жуков енді қартаны таяқшасымен көрсетіп сөйледі:

— Ақмола губерниясының бірсыпыра болыстарында Петроградтан келген жұмысшы-коммунистердің көмегімен азық-түлік жөнелту ойдағыдай жүріп жатыр деуге болады. Ал, Есіл бойындағы мына болыстарда, кейін түгел жазып аласыз, үлкен қиындық, қиындық қана емес, қауіп бар: екі рет азық-түлік отряды жіберілді. Екеуі де жоқ. Олар барған он төрт болыстан бір түйір азық-түлік түспей отыр.

Жуков сөйлей бастағанда-ақ мінезі ұр да жық Угар Жәнібеков отырған орнында қозғалақтай, шыдамсызданып, бірде тұрып, бірде отырып, бірде бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүріп кеткен. Жуковтың «он төрт болыстан бір түйір азық-түлік түспей отыр» деген сөзді қабағын түйіп қана, баяу айтқанына шыдамай, столды ұрып айғай салды. (Миша селк етіп, көзін ашып алды):

— Ұшты-күйлі жоқ. Із-түзсіз. Салық жинаған қағаздары, документтері келген. Ал, керуен жоқ. Олар қан-ншама азық-түлікті қайда апарып жасыра алады? Қайда апарып жасыра алады? Қайда өткізбек?! Жоқ, мүмкін емес. Олардың ішінде өткерілген, ысылған, тексерілген сенімді коммунистер бар, мүмкін емес! Табамыз! Таппай қоймаймыз!

Жәнібеков күйіп-пісіп, бөлменің бұрышына қарай кеткенде:

— Сол жерге сізді азық-түлік инспекторы етіп жібер-мекшіміз,— деп Жуков тағы да салмақпен сөзін жалға-ды. Әскери тәртіпке әбден жаттығып қалған Жақай тағы да атып тұрып:

— Күп болады! Басқа агенттерден кім бар?— деп қысқа ғана сұрақ қойды.

Жуков Томчукке негін көтеріп, ендігісін сіз айтыңыз, сіз түсіндіріңіз деген ишарат білдіріп еді, құрылыс бас-тығы да Прокопий Калиновичтің салқынқанды баяу үні-мен, баппен, асықпай түсіндіре бастады:

— Біз орталықтан үш жүзге жуық автомашина кү-тіп отырмыз. Солар келгенше теміржол құрылысында дистанция начальнигі болып істей тұрасыз. Сол арадан, яғни 7 учасюктегі қазақтардан продотрядқа адамдар тандайсыз. Қазақтардан!

Жәнібеков тағы да төтеден долдана кірісіп кетті:

— Үйткені ол жақтың дені қазақтар. Станица казак-тары да қазақшаға судай. Қазақ байлары мен станица кулактарының ым-жымы бір. Олар — революция жаула-ры. Өңкей баскесерлер!

Жуков сөз аяғын қысқа тәмамдады:

— Иә, кейін арнайы инструкция аласыз...

Шамамен 10—15 шақырымға созылған темір жол құ-рылысы. Петропавлдан Көкшетауға қарай шұбатылған, жана токылып жатқан алашадай түп-түзу жолдың өн бойы шашылған дүние, әр түрлі заттар, құрылыс мате-риалдары. Әуелі шпал төселген плацдармдар, содан соң беті тегістелген дайындалған құм, балшық аралас жал-жал үйінділер, одан әрі топырақ үйілген үзік-үзік тө-бешіктер, қазылған ұралар, жол құрылысының екі жа-ғында, әр жерде, қостар, шатырлар, кей тұста жұмыс-шыларға ас дайындайтын асхана-вагондар, көшпелі жатақхана-вагондар. Жайылған кірлер, айқыш-ұйқыш шашылған шпалдар, тақта-тақта үйілген шпалдар, ат-арбалар... Қайнаған еңбек: жол бойы жұмыс істеп, қар-баласып жатқан жүздеген адамдар.

Әр жерде будақтаған түтін көгілдір аспанға жайы-лып, батып бара жатқан қызыл күннің бетін перделейді.

Құрылыс жолының ең алдыңғы шебі. Бұл арадағы айырмашылық шатырлар орнына әр жерде отау тіккен киіз үйлер. Бұл арада да еңбек ырғағы: шақ-шақ еткен

темірлер, гүрс-гүрс соғылған қайла, лом дыбыстары. Жер қазып, балшық лақтырған адамдардың үні. Сыңар донғалақты қол арбамен үйілген балшық үстіне тактай бойымен бір шығып, бір түскен жұмысшылар.

Осы ырғақтың ішінде ерекше дыбыс естіледі: бағанаға ілінген сынық рельсті шыңылдата ұрған балға дыбысы. Бұл — жұмыстың аяқталғанын білдіретін, немесе мезгілді тамаққа шақырған хабаршы белгі...

Күн батып барады. Күн алауында нықтарына күрек, қайла, шоттарын салған жұмысшылар, ат-арбасын, түйе, өгіз көліктерін жетектеген адамдар көрінеді.

Жұпыны киіз үй. Үй сыртында доғарылған ат, арба, бір-екі қой байлаулы. Бұл арада да шашылған шпалдар, отын, зембілдер. Киіз үйдің алдындағы жер ошақ маңында ас пісіріп күйбендеген 19-20-лардағы қазақ қызы — Әмина. Дабырласып жұмысшылар келеді: Ноян, Жасаған. Киіз үйдің іргесінде басын бүркеніп алып бір уыс боп бүрісіп, Шәлтік қорылдап ұйықтап жатқан. 40-45 шамасындағы балуан денелі еңгезердей Ноян оны жағасынан тік көтеріп алды:

— О, ұятсыз неме! Тағы да қара басқан екен, тағы да!

Ұйқылы-ояу Шәлтік қылғына шырылдап:

— Жібер, жібер,— деп бұлқынып, Ноян жағасын босатқанда, сылқ етіп құлады.— Құрдас екенмін деп, басынба олай! Ауруға да болмай ма?— Шәлтік мінгірлей жүріп, күпісімен басын тұмшалай бүркеніп, қайтадан қисайды. Ноян ызалана күліп:

— Көрдік, көрдік, ауруың асқынған екен, сілекейің шұбырып қорылдап тұрып жатырсың,— деп, қолына күрек, балға ұстап шпалдың сынығынан жасалған жылтыр төс темірдің алдына жайғасты.

— Мен өзі солай ауырамын!— деп, Шәлтік басына бүркенген күпісінің астынан мінгірлейді:— Жаңа ғана бір тамаша түс көріп жатыр едім. Оны да көпсінді-ау. Тіпті жібі түзу түс көруден қалдық қой...

— Шорту-морту! Саған дауа жоқ екен,— деп Ноян қолын бір-ақ сілтеп, күрегін шақылдата ұрып, шындай бастады.

Жасы алпыстардан асқан қауға сақалды қарт Жасаған үй сыртындағы көгалға жазған жайнамазда тұрып:

— Әй, Шәлтік, ұятың жоқ-ау, ұятың, сайраған тіл...—

деп, құбылаға қараған қалпы намазға кірісті.— Хұл-хуа алла, хұл-ху алла!..

Үйден табак алып шыққан Әмина да Шәлтікке тыжырына қарап:

— Бүкіл ел боп жабылып, күні-түні тынымсыз жұмыс істеп жатқанда, ұйықтауға келіп пе едіңіз?— деп жерошаққа қарай өтіп бара жатып, күңк етіп еді, Шәлтік бұдан ары шыдай алмай, орнынан атып тұрды. Тұмшалап орап алған күпіден басын қылтитып тура ін аузындағы суырша шаңқылдап қоя берді:

— Сендер келсендер, соқа бастарың. Ал, мен, ат-арбаммен келдім. Мына шойын жолдың құрылысы, көрерсіңдер, енді екі-үш жылсыз бітпейді, әлі күнге дейін Қызылжардың түбінде көртышқан құсап жерді бұрқыратып қаза береміз, қаза береміз...

Екі жағына бірдей «алла акпар, алла акпар» деп жайнамаз үстінде сәлем еткен Жасаған намазын ұмытып, сөйлеп қоя берді:

— И-э, тыныштықпен қаза берсең, ұлы той ғой. Қалшақтың қалдықтары бай-құлактармен қосылып, тағы да ордалы жыландарша жиналып, соғыс ашуға әзірленіп жатыр дейді. Негізгі көздейтіндері осы құрылыс, біз көрінеміз...

Ноян ұнатпай, қабағын шытынып, шындап отырған күрегін жерге ашулана лақтырып жіберді:

— Оны кім айтып жүр? Қайдағыны қайдан шығарасындар осы?!

Жасаған намазын «аяқтап», бетін сипап:

— Ана орыс жұмысшылары айтады,— деп, жайбаракат қана жайнамазын жинап жатыр.— Мен ойдан шығарды деймісін, бәтір-ау?!

Шәлтік басын күпіден қылтита шығарып алып, тағы да суыр құсап шаңқылдай, өзеурей жөнелді:

— Олар біледі, біледі. Бәсе бүгінгідей жүрегім өрекіп, ұйқым қашып еді, Әмина, әй, Әмина, шырағым, атты сыртқа тұсап жіберіп пе едін? Осы ашық-жарықта елге жеткенім жөн шығар. Шынында осы құрылыс менің колым емес!

Қазандық маңында күйбеңдеген Әмина, қолындағы ожауын білемдеп:

— Ұялмайсыз, ә! Еркек басыңызбен бас сауғалағыңыз келеді, ә?— деп, Шәлтікті күстаналап, ожауын қазандағы бүлкілдеген сорпаға сүңгітті.

— Әй, сен қыздан-ақ көретін болдым ғой! Онда тұрған не ұят бар! Саған ұят, әрине. Жақайдан ұят!— деп,

Шәлтік те жас қызды бір шағып алып, күпісін бүркеніп, қайтадан қисая кетті.

Әмина аға жұмысшыларға қарап, ұялып, ыңғайсызданып қалды.

— Ой, шорту-морту!— Ноян күрегін жерге зығырлана қадады,— Әминаш, ас дайын ба, ас? Қане, таңнан тұрамыз, ертерек жату керек.

Киіз үйдің төрінде жастыққа қисайып, домбыра шертіп жатқан Жасаған сыртқа айғай салды:

— Оу, айтқандай әлгі Жақай інішекті шақырып па едіңдер?

Басын қайта көтерген Шәлтік көптен шеше алмай жүрген жұмбақтың шешуін тапқандай қуанып, киіз үй сыртында өз-өзінен сөйлеп отыр:

— Ә-ә, таптым-таптым! Бұл Жақай бала неге әне бір қоржынын салақтатып тастамайды десем... Таптым, таптым. Оның ішінде... Бәсе, бәсе... оқ-дәрі, мылтық бар, мылтық: Ол осындай бір сұрқылтайдың боларын күн ілгері біліп жүр екен ғой!

Орнынан тұрып, киіз үйге беттеген Ноян:

— Күнде сол қоржынды ауыздарыңа бір алмасаңдар, көңілдерің көншімейді-ау! Көйлек-көншегі шығар ішіндегі, одан басқа не болушы еді?— деп киіз үйге кірді. Сөзінің сыңайына қарағанда өзі де қоржын ішіндегіні білгісі келетін сияқты.

— Иә, деген, онда жуғызбай ма?— деп орнынан жалма-жан тұрған Шәлтік, тамақтан қалып қоятындай қолын асығыс жуып, қазаннан түсіріп жатқан буы бүрқыраған тамаққа жалтақ-жұлтақ қарағыштап, жұтынып қояды.

Киіз үй іші. Сырттан, қасында Миша бар, Жақай кіріп, иығындағы қоржынын керегенің басына ілді. Сырттан құман ұстап кірген Әминаға:— Рақмет, жаңа жуынғанмын,— деп, басын изеді.

— Жақайжан, осы ана қоржынның ішінде мылтық бар ма, асыл тас бар ма?— деп Шәлтік желкесін қасыды.

— Одан да қымбат нәрсе бар,— деп Жақай жымың етіп Ноянның қасына отырды. Миша да Жасағанның қасына малдас құрып, домбыраны алып, дыңғырлатып тарта бастаған.

Ноян (Шәлтікке):— шорту-морту... (Жақайға) Жақай, іншек, ана қоржынның ішіндегіге мына Шәлтіктің

құмартқанына бірнеше күн болды. Жерік десе де сияды.

Сырттан ас алып кіріп, кебеженің үстіне қойып, жер столға дастарқан жая бастаған Әмина:— Шәлтіктің күні бойы күрсініп, пысылдап, қорылдап, ұйықтай алмай шығады!— Сықылықтап күледі.

— Әй, қарағым, қыз басыңмен тілің мен жағыңа сүйенбеші. Сенен басқалары да жетеді. Әйтеуір бәріннің тілдеріне жеңіл мен бармын. Осы бәрін де Жақай жоқта қоржындағыны білгілерің келіп емінесіндер де, Жақайдың алдында монтанси қаласындар,— деп Шәлтік те бас салып еді, басқалары үндемей қалды. Содан соң барып Шәлтік Жақайға қарап, жалынғандай даусы бәсеңсіп жыламсырай үздігіп шын қиылып сұрай бастады.

— Іншегім, не бар ішінде, айтшы, айта қойшы!

— Айтшы, жерігі басылсын!— деді Ноян өзі де білгісі келіп.

— Қане, не бар дейсіздер?— деп Жақай отырғандарға қарады. Қиіз үй ішіндегілер тегіс елендеп, «енді білетін болдық» дегендей мойындарын соза қалысты. Шынында, бәрінің де білгісі келеді екен. Бәрінің көзі қоржында. Тап осы кезде дүңкілдете басып, сырттан милиция формасындағы адам кіріп келді:

— Жахай Тойшиев?!

Жақай орнынан атып тұрып:

— Мен!— деп, белбеуін жөндеп, әскери тәртіппен сымдай тартылды.

Жүзі салқын милиционер қағаз ұсынды:

— Сізге. Ревкомнан!

Кала шетіндегі темір жол. Тұйық жол. Бір эшалон. Беті ашық жүк вагондарының үстінде сынсыған ескі тракторлар, неше түрлі көне машиналар: неппрлер, уайттар, сельдендер, горфордтар, фиаттар, ренолар, паккардтар. Жүкші жұмыскерлер машиналарды біртіндеп вагондардан түсіріп жатыр.

Эшалон қасында жол қызметкерлері, милиционерлер, әскери адамдар, ішінде Томчук. Жуков бастаған бір топ адамдар келді. Олар — Жақай, Ноян, Шәлтік, Миша, Әмина, үш орыс жұмысшысы. Екі жақ амандасып жатыр.

Үстіне былғары куртка киген бір адам Жуковтың қолын алып:

— Прокопий Қалиныч, міне,— Доннан, Северо-Кавказ автобазаларынан келген трактор, машиналардың ал-

ғашқы партиясы. Көріп тұрсыз, көпшілігі соғыс даласынан өткен трофейлік машиналар. Енді бұлар азық-түлік фронтына қызмет етпек. 170 машинаның жетпісі біздің Көкшетау уезіне бөлінген. Жарамдыларын бүгіннен бастап пайдалануыңызға болады. Бірінші кезек — сіздікі, — деп Жуковқа бір, машиналарға бір алма-кезек қарады. — Мұқият қарап алыңыздар.

Дала жолының шаңын бұрқыратып зымыраған бір фиат, төрт жүк машинасы.

Беті ашық фиаттың ішінде, иығында қашанда қоржыны бар Жақай, сарала бесқаруын асынған Нұрисләм, Шәлтік, Миша. Рульде тыртық бет Ежов. Миша машинаны қызықтап, қалай жүргізетінін бақылап, құмартып келеді. Артта отырған Жақай Ежовтан көзін алмай, қайда көргенін есіне түсіре алмай әлек.

Жуков өзінің шағын кабинетінде Жақайға қарап:

— Сіздің ең үлкен серігіңіз, ең тәжірибелі деген шофер, бұрынғы моряк Ежов... — деп, бөгеле беріп еді, поездағы киімдерін қара шұғадан тігілген теңізші костюміне ауыстырған, қазір адам танығысыз өзгерген Ежов мәдениетті адамдардың әдетімен өзін таныстырып:

— Вениамин Петрович, — деп, жымиып келіп Жақайдың қолын алды. Ежовтың бетінің тыртығына бірден көзі түскен Жақай қалай селк етіп, секем алғанын байқамай қалды.

Жуков оны аңғармай, іле милиция қызметкері Нұрисләмді таныстырды:

— Мына кісі Нұрисләм Керимов, талай бандалардың ініне су құйған, тәжірибелі милиционер. Петропавлдағы бірінші снайпер.

Тұла бойына мұздай қару асынған Нұрисләм Жуковтың сөзін еш бүкпесіз, қалжыңсыз, шын мағынасында түсініп, сәт мақтан сүйгіш мінезімен өзін таныстырған:

— Қазақша айтқанда, құралайды көзге атқан мерген!

Беті ашық фиат. Шофердің қасына шұбатылған кең қара жолға маңғаздана қарап отырған Шәлтік артына бұрылып Жақайға:

— Анау алдымыздағы екі айырық жолдың бірі Айдаболға бұрылады да, біреуі Аққанбұрлыққа қарай тіке

кетеді,— деп машина ішінде қолын шошайтып көрсетті.

Әне-міне дегенше фиат жолдың айрығына келіп те қалды. Жақай:

— Вениамин, машинаңды тоқтатшы,— деп шоферге еңкейді.

Фиат тоқтады.

Жақай машинадан түсіп, төс қалтасынан қағаз алды да:

— Нұрисләм, мына қағазды Айдабол спирт заводының басшыларына көрсетіп, екі фляга спирт алыңдар да, бізді қуып жетіндер. Шәке, сіз де түсіңіз, орын босасын. Жолды білетін шығарсың?— Нұрисләм басын изеді.— Бізді қуып жетерсін. Біз жүре берейік. Адасып қалма. Әлде, біз тоса тұрайық па?

— Жоқ, жүре беріндер. Біз қазір-ақ қуып жетеміз.

Шәлтік түсіп жатып:

— Ә, бұл жердің қара жолы біреу-ақ. Ар жағын өзім бастаймын ғой,— деп маңғаздана сөйлеп, төбе-төбелі жонға айнала көз тастады. Оңға күрт бұрылған фиаттың соңынан қара топырақ бүрк етіп көтеріліп, тымық ауада жеңіл қалықтап тұр.

Кейін жетіп тоқтаған бірінші жүк машинасының қорабына Жақай мен Шәлтік, Миша асыла берген. Кабинадан шығып, орын берген жас солдатқа Жақай: «отыра бер» деп қолын сілтеді.

Анда-санда лық еткізіп лақтырған машина қорабы. Жұқалап төселген шөптің үстіне брезент жайған қорапта Ноян, Шәлтік, Саша, Әмина. Екі милиционер жол бойына — алға қарап, қорап бұрышында отыр. Машина орнынан қозғалып жүріп кетті. Қоржынын басына жастанып, брезентке қисая берген Жақайға Шәлтік:

— Жақайжан, қоржыныңның ішіндегі темірлерін басына батады ғой, мә, мынаны жастан,— деп күпісін шеше бастады.

— Әй, осы қоржынға ынтығып біттің-ау, байғұс!— деп Ноян, өзі де құмартып, қоржынға қарады. Жақай бұлардың бала мінезіне қызықтап, әлі де ынтыға түссін дегендей үнсіз жымың етті.

Әмина да шыдай алмай Жақайдың қасына сырғып:

— Жақай аға, енді айтыңызшы, шынында не бар?— деп басқаларынан өзін батылдырақ та, жақынырақ та санап күлімсіреді: «енді жасырудың қажеті жоқ» деген де сыңай бар.

Жақай орнынан атып тұрып:

— Ал, не бар дейсіндер?— деп киіз үйдегі сұрағын қайта қойды.

Миша да етпеттей жатып, шынтағына негін қойып, қоржынға қарайды. Кузов жақтауынан ұстап, алға қараған милиционерлер ғана бұған мән бермейді. Бәрінен бұрын білгісі келіп, әрі бәрінен бұрын тапқысы келіп өзеурей кеткен Шәлтік асыға жауап береді:

— Мен білсем,— мылтық не бомба.

— Алтын не күміс,— деп Әмина да күлді.

Ноян тап басып сәуегейленбейін дегендей алыстан орағыта сөйледі:— Ау, ондай қымбат дүниелерді кім береді? Және де Жақай алтын жинап жүр дейсің бе?!

— Алтыннан да қымбат мұның ішіндегі,— деді Жақай.

Басқалары бұрынғыдан бетер ынтыға түсті.

— Апырай не болды екен?.. Қазы, қарта?— деп Шәлтік қисынсыз дүниелерді айтып, мұрнының астынан міңгірлегендей, Ноян да жобалап соға салды:

— Балғаның, шоттың, күректің басы...

— Атаңның басы!— деп Шәлтік өзі тауып жетістіргендей Ноянды мысқылдап, ая кеп күл.

Жақай:— Таппадыңдар.

Шәлтік:— Таптым, таптым...

Ноян:— Ал, тапқыш. Ертегінің тапқышы...

Шәлтік:— Мұның ішінде... дәу де болса, түк те жоқ. Вот солай!..— ыза болып, бір жамбастап құлай кетті.

Оның бұл мінезіне бұрыннан қанық болса да бәрі ду күлді.

Шәлтік қана жыламсырап:— Қарағым, айтшы, ойпырмай!..— деп үһілеп отырды да асын оқыс көтеріп алып:— Ал айтпасан, мен машинадан түсіп қалам, сонда сендерге жолды кім көрсетеді... Матай байдың ымы-жымын кім айтады? Менен басқа ол сұмның айналасы түгілі, түрі-түсін білетіндерін жоқ,— деп лезде құбыла қалды.

— Жарайды көрсетейін,— деп күлімсіреп, енді бұдан әрі созғысы келмей Жақай қоржынды аша бастады.

Бәрі қуанысып, ынтығып, Жақайдың төңірегіне үймелеп, ала қоржынға мойындарын созады.

Жақай қоржынды ашып, шашақты қызыл кәріс шәлгіге ораған телефонды шығарды.

Нояннан басқалары таңырқап:

— Бұл не?

— Не нәрсе, мынау?

— Ой, алла-ай!— деседі.

Ноян ғана білетініне масаттанып, әрі «осы ма еді, тәйірі, жасырып жүргенің» дегендей, көңілі көншімей, жай ғана:

— Е-е, бұл әлгі сөйлесетін, немене еді, Ақмолада көргенмін, солай емес пе?— деп басын көтеріп, шегіншектей барып отырды.

— Иә, Ноян аға тапты. Телефон дейді мұны деп құптады Жақай.

Ноян маңғазданып:— Мұнымен ту-ту Мәскеумен сөйлесуге болады.

— Иә деген, әйтеуір оқымаған қараңғы деп, бізді алдай берсеңдерші,— деп Шәлтік өкпелеген балаша бұртып қалтасынан шақшасын алды.

— Әй, шорту-морту! Сенің біреуге сенетін күнің болар ма екен. Жұрттың бәрін өзіндей көресің-ау!

— Сонда, ағасы, сіз мұны қайдан алып жүрсіз?— деп Әлима екі құрдастың дауын басты.

Жақай осы сұрақты күткендей лезде өзгеріп маңындағыларға масаттана қарады:

— Бұл... Бұл — Лениннің телефоны!

— Ле-нин-нің?— деп бәрі қосыла таңырқағанда, Ноян да:

— Лениннің?— деп, орнынан ұмтыла тұрып, қайтадан жақындады. Алдында менсінбеген телефонды енді қолымен сипап, ұстап көргісі келгендей құмарту бар қимылында.

Алақанына насыбай қаққан Шәлтік:— Е-ей, қарағым-ай! Өтіріктің де бір шегі болушы еді. Саған, Жақай шырағым, Ленин телефонын берді ме? Әуелі сен өзін Ленинді көрдің бе?— деп өз сұрағына өзі мәз болып, шик етіп күліп жіберді де, ешкім қостамаған соң, күрт томсырая қалды.

Миша Шәлтіктің кекесінді әрі сенімсіз сөзін шала түсініп, орнынан атып тұрып, тізерлеп, мақтанышпен сөйледі:

— Дядя Жақай — ұлы көсемнің кеңсесін, пәтерін күзеткен сақшы.

-- Е, күзетте тұрғанның бәрі Ленинді көре бере ме екен!— деп Шәлтік әлі де қиястанып еді:

— Әй, сен де бір... Пәтерін күзеткен адам көрмеуші ме еді, көзін байлап қояды деймісің?— деп Ноян қарсы шабуылдады.

Жақай Шәлтік сөзіне шамданып, Миша құсап тізерлеп отырды да, сәл ойланғандай қабағын шытынып, қызық бір уақиғаны баяндай бастады:

— Бір күні Лениннің дачасына Гляссер дейтін секретарі машинамен екі-үш үлкен бума кітаптар әкелді. Мен іште күзетте едім. Кітаптарды көтерісуге көмектесіп, Владимир Ильичтің кабинетіне кірдім. Енді кетейін деп тұрғанда...

Горкидегі Лениннің кабинеті.

Ленин сырттан әкелген қалың, жұқа мұқабалы кітаптарды аударыстырып, ішінен ең керегін іздеп жатыр.

Жақай кері бұрылып кету орнына, бұрыштан көзін алмай тесіле қарап қапты.

Бір кітапты парақтап отырып, мұны байқап қалған Ленин Жақай мен телефонға алма-кезек қарап:

— А-а кеше жана телефонды қойғанда, мына ескі аппаратты ұмытып кеткен ғой,— деп телефонды өзі еденнен жылдам көтеріп, Жақайға ұсынды.— Ана жаққа апара салсаңыз қайтеді.

Ленин орнына қайтадан отырып, кітапты парақтай бастады да, әлі кете қоймаған Жақайға басын қисайта, таңырқай қарады. Жақай жүрексініп, даусы әлсіреп, күмілжіп, зорға сөйледі:

— Владимир Ильич, мен... мен...— деп қолындағы телефонға қарап, айта алмай ыңғайсызданып бөгеле берді.

— Айтыңыз, иә, құлағым сізде, бөгелмеңіз...

— Мен, мен... бір жыл оқудан қол үзіп, Петрокок құрылысына бармақшымын, сізден сұрайтыным...— Жақай тағы да ыңғайсызданып, қолындағы телефонға қарағыштай берді.

Владимир Ильич те Жақайдың тұла бойына көз жүгірте қарап:

— Дұрыс, Жақай Тойшнев жолдас,— деп қолма-қол бір парақ қағаз алып жаза бастады. Жазып отырып сөйлейді:— Мына қағазды Кремль комендантына бересіз. Сізге бір пардан жана киім-кешек. Қалыңдығыңызға Москвадан арнайы сыйлық. Қалыңдығыңыз бар емес пе, Тойшнев жолдас? Аңада айтып едіңіз ғой...

— Бар, бар, Владимир Ильич.

Ленин орнынан тұрып, Жақайға қағаз ұсынды. Жақай қағазды бір қолымен алып:

— Рақмет, Владимир Ильич!— деп тағы да күмілжиді.— Менің сұрайын дегенім... сұрайын дегенім...— тағы да жүрексініп тұр.

Владимир Ильич Жақайға таңырқай қарайды. Жақай:

— Владимир Ильич, осы телефоныңызды көзіңіздей көріп жүрейін, маған беріңізші.

Ленин сәл тосылып, тез түсініп, күлімсіреп, жөппелете сөйлеп, рұқсат етті:

— Ала қойыңыз, алыңыз, жолдас Тойшиев!

— Рақмет, Владимир Ильич!

Ленин Жақайдың иығына қолын салып:

— Қазір елімізде азық-түлік мәселесі — бірінші мәселе. Петрокок темір жолын тез арада бітіру керек. Сол бітісімен қайтадан келіп, оқуыңызды тәмамдаңыз. Есіңізде болсын, қалыңдығыңызды ала келіңіз! Уәде! — деп қолын алды. Жақай ессіз қуанып:

— Рақмет, Владимир Ильич! Уәде! Тапсырмаңызды бұлжытпай орындап, қайта ораламын! Өмір бойы сіздің сақшыңыз боламын!

Машина кузовы.

Жақай телефонды қайтадан қоржынға сала бастады. Басқалары әлгі әңгімеден кейін естерін жия алмай отырған секілді. Бәрі де әлденені қиялдап, үнсіз қалған. Іштерінде Шәлтік қана шыдай алмай, әдеттенген дағдысымен желкесін қасып, көзін сығырайта қарап жатты да:

— Сонда... қалай өзі, Жақайжан, сені біз осында үйлендіреміз деп жүрсек, — қуақылана Әминаға қарады. Әмина қызарақтап, ыңғайсызданып қалды. — Әйелің бар екен ғой? — деді.

Әдейі бүлдіршіндей Әминаның жүрегіне дақ салғысы келгендей дөрекі сұрақ қойған Шәлтікке ыза болған Ноян оны ала көзімен атып, ұрсып тастады:

— Әй, ноқай, саған «әйелім бар» деді ме, «қалыңдығым» деген жоқ па, шорту-морту! Бүйректен сирақ шығарып, жоққа күмәнданып, сезіктенесің де отырасың-ау, шорту-морту!

— Өй, шорту болсаң өзін шорту. Қалыңдық деген ертеңгі әйел емес пе, оның несін мәймөкелейсің? Жақай өзі уәде беріпті ғой, әйелімді... иә, қалыңдығымды әкелемін деп, одан да қашан аласың ол қалыңдығыңды, қашан Мәскеуге апарасың? Соны сұрамайсың ба Жақайдан.

Өз-өзінен көзіне мөлтілдеп жас келе қалған Әмина ыңғайсызданып, онысын сездірмеуге тырысып:

— Иә, Жақай аға, қалыңдығыңыз қайда?.. — деп Жақайдан көзін тайдырып әкетіп, қоржынға қарады. Үні дірілдеп шықты.

— Е-е, кайда ол... әттең енді уәдемді орындай алмайтын болдым,— деп сөзін бөліп-бөліп, күрсініп. Жақай шыр көбелек айналып қалып жатқан төбелерге қарады. Қарады да өз-өзінен толқып сөйлеп кетті.

Одан бері қанша жылдар өтпеді. 1916 жылы бізді кара жұмысқа алды. Мен тап кететін күні Күләндамен кездестім. Бізді мұрындарынан тізген тайыншалардай қатар-қатар тұрғызып, арнасына сыймай шүпілдеп, баяу ағып жатқан Сырдарияның жағасында өгіз арбаларға отырғызайын деп жатқан. Алыстан Күләнданы көрдім. Бізге жақындай алмай қорқып тұр екен. Ешкімнен рұқсат сұрамастан жүгіре жөнелдім. Ешкімнен ұялмастан, қаймықпастан қалыңдығымды құшақтай алып, тұңғыш рет бетінен сүйіп, аймалап ұзақ тұрдым. Бізді елдің көзінен жасырған жалғыз жыңғыл еді. Көктемде гүл жарған жұпар иісті жыңғылдай Күләндамның қолаң шашынан соңғы рет иіскеп, тұла бойым үнсіз еңіреп тұрып қоштастым. Ол маған, ішіне тамақ салып, көзімдей көріп жүрерсің деп, түйе жүнінен маған арнап өзі тоқыған осы қоржынды әкеп тұр екен. Содан бері алтыншы жыл. Күләндамның көзіндей көрген осы қоржын ғана қалды қасымда. Күләндам жоқ. Жақында естідім: Есіл бойындағы бір байдың інісіне зорлап ұзатыпты. Қайда, қай жерде Есіл өзені өте ұзын. Оның қай тұсында? Мүмкін тап қасымда, жақын жерде шығар. Мүмкін, мүлдем алысқа, өмірі бір-бірімізбен кездеспейтін жат жұртқа кетті ме... Иә, енді кездесу қайда-а!

Машина кузовіндегі милиционерлердің үрйелі үні Жақай әңгімесін бұзып кетті.

— Ана қараңдар, ана қараңдар! Бұл не сұмдық?— Милиционерлер кабурына қол сала бастады. Кузовтегілер өре түрегеліп, машина кабинасының төбесіне ұмтылып, алға қарайды.

Алдағы сұмдық:

Әр жерде шашылып жатқан кірешілер көлігі: теңкиіп-теңкиіп өліп жатқан түйелер, екі аяқ арбанын қасында төрт-бес өгіз бен төңкерулі арбаларға жегілген қалпында жер қапқан арық аттардың өлімтіктері. Қаптаған құзғын.

Жақайлар күйреген шағын керуенді аралап келеді. Құзғындар алысқа ұзамай, өздерін үркіткен мына бей-

сауат жолаушылардың кетуін аңдып, аспанда шыр айналып жүр. Түйелердің маңдайынан қан сорғалаған, ашық қалған мойылдай жылтыраған қап-қара көздерінде мөлтілдеп тұнып қалған жас, еттеріне жабысқан терілері тілім-тілім жара, аузын ашып өлген өгіздердің көздері алайып кеткен. Тілін тістей құлаған аттар. Көпшілігінің көздеріне, жарылған қарындарына үймелеп құжынаған көк шыбындар. Аударылған, сынған арбалардың қасында, айнала төңірегінде шашылған бидай, тары, тағы басқа іске алғысыз азық-түлік.

Жақайлар кішкентай дөңестің екінші жақ етегінде тұр.

Әмина ішін тартып, Миша бақырып жібергендей Жақай артына жалт қарап:

— Сендерге не жоқ, кетіндер бұл арадан, машинаға барындар!— деп зекіді.

Дөңестің бауырында қалай болса солай шашыла құлаған адамдар: он шақты орыс, қазақ кірешілері, азық-түлік салығының агенттері. Біреуінің көзінен аққан қан ұйып қалған. Біреуінің маңдайында қанға бөккен қыпқызыл бесжұлдыз — қылыштың ұшымен тілгілеген жауыздық белгісі. Қан-жоса адамдардың арасында қатар құлап жатқан тыр жалаңаш екі адамның қарны жарылған: біреуінің ішінде үйілген бидай, біреуінің ішіне тары толтырылған. Быж-быж еткен көк шыбын.

— Алла, алла!— деп бетін басып алдымен Шәлтік отыра кетті.

Жақай Шәлтіктің еркекке жат қылығын ұнатпай алая бір қарады да:

— Нұрислам, ана киімшең жатқандарының қалталарында документтері болса, алыңдар!— деп шоферлерге иек қақты:— Күрек әкеліндер, қас қараймай тұрып жерлейік.

Аспанда шыр айналған құзғындар. Өлімтіктен кете алмай құж-құж кайнап жүр.

Жақай қазылған көрдің қасында ойда отыр. Қолында күрек. Маңдайы тершіген. Күн батып барады. Жақай өзімен-өзі күбірлеп сөйлеседі:

«Бұлар басқа кірешілер. Сонда Пахомовтар отряды, Жайлауовтар қайда болды екен? Олар да осылай бір жерде қырылып жатыр ма?»

Жақайдың көз алдына Жуков елестеді.

Көрдің екінші жақ басындағы Жуков Жақайдың сұрағына жауап бергендей сөйлеп тұр:

— Тағы да қайталаймын. Пахомов отряды ұшты-күйлі жоқ. Міне, неше ай болды,— еш жерде ізі жоқ. Жақай Тойшиев, есіңізде болсын: таяуда Ревтрибуналдың көшпелі сессиялы Черкасск округінде болған 59 продналог жұмысын караған. Жалған документ, пара, қызмет бабын заңнан тыс пайдалану, асыра сілтеушілік сияқты қылмыстары үшін үш қызметкерді ату жазасына кесіпті. Бірақ сіздерді де, Пахомов, Жайлауов отрядын да ондай қателіктерге ұрынады деп ойламаймын. Әйтсе де, естеріңізден бір минут шығармаңыздар, сақтық керек, тактика қажет, дүниеге қызығып, алданбаңыздар, арандатуға да түсіп қалмаңыздар.

Тоғайлы, таулы жер. Күн көтерілген кез. Жел жоқ, тымық. Қазақ станицасының шеті. Қалақтары айналмай қалқайып тұрған биік жел диірмен. . Осындай жел диірмендер станица сыртында әр тұста қалқаяды. Жел диірменге қарай жан-жақтан ағылған, маңайдағы қазақ ауылдарынан, жерошақтарынан түтін будақтаған киіз үйлерден шыққан транспанкалар, қазақы арбалар, салт аттылар, жаяулар.

Станица казактарының үлгісімен сұрып бөренелерден қнып салынған биік дарбазалы зәулім үй. Сарайы, қоспа үйлері — бәр-бәрі — байлықтың көзі, қара орманы. Сыртта пар ат жеккен пәуеске. Маңында әлденені күтіп, үнсіз тұрған адамдар.

Аула іші.

Аула ішіндегі тақтай сәкіде екі адам сөйлесіп отыр. Бірі — қазақша сәнді киінген Матай бай да, екіншісі үй иесі — ақ зонттан тігілген омырауы ашық, қисық жаға¹ көйлегінің сыртынан қазақ-орыс шапанын желбегей жамылған Христюбов. Бұйралау дудыраған шашына, көзінің жанарына қарағанда ұйқыдан жаңа оянғаны көрініп тұр. Сөйлеген сайын кою қауға сақалы дірілдеп, омырауынан бұрқырап көрінген кеуде жүнін өші бардай ызалана қасып қояды. Көзінен зымияндық пен көл-

¹ Қисық жаға — косовородка

гірлік бірдей байқалар Матаймен тістене, зығырлана сөйлер Христюлюбовтың жас шамалары 45-50-лерде. Анадай жерде биік, ескі шезлонгта тізесін түбіт шәлімен бүркенген түсі зәрлі, бет-аузын түгел бурыл түк, ақ сақал басқан, шүңірек көзінің жанары тереңнен жылтыраған сұсты шал мүлгіп отыр. Ол Христюлюбовтың әкесі — үлкен Христюлюбов. Үстіндегі киімдері түгелдей дерлік патша офицерінің киімі. Тәкаппар шал екеуіне мойын бұрып, не басын көтеріп, қарамайды... Алыста мүлгіп отырып, менсінбеген адамның сыңайымен мұрнының астынан ғана мінгірлеп біреер сұрақ қойды:

— Қанша адам екенін білемісің?— деді сөзге араласып. Матай сұрақтың өзіне қойылғанын түсініп:

— Итім білсін. Әйтеуір Көкөзектің бойында машиналары жатыр дейді ғой,— деп тәкаппар шалға бұл да көңілсіз ғана жауап берді.

— Машина!? Қарулары бар ма екен?— деп мұның менмендігін үнінен аңғарса да, үлкен Христюлюбов бұйыққан қалпы басын көтермеді.

— Бұлар қарусыз жүруші ме еді. Және осы жолы беттері тым жаман дейді. Тегі бірдеменің иsін сезген болулары керек.

Қос анары дірілдеген, екі беті алмадай жас келіншек сәкі алдындағы столға сүт құйған кринка, бір сүйретпе самогон, тағамдар салған подносты әкеп қойды да, бұратыла басып қайтадан кетті.

— Сонда қанша қылыш, қанша мылтық?

Ақыл қосу орнына, бұларды сынағандай өлмелі шалдың қайта-қайта мінгірлеп, сұрақ қойып тақымдағаны Матайға ұнамай, ызалы жауап берді:

— Итім білсін. Әйтеуір пулеметтері бар деседі. Осы жолы бәрімізді де қыратын шығар.

Кренкеден күрешкеге сүтті құя беріп, тыжырынып, шашып жіберді де, самогон құйып тартып алған кулак Христюлюбов тістеніп:

— Осы сенің итіңнен басқа, астыртын жөн-жоба білетін бір дені сау адамың бар ма?— деп ащы қиярды күрт-күрт шайнады.

Матай да тістеніп, көзі шатынап, Христюлюбовке төне түсті:

— Дені сау-у!.. Дені саулардың бәрі ит боп кеткен жоқ па бұл күнде, оны менен несін сұрайсың?!

Христюлюбов тағы да самогон құйып:

— Ендеше, солармен бірге үріп, бірге ұлиық!— деді қабағының астынан көзінің оты ұшқындап.

— Ұлып жүрген әлгі сенің Беловтарың, «Бұйрабас, бұйрабас!» деп тұлыпқа мәңіреген сиырдай аты бар, заты жоқ біреудің сыртынан малданып жүрміз.

— Бұйрабасты мен көрді деймісің?! Се-енің Беловын! Ол қашан менің Беловым болып еді... Мейлі, әйтеуір кімдікі болса да енді бәрібір — ол жақында өлген, — Христолюбов орнынан тұрып, ызалы керілді.

— Ө-өлген!? — Матай да орнынан атып тұрып, кулак досының нығынан жұлқып, қайтадан ежіктеп сұрады. — Қашан? Кім өлтірді?

— Кім өлтіруші еді?! Большевиктер өлтірген. Оның орнында әйелі жүр, — деп Христолюбов Матайға қулана қарады: — Саған бәрібір емес пе. Немене, түсінбей қалдың ба, қатыны, жас әйелі, сұлу әйел...

— Әйелі?.. Е-е, бәсе, қатын бастаған соң... сенімді-адамға жарыған екенбіз.

— Әйелдің азуы қақпан секілді, тістеген жерінен өлмей айрылмайды.

— Білем, білем ол сұржыланды. Тістеуден басқа ол немді біледі.

Бұлардың сөзін қақпа сыртынан айғайлап даурыға жеткен Боташ пен Кирилл бөліп кетті. Екеуінің көздері де алақ-жұлақ етеді — не қорыққанын, не қуанғанын ажырату қиын. Әйтеуір дәл Бобчинский мен Добчинскийше жарыса, таласа сөйлей кірді.

Боташ: — Ой-ой-бо-ой! Мына келген адамдар тегін адамдар емес екен.

Кирилл: — Тура Москвадан келген.

— Керала, тұра тұршы мен айтайын.

— Лениннің өзінен келген.

— Тура қасынан келген.

— Охранада тұрған, бірге обед ішкен.

— Ленин арқасынан қаққан.

Өзі де терісіне сыймай отырған Христолюбов орнынан баяу тұрып:

— Ей, Кирилл! — деп оқты көзін қадап, жақындай түсті.

Матай да мына кедейлердің баса-көктеп келгендеріне зығырланып:

— Әй, сұмырай Боташ! — деп орнынан зіркілдей тұрды.

Христолюбов (Кириллға): — Не деп мыжып тұрсың?

Матай (Боташқа): — Не оттап тұрсың?

Орыс, қазақ кедейі беттерінен ала түскен бай-құлақ-

тан қаймығып қоя ма десе, бұлардың шамдарына одан сайын тиіп, тағы да жарыса сөйледі...

— Сендерге тез келсін деп жатыр!— деп Кирилл ескертіп еді.

— Келмесе, мылтықпен айдап әкелеміз деп жатыр,— деп Боташ тұздықтай түсті. Мына жамандардың әлдекімдерді арқа тұтып басынғанына намыстанған Христолюбов Кириллдің жағасынан ала түсіп, жаны шықпайтындай ғана қылғындырып:

— Кирилл, егер тісіңнен шығарсаң, Бұйрабастың кешірмейтінін білесің ғой!— деп қорқытқанда.

— Жарайды, Христос атымен!— деп шоқынып, Кирилл уәде берді.

— Барындар, біз қазір...

Қалай тез кірсе, солай тез шығып бара жатқандарға айғайлаған Матай:

— Боташ, егер аналардың алдында бердеңені мүңкітер болсаң, сасық текедей бақ еткенінді білмей қаласың!— деп саусағымен сес көрсетті.

Мұздай киініп, аулаға шыққан Христолюбовты аспан төрінде ноқаттай боп қалықтап жүрген құстан көзін алмай тастай қатқан әкесі, отырған қалпынан мізбақпай, сәл қырылдаған даусымен өзіне шақырды:

— Бері кел!

Христолюбов қабағын шытынып, «тағы да не айтпақсың» дегендей жаратпай нығарлай басып алдына келді:

— О, не, батя?

Шал түнере түсіп, баласының жүзіне де қарамай ұзақ сөйледі:

— Бұл жолы өткендегі әдістерің жүрмейді. Бұйрабастарына да сене бермендер, оларды да қанша талтанда тып қояр дейсің. Олар оны жақсы біледі. Кететін олар, қалатын сендер. Айла керек, ақылды айла. Мына қазақтарда жақсы бір мақал бар: «Көп жорытқан жылан да аяғын көрсетеді!»

Христолюбов (жақтырмай)— Жарайды, батя, біздің енді жылан болуымыз ғана қалған екен,— деп баласы шалдың сөзін жақтырмай сөйлеп келе жатыр еді, әкесі тағы да киіп кетті:

— Шамданба, шамданба. Бұрынғы казактар дракон едік, дракон басынан айрылды, құйрықтары ғана қалды. Сендерге де кінә жоқ. Білем, білем, большевиктер бел алып кетті. Сондықтан да әлсіз бастарыңды көрсетпендер, бетпе-бет келгенде, енді көне салындар, бір рет көнсендер, кейін қайырылып келіп, құйрықтарыңмен он рет

талдыра ұруға болады. Әттен, шіркін...— Шал Христолюб өзiнiң қазiргi дәрменсiздiгiне налығандай сөздi күрт доғарып, басын көтере алмайтын қарт тасбақаша мойнын iшiне тартып, қамығып отырып қалды.

— Жарайды, батя, бiз де бала емеспiз ғой!..

Станица сырты. Жел дiрмен.

Әр жерде жетегi көтерiлген радуан мажар, лекшеңкелер, қос аяқ қазақы арбалар. Аштықтан күрес, азық-түлiк салығы жайлы жазылған орысша, қазақша (төтеше жазумен) ұрандар: «Все силы на продфронт!», «Каждый пуд полученного зерна, поможет сохранить крестьянское хозяйство голодных губерний», «Орталық Ресей, Орал, Едiл бойындағы бауырларымызға қол ұшын берейiк!», «Астық үшiн күрес — социализм үшiн күрес!», «Бар күшiмiз — азық-түлiк майданы үшiн!».

Жерде көгалда отырған киiмi жүдеу жандар — кедей, батырактар. Қазақ, қазақ-орыстар аралас. Олардың сыртында ат үстiнде қатар түзеп, өздерiнше сән-салтанатпен тәкаппар тұрғандар — кулактар, байлар, солардың туысқандары.

Тап төрде, дөңнiң биiктеу тұсында, бетiн қызыл матамен жапқан столдың қасында Жақай сөйлеп тұр. Стол шетiнде қоржын. Стол үстiнде қағаздар. Столдың екiншi басында Нұрисләм алтыатарын алдына алып, ормалмен қайта-қайта сүрткiлеп, көпшiлiкке қабағының астымен анда-санда салқын қарап қойып, сес көрсетiп отыр.

— Осы төңiректегi ауылдар мен станицалардағы бай-кулактар, орта шаруалар әлi күнге дейiн елiмiздiң халiн түсiнбептi, продналог орындалмаған, ертеңге дейiн, бiздiң қызыл керуенге астықтай, малдай алым-салықтарын төлеуi керек. Бiздiң әр сағатымыз қымбат. Қысқасы, бiз ертен жүреміз.

Нұрисләм орнынан атып тұрып, қазақша, татарша араластыра сөйлеп, айғай салды:

— Қысқасы, кiмде кiм продналогтың взносынан бас тартса, Губисполкомның постановлениесi бойынша Ревтрибуналдың судыбiлән жауапқа тартыла!

Жұрт бiр-бiрiне үрейлене қарасады. Ат үстiнде шiренiп отырған Матай мұны байқап қалды да, жұрттың бойын үйрету үшiн Нұрисламның даусына салып, кекесiн алыстан айғай салды:

— Әй, млитсия бала!..

Нұрисләм көзi шатынап, намыстанып, дүрсе қоя бердi:

— Сіз байқап сөйлегіз, во первых, мин бала тугел, икәншәдән, исемем бар: Нұрисләм!

Матай одан сайын кекете күліп:

— Ә, қарағым, онда атың жақсы екен, Исләм болсаң, мұсылмандығың да бар шығар,— деп келе жатқанда, Нұрисләм тағы да шамданып қалды:

— Сіз алай большевик адамды спровоцировать итмәгез, мусулман, христиан — безләр признавать қылми!

Нұрисламның шыдамсыздығына, әпербакандығына қынжылған Жақай алыстан Матай байға иегін көтерді:

— Не айтқыңыз келіп тұр. Көп созбай айтсаңызшы...

Матай қол камшысын көтеріп, ат үстінде шірене түсті.

— Менің бір түсінбейтінім — біз жұмысшыларға астық береміз, ал, олар бізге несін береді?

Отырған жұрттың көпшілігі «бұл — біздің де сұрағымыз» дегендей мойындарын соза қарады.

— Сіз де, басқа орыс кулактарында шөп машина, іс машина бар. Солай ғой?— деп Жақай баппен қарсы сұрақ қойды.— Көп ұзамай трактор, автомобиль аласыздар. Оны кім береді?!

Нұрислам да төтене қосыла кетті:

— Мануфактура, аны кем шығара!

Бір қазақ шаруасы орнынан тұрған. Жыртық тымағының шаңын бұрқылдата қағып-қағып алып, бір жақ жыртық құлағын ішіне жымырып, қайта киді.

— Ініспектр шырағым! Жөн сөз айтып тұрсын. Бірақ сөзіңнің жөні байларға келгенмен, бізге келмейді. Әлгі айтқан шөп машинаң мен іс машинаңды алатын бізде қуат қайда?!

Тағы бір орыс шаруасы үздігіп:

— Оу, оны алғанмен қай шөбінді, қай ісінді тындырайын деп едің?— деп төтеден килікті.— Одан да соны айтпайсың ба?

Алғашқы шаруа сөзін мақұлдап:

— Иә, одан да біз секілді жеке шаруаға, кедей-кепшікке не беретіні бар екен? Одан да соны айтсаңшы!— Тауып айттым ба дегендей, маңайындағыларға масаттан қарап, орнына отырды.

— Дұрыс айтасыз, ақсақал. Сауалыңыз орынды. Мен сізге Қызылжарға жақында келген Бүкіл Ресей ақсақалы Калинин жолдастың сөзімен жауап берейін,— деді Жақай.— Тындаңыздар...

Станция Петропавловск — Холодильник. Мандай алдында «Октябрьская революция» деген жазуы бар жолаушылар поезы. Вагондар сыртында плакаттар, ұрандар. Бір плакатта: Жер шарын отпен алаулап тұрған жұмысшы суреті. Сурет астында: «Да здравствует пожар мировой революции!» — деген жазу бар. «Борьба за хлеб — борьба за социализм!» т. б. ұрандар. Вагоннан түскен Калинин қаптаған жұртты қақ жарып, қайсыбірінің қолын алып, жылдам жүріп келеді. Үстінде қысқа тон, құлақшын.

Зал.

Қалалық Советтің үйі. Аузы-мұрнынан шыға толған адам. М. И. Калинин сөйлеп тұр. Үстінде қақ түсті, жиі түймелі френч.

— Шаруаның байлығы неде? Шаруаның байлығы сонда, — егер оның жаңа соқасы, жаңа арбасы болса, оның терезесінің артығымен шынылары болса. Артығымен дейтінім, ертең терезесін бұршақ ұрып, не бір басқа себептермен сындырып алса, не амал жасамақ? Егер шаруа адамының ыдыс-аяғы, шатырына жабатын қаңылтыры, тіпті күрек, арасына дейін артығымен болып тұрса, сонда ғана ол қамсыз. Ендеше тұрмысым бай болсын десе, Совет өкіметіне қолындағы артық астығын шаруа ақысыз-пұлсыз берсін, арбаның қара майын, смоланы қайнататын жұмысшының тойындырмай, жұмысшы мен шаруаның қоян-қолтық ісін қолдамай тұрып, шаруа қуатты тұрмыс құрамын деген ойдан аулақ болсын! Бұл мәселе — мемлекеттік мәселе! Бұл істі қолдау — Сібір халқына, далалы жердегі қазақ өлкесіне, бар шаруаға жүктелген негізгі мәселе.

Станица сырты.

Жақай:— Енді түсінікті ғой қазақ, орыс шаруалары?

Отырғандар бір-біріне қарасып, не дерін білмей үнсіз қалды. Жүздеріне қарағанда Жақай сөзін құптаған сынайлары білінеді. Осыны жақтырмаған Матай, жұртты қайтадан өзіне бұра, қыңыр сөзбен қисық жолға жетелей сөйледі:

— Ал, барымызды бүгін соларға беріп, өзіміз ертең аш қалсақ, кім жәрдем береді, жұмысшы темірін жегізе ме?

Екінші тұста салт атты жас кулактардың ортасында қаздыған Христоробов:

— Жаңағы айтқан қарамайын темірге жағып берсе,

жеуге болады, ха-ха-ха!— деп Матайды қостай сөйлеп, қаркылдап күлді.

Жұрттың бәрі ду етіп күліп, қосыла дүрлікті.

Матай да жымындап, насаттанып, одан сайын тұздықтай түсті:

— Мүмкін әлгі шынысынан сыртқа телміріп қарап отырсақ, тамақтың да керегі жоқ шығар, не-не-не!

Тағы да ду күлкі. Жел диірменнің қалағында отырған ала қарға да басын шұлғып, бай құлактармен қосыла қарқ-қарқ етті.

Матай одан сайын масаттана күліп, қамшысымен қарғаны нұсқады:

— Қарға екеш қарғаға да ерсі болды-ау. Не, не, ха-ха.

Жақай түсін суытып, күлкінің соңын күтті:

— Сіз олай бұрмаламаңыз. Ресейде, Еділ бойында жұмысшылар ғана емес, шаруалар да бар. Оларда да егін бар. Бұрын жұтқа ұшырағанда, патша үкіметі тұсында, ешкім бір-біріне қайырым етпейетін. Ал қазір Кеңес өкіметінің жұмысшы-шаруасы бір туысқан, бір-біріне қарасу — ұлы ұранымыз!

Матай жанындағыларға қарап айғай салды:

— Иә, иә, тілде сүйек жоқ, тап қазағымның баласы ертең аштан қырылып жатса, ешкім де жалт қарамайды. Оған мен кепіл! Мына мен кепіл!

Жақай да қолын көтеріп, жігерленіп, айғай салды:

— Сіз олай іріткі жасамаңыз! Ленин тірі тұрғанда, қазақ аш болмайды!

Кедей, орта шаруалар жағы бір-біріне қарасып, бас изесіп қалды: Ленин аты оларға ең қасиетті ат екенін жүздерінен байқалады.

— Маған бір ауыз сөз...— Орнынан Нестер деген казак-орыс тұрды да, ағаш аяғын орай басып, ортаға шықты. Үстінде желбегей киген көнетоз ескі шинель, басында мыжырайып тозған картуз. Өңі жүдеу, түсі өткір. Көзінде ұшқын бар. Жұрт тына қалды. Бай, кулактар мен кедейлердің жүзінде «бұл не айтар екен, бұл не айтса да біліп айтады» дегендей сенім де, қорқыныш та бар. Нестер Жақай мен Нұрисләмға қарап, маңындағыларға қолын созды:

— Мына отырған казактар мен казактар мені түгел біледі:— 14 жылғы соғыста мына аяқты окопта қалдырып, ағаш байлап қайттым.— Ағаш аяғын көтеріп, тықылдатып ұрды.— Келген соң көкке қарап жатқан жоқпын, ол кезде Германиямен соғысқан аш солдаттарға

осы сендер сияқты ел-елді ақтап жүріп астық жинастым. Мына тұрған Христоролюбов, ана кулактар онда аяңған жоқ. Барын берді.— Кулактар жағы костарын да, костамасын да білмей, тұяқ-қалпақтарының астынан түнере үнсіз карасады.— Сөйтсек, текке жанталасып, текке жұртты қинап, елді де бірге күйзелтіп жүрген екенбіз. Кейін білдік — Германиямен бітімсіз соғыс — жазықсыз жандарды қыру екен. Ал, одан кейін Азамат соғысы. Тағы да сол қырғын. Дүние жүзілік пе, азамат соғысы ма, бәрібір соғыстың аты — соғыс. Және кіммен кім? Орыстар бірін-бірі қырып-қырып болды.

Жұрт жарыса, жамыраса, даурығып дүрліге қостады:

— Сөз-ақ!

— Өте дұрыс!

— Өй, айналайын Нестер!

— Шіркін, қып-қызыл соғысты көрген көзі ашық қой!

Жұрттың мақұлдағанын, инспекторлардың да мойындағаны деп ұққан Нестер жан-жағына қарап алып, тағы жалғады сөзін:

— Ендеше, егін екпей, шаруа бақпай, бір-бірімен бітімге келмей, басқа-көзге төпелеп соғыса берген ел аштыққа тап болмағанда алтынға тап болмақ па? Ол үшін біз, мына біздер күйзелуіміз керек пе? Біресе разверстка, біресе продналог...

Нестердің сөзін бірі арқаланып, бірі пайдаланып, өкілдерді бір бұрышқа тыққандай есіріп, еліріп, бел ала бастаған кулак пен байлардың қылығына Нұрисләм шыдай алмай атып тұрып, Нестердің сөзін аяқтатпай алдына жетіп барып, алтыатарын суырып алды:

— Тоқтат, бос сөзді!

Нестер де айғайды салып, көзі есалаң адамның көзіндей алақ-жұлақ етіп, төс тақастырып тұрып, қалшылдап кетті:

— Сен, милиционер. Қорқытпа мені! Мен кулак та, бай да емеспін. Мен... мен,— өңірін жырта-мырта жұлып, ашып жіберді.— Мына кеудені ашып тастап, дойчтардан Ұлы Россияны қорғаған Нестермін! Үңірейген мылтық аузында тұрып кірпік қақпаған Нестермін! Әкірендеме маған! Әкірендеме!

Дауыстар:

— Иә, әкірендеме!

— Бейбіт елге тиіспе!

— Мылтықпен қорқытпандар!

Бағанадан бері жел диірменнің қалағына қонып алып, анда-санда «қарқ-қарқ» етіп, бұларды мазақтаған-

дай, тағы да қарқылдаған қарғаға көз қиығын тастай беріп, Нұрислам алтыатарымен атып қалды. Жұрттың бәрі жалт қарағанша, қарға да қалбаң ойнап жерге түсті.

Жұрт тым-тырыс. Жастар жағы ғана бір-біріне көздерімен қарасып, Нұрисләмнің мергендігіне үнсіз таңқалысты.

Мергендік әнерімен сес көрсетіп кері бұрылған Нұрисләм орнына келіп, сәл сабасына түскенмен, әлі де зіркілдеп, жұртқа қарады:

— Совет өкіметі разверстка деді ме,— разверстка, продналог деді ме,— продналог! Неге, не үшін? Оны түсіндіріп жатуға уақыт жоқ. Бер деді ме, бересің. Бермейді екенсің — контрсын!

Жұрт тағы да гуілдесіп қоя берді:

— Е-е, сол-ай екен ғой...

— Түсіндірудің қажеті жоқ екен...

— Жарай-ды, жар-райды.

— Түсінбей-ақ та қояйық! Бермей-ақ қояйық.

Жақай қолын көтеріп, шулағандарды баса алмай әлек:— Жолдастар, жолдастар, тынышталыңыздар. (Нұрисләмға бұрылып, естілер-естілмес) Нұрисләм, сәл сабыр етші (енді жұртқа):— Жолдастар, Нестердің сөзінің жаны бар.

— Бәсе!— деп осы сөздің айтыларын күткендей Нестер масаттанып, тік ағаш аяғын зорға бүгіп, орнына зорға жайғасты.

— Жолдастар, бай-кулактар, Нестердің продналог жайын түсіндір деп талап етуі дұрыс. Бұл жөнінен губерниялық газетте күн құрғатпай айтылып жатыр.

Жақайдың бәсенсіп қалған мына сөзіне іштей «жеңілудің, шегінудің басы» деп түсініп, ыза болған Нұрисләм шыдай алмай кетті:

— Бұларға мәймөңкелеудің не қажеті бар, жолдас Жақай! Мәймөңкелеген сайын құтыра түседі бұлар. Одан да...

Жақай (Нұрисләмға қарамай, алдында жатқан бүктеулі газетті көтеріп):

— Мен сіздерге түсінікті болу үшін Ақмола губерниялық «Мир труда» газетінің 216 номерінде шыққан «Балалар өліп жатыр» деген мақаласын оқып берейін,— деп жұртқа қарады.

Дауыстар:

— Астапыралла, не дейді?!

— Балалар-ар?!

— Ө-л-і-п жатыр дейді?!

Матай қолын сілтеп:

— А-ай, қазит не жазбайды,— деп мән бергісі келмей, басқаны да бездірудің ниетін жасап еді, қашанда жаңа хабарға, тіпті өсек-аяңға дейін білгісі кеп ынтығып, құлақтарын түріп отыратын жұрт қазит сөзін тыңдағылары келді.

Жақай мақаланы оқыды. Жұрт тым-тырыс. Жақайдың даусы сырттай саңқылдап естіледі де, мақала сөзін аузы ашыла тыңдаған, көзіне жас оралып тыңдаған, дүдәмалданып, сенімсіз тыңдаған біреулердің неше түрлі кейіптері көрер көзге қызық-ақ.

— Еділ бойындағы ми қайнатар ыстық аптап бар егін, бар шөпті, өсімдік атаулыны қылтанағына дейін күйдіріп жіберді, енді бүлдіршін балалар мен балдырған нәрестелер қырдағы қынадай қырылып барады. Қаңбақтай балалардың терілері еттеріне жабысып, бастары ісіп-кеуіп, аштық зардабынан адам кейпінен айрылған. Беттері күлтілдеген дәрменсіз аштардың жанарсыз көздерімен жалбарына қарағандары қандай аянышты. Осындай жантүршігерлік сұмдықты, балалардың аянышты кейпін, көз алдына келтіре білген адам мұндай апатқа қарсы шықпаса, жер басып жүрмеген болар еді. Ұйткені олар қылтиып шыққан қурай емес, біздің жеткіншектеріміз, біздің орнымызды басатын болашақ ұрпағымыз емес пе. Біз солар үшін, тамаша келешек үшін күреспедік пе. Егер, аузын арандай ашқан аштықтан біз соларды құтқарып қала алмай, дәрменсіздік көрсетсек, біздің құнымыз қаншама болғандығы.

Еділ өзені. Қара дауыл. Арнасы кең, суы мол, терең Еділ көктем айында буырқанып тасып жатыр. Қасында жетелеген төрт жасар ұлы бар башқұрт әйелі жанынан өтіп бара жатқандарға көсеудей арық қолын созып, қу сүйек алақандарын жаяды. Тынымсыз зар қақсап, қарлыққан даусымен бір сөзді қайта-қайта айтып жалынады, жалбарынады:

— Икмак ек, аксе ек, атай улыған...

Бақытсыз сәби дүниеде не болып жатқанын қайдан білсін, әлсіз қолдарымен анасының өңірінен тартқылап, қыңқылдап, тамақ сұрайды:

— Ашат, ашат!

Не істерін білмей, ешкімнен көмек ала алмай, қорланған дәрменсіз ана, ақыры, баласының жалбарыныш-

ты үніне шыдай алмай, баласын көтеріп, құшақтаған бойы Еділ өзеніне жүгіре жөнеледі. Ұлын бауырына тұншықтыра қысып, ақтық күшімен өзенге бір-ақ қарғиды. Дауылда буырқанып жатқан қанды су ананы да, баланы да тұңғыыққа ала жөнелді.

Станица сырты.

Жақай, енді, газеттегі мақала сөзінің «Революция жауларымен айқаста жеңіске жеткен революция елі...» деген жерін оқиды да, әр жағын өзі жатқа айтып, отырғандарды аралап жүріп сөйлейді:

«Аштан өліп бара жатқан өз кішкентайларын, болашақ ұрпағын қалайша құтқарып қала алмайды?

Жок, құтқара алады.

Жақай енді басын көтеріп, жұртқа айнала қарап:

— Міне, жолдастар! Сіздерден жұмысшы бауырларың ғана көмек сұрап отырған жок, нәрестелер, балалар нәзік қолдарын созып, сәби алақандарын жайып отыр...

Отырғандардың бәрі тым-тырыс сілтідей тынған.

Христоролюбов сөйлегенде бәрі жалт қарады:— Газетке мақала жазған кім екен?— Христоролюбов маңайындағыларға көзін қысып, қуақылана, әрі кекете қарады.

Жақай оның кекесініне мән бермей, салмақты жауап берді:

— Надежда Крупская.

Жұрт күбірлесіп, бір-бірінен сұрап жатыр:

— Ол кім?

— Надежда кім?

— Әйел болды ғой?

— Нестер айғайлап, өзінің білетінін бәріне жариялай, жан-жағына мақтана қарайды:

— Надежда Крупская — жолдас Лениннің зайыбы!

Жұрт гу ете қалды:

— Ле-е-ниннің?

Жұрттың бәрі «рас па» дегендей, Нестерге қарап, үнсіз отыр. Үнсіздікті бұзған Кирилл. Ол орнынан тұрып, ортаға шықты:

— Инспектор жолдас, мен, өзі, шынын айтсам, кедейден гөрі орта шаруаға жатамын. Атым Кирилл, әкем аты Дмитрий. Өзіме тиесілі салықты бүгін десең бүгін, ертең десең ертең төлеймін. Аздаған астығым бар. Тек қапшықтарың болсын, менде басы артық қапшық жоқ.

Орнынан тұрып, Кириллден қалғысы келмеген Боташ;

— Мен де барымды берер едім... Әттең,— нығын қиқан еткізеді.— Жомарттың қолын жоқтық байлайды...

Орыс батрағы:— Мен де... бірақ, немді берем...

Үсті-басы жұпыны бір қазақ:— Біз, айналайын, тақыр кедейміз, байларға жалданып жүрген жалшымыз,— деп жөнін айта бастап еді, Жақай «бәрі түсінікті, айтпай-ақ қойыңыз» дегендей қолын көтеріп, стол үстінде жатқан продналог тізіміне қарап, сәл ойланып тұрды да, тізімді қолына алып, Боташтың қасына келді «Мұның аяғы не болар екен» дегендей жұрт үнсіз қарап отыр. Әсіресе бай-кулактар жағы бір-біріне көз тастап тықыр-ши бастады.

Жақай:— Сіздің атыңыз кім?

— Боташ!..

— Әкеңіздің аты?

— Сәлмен.

Жақай тізімге көз жүгіртіп:— Боташ Сәлменұлы... Сәлменұлы... сіз өткен жолы алым-салық төледіңіз ғой...

Боташ байлар жағына қарағыштап, жасқаншақтанып барып жауап берді:

— Иә, төлегенмін.

Жақай (тізімнен тауып алып):— Ә, міне, төлепсіз.

Боташ (күмілжіп):— Бердік қой.

Матай бай бұрылып, Христорождествоға қарады. Екеуінің көздері бір-біріне түйісіп, «мынау бүлдірмесе игі еді», дегендей, енді екеуі де, үнсіз зілмен Боташқа қарады.

Жақай (Боташқа төніп):— «Бердік қой» емес. Бердім деңіз.

Боташ (тағы да күмілжіп, төмен қарап):— Бердім, бердім, шырағым.

Матай шыдай алмай айғай салды:

— Бұл не тергеу?! Енді, бергенге де жазықты ма? Біз де барымызды бергенбіз. Қағаз бар емес пе қолыңда, қара!

Жақай (Матайға бұрылып):— Сізден сұрап тұрғам жоқ!

Нұрисләм (орнынан атып тұрып Матайға):— Саған деген сөз жоқ, қыстырылма! А то, қазір...

Жақай Нестердің алдына келді. Бетіне тура қарап:

— Сіз Нестермін дейсіз бе?

— Иә, Нестер Степанович!

— Сіз де кедейсіз ғой?

— Бір сиыр, бір әйелімнен басқа құдай ақы, ештеммем жоқ.

— Сіз де продналог төледіңіз ғой?

— Төледім...— Нестер де күмілжіп, төмен қарады.

— Менің көзіме тура қараңыз! Тура!

Нестер Жақайға басын көтеріп қарап, көзін тайдырып әкетті.

«Мен Нестермін, Нестермін!»— деп кеуденізді қанда сондайсыз. Төледім деп өтірік айтасыз. Тақыр кедей несін төлейді?— деп Жақай кедей сөздерінде бір кәкір барын сезіп, шамдарына тие сөйлеп еді, Нестер орнынан қисалаңдай тұрып, Жақайға отты көзін қадады:

— Мен үшін кулак Павлов төлеген. Сендерге продналог болса, бәрібір емес пе. Мен немді төлеуім керек. Жалғыз сиырды бере алмаймын: балаларға сүтке керек. Ал суалған жалғыз қатынымды сойып бер десек, жүр, өзімен ақылдасайық...

Байлар мен кулактар жағы мәз болып, тағы да дүрліге күлді. Араларынан біреуі айғай салып:

— Әй, Нестер, ақылдасып қайтесің, қатыныңды сой да бер. Сенің Надяңнан, құдай біледі, бір жарым пұт май түседі,— деп әжуалап еді, екінші біреуі қағып әкетті.

— Иә, қатыныңды сойып бер, инспекторлерге семіз ет болса болғаны!

Кедейлер жағы күлген жоқ. Жақай да оларға бұрылып қарамады.

Бір шаруа ғана сайқы-мазақ сөздерге, жөн сөз айтты:

— Кедей-медей, шаруа — орта шаруа біз білмейміз деп бәрімізге де салық салмады ма?

Шаруаның сөзі шамына тигендей, не ой салып тұрткендей Нестер ызалана айғай салды:

— Лениннің қасынан келгенің рас болса, кедейлерді қорғамайсың ба, бізді жан алқымға алғанша. Губкомға да, Сибиркомға да, тіпті Мәскеуге дейін бүкіл кедейлер атынан, шаруасы кем адамдар атынан шағым жаздық. Бір хабар жоқ. Кеңес өкіметі бізді жарылқай ма десек, тағы да басымызға нажағай.

Жақай ойланып тұрып қалды. Матай, Христоробов, басқа кулактар да күлкілерін тыйған. Енді не дер екен дегендей жұрттың көзі Жақайда.

Жақай сәл ойланып тұрды да, жұртқа қарап баяу ғана үн қатты:

— Жолдастар!.. Мен кеше... Ленинмен сөйлестім...

Жақайдың сөзі жұртқа бұлтсыз аспанда күркіреген күндей әсер етті. Бәрінің көзі Жақайда. Жақай тағы да ойда...

Кремль. Лениннің кабинетінің алдында сақшы Жақай. Ұзын коридорда ерсілі-қарсылы біреу жүр. Аса қобалжулы. Сақшының қасына жақындай алмайды. Алыстан ғана кабинеттің есігіне жалтақ-жалтақ қарай береді. Бұл — Артюхов. Қолында папка.

Кабинеттен Ленин шығады. Жақайға күлімсірей қарап, басын сәл иіп, кете бергенде, Артюхов та жетеді: — Саламатсыз ба, Владимир Ильич.

Ленин басын сәл қисайтып, Артюховқа көзін сығырайта жақтырмай қарады.

Артюхов (ыңғайсызданып): — Мен сіздің қабылдауыңызды сұранған ем... Мен... Мен Артюхов...

Ленин Артюховтың сөзін аяқтатпай: — Иә, білемін, таныстырмай-ақ қойыңыз. Азық-түлік Халық Комиссариатының қызметкері Артюхов Яков Степанович екеніңізді сіз бюрократтығыңызбен сырттай таныстырғансыз, — деп қабағын шытынып еді, бұл уақытта папкасын ашып, қағаз алып үлгерген Артюхов күмілжіп:

— Шаруалардың хаттары... маған түскен еді... — деп Владимир Ильичке қолы дірілдей ұсынды. Ленин қағаздарды алған жоқ:

— Ол хаттармен де таныспын: егіндерін бұршақ ұрып кетуіне байланысты өздерін азық-түлік салығынан босатуды сұраған шаруалардың өтініш хаттары емес пе? — деп көз қиығын тастады.

— Дәл өзі, Владимир Ильич!

— Бұл хаттар сіздің тартпаңызда қанша уақыт жауапсыз жатты? — «жауапсыз» деген сөзді ерекше нығарлай айтты.

— Екі айдай уақыт, Владимир...

— Дәлірек айтқанда?! — Ленин Артюховтың көзіне тура қадала қарады.

— Екі ай он жеті күн! — деді Артюхов тілі күрмеліп.

— Енді несіне келіп тұрсыз?

— Ақылдасуға, кешірім сұрауға...

— Ақылдасқыңыз келсе, бұдан екі ай бұрын келуіңіз керек еді. Кешірім сұрауға кеш қалдыңыз. Сіздің ісіңізді Москва төтенше комиссиясы коллегиясының қаулысына орай кеше мен хат арқылы Москва революциялық трибуналына жолдадым. Ендігі кешірімді трибуналдан сұрарсыз, — деп орнынан жылжи беріп еді, Артюхов ұмтыла түсіп, жалынышты үнмен:

— Тым қатал емес пе, Владимир Ильич! Өзіңіз-ақ шешіп, өзіңіз-ақ ұрыссаңыз болмайтын ба еді?! — деп

жалбарына карады. Сәл ойланып қалған Владимир Ильич, бұл жолы мойнын бұрмай сөйледі:

— Мен жұмыс бабында қателескен адамдарды ғана жөнге салып, тәртіпке шақыра аламын. Ал, қылмыс жасаған адамның үкімін шығаратын арнаулы мекеме бар,— «енді түсінікті шығар» дегендей Ленин тағы да жылжи бергенше болған жоқ;

— Владимир Ильич, қылмыс емес, мүмкін салақтық болар,— деп Артюхов көсем сөзіне түзету енгізе сөйлеп еді, Ленин жалт қарап күйініп кетті:

— Салақтық деймісіз? Салақтықты өз қара басыңызға ғана жасасаңыз, оны ешкім айыптап, үкім шығара алмайды, ал қалың бұқараға жасасаңыз, ол — ешуақытта да кешірілмейді. Оның аты — қылмыс!

Артюхов күмілжіп:

— Мен енді... кеше жауап жазып жібердім,— деп аяғымен еденді сипалап, төмен карады.

— Өте кеш. Ол жауабыңыздың енді түкке қажеті жоқ. Екі жарым ай ішінде бұршақтан қалған азбыншы егінін шаруалар орып та алды. Ал азық-түлік салығын жинаушылар жоғарғы жақтан арнайы бұйрық келмеген соң, салық мөлшерін өз беттерінше кеміте алмай, олардың қолындағы бар азығын түгел сыпырып алуға мәжбүр болды. Сонда қалай?

— Ол жерлерді продинспекторлар әлі түгел аралай қоймаған шығар?

Ленин Артюховтың мына сөзіне қатты шамданып, түйдектете сөйлеп кетті.

— Өндіріс орталықтары, ірі қалалар аштық зардабын тартып жатқанда, сіз сияқты менмендер ғана жай-барақат отырмаса, жас совет үкіметіне жан ашитын адамдарда тыным жоқ. Бір ғана Қазақстанда Петроград, Москва, Тула, Иваново-Вознесенск жұмысшыларынан құралған жүздеген азық-түлік отрядтарының кеткенін өзіңіз жақсы білесіз, Қостанай уездік партия ұйымынан 600 коммунист мобилизацияланды. Олар сіз сияқты азық-түлік Халық Комиссариаты фондысынан күнде паяк алып, еңбекшілер хаттарына жауап бермей креслода шіреніп, менменсіп, дандайсып отырған бюрократтар емес, түн ұйқысын төрт бөліп, мезгілімен асын да іше алмай, астық үшін, яғни социализм үшін күресіп жүргендер. Біз орталықта қалың бұқараның қамын ойлауға, соған жәрдемдесуге, халық пен партия арасын алшақтатуға емес, қайта тұтастығын сақтауға отырған адамдармыз. Қалың бұқара сеніп өтініш етеді екен, сендірерлік іспен жауап

беруге міндеттіміз. Бізге, орталық аппараттарға, жоғарғы қызмет орындарына патшалық құрып, кеудесін көтеретін бюрократтар, тақаппарлық көрсететін аристократтар, сілейіп қалған әулиелер керек емес, керісінше, халық мүддесін ойлайын соған орай іс тындыратын қарапайым коммунистер қажет.

Станица сыртында.

Сәл ойланып, Ленин мен Артюхов арасындағы оқиғаны бір сәт көз алдынан өткізіп алған Жақай, енді, жұрт алдындағы сөзін қайта жалғайды:

— Жолдастар. Мен, кеше, кресткомнан кедей батрактардың, орта шаруаның аты-жөнін, тізімін алған соң, орталықпен, Ленинмен сөйлестім...

Жұрт таңырқап, бірі — «Қалай сөйлесті?» деп, енді біреулері «иә, не деген екен» деп таң қалып, ынтығып, біразы үрейленіп отыр. Әлі де қобалжып, жүрегі дауаламай жүрексінген Жақай, тағы да үнсіз кідіріс жасап тұрды да, тоқ етерін бір-ақ айтты:

— Владимир Ильич Ленин: «Кедей, батрактардан ешқандай алым-салық алма» деді.

Жалшы, кедей шаруалар гу етіп, қуанысып, қазақ, орыс, тілінде даланы басына көтерді: Улаған-шулаған қуанышты дауыстар: «Бәсе-бәсе!» «Рақмет жаусын Ленин!», «Көсегең көгерсін Ленин!», «Жарлы-жақыбайлардың қамқоршысы Ленин жасасын!», «Жасасын революция!» «Ұлы көсем жасасын!» «Ура-Ура-а-а!»

Жақай мен Нұрисләм көңілдене қарап тұр. Нұрисләм екі қолын көтеріп, жұртты тоқтатады. Өзінің тауып айтқан сөзіне, жұртты алдағанына тастай риза болып, көңілі көтерілген Жақай, тағы да бір сөзді қосып жіберді:

— Бірақ «кедей-батрактар алым-салық жинауға, оны темір жолға жеткізуге көмектесейін» деді Владимир Ильич!

Жұрт тағы да шу ете қалды:

— Көмектесеміз!

— Жинасамыз!

— Ленин үшін жан пида!

Ендігі билікті Нұрисләм алып, қолын көтерді:

— Заң сулай! Ал, кулактар мен байлар?!

Матай шақпа тілін сұғып алды:

— Мен құлақ та, сирақ та емеспін. Егін де салмаймын...

Нұрисләм Матайдың қикар, қисық сөзін түсінбей, шын сөйледі:

— Астық болмаса малдай бересің. А ну, кулак Христолюбов?

Христолюбов:— Менде беретін ештеңе жоқ...

Матай:— Менде де... Оу, патша өкіметі де, «дай, дай!» Кеңес өкіметі де — «дай-дай!» Қашанғы асырай береміз?..

Екеуі де аттарының басын бұра бастап еді, Жақай енді бел алып, айғай салды:

— Токтандар!.. Сонғы бір ауыз сөз... (Боташқа) Ботеке, Матай байдың, оның туысқандарының малы бар ғой?!

Боташтың көзі бақшаң етіп, тосыннан қойылған сұрақтан сасып қалды:

— Б-б-болмағанда, оны қай құ-құдай алады.— Байқамай айтып қойғанына үрейленіп, аузын жауып, Матайға жасқаншақтана қарады.

Жақай енді Кириллға жалт бұрылды:

— Кирилл атай, кулак Христолюбовтың, оның төңірегіндегі адамдардың астығы бар ғой?!

Кирилл да «ә» дегенше көзі жыпылықтап, бас киімін бір шешіп, бір киді.

— Б-бар. Бірақ, шоқынады,— қайда екенін айта алмаймын.

Мына кедей-кепшіктің инспекторларды арқаланып, еркінсуіне ыза болған Матай көзі жайнап, жұртқа қарап, бүктеулі қамшысын көтерді.

— Уа, жұртым, бағанадан бүгіп отырған бір сырдың бетін ашайын сендерге.— Атын тебініп столдың қасына келді.— О, заманда бұ заман, бір ауылда жұт болды екен деп, екінші елден алым жинап, күзегенді кім көрген. Әрі кеткенде, әр адам қайыр сұрап өзінше күн кешетін. Ендеше, бұл алым-салық,— қайта-қайта біздің қанымызды там-тұмдап жұтып, ақыры сілемізді қатырып, өлтірудің шарасы. Екіден — мына, мына сияқты салықшылардың баю жолы.

Байлар, кулактар жапа-тармағай гуілдесе жөнелді:

— Иә, баю жолы.

— Алдау!

Екінші жақтан сүліктей жарау атын қарғытып, столдың қасына жеткен Христолюбов та дүрсе қоя берді:

— Дұрыс айтады Матай. Халқым менің, ойланыңдаршы өздерің: екі жыл болды бүкіл елден май, жүн, ет, бидай, тары — бәрін өкіртіп алып жатыр, алып жатыр. Қаншама мың-мың керуен Сібір жолымен кетіп жатыр,

кетіп жатыр. Москвада отырғандардың қалтасына құйылып жатыр, құйылып жатыр. Жо-жо-о-оқ, ол сол күйінде қалталарына сыймайды. Ол — шетелге сатылып — орталықтағы большевик мырзалардың сандығына алтын, меруерт боп сыңғырлап түсіп жатыр, түсіп жатыр!

Байлар, кулактар тағы да гуілдесіп кетті:

— Бәсе, бәсе!

— Осыншама неге жандары аши қалды десек!

— Тапқан екен оп-оңай баюдың жолын.

— Атамнан әрмән...

Жақай мен Нұрисләм, тоқтандар деп белгі бергенмен, олар тоқтамаған соң, Нұрисләм көкке мылтық атты. Продналог агенттері де стол маңына винтовкаларымен топталып, сес көрсетті. Бай-кулакар зорға тоқтады.

Жақай әлденеге дайындалғандай, белбеуін түзеп, фуражкасын қайта жөндеп, бастыра, нығыздап киді де, саңқ етті:

— Болдыңдар ма, бай мен кулак?

— Болды ма, болмады ма, сендерге шындық бәрібір ұнамайды...— Христюков мұрнының астынан батылсыздау міңгірледі.

— Ал, жарайды, сендерге шындық керек болса,— деп Жақай жұртқа тесіле қарап алды да, ендеше, менің сендерге соңғы сөзім мынау,— деп ала қоржыннан телефон алып, асықпай-саспай, баппен ғана столға қойды. Бұрын көрмеген затқа жұрт ашық бомба көргендей үрейлене қарады.— Мені осында, азық-түлік салығын жинауға Лениннің өзі жіберді, жолдастар, шаруалар, бай-кулактар!

Жұрт таңырқасып, сенерін де, сенбесін де білмей, бір-бірінен «рас па» деп сұрағандай қарасып, тағы да күбірлесіп кетті:

— Лениннің өзі?!

— Лениннің өзі жіберді дейді-ай,— деп жұрт басылып, сыбырласқанда.

— Мен жаңа айтпадым ба!— деп жадыраған, масаттанған Кириллдің жүзі көрінеді топ ішінен. Онымен жарыса сөйлеген Боташ та мәз:

— Ленин! Естідіндер ғой. Біз өтірік айтатындай көрдіңдер!

Жақай телефонды көтеріп, жұртқа көрсетіп, қайта орнына қойды:

— Мынау — телефон, Лениннің телефоны. Өзі берген

телефон. Қазір құлағын бұраймын да, тура орталықпен сөйлесемін...

Жұрт тым-тырыс тына қалған. Кейбіреулердің көзінде үрей, енді біреулері: «Ленинмен сөйлесіп, бай-кулактардың сазайын берсе екен!»— деп іштей айызы қанып отыр. Көпшілігі телефонға қарап: «Қалай сөйлеседі мұнымен» дегендей таң қалып, назарлары біржола ауған. Бірнеше адам Жақайға қарап мойындарын созып, таңырқап отыр. Бәрінің құлағына, енді, Жақайдың саңқылдаған үні келді. Ашық дауыс, батыл сөз:

— Мұндағы орта шаруаның алым-салыққа қарсы емес екенін, тек, бай-кулактардың табандап жатып алып, неше түрлі жала, пәле сөздермен халықты арандатып, Кеңес өкіметінің саясатына тікелей қарсы шығып отырған контр пиғылдарын, сол арқылы ел арасында қорқау қасқырларша әлі тіміскілеп жүрген кешегі Колчактың сілімтіктеріне, ақ бандаларға жәрдемдесіп жатқандарын, Матай бай сені де, Христюлюбов сені де айтамын. Бұл арадағы қазақтарды, қазақ байлары мен орта шаруаларын, тіпті кедейлерді қисық жолға түсіріп отырған Матай — сен, қазақ орыстарды сен — Христюлюбов! Қазір Лениннің өзінен рұқсат аламын, тығулы астықтарын мен мал-мүліктеріңді түгел түк қалдырмай, тік көтере экспроприациялап, өздеріңді айдап алып кетемін!

Нұрисләм алтыатарын көтеріп, бес қаруы жарк-жүрк етіп, орнынан атып тұрды:

— Тура қамауға аламыз!

Жүзі бір қуарып, бір қызарып толқыған Жақай телефон құлағын бұрай бастады.

Жұрт орындарынан мойын соза гу етіп, өре түре-гелді:

— Құлағын бұрап жатыр.

— Тыныш, отырындар.

— Иә, тыныш, тыныш, бәріміз де тыңдайық,— деген сөздер бір мезгілде естіледі.

Матай шыдай алмай атын тебініп, амалсыздан, жан тәсілімде жалбарынып, Жақайға жалынды:

— Шырағым, өкіл шырағым, Жақай айналайын, титтей ғана мұрсат берші!..

Христюлюбов екінші жақтан қылқылдап, Матаймен жарыса:

— Ну, енді, инспектор жолдас, аздап келісейік-ші!..— деп шыбын-шіркей болды.

Өре тұрған жұрт, тағы да жаппай сылқ етіп отыра кетті.

Матай байдың ауылы.

Көк шалғынға тігілген ақ шаңқан киіз үйлер. Ауыл сыртында азық-түлік салығының агенттері. Маңыраған екі-үш отар қойды қолдан уақытша құрған екі жағы керегелермен, шимен тұтылған, кіретін, шығатын аузы бар өзінше уақытша аран сияқты тар ағаш қоршаудан өткізіп, ел адамдары мен азық-түлік отрядының өкілдері санақ жүргізіп, қағаздап жатыр.

Сырттан бақылап тұрғандар — Жақай, Матай, Нұр-исләм, тағы басқа ел жуандары.— Матай байдың тұқымдары. Әр үйдің іргесіндегі қотанда жүрген бала-шаға, қарттар сырттан торуылдап, алыстан қарағыштап, жақындауға жасқаншақтанатын сияқы. Матай қанша зығырмен тұрса да, барынша сездірмеуге тырысып, өтірік күледі. Бірақ әр сөзінде ілгешек, кекесін, дәрменсіздік белгісі.

— Жақай шырағым, биыл шөп шүйгінді. Қойлардың аузы көкке тиер-тиместей-ақ қоңайып шыға келіп еді, ана Мәскеудегі жұмысшыларыңның аузының салымы бар екен. Енді олар бізді жарылқайтын шығар?!— деп өз сұрағына өзі жауап беріп, кең етіп күлді:— Е, жарылқамағанда, неше жерден түйсіксіз болса да...

Жақай кекесін сөзге мән бермей:

— Бұл қойларыңызда әлгі ағайындарыңыздың да салық үлесі бар шығар?— деп әңгімені шаруаға бұрды.

— Е, әрине, әрине. Осыншама. Қыруар малды жалғыз өзім беретін мен, немене, қырық жетіні матап беріп, мәтүшкеге құда түсіп жатыр деймісің... Иә, айтқандай, ағайындардың малына жеке-жеке қағаз беретін шығарсыздар. Ертең тағы бір жоқ жерден қолайсыз әңгіме туып жатпасын. Осы күні...

— Документ жағынан қам жеменіз. Ол жағы бұрын да түзу көрінеді ғой. Мал жетпесе де, орталыққа қағаз жететін көрінеді.— Жақай Матайдың жүзіне әрі кекесінмен, әрі сынай қарады. Тұтқиылдан бас салған инспектор сөзінен саскалақтап қалған Матай ілезде бойын жинап алып, әңгіменің бетін басқа жаққа бұрып, ол да қалжыңмен жауап берді:

— Әйтеуір біздің ісіміздің бәрі қисық-қыңыр көрініп тұрады-ау. Түзу дегенің қисық дегенің ғой... Одан да үлкен адамды шатастырмай, «қисық» деп турасын айтпайсың ба?..

— Оны да айтармыз, асықпаңыз,— деп екі-үшты сөйлеген Жақай енді қайтадан шаруа қамына көшті.— Ал енді жылқыларыңыз қашан келеді?

Осы сұрақты күтіп тұрғандай бір шаруа, сонау алыстағы бір қырдан асып, түсе бастаған қыруар малдың тұяғынан көтерілген шаңға таңырқай қарап:

— Эне, эне, Матекеннің жылқылары да көрінді. Пой-пой Матекеннің қолы ашық-ау! Ленин атамыздың сұрағанын екі қылмай жатыр-ау! Қайтсын, қайтсын!— деп салықшылар мен байға жағымпазданғаны ма, бұлардың ісін қолдаған түрі ме, әйтеуір балаша қуанып, айғай салды.

Алыстағы жылқыларға күн салып караған Матай байдың көзі ежірейіп, мұрны қусырылып барады:

— Мына иттердің есі дұрыс па!

Арасында «а-а-ай!» деп қойып, шырқата салған ән — «Екі жирен».

Өңкей теңбіл көк сәйгүліктер. Құйрық-жалы төгіліп, бір-бірімен жарыса, ойнақтай секірген бір қос жылқы ауылға жақындап қалды. Екі жағынан қусыра қуып, лекіте желген екі жылқышының бірі — Боташ та, екіншісі — аттың үстіне құйып қойғандай мығым отырған қасы керілген, жүзі жарқын 19-20-лардағы дене бітімі қағылез, жас жылқышы Есенжан. Қарында құрық, ашық, кен дауыспен әндетіп келеді:

«Көшкенде жылқы айдаймын,
а е-ей, аламенен,
Аулыңа барушы едім,
а-ай, даламенен...»

Жел диірмен.

Жел диірмен қалақтары жел қозғамай, біреу зорлағандай баяу ғана сықырлап айналып тұр.

Диірмен іші. Ала-көлеңке.

Жалғыз жетілік шамның көмескі жарығында зорға көрінер жер астына түсетін сатылы жолмен келе жатқан бір топ адам құлыптаулы темір есікке тірелді. Бұлар — Христолюбов, Нұрисләм, Ноян, Кирилл және басқа азық-түлік агенттері. Бет-аузы, алжапқышы аппақ үн диірменші шал сылдырлаған көп кілттің біреуімен құлыпты ашты. Жер астынан жасалған кішірек сарайдың ішінде теңкиіп-теңкиіп жатқан жеті-сегіз қап көрінеді. Арасынан шыға келген екі егеуқұйрық көздері жылтырап қарап тұрды да, зыта жөнелді. Көмескі шам жарығында

калын қасының астынан көзі әлгі егеуқұйрықтың көзінше жылтырап, Нұрисләмға қулана, әрі жактырмай қараған Христюлюбов:

— Міне, алындар. Бәрін алындар. Күзгі егінге дейін бірдеме етіп күн көрерміз,— деп жер астына түскелі бірінші рет үн қатты...— Осында біраз егеуқұйрық бар, соларды да бірге ала кетсендер дұрыс болар еді. Егеуқұйрықтар...

Қаптарды қолымен ұстап, санаған Нұрисләм жалт бұрылып:

— Бары осы ма?— деп көңілі толмай, әрі сезіктеніп, кулактың жүзіне тесіле қарады.

— Жокты, енді, жерден қазамыз ба? Әрине, бары осы,— деп Христюлюбов көзі ежірейіп алаканын жайды.

— Жо-оқ, сен менімен ойнағың келген екен,— Нұрисләм тістеніп, алтыатарын суырып алып, Христюлюбовтың кеудесіне тақады. Табасың, тапқызамын! Қайда негізгі қоймаң? Қане, баста! Үшке дейін ғана санаймын. Бізде уақыт жоқ сенімен тығылмақ ойнайтын. Бір... екі...

Өмірі мұндай қорлықты көрмеген Христюлюбов жағы бүлкілдеп, тістеніп, зорға шыдап тұр. Атып жіберсе де бас имеуге бекінген сыңай.

Кирилл шырылдап ортаға түсті:

— Милиция жолдас, қазір, қазір. Матвей Степанович астығының қайда жатқанын, қанша барын, есебін білмейді. Жүріңіздер, жүріңіздер!— Кириллдың әжуасын Нұрисләмнан басқа ешкім түсінбеді.

Кирилл мен Нұрисләмнің көзі қаракөленкеде бір-бірімен түйісіп қалды. Екеуі де бірін-бірі үнсіз ұқты.

Кирилл мен Миша машина қасында жасырын сөйлесіп тұр. Ежов машина жөндеп жүр.

— Сен бала да машина жүргізе білемісің?

— Дядя Вениамин үйретті, жүргізе аламын.

— Сен қазақша да сөйлей аласың ба?

— Аз-маз?— деді Миша қазақшалап.

Кирилл енді қазақша сөйлеседі. Ежов жактырмай анда-санда қарап қояды.

— Миша, сен ана бастықтарыңа барып жасырын айт. Желдиірменнің ішіне мені ала барсын. Көп астық сонда. Түсіндің бе?

— Түсіндім, басқа не айтады? Айта барыңыз,— деп Миша қиналыңқырап сөйледі.

— Ана, біздің байды, орыс байды қорқытсын. Мен ар

жағын өзім білемін. Астық желдиірменде, жердің астында.

— Түсіндім. Бәрін айтады мен.

Кирилл енді орысша сөйлеп:

— Молодец, Миша. Қазақша үйреніп қалыпсың. Білгеннің артықшылығы жоқ,— деп Мишаны арқасынан қағып, кетіп қалды.

Ежов оның артынан ұзақ жақтырмай қарап тұрып:

— Әлгі не мылжындайды?— деп Мишаға бұрылды.

— Өзім де көп сөзін түсінбедім, өтірік-бәрін түсінген болдым. «Қашан кетесіңдер?»— дегенін ғана түсіндім, «білмеймін» дедім.

Жел диірменнің іші.

Кирилл диірменшінің қолындағы жетілікті алып, Нұрисләмнің қолынан демеп, бұрыла жөнелді. Нұрисләмдар Кириллдің соңынан еріп келеді. Жер асты лабиринт секілді. Кирилл өз-өзінен сөйлеп келеді: «Әх, Матвей Степанович, кейінгі кезде мүлдем сараң боп барасың. Жоқ жерде өліп қала жаздадың-ау. Сенің өлгенің кімге керек. Бұлар атады да, кетеді. Жиырма-отыз қап ұн үшін өлесің де қаласың. Сенің бағаң мың қой, мың қап. Білемісің. «Әх, Матвей Степанович!»

Артта келе жатқан Христолюбов «Кирилл, Кирилл!» деп айғайлайды. Кирилл тыңдамайды.

— Кирилл, солға, солға Кирилл!— деген Христолюбовтың ызалы даусы шығады.

Кирилл (мұрнының астынан):— Матвей Степанович, сен білмейсің, оң жақта, оң жақта.— Кирилл да мұрнының астынан мінгірлейді.

Бәрі де тағы бір темір есікке тірелді. Кирилл диірменшіге қарай:

— Кілтінді әкел,— деп қолын созды.

Диірменші бір топ кілтті сылдырлатып ұстата салды:

— Мұның ішінде жоқ. Нанбасандар, тексеріп көріңдер.

Христолюбов жолындағыларын киіп-жарып, алға ки-мелеп келді де:

— Мұның кілті әкейде. Мұнда атамыз жерленген. Тимендер. Кіруге болмайды. Қасиетті жерге попсыз кіруге рұқсат жоқ,— деп есікті арқасымен жауып, қолын жайып қорғаштап, көзі шам жарығында от шаша жалтылдап, тұра қалды. Қолтығының астынан үлкен қара құлып көрінеді.

— Ә, сен зиратты да жер астынан жасайтын болған екенсің. Саған жердің үсті жетпейді екен,— деп ұмтыл-

ған ашулы Нұрисләм қызба мінезіне салып, үлкен қара құлыпты екі-үш рет атып-атып қалды. Тап қолтығының астынан өткен оқтан зәресі ұшқан Христолюбів амалсыз қағыла берген.

Ноян алға шығып:

— Ендігісін мен көрейін,— деп қисайып, мыжырайып қалған құлыпты күректей қолымен бұрап: ырғап-ырғап тұрып, шығыршық-мығыршығымен бірге қопарып жұлып алды. Есік шалқасынан ашылды.

Бір қолында жетілік, бір қолында алтыатар, жан-жағына қарап келе жатқан Нұрисләм:

— Атанды қандай жақсы жерге жерлегенсің, тамағы тоқ екен...— деп диірменнің астына түскелі көрге түскендей өңдері келмей түксиіп, түнерген маңындағыларды бір күлдірді.

— Оу, өзің мылтық атудан басқаны білмейді десем, сөйлей де біледі екенсің ғой,— деп Ноян Нұрисләмнің тапқыр қалжыңына шын таңырқап күліп еді.

— Е-е, бай-кулактарды мылтықпен ғана емес, сөзбен де сұлата білу керек,— деп Нұрисләм жұртты одан сайын таңқалдырды.— Әйтпесе бұлар құтырып кетеді...

Нұрисләм алға жүріп келеді. Қойманың екі жағына алма-кезек түскен көмескі жарық алға жылжи береді, жылжи береді. Тар каридордың екі жағы қатар-қатар дестелене қаланған қаптар, қаптар. Аппақ ұн қаптары. Тай-тай қанарлар.

Кең жайлау. Матай байдың жайлауы.

Теңбіл көк сәйгүліктерді қотанға үйіріп, жылқышы Есенжан аттан қарғып түсіп, Жақайларға қарай алшаң басып, келе сәлем берді. «Асаллаумағалайкум!»

Есенжанның сәлемін аяқтатпай, Матай жылыдай қолға алып, балағаттап жатыр:

— Сенің сәлемің еді керегі, иттің күшігі!

— Мәке, әкеме тіл тигізбеңіз. Тірісінде көтергенмін!— деп Есенжан салқын ғана ескертіп еді, Матай бөтен адамдардың көзінше ештеңе дей алмай, өзімсінген болды:

— Әкең өлгенше, сен өлсең етті, көрсоқыр. Сенде көз бар ма, жоқ па?! Өңкей сәйгүлікті не деп әкеп тұрсың?

— Оу, өзіңіз емес пе едіңіз алдыкүні: «Көкмойынның тұқымынан 300 ат дайында» деген,— деп Есенжан сөздің ақиқатына кетіп еді, Матай тағы да басқа жаққа бұрды:

— Жейтін мал керек қазір, жейтін мал. Мынадай

жүйріктер емес, мына инспектрге жейтін қарабайыр мал керек.

— Мәке, жейтін-мейтін дегенді естігем жок. Қайдағыны айтып басымды қатырмаңыз. Менің білетінім, өтірік пе шын ба, Қолшактың әскеріне 300 ат керек депсіз...

Матай жылы қолтығына мұз тығып жібергендей ыршып, шошып кетті. Көзі алақ-жұлақ етіп Жақайға бір, Есенжанға бір қарап сасқалақтап:

— Қайдағы Қолшақ, қайдағы атамзаманда өлген Қолшакты айтасың... 300 ат дегенде оны... оны (күмілжіп) бәйгеге қосайын дегенмін. Не айтып тұрсың өзін... Өй Қолшағың не? Қет, адам болмайтын неме. Есің ауысқаннан саумыоың, мен бәйгеге, бәйгеге демедім бе,— деп шұбырта бастап еді,

— Қай бәйгеге, Құлэнданың тойына ма?— деп Есенжан одан сайын бүлдірді.— Тоқал тойына?!

Жақай елең етіп, екеуіне бірдей қарады. Матай оның қарағанын әншейін Кеңес өкіметі адамының тоқал-моқал дегенді жақтырмайтын пиғылымен қарағаны деп қана түсінді де, жылқышы жігітке тағы да зекіп тастады:

— Жетті, оттама!

Алыстан салт аттылар көрінді: Ауылға қарай лекіткен Нұрисләмдар.

Жылқышы Есенжан мен Жақай жылқылардың қасында. Кісінеген, оқыранған жылқылар бұлардың сөзін алыстағыларға естіртпейді. Есенжан әлденені қынжыла, өтіне айтып тұр. Қолын сермеп, қабағын түйіп, ара-арасында көзі алара Матайлар жаққа оқты көзімен қарап қояды.

Жақайдың көз аясы кеңейіп, үрейленгендей ашыла береді, өңі ашудан түнере түседі. Ол да әлденеге асыққандай, әлденені тездеткісі келгендей әбігерленіп, Матайлар жаққа Есенжанша ашына әрі ұрлана қарай береді.

Есенжанның Жақайға не айтқанын ешкім ұқпады да, тойшыламады да. Бұл сөзден соң сақшыда дегбір жок, әлденеден катты тықыршитын сияқты.

Қасында біраз агенттері бар Нұрисләм анадайдан Жақайға есеп беріп сөйлеп келеді.

— Бәрі де орындалды. Енді жүрудің қамына кірісейік!

Екінші жақтан бұларды қарсы алған Матай да өзінше жарқылдап:

— Иә, бізде де орындалды, барымызды бердік, енді...— деп әлденені айтайын деп оқтала бергенде, аяғын нығарлай басып, үшінші жақтан қосылған Жақай Матайға оқты көзін қадап, сөзін киіп кетті:

— Жоқ, ақсақал, сізбен әлі түгел есеп айырған жоқпыз!

Жақай сөзін қалжың деп түсінген Матай күліп:

— Тағы не есеп? Тағы не берешек едік? Енді қатынымызды бермесек,— деп өзінше қалжыңмен жауап беріп еді.

— Қатыныңызды алмасақ та, тоқалыңызды алатын шығармыз!— деп Жақай сөз реті келгенде шыдай алмай Матайдың төбесінен балғамен ұрғандай, бірден қойып қалды. Матай бай әлі де ештеңеден секем алып, ештеңені түсінбеді. Бұл сөздің қалжың екенін, шын екенін түсіну, расында да, тап бұл арада қиын еді.

Желе шоқытқан салт аттылар Жақай, Матай, Нұрисләм.

Матай Нұрисләмға қарай еңкейіп, өзімсінген болып сөйлеп келді. Жақай тыңдағысы келмегендей алға озып, асыға түседі: жүзінде ашу да, әлденеден алабұртқан мазасыздық та бар.

— Мен өздеріңе жүрер кезде ғана айтармын деп едім. Енді тыңдаңдар. Ол — менің жесірім. Осыдан бір жарым жыл бұрын көп қалың мал беріп ту-ту Сыр жағынан жайлауға келген бір байдың күңіне інім үйленген. Інім жасынан аурулы-сырқаулы, мүгедектеу еді. Былтыр ұзақ төсек тартып жатып, сол ескі ауруының зардабынан өлді. Жақында жылын береміз. Енді қазақ рәсімінде «аға өлсе іні, іні өлсе аға мұра» дейді. Сол рәсімді түсінбейді. «Еліме кетем, кетем еліме» деп ланды салып жүр. Өзін бір қорқытып көріндерші. Бәрібір мен жесірімді еліне жіберіп отыра алмаймын. Жонынан таспа тіліп, мұсылман рәсімімен-ақ көндірем ғой. Әйел адам қайда барады дейсің. Тулайды-тулайды да қояды. Олардың ежелгі әдеті емес пе. Әйтсе де, сендер хукімет адамысыңдар. Бірдеңе деңдер. Ар жағын өзім білем ғой. Өздеріңе ат, шапан дайын. Хукіметке берген мал өз алдына, екеуіңнің орнын бөлек. Сендердің сыбағаларыңды дайындап қойғамын. Кетерде...

Нұрисләм ат үстінде қоқаң-қоқаң етіп, сөзі де қоңқ-қоңқ етіп:

— Бі-бі-б-з, ж-ж-жал-пы, әй-әй-ел мә-се-ле-сін шеш-

шеш-ейін деп келген жоқпыз,— деп Матайдың сөз сыңайын жаңа ұғып, жақтырмай, атын зорға тоқтатып алды да, алға озған Жақайға айғай салды.— Жақай, бері кел. Сен, бай, біздің басымызды олай қатырма. Бізге продиалог и все! Және сен бізге бірден ерем-серем дегенді қой. Давай, Жақай, мына бай бізді спрацировать етпекші. Вот лиса бай. Біз бармаймыз. Біз әйел мәселесін шешпейміз. Ол үшін әділ сот бар. Біз ештеңе білмейміз...

Жақай қайта бұрылып келген. Нұрисләмнің соңғы сөзін ғана құлағы шалуы мұң екен, көзі шарасынан шыға ақырды:

Біз кез келген әділетсіздікке араласуға міндеттіміз.

Жүр тез! Отряд басшысы — мен! Бұйырамын!

Нұрисләм Жақайдың, мына сөзінен, аяқ астынан өзгере қалған қатал мінезінен түк ұқпай, екі иығын көтеріп, айдалада ат үстінде біраз тұрды да, көп ұзап кеткен екеуінің соңынан шаба жөнелді.

Білетін біреу әдейі алып келмесе, кез келген адам таба алмайтындай жақпар-жақпар тастар ішіндегі жалғыз қараша үй. Айнала тылсым дүние. Киіз үй сыртында күзет. Түр-әлпеті адам шошырлық алпамсадай жігіт қынындағы қанжарын шығарып, ежірейіп тұр. Аюша ыңыранады. Мылқау. Аттарын алысқа байлап, жаяу келген Жақайларды бастаған Матай қолымен бірдеңелерді түсіндіріп еді, анау қанжарын қайта қынына тығып, аюша күжірейіп, әрмен кетті.

Түндігі жабылған киіз үй іші ала көлеңке. Ортадағы жерошақ орнында шашы бетіне түскен әйел екі қолынан байлаулы, жоғары созылып тұр. Жіңішке қыл арқанның екінші ұшы шаңыраққа байланған.

Жақай Матайға қарады:

— Шешіңіз арқанды.

— Қазір, қазір,— Матай аяқ астынан әбігерленіп, әйелдің қолын қашан шешкенше дамылсыз сөйлеп жүр.— Өй, нақұрыс мылқау неме, ешқайда шығарма, қашамын деп адасып кетеді дегенімді түсінбей, байлап тастағанын қарашы. Мал болар ма, мал, өй өңкей мал! Түу, білегін қнып кете жаздапты-ау. Әй, шырағым-ай, өзінде де бар-ау. Қай қатын мұсылмандық рәсімге қарсы тұрып жеңіп еді. Мен де «жесірін қуып жіберіпті» деген жұрттың қаңқу сөзінен қашып... әйтпесе, сендей бір қаңғырған күң табылмайды деймісін.

Қолы шешілген соң, әбден қажып, аяғы талып әлсіреген әйел сылқ етіп тізерлеп отыра кетті де, бетіне қобырай түскен қалың шашын да жинамастан, қыл арқан батқан білегін укалай бастады.

Іштей толқыған Жақай, әйелдің қолтығынан демеп тұрғызуға оқтала беріп, бойын тартып алды. Көңілі бұзылып, жүрегі алып-ұшып қобалжып тұрғанын қанша сездірмейін десе де, үні өз-өзінен бұзылып, дірілдеп, жарықшақтанып шықты:

— Көтеріңіз... басыңызды...

Келіншек селк етіп, бірақ басын көтермей, ойланғандай отыра берді. Жақай әлгі сөзін айны-қатесіз тағы да қайталады:

— Көтеріңіз басыңызды,— бұл жолы даусы еркін, анық шықты. Келіншектің үндемегеніне іштей қуанған Матай, оны аяған болып, қулыққа басты.

— Құлағының мүкісі бар, ауру-сырқаулы байғұс қой, жесірім болған соң... әшейін інімнің төсегін қаңыратпайын деп...

Матайдың өтірік көлгірсігені Жақайдың жынына тиді.

— Көтеріңіз деймін басыңызды.— Бұл жолы ызалана, зекінкірей сөйледі.— Атыңыз кім? Неге айтпайсыз? Көлденең іске араласқысы келмей, келе тезірек кетуге асығып тыпыршыған Нұрисләм енді шыдай алмай, әдеттегі айғайына басты:

— Азаматша, неге үндемейсің? Тілің жоқ па?!

Бұл жолы келіншек шашын бір жақ қолымен айырып, бір жақ көзі шарасынан шыға таңырқай, Жақайға қарады.

Мына сылбыр қимылға шыдамсызданған Нұрисләм киіз үйдің қаусырмалы есігін теуіп жіберіп ашқанда, даладан жарық құйылды ішке. Келіншектің жалғыз көзі қараған сайын жасқа толып, енді екі қолымен де шашын айырып, екі көзі де ашылып, үйдегілерге үрке қарап, Жақайдың мойнына асқан қоржынына көзі түскенде жан даусы шығып, екі қолын алға созып, тізерлей ұмтылды.

— Жа-қа-айй!

Матай мен Нұрисләм аң-таң. Екі қолын жая ұмтылған Жақайдың тізесін құшақтай аймалап, «тірі екенсің ғой!»— деп өксіп-өксіп жылаған келіншектің негінен көтерген Жақай да баяу төмендеп-төмендеп, тізерлей түсіп, әйел жүзіне есі шыға қарап, бас салды. Көкірегінен қуаныштың ащы даусы қалай атылып шыққанын өзі де аңғармай қалған шығар-ау:

— Күлән-дә-ә! Күләндашым!

Матай да, Нүрисләм да түк түсінбей, сілейіп тұр.

Күләнда өксік аралас сөйлеп, мұңын шаға жылаған-да ғана Матайдың беті қабарып, бүлкілдеп, жұдырығы жұмыла берді.

— Жақай сені өлді деп, Жұманияз бай Матайдың інісіне зорлап қосқан. Бір тайға сатты. Енді тастай көр-меші, Жақай! Тастай көрмеші! Жалынамын! Сенің Күләндаң едім ғой! Тастамашы. Әйел байғұста не кінә бар. Жазғырмашы! Мені тірідей өлтірмеші! Тірі екенсің ғой, Жақайым! Жаным!

— Күләнім менің, енді өмір бойы тастамаймын, өмір бойы бірге боламыз!— деп Жақайдың көңілі босап, қуаныштан көзіне жас оралып, Күләндамен жарыса сөйлеп жатыр...

Киіз үй сыртында. Нүрисләм алыста тұрған атына жеткен, айылын тартып жатыр. Киіз үйден шығып, бірін-бірі ағалы-қарындастай жетелеп, аттарға қарай беттеген Жақай мен Күлэнданы ыммен көрсетіп, Матай мылқауды жұмсады.

Есті мал қауіпті жағдайды алыстан көріп, түсінді ме әлде басқа бірдемеден шошынып, иелеріне шағынғаны ма, әйтеуір аттардың көзі аларып, үрейленіп, оқыранып қоя берді.

Басын көтеріп, киіз үй жаққа қараған Нүрисләм да, көзі шарасынан шығып: «Әй!» деп қалды. Осыларды көріп секем алғаны ма әлде оқыстан келіп қалар қауіпті жайды желкесімен сезетін сезімтал, әккілігінен бе, әйтеуір, Жақай жалт бұрылып, желке тұсынан қанжармен төніп келе қалған Мылқау жігіттің қолын қағып жіберіп, көз ілеспейтін жылдамдықпен мұрттай ұшырды. Орнынан мойны кисая, қинала тұра келіп, аузын арандай ашып, аюдай ақырып, аузын көбік шашқан бурадай бақырып, өзінше жынын шақырып киіз үй қасында жатқан дөңбекті қаңбақ құрлы көрмей көтере берген мылқауға мысықша атылған Жақай кім көрінгеннің қолынан келе бермейтін әлдебір үйреншікті әдіспен, дөңбектің екінші басынан ұстап, бірге айналып, қайыра әкеліп соққанда, мылқаудың маңдайы оңбай ұрылып, анадай жерге ұшып барып, ессіз құлады.

Күн еңкейген кез. Аспанда бір шөкім бұлт жоқ. Шырылдаған бозторғайлар. Әр жерде шоқ-шоқ қайың өскен адырлы, бұйратты дала. Әр адырдың астында, әр бұйраттың үстінде мыңғырған мал. Табын-табын қара мал, үйір-үйір жылқы, отар-отар қой. Үсті киізбен, алашамен жабылған мая-мая үйілген қаптар: бидай, сұлы, тары, ірімшік, күрт салған қаптар. Бір-біріне тақала тұрған арбалар, трашпандар, таратайкалар, екі аяқ қазақы арбалар. Шөккен түйелер, доғарылған аттар. Екі жүк машина, бір факт. Қыбырлаған адамдар. Мұның бәрі азық-түлік салығынан жиналған адам айтқысыз мол дүние.

Биік дөңнің басында Жақай сөйлеп тұр. Үнінде толқу бар. Қасында Нұрисләм, Нестер, Шәлтік, екі орыс әскері. Дөңнің етегіне қарай иін тірескен елу шақты адам: киімдері жүдеу қазақтар, орыстар, казак-орыстар — жартысынан көбі жастар.

— Жолдастар, кедей-батрактар, шаруалар. Сендердің өз қалауларыңмен кіре тартуға келгендеріңе жұмысшы-пролетариат атынан рақмет!.. Керуен жолы оңай жол емес. Оған бақыл болыңыздар. Алыс жолда шаршау-шалдығу да, бәрі де болады. Әсіресе торуылдаған бандылардың кездесуі де ықтимал. Сақ болайық. Сіздердің басшыларыңыз — керуен басы Нестер Степанович! — Бәріңіз де осы кісіге бағынасыздар. Мал айдаушылардың басшысы — Ноян мен Шәлтік. Атбасар уезінің ревкомы шығарған мынадай қаулы бар. — Жақай төс қалтасынан, төрт бүктелген қағазды ашып оқиды. — «Выдать киргизом-возчикам по 12 фунтов муки на человека на проезд от Атбасара до Петропавловск и по две плитки чая, по одной коробке спичек на 10 человек» — Жақай қағаздан басын көтерді. — Бұл қаулы біздің керуенге де жүреді. Қазір сол паектеріңізді аласыздар да, азық-түлікті артып, дем алып, таң ата жолға шығасыздар!

Көл жағасында.

Нұрисләм мылтығын тазалап әлек. Миша көлде шомылып жүр. Жақай көл шетінде кір жуған Күләнда мен Әминаға алыстан қарап, ойда отыр.

— Странно, осылардың тез көніп, қаншама азық-түліктің жан-жақтан жинала қалуы, біртүрлі оңай болған секілді! — Мылтығын тазалап отырып сөйлеген Нұрисләмнің дұдамалы Жақайды одан сайын ойға қалдырды. Оның дегбірісіденгенін сезгендей алыстан көзі жарқ

етіп, анда-санда Күланда, ара-тұра Әмина қарап қояды. Миша суға рақаттана сүңгиді.

Жақай судан шығарған Күләнданың кіріне көмектесіп, бұраса бастады. Күланда қалың киімді бұрай беріп, Жақайға:

— Жақай, осы жерден тезірек кетейікші,— деп сыбырлады.

— Ертең керуен жүреді. Біз тағы да азық-түлік жинауға басқа болыстарға кетеміз... Не, қорықтың ба?

— Жақай-Жақай,— Күланда жан-жағына қарап, үрейлі үнмен бұрынғыдан да ақырын сыбырлады:— Бұлардың бандалары бар. Аңада келіп кеткен. Екі-үш рет келді.

— Кімдер ол?— Жақай кірді өзіне тартып алып, Күләнданың үрейлі көзіне төне қарады. Нұрисләм да құлағы шалып, алыстан тың тыңдады.

— Ақтар. Басшысы Бұйрабас деген. Елдің бәрі біледі. Бірақ айтуға қорқады. Кешегі көп жылқыны сендерге емес, соларға алдырған. «Бұйрабасқа, Бұйрабасқа» дегенін талай естідім...

— Бұйрабасты көрдің бе, қазақ па өзі?!

— Білмеймін, көрген жоқпын... Басқаларын көрдім. Бір рет мен оларға шай құйып та бердім. Түстері суық, қорқынышты адамдар. Өздері қашан келсе де мас. Әлде әдейі солай көріне ме. Және ылғи түнделетіп жүреді. Ал, Бұйрабастарын көрген емеспін.

— Иә, бұлардың тез кетулерінің артында бір пландары болу керек,— деп күбірледі Нұрисләм. Жақай басын оқыс көтеріп алды:

— Сен бірдене дедің бе, Нұрисләм... Иә, иә, мен де таң қаламын. Үлкен бір сыр бар. Бұлардың Бұйрабастары қайда? Неге көрінбейді? Неге тым-тырыс?

Сырттан Нестер сөйлеп келеді:

— Нөсер алдында күннің тып-тымдық болатын әдеті.

Жақай да, Нұрисләм да сырттан келе жатқан Шәлтік пен Нестерге қарады. Енді Шәлтік те маңғаздана, бұлдана сөйлеп көл жиегіне келіп малдас құрып, жайғасып жатыр:

— Айтпадым ба, менің пайдам әлі талай жерде тиеді деп. Мен жердің астындағыны тіміскілеп білем. Бұлардың бандасы бар екен. Бастығы Бұйрабас деген қазақ екен. (Нестерге қарап). Ну, Нестер, давай говаритский, ты знайтский, мнөге знайтский, давай!

Нестер Шәлтікке қолын бір сілтеп, Жақайдың қасына келіп отырып жатып:

— Қайдағы көп білген. Бұйрабас дегенді бәріміз де естігенбіз. Бәрі қорқады одан. Бірақ ол қайда, кім ол? Оны ешкім білмейді,— деп әуелі жалтара сөйлеп алып, қайтадан жөнге көшті.— Оларды көрген бір-ақ адам бар. Олардың сырын білетін де сол.

— Ол кім? Осында ма?

— Қайда ол,— десіп Жақай мен Нұрисләм аптыға түсіп еді.

— Менің бір алыс ағайыным. Оны менен басқа ешкім білмейді,— деді Нестер жайбарақат қана.

— Дядя Нестер, мені сол адаммен жолықтыра аласыз ба?— Нестер «қайдағыны есіне салып, бекер айттым-ау», деген өкінішпен үнсіз төмен қарады. Мұны сезген Жақай салмақ сала сөйледі.— Жолықтырыңыз. Адамдардың тіршілігі үшін! Бұл — өте қажет.

— Ол ештеме айтпауы да мүмкін. Маған да жарытып айтпаған,— деп Нестер ойланып қалды.— Ай, айтпайды-ау.

— Сонда да,— деп Жақай Нестерге өтінішпен қарады. Дядя Нестер түсініп тұрсыз ғой. Жас совет өкіметі үшін қажет. Жаулардың ұясын ашуымыз керек.

— Жарайды, біреуің ғана.

— Мен,— деді Жақай.

— Иә, Жақай баруы керек,— деп құптады Нұрисләм да.

— Тек түнде, көз байланған соң...— Нестер сыбырлап сөйлеп, екі инспектордың жүзіне сынай қарады.

Түн. Қазак-орыстардың бөренелі сарайы. Шыр-шыр еткен шілделік үні. Алыста, қотанда үрген бірен-саран иттер даусы.

Нестер мен Жақай нарға салған төсек үстіндегі адамның қасында. Жінішке қара түтіні созылған білте шам. Жаралы адам ыңкылдап, ыңырсып, зорға сөйлейді.

— Мен өз басымнан қорықпаймын, бәрібір өлетін адаммын. Менің тірі екенімді білсе... сендерге айтқанымды білсе, бала-шағамды қырып тастаудан тайынбайды... Жарайды, Нестер нағашыма сенем...»

Біреудің сыртта жүрген дыбысы.

Нестер шамды үрлеп, өшіре салды. Тым-тырыс. Тек үздіксіз шырылдаған шілделік үні.

Қараңғыда жабық есіктің саңылауынан әлдекімнің баяу үні естілді:

— Нестер Степанович, часовой жолдас! Христоролюбов

пен Матай бір жаққа түнделетіп жүріп кетті. Сақ болындар!

Құпия адам қайтадан сыбдырын білдірмей мысықша басып кете бергенде Нестер:

— Бұ кім өзі?— деп есікке ұмтылып еді, қараңғыда мұны көріп тұрғандай, әлгі адамның қысқа, зілді даусы шықты:

— Токта!.. Мені қайтесіңдер. Ескерте келдім, қапы ұрылмандар!

Қараңғыда Жақай Нестерге сыбырлап:

— Қап, айрылып қалдық-ау. Қайда кетті екен. Қашан бұл арадан өзіміз кеткенше, оларға анду қою керек еді,— деп өкінді.

Жаралы адам тағы да жарасын ауырсынғандай баяу ыңырсып қана Жақайға жауап берді:

— Тағы да бұрынғы зұлымдықтарын қайталауға кеткен ғой!

— Нені!?— деп Жақай мен Нестер қосыла сұрады.

— Олар сендерді... қаншама азық-түлікті бос жіберуші ме еді. Бәріңді де қырады. Олардың айласы да, күші де мол.

Кешқұрым.

Қалың тоғай іші. Банда ставкасы.

Тоғай арасындағы кең алаңда, шашырата тігілген боз шатырлар. Шатыр маңында ақтың солдаттары, бірлі-жарым офицерлер жүр.

Бөренеден қнып салған жалғыз үлкен үй.

Үй жанында бір пәуеске, үш жадағай арба.

Он шақты солдат арбалардан теңкиген қаптарды түсіріп, арқалап әкетіп жатыр. Жобасына қарағанда — ұн, ет, тағы басқа тағамдар.

Пәуеске қасында офицер формасындағы сұлу, нәзік жігіт көзілдірікті ақгвардияшы Қорняк, Матай, Христолюбов.

Бет-аузын түгел сақал басқан, еңгезердей, сұсты қазақ Иахнов аюша қорбандап, Кириллді ара-тұра желкесінен жеңіл нұқып, әкетіп барады.

Атқа шабатын жөкейлерше сыптығырдай боп киінген, сұлу мүсінді, жасы 30-35-тердегі, көрікті, бірақ өңі суық, көзінің оты жарқылдаған Белова ағаш үйден шығар-шықпаста баспалдақта тұрып:

— А-а, кайсах, Матай бай!— деп солдаттар шылбырынан жетектеп әкетіп жатқан семіз, тершіген нокталы

аттарға қарап сәмбырлайды:— Полковник Беловка берген уәде қайда? Бес жүз аттың орнына 30-ақ ат әкелдім депсің. Мұнынды біз кешірер ме екенбіз?

Жүнінің жығылған жағына қарай сипамай, қарсы сипап, қорқыта, үркіте сөйлегенде табиғатында көтере алмайтын шамшыл, менмен Матай өз уәдесінде тұра алмаған кінәсін іштей мойындаса да, шалбар киіп тыртыған мына жас қатынның білдей еркекті сақалды басына карамай қорлап, басына сөйлегенін жақтырмай, зығыры қайнап, мелшиіп тұрып қалды. Ақталғысы да, жалбарынғысы да келмей тістеніп қитыға қалғанын сезген сыралғы Христолюбов араға түсті:

— Матай өмірі уәдесінен тайып көрген адам емес. Айтқанын өлсе де орындайды. Сендерге деп алдырған 500 сәйгүліктің үстінен түсіп, қарулы большевиктер бәрін сыпырып алды. Матай да сіресіп бағып еді, әлгі орталықтан келген сақшы қазақ бәрін де қорқытып алған жоқ па...

Жақайды айта бастағанда-ақ, зығыры қайнаған Матай да тілге келді:

— Менің жауым ешкім емес, өзімнің қазағым. Қазақ қазақты ұстап бермесе, іші кебеді. Әйтпесе, алыстағы ауылда жатқан Матайды Мәскеудегілер қайдан біледі. Қоңыраулатып жататын өзіміздің сорлы қазақ,— деп жалпы қазақ атаулыны кінәлап, ұзақ сонармен шұбырта бастап еді, баспалдақтан ойнақтай басып, билеп түскен Белова Матайдың аузын қақты...

— Иә, ол не деп қорқытты? Немен күш көрсетті? Соншама кім еді ол?

— Кім болса ол болсын, әйтеуір қасында мылтықты адамдары бар, Мәскеуде тірегі бар олар, әрине, шетімізден тізіп...— деп қара аспанды төндіре бастаған Матайды Христолюбов қостап:

— Қазір налог төлемесендер, өздерінді түрмеге қамап, бар асықтарыңды, мал-мүліктеріңді экспропорциялап, түгел сыпырып аламыз деп, тура орталыққа, Ленинге телефон соқты,— деп болған істің тоқ етерін айтып еді, Белованың көзі шарасынан шықты:

— Теле-ефо-он?!— деп қайталап сұрап, таңырқап, Корнякқа қарап еді, ол да түк түсінбей екі иінін көтеріп, қабағын шытынды.

— Қайдағы телефон?— Белова даусы шаңқылдап, түк түсінбегеніне, мыналардың түсіндіре алмағанына ыза болып, екі қолының саусақтарын тарбитып, Христолюбов пен Матайға тап-тап береді:— Қайдағы телефон?

Қайдағы басняны айтып тұрсындар. Неғылған өтірікші ку мүйізсіндер. Қайдағы телефон?

— Қайдағы телефон болушы еді, кәдімгі Москвамен сөйлесетін телефон,— деп енді Христолюбков та мына ақтардың сенбегеніне ызаланып айғай салды.— Немене, біз соншама кімбіз өтірік айтатын.

Белова ашудан демін зорға алып, зорға шыдап, даусын бәсендете, бірақ кекесінмен тісінің арасынан сыздықтата, ысылдап сөйледі:

— Жарайды, сендер өтірік айтпайсындар, айтып та көрген жоқсындар, періштесіндер! Ал, періштелер, сонда, телефонмен қайда отырып сөйлесті?! Соны ғана айтыңдаршы.

Христолюбков «е-е, одан да осылай жөнге көшпейсің бе», дегендей, алақанын жайып:— Біздің станцияның сыртында отырып сөйлесті,— деп міз бакпай екеуінің бетіне бажырая қарады.

Анау екеуі де бір-біріне ұзақ қарап тұрды да, мыналардың «телефонын» түсініп, тарс етіп жарылды:

Корняк көзілдірігін шешіп алып, көзін қол орамалымен қайта-қайта сүртіп:— Ох, большевиктердің ойлап таппайтыны жоқ,— Ха-ха-ха! Айдалада телефон, ха-ха!— деп қоймастан-қоймастан қарқылдап күлді. Оған қосыла ұзақ күлген Белова да күлкісін зорға тыйып, ызалы айқай салды.— Әрине, мынандай надандар мен жабайы түземдіктер тұрғанда, большевиктерге күресу қиын емес. Эх, сор мандай Россия! Кімдерге қор болдың?!

Мыналардың күлкілерінің сыңайын түсініп, сонда да өздерінің шын білмейтіндіктеріне көзі жетпей, әлі де дүдамалданған Матай:

— Сонда олар телефонмен сөйлесе алмай ма?— деп батылсыздау сұрап еді, Белова ызадан булығып, дөкір мұжықтарша қолын шығарып, түкірді:

— Мынаны сөйлеседі! Хи-хи!

Көзінен жас ақанша күлген Корняк, әлдебір жеркелер құбыжық көргендей күлкісін оқыс тыйды:

— Екатерина Васильевна, сізге жараспайды. Мұныңыз не?! Екатерина...

Белова өзін өзі кекеткендей шанқылдап:— Екатерина Васильевна жоқ, Катя — бан-н-дит!— деп енді бір бөтен, өрескел күлкіге басты.

Сарт-сұрт, сарт-сұрт еткен дыбыс. Ыңк-ыңк еткен үн. Беліне дейін жалаңаштап, етпенінен сәкіге салып қойған Кириллді ақтың екі солдаты қол камшымен көсілте ұрып тұр. Аппақ арқасында қанталаған жолақтар. Қастарына келген Белова мен Корнякты көз қиығымен көрген Кирилл, жалынышпен безек қағып жатыр:

— Бауырларым-ау, не жазығым бар? Тым құрмаса... айтып... жазаласандаршы...

Корняк көзілдірігінің үстімен солдатқа зеки қарады:

— Болады ғой енді!— Мұнысы әмір беруші Беловаға да айтылған зілді, ызалы сөз екенін түсінген Екатерина Васильевна қолын сілтеді:

— Жарай-й-ды, әзірше, жетеді!

Кирилл зорға басын көтеріп, дүрені ауырсынса да, енді ештеңе шағынбай, киімдерін үнсіз ғана киейін деп жатыр еді, Белова адам емес, маймыл көргендей, әлсіреген дәрменсіз Кириллға тыжырына қарап жекіді:

— Киме кебініңді, әлі ерте, пигмей! Тағы да жон етіңе Петрокок жолын салдырамын!

Кирилл көзін жыпылықтап, жасқаншақтанып:

— Жо-жок, мен киінейін деп жатқаным жоқ, самасат іздеп жатырмын қалтамнан,— деп шалбарының қалтасын таба алмай, сипалақтай берді.

— Неге дүре жегеніңді білемісің, сұмырай?

Кирилл нығын қиқаң еткізіп:

— Құдай білмесе, мен түк білмедім,— деп тағы да көзі жыпылықтады.

— Онда қамшы аз боп қалған ғой,— деп Белова мырс етіп күлді.

— Құдай үшін, құдай үшін жетеді, таяқ көтеретін менде не қауқар бар?!— деп тоқпақтай Кирилл балаша кемсең қакты.

— Сен середняксың ба?— Белова көзін сығырайта қарап сұрақ қойды.

— Құдай білмесе, мен өзімнің кім екенімді, оң-солымды білмеуші едім, середняк деген ат қойыпты.

— Ендеше, дүрені сол үшін жедің.

— Сол үшін?— Әлде қорқыныштан, әлде ызадан Кириллдің темекі орап отырған қолы дірілдейді.— Онда сол атты құдай үшін, өздерің алындаршы, маған түкке керегі жоқ.

— Өтірік айтасың, середняк болу саған ұнайды. Тиімді. Екі жаққа бірдей, әрі-сәрі қалғын келеді. Нағыз қауіпті жау — середняк — сенсің. Совет өкіметіне жағынып, кулактардың жасырын астығын айтып, өзің де бе-

ріп, жағымпазданасың, Бізге келіп тағы... Түлкісің сен, түлкісің. Сенің түлкі терінді сыпырып алып, біраз илеу керек.

Кирилл темекісін тұтатып тұрып Беловаға кулана әрі жасқана қарады:

— Бәрібір, менен қасқыр терісі шықпайды.

— Ох, сұмырай, оны да біледі. Тілінің удайын! Махнов, мына середняк темекісін тартып болған соң, тағы да он порциямен «тамақтандырындар!»

— Бауырым, бауырым!— Кириллдің темекісі аузынан түсіп кетті. Көзі жасқа толып, жалбарына, аяғына жығылды.— Аясаңдаршы, құдай үшін, аясаңдаршы! Мен енді таяқ көтере алмаймын, өліп кетемін, аясаңдаршы! Балаларым бар ғой, балаларым!..

Банда ставкасы. Ағаш үйдің іші. Түн.

Кең зал. Қабырғада ондық шам. Добалдап жасай салған мықты ағаш столдың қасында отырғандар — Белова, Корняк, Матай, Христюбов, тағы басқа банда адамдары.

Стол үсті сықаған тағам. Ара-арасында екі литрлік шөлмектерде ішімдік-самогон. Бандалар біраз тастап алған сияқты: гу-гу әңгіме, өрекіп, есірген дөрекі сөздер.

Ыстық тағам, оны-мұны көтеріп, ыдыс-аяқты ауыстырып, Махнов кіріп-шығып жүр.

Белова бір стакан самогонды түбіне дейін, өші бардай, қағып алды да, маңындағыларды өзіне қаратқысы келгендей, стақанын тарс еткізіп түбімен бір ұрды. «Бағанадан ішуіміз жеткен шығар, енді негізгі шаруамызға көшейік» дегендей, стақанды қайтадан ұстап, төңкерді де, әрі сырып қойды. Содан соң барып, салмақпен, әрі бұйрықты үнмен сөзге кірісті.

— Ендігі мәселе мынадай:— Бағанадан бері ішу, жеуден қолы босамаған бай мен кулак «біраз тынайып алдық қой, енді мына атаман қатын не айтар екен» дегендей, Белованың жүзіне тесіле, сынай қарасты. Осыны сезген Белова да түсін ілезде суытып, әр сөзін нақпанақ қадап, бұйрықпен сөйледі:— Христюбов, бізге жанадан тың-күш қосылмақшы, кемі бес жүз адамға, осы мандағы помещиктермен бірігіп, бір айлық азық-түлік дайындайсындар. Әзірше бір айлық. Және тез арада. Сен, Матай бай, бес жүз ат дайындайсың! Токта-а, тұ-

ра түр! Біз алдымен мына келе жатқан Петрокок жолын талқандаймыз.

Жартылай салынып болмаған осы бір Петрокок жолына соншама шұқшиған мына ақтардың берекесіз қимылы Христоролюбовка бұрыннан ұнамайтын.

— Бұдан басқа жолдар бар емес пе? Россияға азық-түлік таситын басқа жолдар құрып қалып па? Немене осы Петрокок, Петрокок?— деп мұрнын шүйіріп еді.

— Омскі, Челябинскі жолы таяуда тағы да үзіледі. Бізге тапсырылған жол — Петрокок жолы,— деп Белова қысқа жауап берді.

Христоролюбовтың сұрағына риза болған Матай да қатын атаманның жауабына көңілі толмай:

— Маған шойын жол емес, керуенді құртуым керек, керуен басын...— Жақа-а-ай!— деп өз қайғысын айтып тістеніп еді;

— Эх, қайсақтар,— деп байдың сөзіне ызалы Белова шыдамай, орнынан тұрып кетті.— Мұрындарынның астындағыдан басқаны көрмейсіңдер-ау, дала тағылары, мустанги! Сендерден тұқым қалмас-ау, тұқым!

Белованың сөз сынайы ұнамаған Матай да ызалы мырс етіп, теріс қарап қазақша күбірледі:

— Соған қиналып тұрған шығарсың жаман қатты.

Матай сөзін анық түсінбесе де, оның әлдебір жағымсыз сөз айтқанын түрінен аңғарған Белова да «Вот, надан!» деп ызадан күйініп, іштей күбірлеп, байдың алдына тұп-тура келді де, столға екі қолын тіреп, оның көзіне көзін қадап төне қалды:

— Эй, Матай бай! Сен мына қайсақ даласына, саған қарай шыққан Петрокок не, білемісің?

Матай Белованың түріне сынай қарап, сәл үнсіз отырды да, ұстаз алдындағы шәкірттей асықпай, тәптіштеп жауап берді.

— Азық-түлікті Сібір жолына жеткізу үшін жедел салынып жатқан шойын жол! Тағы не сұрайсың, қатын бастық?!

Белова шамданған жоқ, басын баяу көтерді де:

— Мұны біледі екенсің. Бірақ, бұл — темір жол емес, ұзын шектей шұбатылған Сібір жолынан бері бөлек шыққан соқыршек,— деп орнына келіп қайта отырды.

Еш күлкісіз, кекесінсіз айтылған сөзге таңырқағандай:

— Соқырше-ек?!— деп Христоролюбов қайта сұрап еді, орнынан «браво, bravo» деп атып тұрған Корняк, бокалын көтеріп:

— Мынауың образно, Екатерина, то-есть, Катька-атаман. Сол үшін!— деп спиртің шамырқанбастан тартып жіберді.

Корняктың қолпашына онша мән бермеген Белова, ол орнына қайтадан отырған соң барып:

— Ал, сол соқыршек өсе келе, ұзара келе не болады?— деп басқаларына айнала қарап, тағы да сұрақ қойды.

— Жарылады, ха-ха!— деп сұрақты ерсі көрген Христоролюбов ойланбастан жауап беріп, қарқылдап тұрып күліп еді, басқалары да қосыла күлді. Белова ғана күлмеді. Алдында жатқан бір уыс жуаның біреуін алып, ақ бас сарымсақ жағын жыланға ұқсатып, ирелендете ойнатып:

— Жо-жок, ол жыланға айналады,— деп шаңқ етіп бәрінің күлкісін тыйды. Отырғандар, сырттан кірген Махновқа дейін жуаға тесіле қарап, шын жылан көргендей тітіркеніп кетті. Жуаның басы, шынында да, кішігірім жыланнан аумайды.— Жылан ұзара береді, ұзара береді. Петропавлдан Акмолаға дейін, одан әрі қайсақтардың құмды, тікенді даласында шұбатылып, кете береді, кете береді. Ішке кіріп алған жылан не істейді?

Бұл жолы Матай ойланбастан жауап берді:

— Жегенінді бойыңа жұқтырмайды.— Ақыры жылан үлкейе келе, ұзара келе драконға айналып, ішіңе сыймай, өзінді жұтады, өзінді.

Корняк бокалын көтеріп, тағы да ұшып тұрды:

— Образно! Өте образно!

Христоролюбов өзіне-өзі:—«Батька дұрыс айтады: Бір кезде біз дракон едік, енді бұлар дракон. Өмір қалай алма-кезек өзгереді». Аузын арандай ашып, бокалдағы спиртті шелекке құйғандай төңкере салды.

Белова да төңкерулі стаканды қайта аударып, ішіне самогон құйды:

— Міне, Матай бай, бұл — сенің далаңа кірген, жеріңнің асты-үстін түгел жалмайтын бүгінгі жылан, ертеңгі дракон. Ол өспей тұрғанда, басын қырку керек. Сен болсаң, өзіңнің пайдаң үшін, сенің жерінді қорғау үшін, мінетін 500 ат тауып беруге қиналасың. Қинал, қинал! Ертең қиналуға да мұршаң келмейді. Ол ертең драконның аузына түседі. Түсіндің бе, Матай бай?! Егер түсінсең, санаң болса, ол драконның қазір, әлсіз кесірткедей кішкентай кезінде басын қырку керек!— Белова самогонды бір қолымен көтеріп ішіп салды да, екінші қолында ойнатқан жуаның басын аузына комағайлана

тығып, кірш еткізіп қиып түсіп, ызалана шайнады.— Иә, Өліара тұсында күрту керек.

Белованың «Мертвый сезон» дегенін түсіне алмай қалған Қорняк:

— Өліара?— деді көзі жыпылықтап. Бұл сөздің мазмұнын басқалары да түсіне қойған жоқ еді.

Белова да оған онша таң қалмады. Түсініксіз сөзді өзі ұғындырды:

— Мен ескі ай мен жаңа ай ортасындағы қаранғы тұсты, яғни советтердің өліарасын айтып тұрмын. Қазір большевиктердің сыртқы, ішкі соғыстан зорға айығып, титықтап, сенделіп, соқыртеке ойнағандай жан-жағын сипалап, қолына не ілігеді деп қарманып жүрген қараңғы тұсы — өліара кезі. Осал кезі.

Дүние жүзілік әдебиет пен тарихтан мол хабары бар полковник Белов білімнің біраз әсері тиген Катяның осынша дәу теңеу айтқанына тап осы жолы, шын қайран қалған Қорняк:

— Образно! Образно!— деп басын шайқап, сәл мүдірді де, Матайға қарады.— Мынадай сөзден кейін, егер қолымда бар болса бір жүз ат емес, екі рет бес жүз аттан берер едім.

— 500 ат, 500 ат. Одан да, әуелі мына агенттердің басын қалай қыркамыз? Одан да соны айтпайсыңдар ма? Немене, қайта-қайта қылқылдап: бес жүз ат, бес жүз ат?!

Қалай айтса да, мына дала «тағысына» түсіндіре алмағанына, не түсінсе де түсінбеген болып отырған дала «мыстанына» жігері күм Белова сүйріктей саусақтары қайқиған нәзік алақанымен столды шылып еткізіп ұрып қалды:

— Бес жүз ат — бес жүз қарулы адам. Бес жүз қарулы адаммен біз темір жолды ғана емес; бар жұмысшыны, большевиктермен қосып тып-типыл етеміз!

Шағын, тапал екі таудың арасы. Тау арасын жарып өткен кара жол. Арба жүретін кең дала жолы. Таудың көлеңке жақ беті карағай, қайың аралас сыңсыған қалың ағаш. Таудың биік бір тұсында, қойтастардың арасында, пулеметпен бекінген Жақай. Қасында Нүрисләм, горнизон солдаты. Бұл арадан тау ішіндегі жол алақанға салғандай анық, айқын көрінеді. Жасырын жатып атысуға өте қолайлы жер. Оның үстіне бекіністің тап

алды жарқабақтау. Қарсы жақтан келер салт аттылығы да, жаяу адамға да тез көтерілу қиын.

Осындай қолайлы жерді тауып алғанына көңілі көншіп, жасырынған бекінісіне қайта-қайта мұқият қарап, пулеметін даярлап, құрып жатқан Жақайға көпке дейін таңырқай қарап, оның кимылын үнсіз бақылаған Нұрисләм бір кезде бас салып құстаналай жөнелді:

— Сенің тірі пендеге айтпай, ешкіммен ақылдаспай, өз бетіңше тон пішіп жасырып келгеніңді енді түсіндім...— деп алдын ала сақтанып, ертеңгі күні куәге тартсақ та керек болар, солдат та түсінсін дегендей орыс тілінде сөйледі.

— Түсінсең сол, жазықсыз коммунистердің қаны мен жаны үшін,— деп Жақай жайбарақат қана жауап беріп, ашудан терісіне сыймай булығы сөйлеген Нұрисләмнің жүзіне де қарамай, пулеметін шұқылап, дұрыстап құрумен болды.— Оларды осы арада жайратамыз!

— Мұнымызды кейін қолдар ма екен. Біздің міндетіміз оқ шығармай-ақ орындалды. Енді тамаша жұмысты, енді ойыңа келген бір қияли іспен бүлдірейін деп тұрсың.

— Орындалған жұмыс, орындалған. Не орындалыпты?— деп Жақай орнынан атып тұрды.— Жок, әлі түгелдей орындалған жоқ. Біздің ендігі міндетіміз — керуенді шығынсыз жеткізу. Азық-түлік түгелдей Петропавлға жеткенде, әне, сонда ғана жұмыстың түгел орындалғаны.

— Мен қарсымын!

Жақай Нұрисләмға:— Не айтып тұрсың, жау соңымыздан қуып жетсін деп тұрсың ба?— деп көзіне тесіле қарап еді.

— Үш адам не істей аламыз?..— деп Нұрисләм көзін тайдырып әкетті.

— Үш адам көп нәрсе істейміз. Жауға тосыннан шабуыл жасап, тойтарыс береміз. Ал, өліп кетсек, басқалардан ардақтымыз ба?

— Ал, өлмесек? Аман оралсақ. Сонда, өз бетімізбен әрекет еткен біздің басымыздан, шашымыздан сипайтын шығар?!

— Мен жауап берем. Бұл арада мен — бастық,— деп Жақай екеуіне алма-кезек қарады.— Менің бұйрығымды орындайсыңдар! Анау жаққа — қолымен көрсетіп,— ағаш арасына екі жерге жасырынып, анда-санда мылтық атып, жау назарын бұрып тұрасыңдар. «Қайдағы жау?»— деп тұрған шығарсыңдар. Көресіндер: жау

болады. Бірақ, қанша — ол арасы беймағлұм. Мен орамалмен белгі бергенде, атуды тоқтатып, төмендегі машинаға тез жетесіңдер. Маған қарайламандар. Мен де сондарыңнан жетемін. Түсінікті ме? Ал қорықсаң, Нұрисләм, машина ішіне бұғып отыр... Бірақ, сені ешкім қорқақ деп көрген жоқ еді...

— Оны өмір көрсетер. Жүр!— деп Нұрисләм солдатты ертіп, белгілеген жерге амалсыз кете барды...

Ставка. Іштегілер қызу.

Белова бокалын көтеріп:— Жарайды, даурықпай тоқтандар! Сендердің тілектеріңді түсіндім. Түгел ұқтым. Оңай тілек емес. Жағдай күннен күнге қиындап бара жатқаны өздеріңе мәлім. Қаншама адам шығын болды. Сырттан қосылған көмек аз. Сонда да, жарайды, соңғы рет, сендердің мал-мүліктеріңді қайтарып берейін!

— Міне, бағанадан осыны айтпайсың ба? Біздің сұрап отырғанымыз да осы емес пе. Жандарын о дүниеге аттандырып, дүниемізді қайтарып берсеңдер, енді қайтып олардың бұл жаққа аяқтарын қия баспайтындары анық.

Матай да бокал көтеріп, мастықтан тілі күрмеле сөйлеп, орнынан тәлтіректей тұрып, Белованың қасына келді:

— Маған... Жақай мен Күләнда малдан да қымбат, тірілей керек, тірілей... Мына... мынаның дүниесін түгел қайтарып бер. Ал, маған дүние емес, Жақай керек, Жақай,— деп тағы да бұрынғы әніне басып, тағы да бұрынғысынша сарнады.

— Бәрі де болады. Тек сендер, бүгін кері қайтасыңдар. Матай сен 500 атты алып келесің. Христолюбов, сен 500 адамға азық-түлік дайындайсың. Сол үшін!

Бәрі көтере беріп, қасында тұрған Матайға қарап Белова:

— Сен, Матай бай, әлі де риза емессің ғой, неге ішпейсің, әлде қарсымысың?— деп орнынан тұрды.

— Жоқ, мен қарсы емеспін. Мен... сенбеймін. Күләнда үшін 500 ат беремін. Ал, Жақайдың жеке басына бір тайтұяқ алтын тігемін.

Белова да, Корняк та қазақша айтылған «тайтұяқ» деген сөзге түсінбей қалды.

— «Тайтұяқ»— ол не нәрсе?— деп Белова әйтеуір алдымен қысыла айтқан соң, жаман сөз емес шығар деп, шын білгісі келіп сұрады.

— «Тайтұяқ» деген саф алтын,— деді Христолюбов.

— Сонда ол қанша?

Христоролюбов келепандай жұдырығын көрсетті.

— Ол алтынның көлемі екі жасар жылқының тұяғындай болады,— дегенде, Корняктың көзі шарасынан шығып, Белова ішін тартып, сенер-сенбесін білмеді.

— Рас па... Шын ба, ондай алтын қайсақтарға қайдан келген?— деп Белова көзі жайнап Христоролюбовқа қарап еді, анау одан сайын әсірелей түсті.

— Қазақтардың әр үйінде бар ондай самородок. Ата-бабаларынан қалған. Мен өз көзіммен талай рет көргемін.

Алтынға адам тойған ба? Белова ыдысын столға қоя салып, Матайға қолын созды:— Жақайды, бүкіл керуенімен аяғыңа тірідей әкеп бергіземін. Уәде ме?

— Уәде!— деп Матай қолын алды. Бәрі сол үшін орындарынан тұрып ішті.

Таң қараңғылығы. Тоғай іші.

Қалың ағаш арасында жалғыз аяқ жолмен бір-бірлеп өтіп жатқан салт атты бандылар.

Қарасы жүзге тарта қару-жаракты баскесерлер өтіп жатыр, өтіп жатыр. Жүрістері суық та, суыт.

Таудағы бекініс. Күн талмау түс.

Бекіністегі Жақай тау ішіндегі жолға қарап жатыр. Ойында кешегі жаралы адамның сөзі.

Жаралы казак-орыстың даусы келді Жақайдың құлағына. Жақай тағы да естіп жатқан сияқты. Казак айтқан оқиға сол адамның сөзі арқылы сақшының көз алдынан өтіп жатыр, өтіп жатыр.

«Қызылжарға қарай жүретін үлкен керуен жолындағы бұл шағын қос төбені қазақтар «Екі емшек» тауы деп атайды. Бұл екі таудың ортасымен өтер жолаушылар таяу ауылдан шықсын мейлі, асығыс болсын мейлі, әйтеуір осы төбе басынан ағар кәусар бұлақтан қанып су ішпей, көліктерін доғарып суарып, ат шалдырмай өтпек емес. Көпшілігі бұл араға қона жетіп, өздері де, көліктері де аунап-қунап, бір күн жайланып аттанатын. Бұл, тіпті, әдетке айналған десе де болады.

Біз де, түйесі бар, аты бар елу бес көлікті керуенмен, айдаған табын-табын мал, отар-отар қойлар бар, осы тау ішіне кіріп, тай-тай жүктерді көліктердің белінен түсіріп, аттарды қантара бастағанбыз. Бір кезде, қалай жасырынғандарын аңдамаппыз, таудың қалың ағаш жақ

бетінен сау-сау етіп қарулы адамдар түсіп жатыр, түсіп жатыр. Штыкты мылтықтарын, нагандарын кезенген, қылыштарын жалаңдатқан адамдардың түстері қандай суық. Ештеме түсінбей, есім шығып, бұларын не, бұларын не?—деп жүгіре беріппін. Алым-салық жинаушыларға әдейі жалданып, сатқын атқосшы болғандай қуыстанып, екі жақтың адамына да жалтақтап қарай беремін. «Мен кінәлі емеспін, жазығым жоқ, ештеме білмеймін» дегім келеді.

Қабактарынан қан жауған ақтың офицерлері менің сөзімді, менің жалынышты үнімді қайдан тындасын. Біреуі қағып жіберіп еді, ұшып түстім.

Продналог агенттері Туладан, Иваново-Вознесенскіден келген он төрт орыс жұмысшысы мен Петропавлдан үш коммунист, екі қазақ, бір татар еді. Олар да тұтқиылдан қоршап алған жауларға түк қарсылық жасай алмай, естері шығып, аңырап тұра берді. Актар қолма-қол бәрін тұтқындап, қолдарын арттарына қайырып байлап, қаз-катар қойды да, алдарына бір Белов деген кәрі полковник шығып:

— Ай-ай-ай, большевиктер, бұларын ұят емес пе?! Мұндағы жетім-жесірлердің балаларының аузынан жырып, тамақтарын тартып алыпсыңдар. Ондай зорлыққа қандай қақыларың бар. Иә, сендер зорлықшыл адамсыңдар ғой. Іштерінде коммунистер де бар шығар?—деп еді, бір қарт жұмысшы:

— Бәріміз де большевик, бәріміз де коммунистпіз!—деді бетіне тіке қарап.

Белов сәл жымынып басын изеді:

— Бәсе, бәсе, өзім де біліп ем. Тым құрмаса коммунист екендеріңді жасырсандаршы. Сол да мақтан ба екен?! Ай, бізге бәрібір, әйтуір бәрің де тонағыш, ел талағышсыңдар!—деп қолын сілтеді де, қасында тұрған Христюлов пен Матайға қарады.—Ал, енді не тұрыс? Бұл арада көп тұруға болмайды. Жол үсті. Мал-мүліктерді иелеріне таратып беріңдер. Сосын... Міне, алыңдар большевиктік аш күзендерді Не істесендер де еріктерің, тек тағы да ескертемін, ешқандай із қалмасын.

Жаңағы жұмысшы жұлқынып алға шығып, бірдеме айтайын деп еді, бір бандит жағасынан алып, лақтырып жіберді. Жығылып жатып:

— Бір ауыз сөз, тақсыр полковник, бір ауыз сөз!—деп қарт жұмысшы басын көтерді.

— Жарайды, не айтайын деп едің?—деп иығы құнысып кете бастаған полковник қайта бұрылды.—Ти-

мендер, айтсын. Өлер алдында соңғы сөзін айтуға болады.

Осы күнге дейін көз алдымда — екі таудың ортасынан ескен самалдың өтінде қалың бурыл шашы мен төгілген бурыл сақалы желбіреп, әжім көмкерген үлкен ойлы көздері біртүрлі жасқа толғандай мөлтілдеп, қарт жұмысшы өзінің бір ағайынымен ақылдасқандай баяу ғана сөз бастады:

— Полковник мырза! Екеуміз де орыспыз. Екеуміз де қарт адамбыз. Екеуміздің де балаларымыз, немерелеріміз бар. Екеуміз де көп ұзамай өлеміз. Болашақ балалардікі. Бүкіл орталық Ресейде қаншама бала аштан өліп жатыр. Сенің балаларың, менің балаларым, орыс балалары. Ал, сен болсаң...— деп енді қыза бастағанда полковник оның сөзін бөліп жіберді:

— Жарайды, түсінікті. Мен өз басыңды арашалайсың ба десем... Біз жұмысшы мен коммунистен ақыл сұрамаймыз. Зәру емеспіз, болды,— деді де, полковник алғашқыдай тағы да қолын сілтеді...

Ақтың бір офицері, оның да аты-жөнін кейін естідім, ұмытпасам Корняк болуы керек, продотрядтың папкаға салған қағазын әкеп берді де:

— Ваше превосходительство, мынау азық-түлік салығын төлеген адамдардың тізімі жазылған, қолдары қойылған, сауатсыздардың бармақтары басылған документ. Копия!— деп әскери тәртіппен баяндап, тағзым етті.

Полковник қалың бүктеп, белінен буған документті қолына алып, мұның құны қанша екен дегендей салмақтап тұрды да, Корнякқа қайтып берді.

— Мұны Ақмола ревкомына жасырын жеткізуді сізге міндеттеймін!— деді де, адъютанты болар, ұзын мойын биік қара атты шылбырынан жетектеп әкелген солдаттың қолынан алды да, үзеңгіге аяғын сала берді.

Сонда ғана түсіндім: Бай мен кулактар азық-түлік бергенде, салық жинаушы өкілдерге онша қарсылық білдірмеп еді. Сөйтсе, ол бергендерінің бәрін мына жолтонағыштар тегіс қайтарып береді екен де, тек олардың «бердік» деп қол қойған қағаздары орталық губернияға жетеді екен-ау. Тегі ол жақта да бұлардың сыбайластары болуы керек. Сенім жоқ.

Бізді көп аялдатқан жоқ. Қолдары артына байлаулы большевиктерді төрт арбаға тиеп, жолға шықтық. Елден шыққан атқосшы болған соң менен жасырған жоқ. Қайда баратынымыз маған белгілі, Қолтық көліне барамыз.

Бірақ, неге барамыз, кашан көлге жеткенше ол арасы маған беймағлұм. Менің осы төңіректегі бүкіл көлдерді, оған барар жолдарды бес саусақтай білетін балықшы екенімнен хабардар Христюлюбов елге кері қайтарар мал мен азық-түлікпен қалдырмай мені көшір етіп, өзімен бірге алды. Маңайымызда бандалардың он шақты салт атты қарулы солдаттары бар, жолда кездескен деревнялар мен ауылдарға соқпай, жасырын, суыт жүріп түн ішінде көлге жеттік. Терең Қолтық көлі сол түні буырқанып, қатты толқып жатқан. Бандиттер жағадағы байлаулы жалғыз балықшы қайығын тауып алды. Сонда ғана жүрегім сезді — мұның бәрі алдын ала ойластырылып, алдын ала дайындалған зұлымдық екен — бандалар түбіне тас салып аузын бұған қаптарды қайыққа дүрс-дүрс еткізіп, салып жатыр. Істері асығыс. Арбадан итеріп, желкелеп түсірген жұмысшы-большевиктердің төртеуін үлкен, кең қайыққа мылтықтың дүмімен ұрып отырғызды. Қайық ішінде әрқайсысының аяқтарын байлап тастады. Қайықтың екі басында екі бандит.

Өмірімде мұндай жауыздықты көрмеп едім, алдымызда болар сұмдықты көз алдыма елестетіп, қайықты есе алмай, қолым қалтырап, жүрегім мұздап отырып қалыппын. Қайықтың екінші басындағы бандит мылтығын кезенген соң, жан тәтті, амалсыздан қайықты есе жөнелдім. Жазықсыз жандарды өлімге тез жеткізуге асыққандай болмайыншы деп, олардың өмірін аздап ұзартатындай сәл баяуласам, артымда отырған солдат мылтықтың дүмімен желкемнен түйгіштейді. Айдағанына көніп, қайықты ескеннен басқа менде не дәрмен бар...

Осылайша төрт рет қайықты көлдің ортасына апарып, төрт рет жазықсыз жандарды теренге батырдық.

...Есінде ме, нағашы, біздің станицада ертеде Михайло Кожух деген бір әскерден қайтқан еңгезердей жынды есаул болып еді ғой. Сол анда-санда соғыс есіне түскенде, қылышын үйінен алып шығып, соғыс ойынын ойнайтын балаларша көшедегі курайларды кешке дейін шапқылайтын еді-ау. Оған да айызы қанбай, көшедегі қаңғыбас иттерді ұстап алып, ескі шыңырау құдыққа апарып, қылғындырып, ішіне тастайтын. Содан ләззат алатын. Бүкіл станица жұрты одан жиреніп, жек көруші еді-ау. Бірақ, қой деп айтуға дәрі де қаймығатын. Мыналар одан да қаныпезер екен. Қалай көздері қнып, адам баласын тыпырлатып суға тастайды десеңші. Ал, мен ше? Қалай ғана дәтім шыдап қарап отырдым десеңші. Мүмкін, сендер мені де кінәларсыңдар. Өліп кетсең

де неге араша түспедің дерсіндер. Олай деуге қақыла-
рың бар. Не десендер де, шынын айтайын, мен ол арада
ләм деп ауыз ашуға қорықтым. Жан тәтті екен. Бар қо-
лымнан келгені сол — жазықсыз пақырларды суға лақ-
тырып жатқанда теріс қарап, олар үшін үнсіз шоқынып,
көзімді жұмып, көрмеуге тырыстым. Тіпті олардың аты-
жөнін біліп алу да есіме келмейті-ау...

Тек бесінші рет әйтеуір қыбын тауып, су үстінде келе
жатып, агенттердің біреуімен ғана тілдесіп қалдым: Ба-
ғана, полковник Беловқа қасқая қарап, тайсалмай кінә-
лап сөйлеген қарт жұмысшы менің аяқ жағымда отыр-
ған. Сол адам маған ақырын сыбырлады. Ақтың сол-
даттары естіп қалмасын деп қайықты қаттырақ есіп,
изендеп, еңкейген сайын үзік-үзік тыңдап келем;

— Қайықшы, қайықшы. Саған адам ретінде айтар
өтінішім: менің фамилиям Пахомов Юрий Степанович,
Иваново-Вознесенскіден, завод жұмысшысымын. Бала-
ларыма, немерелеріме жеткізе көр. Тымқұрмаса... менің
адал өліммен өлгенімді есітсін... Петропавл ревкомында
біздің бәріміздің аты-жөніміз жазылған тізім бар. Біз
жұмысшылар, — деп одан әрі ештеме айта алмай қалды,
қарттың сыбырын құлағы шалған бір бандит оны мыл-
тықтың дүмімен сілейте ұрды. Екі қолы байлаулы дәр-
менсіз қарт қайықтың жақтауына басымен соғылып,
сылқ етіп құлады.

Айтқандай, осы жолы өлім кезегі, маған да тіреліп
тұр еді. Мына жұмысшы инспекторлардың соңғы тобын
қайықтан лақтырған соң, менің оларға керегім жоғы
белгілі. Оны мен жағада отырып білдім. Өткен жолғы-
лардағыдай, бұл жолы да мен, қараңғы, қайық түбіне
дүңк-дүңк тастап жатқан қаптарды іштей санап отыр-
ғам. Жүрегім мұздап қоя берді: налоговой агенттер төр-
теу, қап бесеу.

Не істеу керек? Қайықтан түсіп, шаршадым деп сыл-
тауратып қалып қойсам ба? Жоқ, олай алдай алмайсың
бұларды. Тұра қашсам ба екен? Жоқ, олар мені қарға
адым аттатпай, ұстап алады. Ендеше сезіктенгенімді біл-
дірмеу керек. Көлдің ортасына барған соң бір амалын
жасауым керек. Осы оймен қайықты үнсіз ескен бойда,
Пахомовтың үзіп-үзіп айтқан сөзін тыңдап, үйтіп-бүйт-
кенше көлдің ортасына да жақындап қалдық. Енді не
істеуім керек? Менің мойныма, болашақта мына зұлым-
дықтың куәгері менің мойныма түсетін бесінші қап. Ол
алдымда жатыр. Мені де мына талып жатқан Пахомов
қарттай басымнан ұрып есеңгіретіп, тас байлап, су тү-

біне мәңгіге жібереді. Маңдайымнан бүрк етіп суық тер шықты. Мен қайықты құйрығыммен ырғап көрдім, табаны жалпақ кең қайық шайқалмады. Тұмсықтан ұрған толқынға жиі-жиі асылып, қайта түсіп, орғып келеді. Аудару мүмкін емес. Мен оңтайлы кезеңді күттім. Межелі жерге жеткенде, бандит үйреншікті әдетімен белгі берді. Мен ескекті бос тастадым. Екпінімен жылжыған қайық толқынға тіреліп, кібіртіктеп барып тоқтады. Толқын үстінде қайықпен қоса теңселіп отырмыз. Жұмысшыларда үн жоқ.

Бұл жолы бандиттер онша асыққан жоқ. Бағанадан шаршағандары ма әлде басқа ой түсті ме, мылтықтарын қайық жақтауына сүйей, біреуі темекі тартты. Осы қимылдарынан үміттенген бір жас дәу жұмысшы: «Ей, ребята, менің қол-аяғымды шешіп, суға жіберіндерші, былтыр ғана үйленіп едім, екі айлық ұлым бар. Аясаңдаршы, бәріміз де орыс емеспіз бе» деп қиылып еді, екі бандит жауап қатқан жоқ. Темекі тартып болған соң, орындарынан баяу тұрып, әуелі әлі талып жатқан Похомовтың мойнына қап кигізіп, кеңірдегінен байлады да, екі бандит зорға көтеріп суға лақтырды. Әлгі дәу жұмысшыны бандиттердің үшеуі де жабылып көтеріп, жан тәсілімде тыпырлап, алас ұрған байғұсты суға тастағанша, жан дәрмен, қайықтың екінші жағынан суға ақырын құлады. Суға батқан бойда демім таусылғанша сүңгіп, біраз жерден барып шықтым. Демімді ала беріп, тағы сүңгідім. Олар көпке дейін байқамады білем. Әлден уақытта барып, артымнан оқ жауып кетті. Қараңғыға көзі үйренген бандиттер толқын үстінде өткеншек тепкен қара бас шағаланы атқандай, менің қалқиған басымды көздеп атып жатыр, атып жатыр. Оқ маған дарымай, оң жағымнан да, сол жағымнан да, алды-артымнан түсіп жатқан сияқты. Бір сүңгіп, бір шыққан менің жауырын тұсым бір мезетте тыз ете қалды. Ет қызумен малти бердім, малти бердім, малти бердім...

Жақайдың ойы шорт үзілді.

«Қыз емшек» тауының ортасында ирелендеген қасқа жолмен биікке қарай баяу жылжыған шуы, дабыры аз керуен көрінді. Жақайдың көзі жау жағында. Қарсы беттегі шыдамсыз бандалардың бір-екеуінің басы қылт етіп, қарағай тасасынан көрініп қалды.

Жақай соңғы рет пулеметін тексеріп, жарысқа қосайын деп тұрған жүйрік аттың мойнынан қаққандай,

әбден үйреніп, төселген өзінің сүйікті қаруын бір-екі қағып қойды. Көзі керуенде, бандалар жақта.

Керуен — үстіне теңдеп жүк артылған түйе бастаған, бір-біріне тірескен он шақты көлік. Ештемеден хабарсыз, бейғам ғана, мимырт жүріспен, бір үйір қаздай тізіліп келеді. Ат, арба үстінде шапандарын бүркенген кірешілерде үн жоқ. Қыстың масағы қалғандай, немесе үскірік бораннан бүркенгендей бастарын бір қылт еткізіп шығармайтын неғылған меңіреу жандар. Сырт пішіндері, аязда қатырып, ат үстіне отырғызып, байлап тастаған жансыз өліктер секілді.

Алақ-жұлақ етіп, алып қашып тұрған жарау атқа мінген Ноян бұйдасынан жетелеген алдыңғы түйені шөгерді де, «арттағыларға» тау жаңғырта айғай салды: мұнысы, әрине, тасадағы жауларға әдейі естірткені еді:

— А-а-ей, жетсендерші тезірек, жол осы, көліктерді түсіріп, суарып, өзіміз тынығамыз!— деп атын тебініп қалып көштің соңғы жағына, келген бағытына қарай ағыза жөнелді. Қанша жүрек жұтқан батыл жігіт дегенмен, жан-жағынан қамаған мылтықты жаулардың тасада жатқанын білетін Ноян көштің соңына аяқпен, не бүлкілмен баруға шыдамады. Жақайдың ең қорыққан тұсы да осы еді. Егер ағаш арасынан біреу Ноянға оқ атып қалса, Жақайдың да олардың көңілін бұру үшін оқ шығаруына тура келер еді. Онда бар жоспардың бүлінгені. Әйтеуір, дөс бергенде, жау жағы ештеңе сезбеді. Ноян кетісімен тау мүйісінен көрінген биік, сақалды теке бастаған бір отар қой қозыларынан айырылған саулықтардай, арттарынан таяқтап айдағандай даланы басына көтере маңырап, бірін-бірі баса көктей жөңкіліп келеді.

Таудың екінші жақ жазықтау бөктерінде, етектегі бір сайдың қалтарысындағы бұтақты қалың теректің бауырында жасырулы фиат. Қасында үш адам: Ежов, гарнизон солдат, Миша. Солдат мылтығына сүйеніп, әрірек отырған.

Өз-өзінен шыдамсызданып, аласұрған Ежов:

— Бәсе, жаңа есіме түсті,— деп машина ішін ұзақ тінтіп, бір жерден шүберекке оралған пулемет оғының екі орам лентасын алып шықты да, біреуін солдатқа ұсынды:

— Жақай, мынаны ұмытып кетіпті. Бағана алам деп тұр еді. Мә, тез жеткіз.

Солдат түсін суытып, мылтығын кезенді:

— Маған осы жерден тапжылма деп бұйрық берген. Қашан белгі берілгенше, осы арада отырамыз.

— Онда мен алып барайын,— деп Ежов ұмтыла бергенде, солдат затворды сырт-сырт еткізіп, мылтығын оқтады да:— Саған да бұйрық солай! Егер сен оққа ұшсан бәріміз де жаяу қаламыз. Тапжылма!

— Е-е, сол ма еді. Одан қам жемей-ақ қой: Мен оққа ұшсам, Миша жүргізеді.— Ежов Мишаға қарады: «Сен жүргізе аласың ғой? Үйреттім ғой» деген ишарат.

Миша оның үйреткенін, өзінің жүргізе алатынын құптап, басын изеп еді, солдат көнбеді.

— Жок, бұйрықты бұзуға болмайды!

Ежов қыңыр, қырсық солдатқа не істерін білмей ыза болып, сүк қолымен сес көрсеткеннен басқа амалы қалмады:

— Егер Жақайдың оғы бітіп қалса, сен басыңмен жауап бересің, түсіндің бе?!

Солдат Ежовтың сөзінен біртүрлі жасқанып, өзінің қисықтығына ыңғайсызданғандай ойланып қалды. Сонда да міз бағар емес. Осы кезде таудың ар жағынан атылған мылтық даусынан селк етіп үшеуі де бастарын көтеріп алды. Үшеуі де елеңдеп құлақ түрді.

Жақай бекіністе.

Нүрисләм мен екінші солдат та жасырынған жерден керуенге қарап жатыр. Керуен баяғы қалпы, міз баққан жоқ. Көлік үстіндегі шапанды кірешілер де жерге түспейді. Қойлар бытырай қашып, әр жерге топ-тобымен едірейіп, түк түсінбей, тағы малдарша елегізіп тұр. Тағы да мылтық атылғанда, қойлар бет-бетімен дүркірей қашты. Бірақ, ұзаққа бармады. Бәрі жан-жақтан бір араға жиналып, керуенге қарай бұрылып, ес көріп, қайтадан жақындап келеді.

Керуен де бір сұмдықтың тақағанын сезіп, тықырши бастады. Екі өркеші баладай, шудалы қоңыр түйе орнынан бакырып, атып тұрды. Кірешілер бағанағы қалпында тапжылмай, көліктерінің белінде шоқиып-шоқиып отыр. Мылтық даусынан үркіп, алға жүре берген түйе оқ тиіп, бір бақ етіп сүріне құлады.

Осының артынша-ақ, қалың ағаштың әр тұсынан бесалты адам мылтықтарын кезеніп, түсе берді. Алдарынан көздерін алмай, жемін андыған мысықтай сақ басып, керуенге жақындап келеді, жақындап келеді.

Жақай пулемет құлағын қыса түсіп, демін ішінен алып, дайындалып отыр.

Көгілдір мөлдір аспанда қалықтаған жалғыз қарақұс төмендегілерге тесіле қарап, «бұл неғылған үйме-жүйме адамдар, қашан кетер екен?» дегендей әлденеден дәмепіп, шыр айналып жүр.

Тау жолында айғайлап дабырлаған адамдардың, ду етіп қосыла күлген дауыстары естіледі.

Керуен.

Жаңағы бандалар керуеннің жан-жағынан баспалап келіп тұра қалыпты. Мылтықтарын кезеніп, көлік үстінде тапжылмай отырған адамдарға сес көрсетіп «түсіңдер» деп қоршап тұр. Бұларға құлақ аспай, істікпен түртсе де былқ етпеген кірешілердің шапанын сыпырып-сыпырып алып, шек-сілелері қатқанша күл-ай келіп. Адамдар дегені — шапан жауып, белінен байлап қойған май пісетін ескі күпшектер, піспектер, шөркеден, ағаштан тұлыптан жасап, бекіткен жансыз қарақшылар болып шықты. Таудан жүгіре, домалай түсіп, жан-жақтан төмен құйылған бандалар мен ақтың солдаттары мәресәре күлкіге қарық болып жатыр. Біразы арбалардың үстіне шығып, шөп, ол-пұл тыққан жеңіл қаптарды жерге лақтырып, енді біреулері әр жерде состиган, қашып бара жатқан қойларды шетінен атып түсіріп мәз. Бұл қойлар — Матай байдың қисапсыз көп қойларының бір отары еді. Әйтсе де жазықсыз момын малды бетімен атқан бұзақыларға Жақайдың жыны келді. Бірақ, шыдау керек. Оңтайлы сәтті күту керек... Міне, ол сәт те туды:

Орта жастағы бір майор сұлу мақаммен, көтере салған әндей команда берді:

— Ро-о-та-а, екі-екіден қатар түзеп сапқа тұрында-а-а-а-ар!

Ақтың солдаттары жан-жақтан жүгірісіп, алас-күлес қаз-қатар сап түзеп тұра қалды.

Жақай көзбен мөлшерлеп өтті: Қайдағы рота? Ақтың офицері ротасының бұрынғы бүтін кезіндегі әдетпен айтатын болуы керек. Әйтпесе, жұлым-жұлым тоза бастаған Қолчактың қалдықтары мен жергілікті бандылардан құрылған, асыра айтқанда екі взводтан аспайды.

Лезде күлкілерін тыйған солдаттарға офицер зекіп, ұрса бастады:

— Неменеге жетісіп күлесіңдер. Нокай большевиктердің тәжірибелі патша армиясының солдаттарын ақы-

мақ қылғанына күлесіңдер ме?!— деп «қане, бұған не айтасындар» дегендей, саптағыларға сүзіле қарап біраз тұрды да, жағдайды түсіндірді.— Солдаттар, жағдай былай: өздерің де көріп тұрсындар — бұл жолы большевиктер бізді ондырмай алдады. Мазақ қылды. Керуеннің, біздің осы араға келетін мезгілімізді тура есептеп білулеріне қарағанда, біздің арамызда жансыз біреу жүр, немесе олардың ішінде өте тәжірибелі адам бар. Олар бізді мазақ етіп қана қойған жоқ. Уақыттан ұтты. Бізді адастырып, басқа жолмен кетті. Біз оларды бәрібір қуып жетуге тиіспіз. Сондықтан, менің командамды тыңдаңдар. Қазір біз тау бөктеріндегі аттарымызға мінеміз де, үшке бөлініп, сондарынан...

Команда аяқталмай қалды.

Пулемет аузынан оқ боратып, тосыннан тырылдап қоя берді. Тым-тырақай қашып, жата-жата қалған банды әскерлерінің үстінен зуылдап, бораған оқ. Оққа ұшып, жер сүзе құлаған, шалқасынан түсіп, тоңқалаң асқан бандиттер.

Қапелімде сасқалақтап, үйме-жүйме боп, қайда тығыларын білмей есі шыққан бандыларды Жақай оқтың астына алды. Тынымсыз атқылап жатыр. Екі таудың ортасы айғай-шу. Мұндай аласапыранды, мұндай зуылдаған оқты ғұмырында көрмеген даланың тағы малы — аттар мен түйелер жүк-мүгімен ала қашып, бет-бетімен тырақайлап, жан ұшырып безіп барады.

Тау іші қым-қуыт.

Таудың екінші беткейінде бір қолына істік мылтық, екінші қолына бағана Ежов көрсеткен пулемет лентасын ұстаған горнизон солдаты асығып-үсігіп, жыра-жыралардың арасымен Жақайға қарай жоғары өрмелеп барады. «Жақайға лентаны жеткізу керек, оғы таусылатын болды» деп қояр да қоймаған Ежовтың сөзіне иланған солдат, оның соңынан ергенін байқамап еді. Орта жолға жеткенде ғана, су жырған жырада артынан баспалап келіп қалған Ежовқа жалт қарап, қабағын түйді:

— Кейін қайт, кейін!— Бұдан әрі ештемені андамаған аңқау жас жігіт, мылтық пен лентаны биікке лақтырып, өзі жыраның шетінен ұстап, кеудесімен көтеріле бергенде, Ежов көйлегінің ішіне тығып алған мантировкасымен басынан сылқита ұрды. Қылжаң еткен солдаттың мылтығын алып, өзін жыраның ішіне итеріп жіберді.

Машина ішіндегі бала бұлардан көз алмай, Жақайға тезірек жетуін тілеп, түрегеп қарап тұрған. Ежовтың солдатты басынан ұрғанын анық байқай алмай да қал-

ды. Бірақ, әйтеуір, түсініксіз бір үрейлі жағдайды іші сезіп, оның үстіне мылтықты солдаттың лезде ғайып болғанынан секем алып, өз-өзінен жүрегі дүрсілдеп қоя берді. Машинаның от алғышына көзі түсіп еді, күміс шынжырлы бауы салбырап тұратын кілт жоқ екен. Жалма-жан машинадан секіріп түскен Миша, әлдене деп айғайлап, Жақай жаққа қалай жүгіргенін өзі де білмеді. Бірақ, көмейіне бірдеме кептелгендей даусы шықпай қалды. Аяғы да тәлтіректеп, өрге қарай жүрмейтін сияқты...

Жақай бірде жекелей, бірде жаппай оқпен төгілтіп, атып жатыр. Маңайындағы тастарға оқтар шыр-шыж етіп жалай тиіп, төмендегі бандалар әр тұстан ағашы жоқ жалаңаш беткейге өлермендене тырмысып, бүкпалап, еңбектеп, жолда теңкиген пілтастар мен қойтастарға тығылып, андыздап жақындап келеді. Нұрисләм жақтан да анда-санда мылтық атылады. Олай қарай да біраз бандиттер таса-тасамен тасбақаларша өрмелеп барады.

Бір кезде Жақайдың басы кекжең етіп, сол қолымен оң нығын басты. Сол жақ қолының саусақтарын қан жуып барады. Бетін оқ шарпығандай кіржиіп, жарасын ауырсынған Жақай, сол қолын нығынан алмай, оң қолымен пулемет тілін басып, қайтадан оқ төгілткенше болмады, андаусызда қаруынан айрылып, төмен қарай оқыс сырғанай жөнелді. Жан дәрмен жер тырмалап, жабысуға да мұршасы келмей қалды. Біреу сирағынан бұрай тартып, төмен дырылдатып, ойға қарай домалатып жіберді. Бір-екі домалап барып, шалкалай аунап түскен жаралы Жақай істікті мылтықты бетіне тақай кезенген, екі көзі қасқырдың отты көзіндей өткір Ежовты көрді.

Орнынан тәлтіректей тұрған Жақай Ежовқа:

— А, сатқын. Сен енді есіме түстің. Әттең, қапы ұрылдым-ау!— деп әрі өкінішпен, әрі ызамен тістене қарады.

— Бұрын есіңе түсіре алмай жүр ме еді? Менен сұрағанда, айтатын едім ғой,— деп Ежов сараң ғана мырс етіп күлді де, қайтадан сұрланып, оқты көзін қадады.— Жарайды, бос сөздің енді қажеті жоқ. Қане, керуен қай жолмен кетті. Сызған қартаң қайда?

— Ол — кірешілерде, маған қажеті қанша? Олар ендігі Көкшетауға да жетіп қалған шығар. Солардан ал.

— Ендеше ауызша айт.

— Жадымда жоқ...

— Қане, уақыт аз. Айтпасаң, осы арада атып тас-

таймын... Бір, екі...— Мылтық кезеніп, куроғін ашқан Ежовтың ту сыртынан дауыс шықты:

— Штабс капитан!

Ежов артына жалт қарап еді, қасында екі солдаты бар, подполковник Корняк екен келген.

— Атпа. Тегін оқ шығарма. Бұл әлгі... часовой Жихайло шығар?

— Дәл өзі. Часовой. Жихай,— Жихайло. Тамаша қойылған ат. Бірінші, әрі соңғы естуің шығар, Жихай,— Ежов тағы да мылтығын көтеріп, кезеніп еді, Корняк мылтық аузын қолымен төмен басты:

— Асықпа, енді қайда кетер дейсің. Рас, мұның істегені аз емес. Қаншама адамдарымызды жусатып салды. Сол үшін-ақ өлігін осы арада қалдыру керек еді. Бірақ, тегін атпа. Мұның құны қымбат! Корняк жұдырығын көрсетті,— бір кусок алтын!

— Бір кусок алты-ын?— деп қайталаған Ежовтың тыртық беті қисалаң етіп, бір-екі тартып-тартып қалды. Бірақ, тап бұл арада «бір жұдырық алтынның» не екенін, неге айтқанын онша ұқпаған. Әйтсе де: «мұның бір сыры бар-ау, жайдан-жай айтылмаған сөз-ау, алтын туралы ауыздан тегін шықпайды» деп, іштей толқып, ойынан кетпей қойды.

Кейін подполковник Корняк азық-түлік тиеген керуенді, өткен жолғыдай оп-оңай қолға түсіріп, тағы да кулактар мен байлардың алдында міндетсіне сөйлеуге хақымыз болды деген әскери тактикасының ойдағыдай орындалмақ түгілі, аяқ астынан қаншама шығынға ұшырап, мынадай тұтқиыл шабуылға жетпек түгілі, қарсыласына мылтық көтеруге жарамайды деп есептеген түкке тұрмайтын екі-үш қызыләскердің алдында масқара ұятқа қалғандарына өлердей намыстанса да, Жақайларды қолма-қол атып тастауға оның қарсы болғанына Ежов қайран. Қирамай аман қалған бір көк арбаға жаралы адамдарды тиеп, тау етегіне кең ұра қазып, өліктердің бәрін сол ұраға бір-ақ көмген соң барып, жаңағы алтынның сырын түсінген. Матай байдың Жақай басына бір тай-тұяқ алтын тіккенін естігенде, қазақтарда ондай алтынның болатынын, қазақтардың айтқан уәдесінен қайтпайтын қайсарлығының, серілігінің, сөзінде тұратын жігіттігінің шет жағасын білетін Ежовтың көзі жайнап кетті:

— Былай тұрындар. Жахайды өзім ұстадым, өзім жеткіземін. Маған жол білетін бір адам ғана керек. Мен сендерден бұрын жетем,— деп ешкімге бой бермей, «ал-

тынбасты» Жақайды өзі еншілеп алды.— Мына милиция сүмелегін де қоса апарып тапсырамын.

Ежовтың өліспей беріспейтін қанқұйлы көзінен сескенген Корняк, оның үстіне «еңбегін» де бағалап, айтқанына көніп, рұқсат еткен...

Үлкен қара жолдың үстінде беті ашық фиат. Күн шыжып тұр. Фиаттың артқы отырғышында қысылып-қымтырылап, қол-аяғы байлаулы Жақай, Нұрисләм жатыр. Қастарында мылтықты бандит. Беттерінен тер сорғалаған. Рульде Ежов. Қасындағы отырғышта Саша Телегин.

Фиат терең ойға қарай құлдырап түсе бергенде:

— Курсант Тойшиев, сақшы Жахай, шасовой Жихайло, осы сенің неше атың бар? Жарайды, Жуков не деп еді саған, бензинді, то есть спиртті үнемдеп жұмсандар деп не еді. Үнемдеу деген — ішпеңдер деген сөз бе? Міне, біз соны орындаймыз. Өзіміз де ішпейміз, машинаға да артық ішкізбейміз. Әлде ол үнемдердің басқа бір жолын айтып па еді?— деп ұзақ сөйледі де, Ежов өз сөзіне өзі күліп, скоросты шығарып, кілтті ағытып тастады. Машина өз екпінімен төмен қарай зымырап келеді.

— Жақай, қолың байлаулы болғанмен тілің бос қой, әлде тілің де байланып қалды ма? Айтсаңшы, Жуков не деп еді? Ха-ха!

Жақай, анада, Айдабол заводынан машинаға спирт алып жатып, мұны қалай үнемдеп жұмсау жөніндегі Жуковтың әңгімесін қысқаша қайталап айтып берген...

В. И. Лениннің кабинеті. Іште Ленин, Жуков, Томчук. Бұл кезде, Петрокок темір жолын қалай салу, оның тап бүгінгі күнгі маңызы, болашағы туралы жаңа экономикалық саясатқа байланысты азық-түлік салығын мезгілінде жинаудың аса қажеттілігі жайындағы ұзақ, қызу әңгіменің аяқтала бастаған кезі еді.

— Ал, үкімет тарапынан, өндіріс орындары жағынан сіздерге қандай көмек қажет?— Прокопий Калинович!.. Иван Антонович?

— ...Өндіріс орындарына, қазіргі ауыр жағдайда, біз көмек көрсетуіміз керек, ал... олардан жәрдем сұраудың өзі... Владимир Ильич...— деп Жуков мынадай қысылтаянда, көмек етудің орнына, орталықтан бірдеме дәметіп келгендей көрініп, жәрдем дегенді аузына да алғысы келмей, ат-тонын ала қашты. Бірақ, Владимир Ильич,

жәрдем дегенді тегін айтпаған екен, бұл сөзді аяқсыз қалдырмады, тағы да қайталады:

— А-аа, жәрдем... Міне, өзіңіз дұрыс айтып отырсыз. Бірақ, жәрдемді біржақты ғана түсініп отырсыз. Сіздерге, орталықтан азық-түлік беретіндей көмек болмағанмен, сол азық-түлікті тасуда тигізетін жәрдем бар: Сіздерге Халық шаруашылығы советі тарапынан бірнеше ондаған автомашина беру көзделіп отыр. Бұл жәрдем емес пе?

— Әрине, тамаша септігін тигізер еді, әсіресе жылы күндері тез бұзылатын азық-түлік түрлерін арнайы мұздатқыштарға жылдамырақ жеткізуде таптырмайтын көмек, Владимир Ильич... бірақ... — Жуков күмілжіп қалды.

— Иә, иә, бөгелмеңіз, айтыңыз, не бірақ?.. — деп Владимир Ильич аузындағы сөзді жұтып қойған Жуковқа бастырмалата жөнелді.

— Менің айтайын дегенім, әрине, белгілі нәрсе... айтпаса да белгілі... Соншама машинаға жанар май мәселесі қиын болмас па екен? Темір жолмен жеткізіп тұру... Далалы жерде, — деп «бұл іс қисынсыздау емес пе?» дегенді айта алмай қиналды.

— Дұрыс айтасыз, дүдәмалыңыз өте орынды. Бүкіл елімізде жанар май тапшылығынан айықпай, мұнай өндіру мәселесі мықтап шешілмей, шаруашылықтың қай саласы болмасын ілгері баспақ емес! — деп Ленин баяу сөйлеп, Жуковты құптады. — Ал, сол тапшы жанар майды жырымдап, азық-түлік тасу үшін аямай бөлгенмен, сонау алыстағы жол қатынасы қиын ұлан-ғайыр жерге мезгілімен жеткізіп тұрудың өзі, әрине, оңай шаруа емес. Бірақ, ондай уақытша қиындықтан қашуға болмайды. Кейде ондай зәру шақтар, ара-тұра, әрине, туа қалса, әзірше, жанар майға деген ондай кіріптарлықты да біз алдын ала ойластырдық, — сіздерде Айдабол спирт заводы бар емес пе?

Жуков селк ете қалды: — Иә, Владимир Ильич! — Көкшетау уезінің бір түкпіріндегі ол заводты қайдан біледі дегендей Лениннің сабырлы, байыпты жүзіне таңырқап қарай берді.

— Міне, сол заводтан сіздердің жұмыстарыңыздың төтенше қауырттылығын, екпінділігін ескере отырып, 2 мың шелек спирт босатуды ұйғардық. Сөз жоқ, спирт жанармайдан анағұрлым қымбат. Ал, қазіргі жағдайда елімізге азық-түлік одан да қымбатырақ. Тек... Үнемдеп жұмсаңыздар, үнемдеп...

Міне, Жуков осы кездесу туралы айтып еді. Шаруа-

шылықты ұйымдастыруда, жоспарлауда кез келген адамның ойына қеле бермейтін осы бір жайды ұлы адамның қалай ескергеніне таң қалып, бір емес, бірнеше рет айтқан.

Фиат. Төмен зымыраған машина кең ойдың ортасынан асып, келесі қыратқа қарай көтерілгенде жүрісі баяулай бастаған.

Ежов жылдамдық тетігін қайтадан қосып еді, машина бір-екі жұлқып-жұлқып қалып оталып кетті. Саша бәрін бақылап келеді. Ежов өзінің тапқырлығына, машинаны жақсы жүргізе білетін шеберлігіне мақтанғандай:

— Міне, жанар май үнемдеу деген осы емес пе?— деп акселяторды табанымен нығарлап баса түсті.

Ескінің аты ескі, фиат қырға қарай өрлеген сайын қиналып, жан даусы шығып, әлі жетпей, тырмысып, жүрісі баяулаған үстіне баяулай берді. Жылдамдықты жиі ауыстырып жанталасқан Ежов, машинаны өзі тартқандай алға изеңдеп, газды бақырта басып келеді. Қыр басына өліп-талып шыққан фиат дәл төбеге жеткенде, кезек-кезек екі рет балондары тарс-тұрс атылды. Машинаны тоқтатып, жерге түскен Ежов машинаның ыстықтан жарылып, лезде желі шығып, жерге мыжырая жабысқан артқы екі балонына қарап, ызалы түкірді:

— Тфу!.. Сілімтік большевиктердің салдаман машинасы,— деп ызадан танауы қусырылып, амалы құрыған Ежов екі бүйірін таянып, тістеніп тұр.

Қолында берданкасы салақтаған қыли бандит те машинадан түсіп,— Не болды?— деп, машинаға емес, Ежовтың түтіккен бетіне қарады.

— Бітті. Трофею конец. Проклятая жара! Запаска да жоқ,— деп Ежов өз шашын өзі жұлқылап, өз шекесін өзі ұрғылады.— Запаскасын ұмытып кетіппін қарғыс атқыр! Мына қауашақтың ішінде түк қалмаған ғой, түк қалмаған.

Қыли «бұл не айтып тұр, неге соншама таусылып тұр» деп Ежовтың бетіне көзі атыса ұзақ қарады:

— Соншама не боп қалды? Не бітті? Запасқаң не?

Өзі ызадан жарылардай боп тұрғанда, қылидың сөзі Ежовтың жынына одан сайын тиді. Жағынан салып жіберейін деп бір тұрды да, өзін-өзі зорға тежеп, ашуын сөзбен алды:

— Надаң сол! Не боп қалды, не бітті?— деп маған қарағанша, қыли неме, одан да машинаға қарамайсың ба? Мен бітті деп тұрмысың? Ақыма-ақ!

Қыли мұндай сөздердің талайын естіген болу керек, қыңқ етіп елеген жоқ.

— Е, мен машинаға да, саған да бірдей қарап тұрмын. Машинаға не болды?— деп фиатты айнала шолып, ұзақ қарады да, «мені неге алдайсың» дегендей, Ежовқа ыржия күліп бұрылды.— Көріп тұрмын. Менде де көз бар.

— Иә, нені көріп тұрсың?

— Ештеңе көріп тұрғам жоқ. Машина деген машина.

— Ақымақ! Ана доңғалаққа қара.

Ғұмырында машинаны бірінші көріп, бірінші мінген адам қайдан аңғарсын, қыли жігіт желі шыққан балонды байқаған жоқ. Қолымен ұстап, шұқылап көрді де:

— Иә, қарап тұрмын: доңғалақ деген доңғалақ,— деді.

Ежов одан сайын күйіп-пісіп, ызадан, ашудан қарқылдап тұрып күлді:

— Ох, надан! Ох, ақымақ!— деп одан әрі неше түрлі былапыт боғауыз сөздермен балағаттай күлді. Қыли қазақ та, қосыла балағаттап, қосыла қарқылдап күліп жатыр.

Қылидың күлкілі жүзін көргенде, Ежов өз-өзінен тыйыла берді... Алыста жатқан қазақ станицасының тіршілікте ештеме көрмей, көрбала боп өскен надан жігітін көргенде, «бұлар не үшін, күресіп, атысып-шабысып жүргенін де түбегейлі білмейтін шығар-ау» деп аянышпен қарады.

— Біздің баратын жерімізге енді қанша жер қалды?— деді ойланып тұрып.

— Жолмен жүрсек, әлі 70-80 шақырымдай бар,— деді қыли ойланбастан.— Әбден қиыс кеттік.

— Сволочи, жақын, тиіп тұр дегендерің қайда?

Тағы да ашулана бастаған Ежовтың көңілін аулайын дегені ме:

— Былай, төте кетсем, әрине көп емес, жиырма шақырымдай ғана қалды,— деді қыли.— Несіне жолды қуалай береміз. Давай төте кетейік.

— «Машина сынды, жүруге жарамайды» дегеннен әлі де бейхабар қылиға Ежов енді жай ғана қарады да қойды. Оған айттың не, айтпадың не, тәжікелесіп, сөз шығындап керегі жоқ.

— Жақын жерде ауыл бар ма?— деп енді оның ыңғайына көше сөйледі,

— 40 шақырымдай жерде бар. Қазір-ақ жетіп барамыз машинамен.

— Тфу, қарғыс атқыр... дала!

Керуен. Жап-жазық дала. Алыста сағым ойнайды. Шабдар аттың жалындай ақ селеуі желкілдеген көделі жер тымық, айдынды шалқардай жай ғана самал өтінде толқиды.

500-ге жуық көлік. Жүк артқан түйелер, атты, өгізді арбалар: таратайқа, ходак, екі аяқ қазақы арба, рыдван, трашпанка, екі-үш көкарба. Он шақты жүк машинасы. Ештеңеден бейхабар жайылған отар-отар қой. Әр жерде үйір-үйір топтасып, бірін-бірі көлеңкелей жусаған жылқы.

Үстіне теңките жүк артқан жүк машинасының көлеңкесінде сусын ішіп бір топ адам отыр. Көпшілігі — шоферлар, кірешілер, Нестер мен Шәлтік те бар іштерінде. Бәрі де қызу әңгіме үстінде.

— Оу, өз іштерінде бір түсіндіретін пенде бар ма? Біз осы қайда бара жатырмыз. Көкшетауға қарай ма, әлде басқа жаққа ма?— деп бір кіреші өрекіп сөйлеп еді, екінші біреуі оны қостады:

— Соны айтам-ау, әйтеуір, Есілге қарай шалқайып, мүлдем қисық кетіп барамыз. Тегі мұнда бір гәп болса керек. Онда неге айтпайды.

— Иә, айдаушы кірешілер, мұнда гәп бар,— деді шоферлардың бастығы Кузьмин деген мосқал орыс.— Оны түсіндіріп жатудың қажеті жоқ. Бәрі де біздің аман-есен жетуімізге істеліп жатқан жасырын шаралар.

Қолында Жақайдың қоржыны — Күләнда бұлардың қасына келді. Көзінде мұн, «Жақай неғып бөгелді, айтсандаршы» дегендей, өздері де дал боп отырған бөтен адамдарға бата алмай жаутаң-жаутаң қарайды. Оған бірдеме айтып, жұбату орнына өздері де жұбаныш сөз таба алмай отырған жұртқа қарап Кузьмин бір шешімге келген сияқты:

— Жақай Тойшиев, осы арада біраз күтіндер деген. Күттік. Енді күтуге болмайды. Машинадағылар, енді не де болса, осы арадан тура қалаға тартамыз. Осы арада айырылысамыз. Нестер Степанович, сіз керуенді әлі де болса, жолдан алыс бұрып әкетіңіз, бұйрық солай. Егер келе алмай қалсақ картадағы жолды өзгертіндер деген Жақай.

— Бұдан әрі жоғарғы жақтың жолын білінкіремеуші едім, көрерміз,— деп еді Нестер, Шәлтік қыстырыла кетті:

— Я пониял, пониял. Жахаю китросту я знайдский. Никому низказайдский. Я дорога хорошо знайдский. Банды заблудитский.

— Жарайды, жарайды, білсең аузыңа берік бол,— деп өзінің орысша білетін шалдырбатпағына мақтанып, бір сөйлесе көп сөйлеп кететін Шәлтікке Кузьмин ескерту жасады. Содан соң қасындағы жастау орыс жігітіне қарап:

— Володя, сенің машинан сенімдірек қой, сен осы арада қал. Бір күн күтесің,— деп бұйрық етті де, әлі де кете қойғысы келмей тағы да басы қатты.— Мүмкін жанар майлары бітті ме?

— Бір конистр спирт запас алған. Онша алыс кетпеген болар?— деп Жақайлардың қайда кеткенін білетін мосқал шоферға андаусызда сұрақ қойып қалып еді;

— Мүмкін, машиналары сынып қалған шығар,— деп ол да ашық ауыз емес екен, ол жағына баспады.

— Апырай, әйтеуір, аман болса жарар еді.

— Иә, айтқандай, запас балондары менің машинама да жатыр. Ала кетуді ұмытқан болар. Балондары жарылса, қайда барады. Желім де жоқ оларда...

— Е-е, онда маңайдағы ауылдардан ат жалдап мінсе де, ендігі жетпес пе еді,— деп мосқал орыс иығын қикаң еткізді.

Жақайлар кешіккен сайын мазасы кетіп, әркімге жалтақтап, жаутаңдай қарайтын Күләнда мына екі орыстың сөздеріне, ішінде Жақай аты аталған соң, түсінбесе де алыстан құлақ түрген. Олардың да ұзақ сөйлесіп, Жақайлардың бөгелуінен ештеңе түсінбегендерін сыңайларынан байқаған Күләнда да, жол кеспейін деп, ешкімнен ештеме сұрамай іштен тынып, жасырын ғана терең күрсінді.

Фиат. Күн кешкіріп қалған мезгіл. Күнұзын сарыарқаны тынымсыз кезген сары жел тынып, ыстық қайтқан тым-тырыс тымық далада сай-сала қоңырайып, көлеңкелер ұзарып, маужырап тұрған бейуак.

Машина ішінде Жақайлар. Машина іргесінде, батареяның көлеңке бетінде Ежов, бандит, Саша. Қастарында спирт құйылған кара конистр. Домалап жатқан стақан. Бұл кезде Ежовтар тоя ішіп алған. Мас. Бандит тілі күрмеліп, қолындағы стақан түбіндегі спиртке төніп сөйлеп отыр. Қыли көзінің жанары кеткен, ештеңеге көз тоқта-тып қарай алмайды.

— Шынында да, ыстықта спирт шөл қандырады екен. Бұдан былай, шөлдесем-ақ су ішпеймін, спирт ішемін. Спирт шөл қандырады. Бұдан былай,— деп бір айтқанын жүз айтып, мыжыған мас бандитке ыза болған Ежов боқтап жіберді:

— ...Саған мен құсап жұрт спирт бере береді дедің бе. Әкең бере ме, шешен бере ме?

— Әкем береді... жоқ бермейді, өзі ішеді. Шешем береді. Ол ылғи береді... Әкем, шешем...— деп анау тағы бірдемелерді айтып кетті.

— Жетті, былшылдама,— деп енді Ежов машинада ыстықтан барлығып жатқан Жақайларға айғай салды:— Жахай Тойшиев! Спирт ішіндер деймін, шөлден өлесіндер ғой, байғұстар. Енді үнемдегенмен, бәрібір машина жүре алмайды, өртеніп кетеді. Іш. Сені бәрібір бұл арада өлтірмеймін... әлгі... кім еді, алтын беретін байға тірідей жеткізуім керек.

Осы кезде алыстан ән естілді. Қыз бен жігіттің қосыла салған тамылжыған қазақ әні. Ақанның «Қараторғайы».

«Келеді қара торғай қанат қағып,—
Астына қанатының маржан тағып...»

Батып бара жатқан күн жақтан естілген әнге құлақ түріп, машина көлеңкесінен бандылар бастарын көтерді. Бандиттің көзі атысып, аяғы қисалаңдай шалынысып, орнынан тәлтіректей басып зорға тұрды да, машина доңғалағына сүйеулі берденкасын алып, дайындала бастады. Өзі жығылып қалмай, зорға тұр.

Ежов зекіріп:

— Спрячь!— деп еді, анау:

— Атамын!— деді.

— Нені атасың?

— Атамын...

— Ей, саған кім бұйрық берді атуға?

— Атамын...— Басқа сөз жоқ. Көзі қитарланып, мылтығын қайда кезгенерін білмейді.

— Отыр орныңа!— деп Ежов қолын созып, етегінен басып қалып еді, анау қираң етіп құлай кетті.

Жақындағы бір дөңнің басына шыға келген салт атты қыз бен жігіт машинаны, сезікті адамдарды көріп, алыстан қарап, состып тұр.

Ежов басын көтеріп:

— Ей, молодые люди, помогите нам, мы красные, большевики!— деп орысшылап, жылы сөйлеп еді, аналар

аттарының басын кері бұра бастады да, бір-бірімен ақылдасты. Кешкі дауыс еміс-еміс естіліп тұр.

— Түсіндің бе, орысша сөйледі ғой.

— Иә, большебек дейді. Біздің адамдар шығар.

— Қой, тағы да тыңдайық, кім біледі, — десіп, сәл үнсіз құлақ түріп тұрды да:

— Әй, іштерінде қазақ бар ма? Түсінбедік, қазақ бар ма?

Қыли тағы да қисайып жатып, мылтығын жасырын оқтай бастаған.

Ежов тісінің арасынан сыбырлай зекіп, ұрысты.

— Сволочь, спрячь говорят. Одан да сені қазақша біледі дегендері қайда. Сөйлес аналармен. Бізге келсін. Көмектессін.

— Е, әрине білемін. Қазақша мен білмегенде кім біледі. Қазір, — деп орнына тәлтіректей көтерілген қыли, жығылып қалмас үшін машина капотына сүйеніп тұрып айғай салды. Оның қазақша білем дегені, әншейін, Шәлтіктің орысшасындай шалдыр-батпақ екен, оның үстіне ішіп алған адамның тілі күрмеліп айтқан сөзі әшейін былдыр боп шықты:

— Әй, қазақ бала, сен қая бара, сен мында бара, бара-бара кел-кел. Бала келмес, мен пух-пух! — деп балаларша саусағын аузына сұғып жіберіп, ұртын томпайтып, қайта-қайта езуін атқылады.

Соңғы сөзі — қорқытқаны: «Сен мұнда келмесең, мен мылтықпен атам» дегені болса керек, машина ішінде, ажал күтіп жатқан Жақайлар да қылидың шатпағына шыдай алмай, мырс-мырс етіп күліп жіберді.

Жігіт пен қыз ештеңе түсіне алмай, құлақтарын қайтадан тосып, алғашқыдай емес, жүректерін токтатып, енді еркін сөйлей бастады: — Не дейсің? Анық естілмейді. Өзің собалақ нан шайнап тұрсың ба? Нанынды жеп алып сөйлеші, — деп сықылықтай күлді олар да.

Жағдайды жобалап ұққан Ежов машинадағы Жақайға келді:

— Аналармен қазақша сөйлес. Жаралымын, большевиктерміз, қызылдармыз келіндер, машина сынып қалды де. Егер бөтен сөз айтсаң қазір осы жерде атып тастаймын.

Жақай қабағын шытынып:

— Қолымды шеш әуелі, — деді.

— Шешемін, айта бер. Әйтпесе кетіп қалады.

Жақай карлыққан даусымен айғай салды:

— Жігіттер, біз большевиктерміз, қызылдармыз, —

деді Ежов құсап қарапайым адамдарға түсінікті сөзбен.— Әуелі анықтап тыңдап алыңдар. Жақындамандар. Біз ақтардың қолына түсіп қалдық. Елге барып айтыңдар. Тез, қарумен келіп, көмек берсін. Өздерің енді қашыңдар.

Аттылар Жақайдың сөзін анық естісе де, сәл тосылып, түк түсінбегендей аңырап тұрды да, бір кезде әлдене естеріне түсіп, естері кіргендей тұра қашты. Бандит олардың соңдарынан гүрс еткізіп мылтық атты. Қыз бен жігіттің тұра қашқан сыңайларын түсінген Ежов:

— Ох, сволочь!— Жақайдың жағынан бір қонжытып, бандитке зекірді:— Неге аттың, атпа дегенім қайда. Бәрін бүлдірдің, сволочь. Енді бұл арадан тез қашуымыз керек. Әйтпесе, қазір көмекке адамдар келеді. Бәрін бүлдірдің, бәрін...— деп оның қолындағы мылтығын жұлып алды.

— Мыналарды қайтеміз?— деп мастықтан көзі мөліген бандит байлаулы Жақайларды негімен нұсқады.— Атамыз?..

— Оларды... қазір — Ежов машина алдында жасырулы жатқан сумкасын ашып, ішінен сағат алды. Машина ығында отырып, стрелкасын жөндеді де, машина ішіне кіріп жабыстыра бастады. Миша мұны байқап қалған. Бірақ, ештеме сездірмеуге тырысты. Мүлдем басқа жаққа қарап отыра берді.

Ежов машина астынан шығып, екеуіне қарады.

— Ал, машинаны ойға қарай итерейік.

— Мыналарды тірі жібереміз бе? Атып тастайын ба?— деп бандит мылтығын Жақайдың маңдайына тіреді. Ежов оның мылтығының стволынан итеріп:

— Ешқайда кетпейді.— Машина ішіне түсіп, екеуінің аяғын да қосақтап алдыңғы отырғышқа байлап тастады.— Бұларға оқ шығындап қажеті не? Машинаның да, бұлардың да күлін көкке бір-ақ ұшыру керек.— Ежов машина ішінен қайта шықты.— Қане, тез, төмен қарай итер, Миша, сен де.

Үшеуі машинаны мықшындай итеріп, келесі ойға түсер жолға салып, төмен ылдиға лықсытып қоя берді. Машина төмен қарай жылжи жөнелгенде Миша ішіне қарғып мінген. Мұны кейін ғана аңғарған бандит:

— Ана қара... бала... бірге кетті,— деп айғай салды.

Ежов, басын көтеріп алқынып, ылдиға зымыраған машина ішіндегі Мишаны көріп, айғай салғысы келіп үрейленіп тұрды да, қолын бір-ақ сілтеді:

— А-а... жарайды, оның да енді өлгісі келген ғой.

Соңғы рет машина айдап қалсын, бақытсыз күшік!

Рульге отырып алған Миша Телегин баранканы жанұшына бұрап, машинаны жолдан шығармауға тырысды. Әлден уақытта скоросты қосып, от алдырды.

Балоны жарылған машина екпінімен бұлтақтай зымырап жазыққа түсіп кетіп барады.

Бандиттер келесі бұрылыстағы терең ұраға құлағанша қарап тұр.

Фиат.

Миша жанталасып, бір қолымен қалтасындағы бәкісін алып, тісімен ашып, Жақайдың қолын байлаған қайыс шылбырды кесе алмай әлек. Бір қолымен баранканы ұстап, алдынан көзін алмайды. Машина келесі төбеге тырмысып шығып келеді.

Бандиттер.

Ежов көзі шатынап:

— Неужели, взрывчатка?!— деп тістеніп қалта сағатын ашып қарады.

Фиат. Мишаның үрейлі даусы:

— Қарғындар, қарғындар, дядя Жахай. Машина астында сағат взрывчатка.

Өзі машинадан қарғыды.

Бандиттер.

Алыстан машинаға қарап тұр. Күн батып кеткен.

— Сенің кесіріңнен сақшыны осы арада өлтіруге тура келді. Әсіресе оны арқаласам да жеткізетін едім,— деп еді бандит Ежовтың сөзін түсінбеді.

— Оны арқалап... соншама оған не құрмет!— деді. Осы кезде машинаның төбесі ғана көрініп қалды да, гүрсеткен жарылыс болды. Аспанға көтерілген биік жалын іңір қараңғылығында біразға дейін алаулап тұрды.

— Машина жанып жатыр,— деді Ежов. Оның да тілі күрмеле бастаған.

— Машина жанбайды, ол — темір. Жанып жатқан адамдар,— деді қыли білгішсініп.

— Ақымақ, сен не білесің. Машина темірі де, адамдар да мұндайда майша жанады.

— Иә, майша жанады,— деді қыли,— адам денесінің бәрі май. Сен екеуміз де солай жанамыз.

— Жалко!— деді бір кезде Ежов тандайын қағып.

— Иә, жалко!— деді қыли да тұрып-тұрып. Бандит тыжырынып, мастықтан тәлтіректей, Ежовтың иығына асылды:

— Немене, шын аяп тұрмысың?!

Ежов оның асылғанын жаратпай, жиіркене итеріп тастап, жайбарақат қана кері бұрылды:

— Жо-оқ, екі литрдей спирт қалып еді ішінде!

Петропавловск уездік милиция басқармасының орынбасары полковник Кудрявцевтің бөлмесі. Терезелері төрт көзді, былғары креслолар қойылған сұсты бөлмеде екеу; үлкен, кең столдың төрінде жасы 45—50-лердегі түсі суық полковник Кудрявцев пен оның алдындағы қисық қойылған орындықта бір қолы таңулы Жақай.

Кудрявцев өңі жылымай, қабағын шытынған күйі стол үстіндегі бір топ қағазды қайта-қайта ақтарып қойып, бірақ, зілмен сыпайылық сақтап «сізбен» сөйлесіп отыр.

— Жолдас Тойшиев, сонымен сіздің бізге айтатын ешқандай сөзіңіз жоқ? Яғни ештемені мойындағыңыз келмейді?

— Нені мойындауым керек?

— Сіз өзі бізбен спектакль ойнағыңыз келеді-ау. Сіз Москва театрларында да болған шығарсыз. Бірақ сіз дарынсыз артиссіз. Мен театр ойынына сенбейтін зрительмін. Маған ойын емес, шындық керек!

— Сіз қай шындықты айтып отырсыз? Мен, шынымды айтайын, сіздің менен нені білгіңіз келетінін түсіне алмай отырмын. Құдай үшін, сұраңызшы өзі, мен жауап берейін.

— Мұндайда құдайшыл бола қаламыз, ә? Мен сізді саналы адам деп, сол себепті, қолға түскеннен кейін, бар сыры ашылғаннан кейін, ендігі жерде көлгірсуді де, өтірік мүләйімсуді де қойып, өз қателігін түгел айтып, мойындайды деп отырмын. Сонда ғана жазаныз жеңілдейді. Әйтпесе, сізбен көп тәлкектесуге уақыт жоқ. Контрдың сыбағасы бір-ақ оқ, оны сіз жақсы білесіз.

Жақай өткен азық-түлік салығын жинау кезіндегі істерін түгелдей көз алдынан өткізіп, қай жерден мүлт кеткенін іздестірген. Жаулар не демейді, арыз-шағымды, өсек-аянды өз адамдарынан іздеген. Көз алдына келе беретін, ойына орала беретін жалғыз Нұрисләм. Екеуі талай рет сөзге келісіп, ұрсысып қалған күндері болған.

Бірақ, оның бәрі жұмыс бабындағы үйлеспейтін мінез қақтығыстары емес пе? Ол ондайды кек тұтпаса керек.

— Менің сізге айтарлық, мойындарлық ештеңем жоқ,— деп еді Жақай.

— Жолдас Тойшиев, сіз енді ешқайда бұлтара алмайсыз. Үстіңізден түскен мына арыздар, еңбекшілер, шаруалар арызы сіздің Совет өкіметінің әділдігіне нұқсан келтіргеніңізге толық дәлел,— деп, полковник, тағы да алдында жатқан көп қағазды бұрқырата көтеріп, столға бір ұрды.

— Мен «бір адам екен ғой» десем, сіз өзі еңбекшілер, бұхара дейсіз. Олар кім өзі. Неғылған еңбекші, қане көрсетіңізші?

— Ә, сіз бізге сенбеймің деңіз. Біз де сізге сенбейміз. Құпия хаттарды, арыздарды, шағымдарды сізге оқытып отыра алмаймыз.

— Олай болса, мен де ешкімнің шағымының растығын мойындай алмаймын. Сіз айтқандай, Совет өкіметі әділдігіне ешқандай да нұқсан келтірдім деп ойламаймын.

— Сіз, әрине, ойламайсыз. Ал, біздіңше — сіз жас Совет өкіметін қалың бұқараға жексұрын етіп көрсеттіңіз!

Дәлел!

— Сіз әлі дәлел іздейсіз бе?— Кудрявцев орнынан атып тұрып, саусағын бүгіп санай бастады.— Сіз продналогты резверсткамен шатастырып, әдейі шатастырып, халықтың соңғы ішер асын тартып алып, заңсыз зорлық жасадыңыз. Сіз, өз қалауыңызбен кедей дегенді тауып алып, оларды салықтан босатып, өз жаныңыздан заң шығардыңыз. Сіз, ешкіммен келіспей, бандылармен өз бетіңізше күресемін деп, қаншама малды, қаншама адамды шығынға ұшыраттыңыз. Сіз Совет өкіметінің билігін жамылып, біреудің әйелін тартып алдыңыз.

— Ол менің қалыңдығым. Қалыңмалға сатылған әйелді байдың қорлығынан босатып, әйел бостандығын қорғадым.

— Сіз олай жалтармаңыз. Сіздің қалыңдығыңыз басқа. Ал...— Кудрявцев Матайдың атын еске түсіре алмай қағазға қарады.— Матай байдың әйелін екінші әйел етіп алдыңыз. Сіз феодалдық дәстүрді көксейтін адамсыз.

— Жок, бұның бәрі жала!

— Басқаның сөзін жала деп жазғыру үшін де ойлану керек. Әйтпесе, өзің жалақор атанасың...

Жақай үнсіз біраз ойланып отырып қалды. Продна-

логты продрозверсткамен шатастырдың деген сөзінде шындық бар-ау. Бірақ, жасыратыны жоқ, Жақай кейбір жерде, бұл екі алым-салық түрінің айырмашылығын жете түсінбесе, кей кезде көрекезге заңсыздыққа шара-сыздан барды. Өйтпесе, мүмкін емес. Бай мен кулактардың алдында сәл әлсіздік жасау — жеңілумен бара-бар. Қалай дегенде де Жақай округ көлемінде алым-салық жинау туралы көрсеткен инструкцияны бұзған жері жоқ.

Терең ұраға тастаған қасқырдай бөлме ішінде ерсілік-қарсылы жүрген Кудрявцев, «енді ойланып болған шығарсың» дегендей, орнына отырды да көзін сүзе Жақайға қарады:

— Сіз Ленинді жұрт алдында ойынға, келекеге айналдырып жүрсіз... Бұған қалай жауап бересіз?

Жақай орнынан атып тұрды. Кудрявцев ақырып:

— Отыр секеңдемей! «Лениннің телефоны, Ленинмен сөйлесемін!» Бұл да жала дерсің.— Бағанадан сіз деп сыпайы сөйлеген Кудрявцев енді тіке «сенге» ауысып, қағазды ұсынды.— Мына жерге қол қой!

— Жок, бас тартамын.

— Қоймайсың ба?!

— Егер мен өз сүйгенімді ала алмасам, Күләнда өз сүйгеніне тие алмаса, ондай... ондай бостандықты революция қолдай алмаса...

— Ә, ә енді сіз революцияға ауыз салдыңыз ба? Қазақ халқы үшін, сізбен Күләнда сияқты жастар үшін революция керегі жоқ дедіңіз бе?— деп Кудрявцев одан сайын сұрланып, алдындағы қағазының соңғы жағына қосып, жаза бастады.

— Сіз олай сөзді бұрмаламаңыз. Мен әйел бостандығын қорғамайтын сіздей басшыларды айтамын.

— Сізге революция екі қатын алып беруге міндетті емес.— Кудрявцев кішкентай күміс қоңырауды қақты.

Петрокок темір жол құрылыс басқармасының мекемесі. Ел орынға отырған кез. Столда Томчук қағаз жазып отыр. Сырттан аяқ дыбысы естіледі. Біреу келе жатыр. Үрейлі Томчук суырмадан револьверін алып, стол үстіне қойды да, бетін бүркей салды. Бөлмеге Жуков кірді.

— А, сіз екенсіз ғой, төрлетіңіз, Прокопий Калинович,— деп үрейлі Томчук қағаз астындағы револьверін алып, қайтадан суырмаға тықты.

— Оу, сіз мені атып тастай жаздадыңыз-ау!— деп Жуков қалжындаған болды. Бірақ, көзінде үрей.

— Қазір Петропавлдағы жағдай бір кездегі Петроградтағыдай болып кетпеді ме?!

— Иә, жаңа, құпия жиналыс өтті. Сізді Сухотинода жүр деп еді. Кулактар мен акгвардияшылар тағы да үлкен бүліншілікке дайындалып жатқан көрінеді,— деп Жуков отырып жатып жасырын сыбырлады.

— Құрылыс басында күнде бүліншілік. Тыным жоқ. Жұмысшылардың бір қолында жұмыс сайманы да, бір қолында қару. Жакында бандиттер түн ішінде үстімізден оқ жаудырып, талай жұмысшы оққа ұшты. Жараланғандары қанша. Кеше Новосухотиндегі етік шеберханасындағы Федоров пен Жалмұғанов деген етікші шалды атып, жұмысшыларға тіккен аяккиімдерді бір араға үйіп, күлін ғана қалдырыпты. Десятник Пирогов та бандиттердің қолынан қаза тапты. Петухово станциясында жұмыс көліктеріне үйілген 17 мың фунд шөпті кеше түнде өртеп кетіпті,— деп Томчук соңғы оқиғаларды ұзақ баяндап, ауыр күрсінді.— Көмек керек, көмек. Енді онсыз болмайды. Жұмысшылардан да айырылып қалуымыз мүмкін.

— Сибирь армиясының еңбек батальонынан мың адамдай келеді деп еді.

— Күнде күтіп отырмыз ғой.

Сырттан тағы да дүрс-дүрс басып келе жатқан адамдардың аяқ дыбыстары естілді. Томчук тағы да суырман ашып қойды. Ішке, үсті-бастары жыртық, етіктерінің табаны сөгілген Шәлтік пен Салиха деген тілі шолжың аспазшы әйел кірді.

— Здрасти, бастық и досвидан, бастық,— деді Шәлтік кірген бойда. Салиха Шәлтіктің аузын қақты:

— Тұятұйшы, мен айтайын, сен ойысша білмейсің.

— Ал, айта ғой, мен айтарымды айтып болдым,— деп тез келіскенмен көпсөзді Шәлтік әрі қарай шұбырта жөнелді.— Ай, бастық, мен работа тастай, ауыл поехалский. Ат — лошат помр. Кто кушал, кто знайт. Кругом сволыш. От сволыш, вот сапох парвал, сам парвал, псе парвал, Жахай где? Шорт знайт. Убил кто? Он не виоуат. Жахай нет, ми тожы нет...

— Жахай тірі. Ертең көресіңдер. Тағы да продотрядпен елге шығасындар. Аздаған түсініксіз жағдайлар болды. Оған қам жемендер,— деп Жуков түсіндірген болып еді, Шәлтік тіпті өрекіп кетті:

— Што, што? Што не понимайт. Жахай хороший человек. Жахай Ленин видал. Псе ево слушайт. Іздрэ ка-

мауға алдындар. Турма не положна. Нельза! Ми, псе протиб!

— Тұятұйшы, енді мен айтайын,— деп Салиха кірісті сөзге.— Әй, бастық, мен — я, стоявой работайт.

— Стлавай дейді асқананы орысша,— деп Шәлтік түзеген болды.

— Иә, жақсы білемін,— деп Томчук Салихаға құлақ түрді.

— Білсен, шәй, ниту, мясы ниту, дажи шошқа мясы ниту. Какой жит. Псе ябота брасайт. Давай мяса, давай шәй.

— Вот солайский. Ау, Салиха, өзің асқанада істегелі орысшаның түбін түсіретін болыпсың ғой. Иә, бастық,— деп Шәлтік тағы да етігін көрсетті,— даже, вот, сапох кушай хошет, понимайш?!

— Жарайды, жарайды, ертең сөйлесеміз. Сен, Салиха, больницада булды, муж курди, хол якшы?— деп Томчук қазақшалаған болды.

— Муж здаявай! Скуры биходит,— деп Салиха да бастықтың жаралы күйеуінің халін сұрағанына мәз боп қалды.

— Ал, жарайды, ендеше. Жахай придот, мен агент болады. Ол шықпайды, мен де ауыл поехальский,— деп Шәлтік Салиханы алып сыртқа беттеді.

— Жасаған деген қарт түнеугі атыста окка ұшып өлді. Әлгі әйелдің күйеуі Ноян деген бір алпауыт жігіт еді. Құрылыста да, продотрядта да...— деп келе жатыр еді Томчук.

— Е, ол жігітті білем ғой. Жақайдың отрядымен биыл көп еңбек сіңірді... оған не боп қалды. Жақында ғана көргенмін?— деп Жуков үрейлене сұрады.

— Аса қауіпті ештеме емес. Жақында ауруханадан шығады деді ғой жаңа әйелі. Бір жақ аяғына рельс түсіп, башпайларын күйретіп кетіпті. Бүкіл қазақ жұмысшылары соның соңынан еруші еді.

Сырттан тағы біреулер келе жатыр. Томчук тағы да орнына отырып, суырмасын тартты. Бұл жолы келген Жахай.

Милиционер алдына салып айдап келген Жақайда адам ұсқыны жоқ. Сакал-мұрт, шаш өскен, көзі шүңірейіп, жағы суалып жүдеген. Жаралы қолын танып, иығына асқан қолақпандай қалың дәке қап-қара кір. Түрме еденіне аунаған үсті-басында да сау-тамтық жоқ салтақ-сұлтақ.

Мұны көрген Жуков та, Томчук та отырған орындарынан тапжылмай, бұл келісті алдын ала күткендей үнсіз отыр. Екеуіне бірдей жалтақ-жұлтақ қараған Жақай шыдай алмай, ұмтылды:

— Иван Антонович, Прокопий Қалиныч!

Сырықтай ұзын бойлы, арық милиционер Жақайдың алдына шығып, кеудесінен итерді.

— Тұтқын, саған сөйлеуге болмайды, жолдас Томчук қайсыңыз?— деп отырған екеуіне қарады.

— Мен.

— Документіңіз?

Томчук оның неге сұрағанын біліп, қалтасынан куәлік қағазын ұсынды. Милиционер жылдам көз жүгіртіп өтті де, қалтасынан қағаз алып Иван Антоновичке ұсынды:

— Қирнаркомвнутделге жазған өтінішіңіз бойынша, тұтқын Тойшиев Жахай Тойшиұлы қашан ревтрибуналдың сотында қаралғанша, сізге кепілдікке беріледі. Егер олай-бұлай боп кетсе, басыңызбен жауаптысыз.

— Білемін.

— Сол үшін мына қағазға қол қойыңыз.

Томчук қағазды алып, оқып, қол қойып жатып:

— Иә басыммен жауап беремін,— деп милиционерге қағазды қайтарып берді.— Жахай жолдасты қашан сот болғанша темір жол жұмысына пайдалануға қақым бар шығар?

Мұны кекесін сөз деп түсінген милиционер сұрлана қарап, ол да салқын кекесінмен:

— Енді моншаға апарып, парға түсіріп, таза киім-кешек кигізуге де қақыңыз бар,— деп честь беріп шығып кетті.

— Иван Антонович, маған соншама неге аяқ астынан жаныңыз ашып, кепілдікке ала қойды десем, басыбайлы күл етіп, қашан сотталғанша жұмысқа салмақшы екенсіз ғой?!

— Жақай жолдас...— деп, Томчук бірдеме деуге оқталып еді.

— Мен сізге жолдас емеспін, түрмеден шыққан кепілдігіңіздегі тұтқынмын,— деп Жақай өкпелі, тарпа бас салды.

— Жахай жолдас, Тойшиев!

— Айғайламаңыз, егер ретін тауып қашып кетсем, басыңызбен жауап беретініңізді ұмытпаңыз.

— Жахай, әлгі милиционердің көзінше сөйлесуге болмады. Енді түсінісейікші,— деп Жуков биязы сөйлеп,

Жақайға орын ұсынып еді, ол отырмады, тағы да өршене түсті.

— Не түсінетіні бар. Сіздер бәрін түсінгенсіңдер. Ал, менің білетінім: тапсырмаларыңызды бұлжытпай орындадым, революция солдаты ретінде орындадым, енді менің керегім жоқ күні түрмеге жаптырдыңыздар. Түсінбейтін бір-ақ нәрсем бар — сонда түрмеде жазықсыздан-жазықсыз жатқан мен контр ма, әлде жаптырған адамдар, оны жоқтамайтын адамдар контр ма?

— Жоқтамағаны қалай? Міне біз сізді таптырып алдық, кепілдікке алдық. Енді ақ пен қараны айырамыз

— Ендеше арамызда жау бар.

— Жахай Тойшнев, қазіргі күні, әлі революция толық жеңе алмай, елімізді аштық алапаты жайлап тұрған кезде, арамызда неше түрлі жаулардың барына күманданудың өзі, революция жеңісіне, болашағына деген жаулық болып табылар еді. Жау бар, және де сыртта да, іште де көп,— деп Жуков қабағын шытына, ұзақ сөйледі де, Жақайдың алдына келіп тоқтады.— Ал, сізге бұл арада ешкім де жаулық жасаған жоқ. Сіз, өзіңізге өзіңіз жау боп шықтыңыз.

— Мен... өзіме-өзім. Қызық екен, айта түсіңіз, Прокопий Калиныч, сіз тәжірибесі мол, көпті көрген адамсыз...

— Дұрыс айтасыз, мен өткерілген адаммын. Ал, сіздің жастығыңыз, тәжірибесіздігіңіз өзіңізге жау боп тиді. Аңғалсыз, шикілеусіз.

— Тұспалдамай турасын айтыңызшы, жарты ай жатып түрмеде де құса болдым.

— Ол тексеріс орындарының құпиясы.

— Онда сіздің де айтқыңыз келмегені ғой.

— Мен уездік исполком председателі, продналог комиссарының орынбасары ретінде неге камалғаныңызды білуге тиіспін де, қашан сізге сот жүргенше, ол білетіндерімді сізге айтуға тиісті емеспін. Хақым жоқ.

— Айтқандай, Жахай жолдас, сіздің қарныңыз ашқан шығар, аздаған бірдеме болса,— деп Томчук сенекке шыға берді.

— Мен сіздің айыбыңызды айтар едім және болашақта тергеу, сот кездерінде қалай жауап беру керек екендігіне ақыл да қосар едім, егер аузыңызға сақ болсаңыз,— деп Жуков бөлмеде бөтен адамның жоқтығын білсе де, жан-жағына сақтықпен қарап, сыбырлады.

— Күмандансаңыз айтпай-ақ қойыңыз, басыңызға пәле тілеп қайтесіз. Сіздің бар жақсылығыңыз болсын,

маған орталықты, Москваны телефонға қосып бере аласыз ба? Тым құрмаса арымның тазалығын айтып кетейін,— деп, Жақай Жуковқа да онша илікпеді.

— Москваны?— деп Жуков күліп жіберді. Бұл кезде Томчук та қайтып кірген еді — Иван Антонович, Жақай жолдас Москвамен сөйлескісі келеді. Әлгі, маған көрсеткен телефоныңыз қайда еді?

Томчук та қосыла күлді:

— Солай ма?— деп столдың ең астыңғы суырмасынан Жақайдың телефонын алып берді.

Жақай қуану орнына шошып кетті.

— Мұны қайдан, қайдан алдыңыз?— деп телефонға ұмтылды.

— Алыңыз, сөйлесіңіз, тіпті қалаған жеріңізбен...

— Енді мазақ етейін дедіңіздер ме?

— Кім-кімді мазақ етіп жүр? Кім-кімді?— деп Жуковтың даусы ащырақ шығып, Жақайға алакөзімен қарады.

— Мен жаңа түсінейін дедім,— Жақай телефонын сипалай, даусы бәсеңсіп, ойланып қалды.— Иә, мен ешкімді мазақ етіп, алдап жүргенім жоқ: бұл — Лениннің телефоны... Ал, бар кінәм, телефонмен сөйлесу болса, жол таба алмай, не істерімді білмей қиналып, тығырыққа тіреген кезде, ұлы көсемнің есімін ауызға алып, пайдаланғаным рас.

Томчук Жуковқа күлімсірей қарады да:

— Міне, міне, қашан да, тіпті тергеу кезінде де осы жауаптан, жаңылмаңыз. Ленин есімін туғып көтеріңіз: өте символично!— деп Жақайдың иығына қолын салды.— Жауабыңыз өте жақсы!

— Иван Антонович!— Жақай Томчуктың көзіне жалынышпен жалбарына қарағандай болды.— Бұл телефонды мені қамауға алған жолы, «жасырып, сақтап ұста» деп, Күләндаға беріп кетіп едім. Сіз, мүмкін, менің қалыңдығымның да қайда екенін білерсіз?

— Жолдас Жақай,— деп сөзге Жуков араласты.— ол сізге жас кезіңіздегі қалыңдық болғанмен, кейін Матай байдың әйелі емес пе еді?

— Прокопий Калинович, рақмет менің екінші айыбымды айтқаныңызға.. Бірақ, ол Матайдың әйелі емес, сеніңіз маған, сізді жаңылдырған екен, оның күйеуі өлген, болашақта шарифаттың құрбаны болғалы жүрген бейбақ еді. Мен оны сол бұғаудан...

Жақай есік жақтан естілген аяқ дыбысына бұрылып, демі бітіп, тұрып қалды. Сырттан, қолында тамақ салған

поднос, Күләнда кірген. Ол да Жақайға қарап, аңырып тұр. Томчук Күләнданың қолындағы подносты алғанда барып, екі жас басқалардан аса қымсынбай, «Жақай», «Күләнда» десіп, бір-біріне ұмтылды.

— Қалыңдығы осы кісі ме?— деп сыбырлады Жуков Томчукке.

— Иә, Жақай ұсталғанда түк қарашар жоқ, барар үй, басар тауы жоқ, далада жалғыз қалған қанаты сынған жетім қаздай еді. Тойшиев отрядындағы жұмысшылар қайтадан темір жол құрылысына оралғанша, уақытша осында бола тұр деп алып қалған едім. Содан бері, «қашан Жақайдың хабарын білгенше ешқайда кетпеймін» деп, осы кеңсе коридорының бір түкпірінде жатып жүр. Өзім жоқта кабинет кілтін тастап кетемін... Әйеуір, амалдап жатырмыз ғой. Бір жақсысы Күләнданың мұнда екенін Қудрявцевтер білмейді. Әйтпесе, мұны да тергеуге алып кетер еді,— деп Томчук Жуковқа көп жайды ұғындырды.

Бұл әңгіменің шет жағасын құлағы шалған Жақай бар көңіл, ықыласымен:

— Рақмет, Иван Антонович! Қамқорлығыңызға үлкен рақмет!— деді.

— Тағы да, не үшін жазықты екеніңізді аңғарған шығарсыз. Елге жүрер алдында, қайта-қайта, «сақ болындар, арандап қалмандар» деп ескерткенім қайда?! Сені біреудің әйелін тартып әкетті, Совет өкіметінің билігін пайдаланды деп жүр.

— Онда, енді көзіңіз жеткен шығар, Прокопий Калинович, менің адалдығыма: мен әйел бостандығын қорғадым.

— Менің көзім жетер-ау, көрсетушінің, тергеушінің көзін жеткізу қажет шығар,— деп Жуков енді жуаси сөйледі.

— Иван Антонович, осындай қауіпті адамды қалай қорықпай кепілдікке алып, қалайша сеніп жүрсіз?— деп Жақай Томчукқа қалжындағандай сауал беріп еді. Иван Антонович те ойланған жоқ:

— Ұлы адамның сақшысына сенбеу — мүмкін емес!

Сырттан тағы бірнеше адам дүрсілдете басып келе жатыр. Іштегілер түгелдей бұрылып, есікке қарады. Аяқ дыбысына қарағанда шамасы бес-алты адам сияқты еді, ішке біреуі-ақ кірді. Нүрисләм. Ұсталғалы көрмеген Нүрисләммен амандасуға Жақай оқтала беріп еді, милиционер көрсе де, көрмегендей болып, қалтасынан қағаз алып, честь беріп, сөйлеп кетті:

— Кирнар... Кирнар... Кирнарком, куперком — внут-дел Кирцентро, Кирцентросоюздың ходатайствосы бойынша гурисполкомның шешіміне сүйеніп, «Петрокок» құрылыс басқармасы осы уақытқа дейін пайдаланған мекеме үйін Губсоюзға тез арада босатып беруін талап етеді,— деп қиын, құрама сөздерге кекештене бөгеліп, зорға аяқтады да, қағазды Томчукқа ұсынды.

Томчук қағазға жылдам көз жүгіртіп өтті де, қабағын шытынып:

— Мұны талай рет оқығанмын. Біз бұл үйден ешқайда кете алмаймыз,— деп Жуковқа қарады.— Солай емес пе, Прокопий Калинович?

— Біз бұл мәселеде дәрменсізбіз, Иван Антонович, кешіріңіз! Бізден де биіктеу жерлер бар.

Жуковтан қолдау таба алмаған Томчук Нұрисләмға қарады.

— Сіз айта барыңыз,— «Петрокок» басқармасы...

— Мені сөз тасуға жіберген жоқ, мен — бұйрықты бұлжытпай орындайтын қызмет бабындағы адаммын,— деп Нұрисләм оның сөзін бөліп жіберіп еді, Томчук бәрі-бір өз сөзін аяқтамай қоймады.

— Москвамен байланыс жүйесі жөнделгенше, шыдай тұрсын деңіз.

Нұрисләм да өз сөзінен таймады:

— Мен органның бұйрығын тапжылтпай орындауға тиісті қызмет бабындағы адаммын. Тыста арнаулы адамдар тұр. То есть коридорда. Іштегі дүниелерді сыртқа шығартып тастауға мәжбүрмін.

Томчук сасайын деді. Бұдан бұрын да милиция адамдары келіп, үйден шығару қарекетін жасағанда «Москвадан рұқсат қағазы келеді, екі-үш күн мұрсат беріңіздер» деп, созып еді. Енді қашанғы соза бермек. Москвамен байланыс жүйесі әлі жөнделген жоқ.

Иван Антонович сінді Нұрисләмді уақытша бөгейтін мандат болар деп, қалтасынан алып ұсынды:

— Сіз мына қағазды, то есть мандатты оқыңыз... Оқыңыз, оқыңыз, Владимир Ильичтің өзі қол қойған. Дауыстап оқыңыз.

Нұрисләм даусын шығарып оқи бастады. Оған бұрын-соңды көрмеген мандатты оқу қызықты сияқты:

«Россия Социалистік Федеративті Советтік Республикасы. Халық комиссарлар Советі.

Мандат

Осы мандатты ұсынушы жол қатынасының технигі

жолдас Томчук Иван Антонович, Петропавл — Көкшетау темір жол торабы құрылысының бастығы болып тағайындалды.

Халық комиссарлар Советінің 1920 жылғы 5 августағы қаулысы бойынша жоғарыда айтылған жол торабының жұмысы мейлінше тез аяқталуы тиіс. Көрсетілген жұмыстың осы тығыздығын есептей отырып, жолдас Томчукке мынадай праволар беріледі:

а) Телеграф арқылы тікелей байланысты пайдалануға;

б) «Кезексіз» деген жазумен тегін телеграммалар беруге;

в) Жыл мезгілінің кез келген уақытында қай бағытқа болмасын бүкіл жол бойына поезбен, отыратын вагондармен, сол сияқты паровоздармен, автомобильдермен, атпен жүруге;

г) Қажетінше ақша және қару ұстауға ерікті.

Барлық басшы қызметкерлер мен мекемелерге, ведомстволар арасындағы керітартпашылықтар мен шимай-шатақтарға жол бермей, жолдас Томчукке жүктелген жұмыстардың ойдағыдай орындалуы үшін, оған бар қажетті жағдайды жасау міндеттеледі.

Халық комиссарлар Советінің председателі В. Ульянов (Ленин).

Халық комиссарлар Советінің секретары — Л. Фотиева.

Москва, Кремль.

— Міне, оқыдыңыз ғой, айта барыңыз. «Петрокок» құрылыс басқармасының, жеке мекеме үйі болмаса, ештеңе жұмыс өндіре алмайды. Ал, Петропавловск, Көкшетау жолы — екпінді азық-түлік торабы. Бұл сөз менің сөзім емес, Владимир Ильич Лениннің сөзі. Олай болса, негізгі азық-түлік торабын Лениннің айтқан мерзімінде аяқтамай, бұл үйден құрылыс мекемесін ешқайда шығара алмаймын.

Жаңа мандатты оқып болған соң, сәл есеңгіреген адамдай терең ойда, маңкиып тұрып қалған Нұрисләм, енді есін жиып алғандай басын оқыс шайқады.

— Жок, болмайды, мұнда үй туралы ештеңе айтылмапты, — деп мандатты Томчукқа қайрып берді. — Және де қайталап айтамын — мен сөз тасуға келгем жок. Томчук та, Жуков та бастарын шайқады.

— Жарайды, ертеңге дейін шыдаңдар, Кудрявцевпен өзім сөйлесейін, — деді Жуков.

— Кудрявцев жок.

— Онда Угар Жанибековичпен сөйлесемін. Ол одан да жоғары комиссар.

— Ол Кудрявцевті қуып кетті.

— Қуғаны қалай.

— Сіздерге бәрін баяндауға тиіс емеспін. Бірақ, естеріңізде болсын, Кудрявцев төңірегіндегі адамдардан сақ болыңыздар. Ол жау деген сөз бар. Кешегі бүліншілікті ұйымдастырушылардың бірі, әрі басшысы сол дейді.

— Бәсе, бәс-се!— деп мұны естіген Жақай қабағын түйіп сәл ойланып қалды...— Таптым, таптым!..

Бәрі айғай салып, жерден жеті қоян тапқандай өз тапқыштығына қуанған Жақайға қарады.

— Нені таптыңыз, Жахай Тойшиев,— деп Жуков сақшының жүзіне таңырқай қарап, жақындай түсті.— Нені таптыңыз?

— Кудрявцев... Кудрявцев, яғни Бұйрабас, атаман Бұйрабас!..

Нұрисләмнің де көзі шарасынан шықты...

Кремль. Лениннің кабинеті. Іште Ленин. Сырттан Фотиева келеді. Владимир Ильич жазып отырған қағазын сырып қойып, «кұлағым сізде» дегендей, басын көтеріп, ыждағатпен қарайды.

— Владимир Ильич, ғафу етіңіз, сіз сұраған жанарғы телеграммаларды әкелдім,— деп, қауырт жұмыс үстінде кіріп қалдым ба деп, Фотиева ыңғайсызданып еді.

— Оқыңыз, Лидия Александровна, мен сізді күтіп отырмын,— деді Ленин.

Фотиева телеграммаларды оқи бастады: «Сибирь магистраліндегі азық-түлік тиеген поезд составтарын Полтава, Петропавловск тұстарында бандиттер бірнеше дүркін оқ астына алды... Көп жерлерде вагондар істен шықты... Омск, Челябинск арасы аса қауіпті жағдайда... Ондаған километр темір жол табаны бүлінді. Мүмкіндігінше, қолдан келгенше шаралар жасап жатырмыз. Сибревком».

Фотиева телеграмманы оқып болып, басын көтеріп еді, Ленин ойланбастан бірден тапсырма берді:

— Лидия Александровна, бұл жөнінен жол қатынасы Халық Комиссарының орынбасары Фоминді, кейінірек Цюрупаны маған телефонмен қосарсыз.

— Мақұл, Владимир Ильич. Мына екі телеграмма Петропавловск — Көкшетау жол құрылысынан, Томчуктан,

— Оқыңыз.

«Күтпеген жерден кулактар мен ақ гвардияшы бандылардың бүліншілігі бұрқ етті. Жаңа салынып жатқан темір жол торабын бүліншілікке ұшыратып, тұтқиылдан жасаған шабуылдар салдарынан екі ай бойы құрылыс жұмысы тоқтап қалып еді, қазір қайта жанданды. Әйтсе де, Москвамен, басқа да қалалармен байланыстың үзілуі өз алдына, Петрококка құрылыс материалдары мен азық-түліктің сирек келуі жұмыс қарқынына зиянын тигізбей қоймайды».

Екінші телеграмма;—«жергілікті өкімет Петрокок құрылысы басқармасының мекеме үйін Губсоюзға әперу әрекетін әлі қойған жоқ. Жақында күшпен шығарамыз деп қокан-лоққы жасап отыр. Амалсыздың күнінен хабарлауға тура келді.— Томчук».

Телеграммаларды мұқият тындаған Владимир Ильич орнынан тез тұрды да, бөлме ішінде бір-екі рет ерсілік-қарсылы мазасыздана жүріп, терезе алдына тоқтады. Аспанда тұтаса баяу жылжыған күз бұлтына қарап, сәл ойланып тұр. Бірінші телеграммадағыдай суық хабар кейінгі кезде жиілеп кеткен. Ол жөнінен қазір Дзержинскиймен сөйлеспекші. Ал, екінші телеграммадағы жағдай мүлдем ұсақ нәрсе. Жергілікті мекемелер-ақ ақылдасып шеше салатын жұмыс. Бірақ, орталық аппаратқа телеграмма жолдауына қарағанда, мұнда үлкен мән жатыр. Былтыр «қажетті, төтенше жағдайда, есіңізде болсын, литер «а» және «б» мен телеграмма беріңіз» дегенде Томчук Иван Антонович мақұлдай, бас изеген. Ендеше, ол өзі де шешуге болатын ұсақ-түйек жұмыстардың кез келгенін жоғары жаққа хабарлап, орталыққа арқа сүйеп, мазалай беретін жеңілтек, масыл адам емес. Ендеше, телеграмма жолдауына қарағанда, біреулердің алдында шарасыз болып, ырқынан айырылып, күйзелген жайы бар-ды. Владимир Ильич көз алдына, солтүстік, Сібір жақтағы бір-бірінен айнымайтын, бөренеден қиып салынған бір, екі тәжілі үйлер, саудагерлер үйлері көз алдына елестеді. Көп адам жиналса, көп столды бөлмелерде айналымға келмейтін мекеме үйінен «Петрокок» құрылысы адамдарын түгел қуып шығайын деп жатыр. Бұл үйден айырылса, әзір барар жер жоқ. Мекеме адамдары, бүкіл темір жол құрылысының, азық-түлік жөнелу жөніндегі материалдары жазылған документтер, істер тігілген бума-бума қағаздар далада қалмақ. Мекеме қызметкерлерінің көңілі жабырқау. Азық-түлік мәселесі мен жол қатынасына байланысты келетін жұмысшылар

мен продналог адамдарының алдында баспанасы жоқ мекемеде бедел де жоқ. Ондай беделсіз мекеменің жұмысында береке де жоқ. Ендеше, бұл жұмысқа әдейі араласып, зиян шектіргісі келіп отырған әрекетшілер бар. Мұны кейінге қалдырып, не басқа мекеме басшыларына тапсырып, ұзаққа созуға болмайды. Тез арада кесімді әрекетпен зиянкестердің жолын да біржола кесіп тастау керек!

Тез ұйғарымға келген Владимир Ильич, мұндай кездерде үнсіз отырып кетуге дағдыланған Фотиеваға жалт бұрылып қарады:

— Лидия Александровна, былай деп телеграмма текстің жазыңыз: (Фотиева жаза бастайды): «Петропавловск. Ревком. Қопиясы»—«Петрококстройға». Екпінді азық-түлік торабы Петропавловск — Көкшетау темір жол құрылысының аса маңыздылығын еске ала отырып, осы құрылыс басқармасын мекеме үйінен шығару — зордың күшімен әрең жолға қойылып, жаңа жандана бастаған жұмысқа кеселін тигізіп, бүлдірумен парапар деп санаймын. «Петрококстрой» басқармасын бұрынғы мекеме үйінде қалдыруды ұсынамын.

Орындалуы хабарлансын.

СТО.— председателі — Ленин».

— Рақмет, Лида Александровна.

(Фотиева кетеді. Сырттан Дзержинский кіреді).

Телефон шырылдады. Ленин телефон көтеріп:

— А-о, жолдас Фомин, сәләматсыз ба?! Омск — Челябинск жолы тартылды ма?— деп бірден сұрақ қойды.

Телефонда дауыс: «Бізге әлі хабар түскен жоқ. Омск жағынан азық-түлік шығыпты. Бос вагондар сұрайды. Тілектері орындалды, тиісті шара қолданылды, Владимир Ильич!»

— Өте жақсы!— Ленин трубканы іліп, Дзержинскиймен бірден әңгімені тоқ етер жерінен бастады:

— Феликс Эдмундович, Сібір мен Солтүстік Қазақстанда контрреволюциялық әрекеттер мен бандылардың белең ала бастауы, оған жанашырлардың көбеюіне не себеп бар? Совет қызметкерлері тарапынан да қателіктер, тәжірибесіздіктер жоқ емес пе?

— Владимир Ильич, таяуда ревтрибуналдың көшпелі сессиясы Черкасс округінде болған 58 продналог жұмысын қараған екен. Сонымен таныстым. Үш қызметкерді ату жазасына кесіпті.

— Не үшін?

— Жалған документ, пара, қызмет бабын заңнан тыс

пайдалану, асыра сілтеушілік. Осындай қателіктер біраз жерлерге тән болып бара жатыр ма деймін.

— Міне, міне, асыра сілтеушілік, менменсіген кереметулық — революция жауларының отына құйылатын майлар — осылар!

— Иә, Владимир Ильич, бұл тарапынан алдымызда көп жұмыстар тұр. Асыра сілтеушілік, басшы адамдардың жаңа қоғамға деген ниетіне ғана емес, көбінесе, білімділігіне де, кейде қайсы бір ұлт өкілдерінің тілек мүдделеріне немқұрайды қарайтын ара қатынастарға да байланысты дүние.

— Міне, дәл ойлаған жерден шықтыңыз: Сібір мен Солтүстік Қазақстан өте бай, кең өлке ғана емес, түрлі ұлт өкілдерінің тамаша шоғырланған да жері. Ондай жерлерде әр ұлттың тілі мен дінінің, психологиясы мен өзіңіз айтқандай, талап-мүдделерінің ерекшеліктерін түсінбей тұрып, тек әкімдікпен қызмет ету — қателіктерге апарып соғар еді. Менің сізді шақырғаным да сол. Сіз РКП(б) Орталық Комитетінің ұсынысы бойынша, СТО уәкілі ретінде Батыс Сібір мен Қазақстанның Солтүстік Шығыс аудандарына, яғни Ақмола, Семей губернияларының партия органдарына астық дайындауды және тасуды ұйымдастыруда, іске кедерге келтіретін қателіктердің болмауын мейлінше қадағалап, контрреволюциялық әрекеттер мен бандыларды жоюда нақты көмек көрсетесіз...

Дала. Жаңбыр. Сазды жолмен жылжыған жеті-сегіз автомашина. Алдыңғы машинаның кабинасында отырған Жақай қасындағы шоферға:

— Оңға қарай, Айдабол спирт заводына, — деді.

Барлық машина соның соңынан бұрылып, ілесіп барады.

Айдабол спирт заводы. Сыртта байлаулы он шақты ат. Аттардың қасында мылтықты бандит. Шағын село ішінде шоқырақтата шауып, әр үйге кіріп, тіміскілеп жүрген солдаттар да әр жерден бір көрініп қалады.

Завод бастығының кабинеті.

Кабинетте бандылар. Домаланған жуан, семіз бастық, суыт кірген мына адамдардың түстерінен секем

алып, көзі жиі жыпылықтап, тершіген қасқа басын, селдіреген сұйық шашын, күжірейген желкесін ұзын, мол орамалымен жиі сүрткілеп, қулыққа басып отыр.

— Мен сіздерден ештеме алашақ та емеспін, сіздерге берешек те емеспін. Жүз грамм спирт босатуға қақым да жоқ, және дайын спирт те жоқ.

Сұлу-сыпайы сөзге илікпейтін семіздің сыңайын аңғарған Ежов револьверін суырып алғанда, бастықтың қолы қағаз бен қаламға жүгірді. Семіз бастық қағазға бір, Ежовқа бір жалтақ-жұлтақ қарағыштап жазып жатқанда, сырттан бандит кірді... Үрейлі:

— Көкшетау жақтан бірнеше машина келе жатыр. Ежов бастыққа:

— Болды. Қолынды қой!— деп ақырып, басқаларына бұйрық берді:

— Сыртқа шығып, машиналарды бөгей тұрындар!— Бәрі де тысқа жүгірісті.

Спирт қоймасы. Қойма алдындағы шағын үйшіктің ішінде темекісін де бұрқыратып, әрі шайын да жарыстыра ішіп отырған москал күзетші, Қасында қос ауыз мылтық сүйеулі. Алыстан келе жатқан Ежовқа құбыжық көргендей көзі ежірейе қарап, мылтығын алып, ақсандай басып қарсы шыға берген. Анадайдан күлімсірей жайнаң қаққан, қолында сумкасы бар Ежов күзетшіге қағаз ұсынды. Күзетші қағазды алып, әуелі қағазға емес, келген адамның өнебойын тінте сүзіп, біраз тұрды да, неге екені белгісіз басын шайқады:

— Әрі түр өзің!

Ежов ештеме естімегендей мүлдем басқа жаққа қарап есінеді. Күзетші де қайтып мазаламады, ұзақ ежелеп қағазды оқыды. Оқып болған соң ежірең етіп, басын көтерді.

— Болмайды, қойманы ашуға рұқсат жоқ.

— Рұқсат жоғы қалай, бастығынның өзі қол қойды ғой, көріп тұрған жоқсың ба?

Күзетші өзінше қулана, күлген болды.

— А-а, қол қоюдың да қоюы бар, оны маған үйретпей-ақ қой, сен де болмей-ақ қой.

Бұдан әрі тәжікелесіп тұруға уақыт тығыз.

— Әне, бастығынның өзі келе жатыр,— деп Ежов қойманың екінші жақ басына қарады.

Күзетші артына бұрылғанда Ежов жолбарысша атылып, револьвердің дүмімен күзетшіні бастан ұрып құлатты.

Алыстан атылған мылтық даусы мен жақындап қалған машиналар гүрілі. Сасқалақтаған Ежов ессіз күзетшіні жұлмалап, жанталасып, қалтасынан кілт іздеп таба алмай, оны аттап өтіп, қойманың кіші-гірім бұзаудың басындай қара құлпын атқылап жатыр.

Спиртзаводын жан-жақтан қоршай атысқан Жақайлар. Жақайлардан басқалары бұрынғы өзінің қазақ серіктері мен орыс ұлтының өкілдері: продналог өкілдері, шоферлар.

Жақай қоймаға енген адамды алыстан көзі шалып қалды да, солай қарай баспалап, жасырына жүгіріп, қойманың есігіне жетті. Үлкен есік ашық. Құлағына зорға ілініп салбыраған темір құлыпты мылжа-мылжасы шыққан. Жақай жалт етіп қойма ішіне кірді. Жан-жағына сақтықпен қарап, дәу-дәу цистерналардың ара-арасымен жүріп келеді. Бір цистернаға жабыстырған жарылғыш сағатты көргенде «Е-ежов-ов? Сен екенсің ғой» деп тістеніп сағатты жұлып алып, тілін кері қайырды да, Жақай айғай салды.

— Ежов, ендігі әрекетіңнен ештеңе шықпайды. Бұл арадан енді кете алмайсың. Қойма біздің қолда. Саған көмектесер ешкім қалған жоқ. Бәрі қашып кетті. Тез берілсең, жазаң жеңілдейді!— Жақай үнсіз тың тыңдады. Жауап жоқ.— Соңғы рет ескертемін, Ежов, тез шық.

Жауап орнына тыз еткен оқ. Ежовтың өліспей-беріспейтінін түсінген Жақай әр қалтарысқа жасырынып, цистерналардың ара-арасымен бұғып келеді. Ойы — неде болса, тірідей ұстау. Өстіп келе жатқанда, жылт еткен Ежовты көзі шалып қалып, бір рет қорқыта атты. Қаңғыған оқ Ежов тұрған жердегі цистернаға тиді. Цистернадан спирт атқылап жатыр. Ежов аузын ашып, бір жұтып алды да, қарқылдап тұрып күлді. Жынды адамның күлкісіндей есірік күлкі. Осылай күліп тұрып тағы да атты. Тағы да фонтан...

Сырттағы атыс саябырсыған.

Аттарына мініп, қашқан акгвардияшылар мен бандиттер арттарына бұрылып, сирек атысып барады. Тірі қалған бес-алтауы таяудағы тоғайға кіріп, жоқ болды. Сондарынан қуа түсіп тоқтаған екі машина. Екі-үш адам — продналог агенттері — завод бастығының кабинетіне дейін бұқпантайлап жетіп, ішке кірді.

Алда Жуков.

Семіз бастықта зәре жоқ. Тұла бойы аязда қалғандай қалтырап, өңі бозарып, столдың артына тығылған. Басын жасырғанмен денесін жасыра алмайтын түйеқұстай дөңкиіп жатқан адамды көрсетіп, ымдап еді, Жуковтың қасындағы екі жігіт жүгіріп барып, семіз бастықты қолтықтай, күшене көтеріп, креслоны кептеп отырғызды. Жуков сәл ғана қабағын түйіп, төс қалтасынан алған документін көрсетті:

— Мен әдейі арнайы келдім. Сен өткен жолы продналог агенттеріне бір шелек те спирт босатпапсың. Қайда, кімге беріп жатырсың? Қазір жанар май жоқ. Жағдайды білуге тиіссің. Егер түсінгің келмесе, бұл үшін жауапқа тартылатыныңды білетін шығарсың!

— Мейлі, бәрін алыңдар, бәрін... Бірақ... қоймадағы бандиттер!— деп даусы резеңке ойыншықты қысқандай шиқ етіп, талықсып құлай берді...

Жуковтар тысқа ұмтылды.

Қойма. Биіктегі тор көз, карақожалақ, сығырайма терезелерінен түскен жарық көмескі. Араларын алшақ-алшақ етіп, шағын цистерналар қойған қойма іші ала-көлеңке. Екі цистернаның ортасы ой. Екі жақтан дамылсыз аққан спирттен қақ тұрған. Соның үстінде қан майдан төбелес. Қарусыз ұрыстың неше түрін білетін бұрынғы акгвардия офицері Ежов пен Қызыл командирлер дайындайтын курста самбо жаттығуын өткен Жақай бірін-бірі неше түрлі әдіспен ұрып жығып, әбден титықтаған. Әлдері құрыған. Кезекпе-кезек соққыға түскен екеуінің бет-ауыздарында сау-тамтық жоқ.

Ежов еңтігіп зорға сөйлеп:

— Енді он минуттан соң, бәрібір екеуміз де құрмыз. Ана цистернада взрывчатка.

Жақай Ежовтан көзін алмай шегіншектеп, бір қырындап жылжып, цистернаға ұмтылып еді, Ежов бас салып жібермеді. Тағы да айқас.

Ежов айқасып жүріп, тістене сөйледі:

— Жо-ок, сенің жаның менің жанымнан ардақты емес,— ыңғайын тауып Жақайды ұрып жығып, орнынан зорға тұрып, жарылғышқа қарай қайта ұмтылған Жақайға жақындап,— екеуміз де өлуіміз керек, әуелі сен, сосын мен!— Тағы да ұра берген Ежовтың қолын қағып жіберіп, оңтайын тауып Жақай оқыстан қатты ұрып, цистернаға қарай тәлтіректей басып, зорға жетті. Ежовтың басы цистернаға қатты ұрылып, есеңгіреп жатыр.

Жақай соңғы жарылғыш сағатты алып, қайтадан бұрылғанда, басқа жолдастары Ежовқа жақындап қалған. Жақай қан сорғалаған аузын алқанымен сүртіп, даусы қарлыға:

— Тірідей ұстандар! Тірідей,— деп жақындай бергенде, тәлтіректеп, орнынан шатқаяқтай тұрған Ежовтың қолынан сіріңке көрді.

Жақай басқаларға бар даусымен айғайлап, қолымен белгі берді:

— Кетіндер, кашындар!

Ежов қолға түскен ашулы жыртқыш аңдай тістерін акситып ырылдағандай, мазақтай күліп, жынданған адамдай көзі шатынап, қолындағы сіріңкенің бір топ шырпысын ду еткізе тұтатып, үстіндегі шылқылдаған киіміне тигізе бере іркінді спиртке отты тастай салды. Әуелі үсті-басы, содан соң лезде жердегі спирт қас пен көздің арасында лап етіп, ол цистернаның спиртіне тиіп, гүрс етті. Жарылыс.

Қоймадағы жарылысқа ұласып гүрс-гүрс атылған мылтық, тақылдаған пулемет үні. Жаңа батқан күннің табы әлі бауырынан кетпеген күздің керала суық бұлты аунақши көшіп жатыр. Бұтақтарынан жапырақтары ұшқан дудар-дудар мазасыз тоғай ішінен шыға келген салт атты бір топ бандалар шұңғыма өзеннің құлама жарына тірелгендей үрейленіп, жалт бұрылып, тоғай ішіне қайта сүңги жөнелді. Соңынан қуған қызыләскерлер.

Аспан асты да қым-қуыт. Сапырылысып көшкен күз бұлты. Бұл да табиғаттағы, даладағы ұлы өзгерістің белгісіндей. Алма-кезек ауысқан әлгі көріністер тағы да қайталанды.

Ағаш ішінен тағы бір шағын алаңқайға шыққан жаңағы бандалар жалт беріп, қысылшанда жанұшырып, екінші жакқа тырақайлап шауып барады. Арттарынан тасырлата қуған атты әскерлермен бұрыла атысып барады. Екі жактан да ат үстінен жалп түсіп жатқан адамдар. Ертоқымын бауырына алып, несіз ойнақшып шыға келген аттар.

Бандалар ставкасы.

Қалың қарағай көмкерген кең алаң желсіз — тымық. Бұл ара бар тіршіліктен жырақ, бейғам. Үй сыртында байлаулы үш-төрт ат. Қара пәуескенің ішінде бұйығып, бір-біріне айқаса ұйықтап жатқан қолы, басы таңулы жаралы екі-үш солдат. Козелде темекі тартып, мұңай-

ған, жабырқаған біреу отыр. Ол — байлаулы бұзаудай, бұл арадан ұзауға, үйіне — бала-шағасына кетуге шарасыз Кирилл.

Белованың ұйықтайтын бөлмесі. Көп ойналып тозған пластинка үстінде дірілдеген патефон инесі. Патефонда орыстың ескі, қайғылы романсы. Қарлыға шыққан әнші даусы шаршап, зарыққан адамдардың көңіл-күйін сездіргендей бей-жай, баяу естіледі.

Кең ағаш төсекте көрпелері жартылай ашылған жалаңаш екі адам жатыр: көздері бұлдырап масайған Белова мен Корняк. Қастарындағы шағын столда қол созым жерде бір литрлік шөлмек пен сырты қарайған күміс фужерлер.

Корняк қол созып, шөлмек түбіндегі сары судай самогонды біреу қуып келе жатқандай лақылдата құйып, төгіп-шашып тартып жіберді. Бұрауы таусылған патефондағы әйел даусы бұзылып, баритонға, одан бас дауысқа ауыса беріп, біреу тамағынан қылғындырғандай әйел үні қырылдай өшті. Патефон инесі пластинка бетін тырнап барып, ортасына тоқтады. Бір сәт бар тіршілік тоқтап қалғандай тым-тырыс.

Корняк аузын білегінің сыртымен сүртіп, есенгіреген адамдай үнсіз мүлгіп отырды да, біреу ине сұғып алғандай баж етіп:

— Махнов, Махнов,— деп айғай салды.

Есік сыртында осы дауысты күтіп тұрғандай Махнов кіріп келді де, бірден Белованың аппақ тәніне көзі түсіп, бетін бұра қойды. Мұны аңғарып қалған Корняк:

— Катюша-а-а!— деп қос анары дірілдеген әйелдің кеудесіне көрпенің қайырылған шетін жаба салып еді, Белова қарқылдап, есіріп күліп, көрпені молырақ серпіп тастады.

— Көрсін, көрсін тым құрмаса. Бұл да еркек емес пе, көзі қарайып жүрген шығар?!

Бұдан әрі көңілі кемерінен асып есірген әйелді тап осы сәтте ақылға келтіріп, тәртіпке салу мүмкін емес еді. Тап осы жерде оны бұдан әрі өсіріп, бұдан әрі қоздырудың қажетсіздігін түсінген Корняк, қайтып оның әсіре қимылын елемеген болып, Махновқа бұйрық етті:

— Ана патефонның құлағын бұра да, пластинканы ауыстырып сал. Сосын, шөлмекке құйып спирт әкел.

— Сосын закуска әкел!— деп Белова қосыла бұйрық етіп еді.

— Құзырыңызға құлдық, тіске басар ештеме қалма-

ды ғой,— деп Махнов теріс қарап тұрып, мұрнының астымен мінгірледі.

— Неге жоқ, неге тура қарамайсың,— деп Белова төсектен түсе ұмтылып еді.

— Катюша, не боп барасың? Ұят емес пе?— деп бас салып төсекке қайта жыққан Корняк, оны бауырына басып, қатты құшақтап жібермеді.

— Ұят, ұят, ол ұят қайда-а? Қайда қалды,— деп айғайлап жыларманға келіп Корняктың қуатты құшағында тыпырлап, тұншыға сөйлеген әйел даусын патефон үні естіртпейді. Шөлмекті алып шыға берген Махновқа Корняк:

— Суын аз құй, мейлінше аз құй,— деп айғайлады.— Ішім өртеніп барады...

«Ішім өртеніп барады, суын аз құй» деп өз-өзінен күбірлеген Махнов «түк түсінсем бұйырмасын» дегендей иығын қиқаң еткізіп, шығып кетті.

Ставканың сырты.

Бағанағы салт атты қашқын бандалар аттарынан түсіп жатыр. Шаршаған, шалдыққан, беттері қабарып, түтігіп кеткен: Адам ұсқыны жоқ.

Белованың бөлмесі.

Белова Корнякпен стакан соғыстырып, ықылық атып, жалынышты ыңырсыды:

— Кетейік енді, Вась, олар келмей тұрып, кетейік. Мендегі алтын бұйымдар жетеді, ендігі өмірімізге екеуімізге де жетеді. Бұйрабас келмей тұрып кетейік. Ендігі әрекетімізден түк шықпайды. Одан да кетейік. Вась...

Бұлардың сөзін тағы да тындап тұрғандай, дәл осы кезде Махнов есік ашып, үрейлі үнмен сыбырлады:

— Бұйрабас келді, Бұйрабас!

Бұйрабастың тап осы мезгілде келетінін күнілгері білгендей, Корняк оған селт етпеді.

— Жап!— деп қолын сілтеп, Беловамен қосылып стаканды көтере берді.

Ставка.

Ортадағы кең бөлме. Сау-сау етіп бандалар кірді. Төрт офицердің алдында, әлі үстінен милиция формасын тастамаған полковник Кудрявцев. Қандай қиын жағдайда да өзінің әскери міндеріне мүрсіндей Махнов мына алба-жұлбасы шыққан офицерлерге тағзым етіп, сымдай

тартыла қалған. Банда басшысы ызалы жүре сөйлеп келеді:

— А, Махнов, сен әлі тірі екенсің ғой, ішетін бірдемен бар ма, тез!

Кудрявцев қабырғасында қолдан сызылған карта ілінген, қолдан домдай салған қолапайсыздау үлкен столдың қасына отырар отырмастан Махнов көк сырлы, жарты литрлік кружканы оның қолына ұстата салды.

— Немене, біреуден қарызға алдың ба, толтырып құйсан?.. Ох, лахматый кот!..— деп жартыдан төмен құйылған «сусынды» көзі шалып қалған Кудрявцев азырканып, бір балағаттап алып, кружканы басына көтере бере, аузына ұрттаған спиртті қайта бүрікті. Қолындағы ыдысты столға зорға қойып, қақалып, шашалып, екі қолы ербендеді де қалды:

— Ох, сволоч, ох, сволоч... Өлтірейін... өлтірейін деген екенсің... Сво... сволоч!— деп ауаны қарманып, Белованың есігіне қарап айғай салды — Токтатындар патефонды, кім анда бақыртып-шақыртып жатқан?!

Махнов ірі денесімен кішірейіп, тізесін бүге жорғалап келіп, кружканы алып кете бергенде:

— Қой орнына, скотина! Мен су сұрасам, бұл спирт береді, иди — от!— деп Кудрявцев кружканы басына бірақ көтерді.

Махнов кетіп бара жатып, ешкімге естіртпей өз-өзіне мінгірлейді:

— Су орнына спирт берген де жаман болып па?

— Махнов,— деді тағы да желке тұсынан Кудрявцев. Ұрлана басқан Махнов біреу жағасынан тартып токтатқандай құныса қалды. Бірақ, бұрылған жоқ, сол тұрған қалпы желкесімен тыңдады.

— Махнов, жейтін нең бар?— Бұл жолы Кудрявцев сұрарын сұраса да, әлденеге өзі кінәлі адамдай даусы бәсеңсіп, қибыжықтап қалды. Мұның себебі де бар: Белов бастаған ақ гвардияшылар мен жергілікті бандылардан ұйымдасқан бұл отрядқа қару-жарақ қана емес, азық-түлік, киім-кешек, тағы басқа толып жатқан ұсақ-түйек керек-жарақтармен, тіпті кір сабын, ііс сабынмен қамтамасыз етіп тұруға Кудрявцев міндетті болатын.

Махнов күрт бұрылып, «жейтін тамақты біз сенен сұрауымыз керек емес пе, бізден несін сұрайсың» дегендей, көзін сығырайта, сәл сынай қарап тұрды да, өзінен шені жоғарыға ауыз ашпайтын қатаң да әділ тәртіпке әбден төселген Махнов, бұл арада да әдеп сақтады:

— Ваше благородие, барлаушылар келмей жатыр.

Мұндағылар да екінші күн аш. Бірдеңенің жөні болатын шығар,— деп қысқа жауап орнына сөзін ұзақ қикалақтап зорға бітірді.

Ұзақ сонарды ұнатпайтын әскери қысқа сөзге жаттыққан Кудрявцев та зорға шыдап:

— Жарайды, солдаттарға айт, аттарды шалдырсын. Аштан өлмейді олар, көп ұзамай кетеміз бұл арадан,— деп бұл да қикалақтатып бұйрық берді.

— Күп болады!

Енді Кудрявцев картаның алдына барып маңындағы үш-төрт офицерлерге қарады:

— Офицер мырзалар, қазір жағдай өте нашар. Әрине, уақытша.— Өз сөзіне өзі ызаланғандай сөзін қайта шегеледі:— Уа-қыт-ша-а!

Осы кезде патефон жаңа бір арияға басты.

Кудрявцев одан сайын бақыра айғайлап:

— Токта-а-т, өшір үнін!— деп маңындағыларға қарады. Патефон тоқтау орнына, одан сайын үдетіп барады. Офицерлер Кудрявцевтің сөзінен соң абыржып, патефонды тоқтату қамын ойлай ма десе, қайта концерт залында отырғандай тым-тырыс мүлгіп, арияның әуеніне ұйып қалыпты. Бір жас офицер өзінің танығанына масаттанғандай, не айдалада естігеніне қуанғандай:

— Шляпин, Шляпин!— деп өзеурей қалып еді, өзі қашып-пысып жүріп әнге еміреніп, соншама сағына қалғаны жынына тиіп, Кудрявцев оған алара бір қарады да, кабурына кол сала, көзі шатынап, Белованың бөлмесіне ұмтылды:

— Шляпа!.. Нам не до Шляпинна. Қазір мен Шляпиннің де, ана шляпалардың да кеңірдегіне қорғасын құямын!

Кудрявцев алтыатарын кезеніп, Белованың есігін бар пәрменімен теуіп қалды.

Есік шалқасынан қайрыла ашылған ар жағында қос анары дірілдеген Белова мен бір қолында стакан, бір қолында есікке кезенген револьвер Корняк төсекке арқаларын беріп мәз боп отыр. Жау күтіп отырған сияқты.

Аузы үңірейіп өзіне тура қадалған суық мылтықтан қорыққандай есікті қайтадан жаба салуға намыстанған Кудрявцев іштегілермен не амандасарын, не балағаттап ұрсарын білмей, көзінің астымен біраз үнсіз қарап тұрды да, мерген есуас офицердің қолындағы карудан сескеніп, амалы құрып, қайта бұрылды. Корняк пен Белова мастықпен де, жағдай шарасыздығына күйініштен де қарқылдап, шаңқылдап күліп жатыр.

Белов темір жол бойындағы бір шайқаста қаза тапқаннан бері, оның кезінде жардан тапқан жас әйелді бірінші көруі еді. Патшалық Россияның кәдірлі әскери адамдарының бірі Беловтың өліміне көңіл айтып, оның орнын ер адамдай басып, шағын отрядты басқарған жұбайының көңілін жұбату керек еді. Бірақ, полковник өлісімен арада күн құрғатпай Корнякты бауырына басқан сайқалдың жесірлігіне мән беріп, елегісі келмеді. Белова да қажет еткен жоқ. Оны екі жағы да жаңа жақсы түсінді.

— Бакытсыз, есірік маскүнемдер!— деп зығырданып, қайтадан орнына отырды. Шарасыздыктан қор болып, мұкалып, үнсіз тістенеді. Аздан соң күлкі де, патефон да тыйылған соң барып, қуғынға түскен қарамағындағы адамдарын одан сайын жасытпай, оларға қашанда үлгі болу керек екені есіне түскен Кудрявцев орнынан тұрып, тағы да картаның алдына келді.

— Офицер мырзалар, біз енді бұл арадан көп кешікпей кетеміз,— деп сәл үнсіз тұрып қалды да, өзінің жігерсіз үніне ыңғайсызданғандай, енді даусын көтере түсіп, картаны саусағымен көрсетіп, саңқылдап кетті:— Қазір Ақмола губерниясының мына жақ беті аса қауіпті. Тіміскілеп жүрген иісшіл иттер... Бірақ киргиз-кайсақ жері ұланғайыр. Әйтседе, далалы жерлермен жүруге болмайды.— Орман, тоғайлы Көкчетау, Петропавл уездерінің бір жеріне паналай тұрамыз. Сібір темір жолынан да алшақтамауымызға қолайлы. Жақында тың күш қосылмақшы, большевиктерге қайтадан соққы береміз!

Кудрявцев жас офицерлерге қабағының астымен айнала шолып қарап өтті. Бұрынғыдай емес, жас офицерлер енжар тындап, марғау отыр. Оларға енді бәрібір сияқты. Полковниктің нақтылы көзделген мақсат пен істелер шаралар туралы жалпылама сөйлеп тұрғанын да елемейтін сияқты. Сұрақ қойып, не түзету енгізгілері де келмейді. Селсок тындап отыр.

Кудрявцевтің де ішкі пікірі ішінде: Петропавл қаласын басып алу әрекеті іске аспай, амалсыз бір жұма бұрын аз әскермен, кулактар мен байлардың аз тобымен қосылып жасаған көтерілістері жеңілген соң, оның үстіне Сібірден, орталық қалалардан қызылдардың жаңа әскери күштері жан-жақтан құйыла бастаған соң, енді әркім өз қара басының камын ойламаса болмайтын да еді. Бірақ, жалғыз-жалпы жүру өте қауіпті. Оның үстіне өз тобынан кеткен қашқын аталуы да ықтимал. Сол се-

бептен де Кудрявцев қазір болашақ жоспарын көмескі айтып, бұлталаққа салып тұр. Жас офицерлерді иландыру үшін тағы да жарқын сөздерді қиыстырып айтпақшы болып оқтала бергенде, жаңағы есік қайтадан ашылып, ойы шорт үзілді.

Бөлмесінен сәл қираландап, теңселе басып, етегін шалбарланбаған көйлегінің сыртынан кителін желбегей жамылған, жалаң аяқ Корняк шыққан. Бір қолында стакан, бір қолында литрлік шөлмек, тілі сәл күрмеліп, Кудрявцевтің сөзін киіп кетті:

— Полковник мырза, қайсақтардың тілімен айтқанда, Бұйрабас! Қолчак, Деникин, Юденич, Врангель, Ұлы Антанта жеңе алмаған большевиктерді сен, сенің әр жерде бытырап, басын қоса алмай қашып-пысып жүрген ұсақ бандыларың жеңуі керек?! Абсурд!

— Корняк, көзілдірігіңді шеш, көзілдірігіңді. Сен тауық көз ғана емес, саяси соқырсың!

— Сонда сенің көрегендігің қай жерінде? Нені көре қалдың жұрттан ерекше. Қолчак күйрегелі, біз басымызды қосып қайтадан ұйым құрғалы қаншама уақыт өтті. Ұйым дегеніміз — басшысы жоқ бытырап, ойына келгенін істеп, кім қайда жұмсаса сонда далақтап жүрген, кімді өлтір, қыр десе ойсыз орындай салатын мына біздің банда ма? Сен орталықтағылармен байланысып, Петропавлда отырсың. Олар кімдер? Сен не тындырдың? Біз не бітірдік? Сонда мен тауық көз болмай, бүркіт көз болсам, нені көруім керек?

Бір жас офицер ыза болғаны, әлде кекеткені белгісіз, Корнякқа жауап бергендей:

— Қаншама темір жолдарды қираттық, қаншама қоймаларды құрттық, құрылыс материалдарын, керуендерді, астықты, шөпті өртедік, — деп сөзге араласқанда, Корняк онын алдына барып, басын қисайта, мазақтай қарады.

— Оның атын тонау дейді, молодой человек! Біз — бүлдіргіштер, тонағыштар, бандиттер! Ха-ха-ха!

Қаншама мас болса да, патша офицері өзі туралы тап мұндай сөз айтады деп ойламаған жастар Корняктың басынан аяғына дейін таңырқай қарап, өз көздеріне өздері сенбегендей, өз құлақтарына өздері иланбағандай томсырая-томсырая калыпты.

— А-а, сендер, — деп Корняк сұқ саусағын шошайтып, офицерлердің әр қайсысын жеке-жеке көрсетті, — сендер бұл сөздердің мағынасын, этимологиясын түсінбейсіңдер ме? Неге бажыраясыңдыр? Түсіндірейін бе? Біздер бүлдіргіштер, тонағыштар, бандиттер. Ха-ха-ха!

Мас Корняк, қолында шөлмек, жалаң аяқ, жалаң бас, жаңағы мас күйінде айдалада жынданған адамдай жападан-жалғыз күле береді, күле береді: ха-ха-ха! Жаңғырыққан күлкі. Корняктың көз алдынан өздері жасаған неше түрлі сұрқия әрекеттер жан түршігерліктей зұлымдықтар өтіп жатыр:

а) Солтүстікпен оңтүстік бағытқа созылған темір жолдың екі жағындағы жалпақ, жазық далада үйілген күпәналар. Олардың арасымен қара көлеңкелі інірде шапқылаған аттылы бандиттер қолындағы факельмен шөпті өртеп жүр. Шөптер алаулап жанып жатыр. От алауында ессіз қарқылдаған Корняк: ха-ха-ха!

б) Шұбатылған темір жол табаны. Топырақты қазып-қазып жарылғыш сағат қойып жатқан бандиттер. Бүрк еткен жарылыс. Аспанға атқан топырақ арасында қарқылдаған Корняк: ха-ха-ха!

в) Етікшілер шеберханасы. Сөрелерде қатар-қатар тігілген, тігіліп біткен етіктер. Етік шегелеп отырған қазақ, орыс бар, бірнеше етікшілер. Револьвер кезенген бандиттер үйге кіріп келеді.

Күпана-күпана етіп үйден етіктер өртеніп, жанып жатыр. Қара түтінді от үстінде мойнынан асылған тыр жалаңаш етікшілер.

От алауында қарқылдаған Корняк: Ха-ха-ха!

г) Түн. Айдалада күйіс қайтарып жатқан жүздеген қара мал. Ара-арасымен жүгіріп, қаннен-қаперсіз отырған бақташыға пышақ салған бандиттер шөлмектермен малдың үстіне керосин құйып жүр.

Өртеніп-жанталасып, бірін-бірі баса-жанша өңкілдеп, жанып келе жатқан бір табын мал. Шапқылаған ат үстіне таңылып, жанып бара жатқан бақташылар. Олардың бірі — Әмина...

От алауында қарқылдаған Корняк: Ха-ха-ха!

Банда ставкасы.

Корняк енді алдыңғы көріністерідей бандиттер алдында есі ауысқан адамдай күліп тұр: ха-ха-ха! — Өртемеген, қиратпаған бір-ақ нәрсеміз қалды, бір-ақ нәрсе ол — зұлымдық! Естимісіңдер, зұлымдық! — Ха-ха!

— Күл, күл, кейін кім күлер екен: қазір Россияның барлық түкпірінде біздің эсерлер үлкен дайындық үстінде. Енді бірер айдан соң күлкің түзелетін шығар, — деп Кудрявцев өзінің үміті үзілсе де, басқаларын үміттендіре сөйледі.

Қанша мас болса да ақылынан адаспайтын, сөзінен әсте жанылмайтын Корняк эсерлерді айтқанда мастығы лезде тарқағандай, күлкісі тыйылып, өңі сұрлана берді.

— Полковник мырза, сен әлі де үміткер ме едің. Кеше ғана хабары мол қаладан қашып келіп отырсың. Неге? Жарайды, сен қандай эсерлерді айтасың? Милюков пен Авсентьевтер ме? Америкаға барып, Россия туралы ауыздарына келгендерін оттап, бар «жарылқағандары» сол — «Ара» қоғамына «көмектеспендер» деп, байбалам салып жүрген эсерлер ме? Россия Америкасыз-ақ күн көреді. — Корняк қисаландай басып сөйлеп, Кудрявцевтің алдына барды да, бос стаканға спиртті толтыра құйып, столға шөлмек екеуін қатарласа қойды: — Пардон! Мына киргиз-қайсақ даласында кемедей жүзген каравандарды көремісің! Ол Америкадан келіп жатқан шығар?! Жоқ, ол қайсақ даласының әр тұсынан бұлақтай қайнап шығып жатыр. Олар өзенге айналады. Әне, продфронт деген сол.

— Көріп жүрміз. Маң-маң басып қыбырлаған түйелердің талайын көрдік. Ол жүріспен советтер қанша жерге ұзамақ?!

— Ол — ғасырлар бойғы далада ырғағы, ертең бұл арада поезд жүреді, поезд. Әне — большевиктердің ертеңгі ритмі.

Кудрявцевтің тұла бойы шымыр ете қалды. Мына оқуы көп, білімді офицердің, аздап өлең жазатын ақындық өнері бар подполковниктің жас кеңес өкіметінің пайдасына айтылған, болашағына келтірген теңеулері жантаңіне мірдің оғындай қадалды.

— Сорлы пессимист! — дегеннен басқа, оған қарсы дәлел айта алмады. Корняк одан сайын тақымдап, одан сайын жанын жегідей жей түсті.

— А-а, ұнамай ма! Сен эсерлерге сенесің, олар бастарын сауғалап, қашып кетті, ертең сен де қашасың. Сенің оптимистігің сол шығар, қашып құтылатынына сенетін шығарсың. Әлде Семипалатинскіден келетін көмекті күтемісің? Күт, күт. Келеді!

Осы уақытқа дейін өздері айбындарынан сескенетін, артық сөз айтуға қорқатын полковник пен подполковниктің бір-бірімен ұрысқа бергісіз айтыстарына үнсіз қарап отырған жас офицерлер, Корняктің соңғы сөзінің тұсында елең етісіп, енелері келгенде ұяларында бұйығып жатқан жерінен бастарын көтеріп алып ауыздарын арандай ашып шикылдайтын қарғаның аш балапандарындай шуылдап қоя берді. Әрқайсысы көкейіндегі сұ-

рақты тезірек білгісі келіп, кезек күтпей жамырасып кетті. Бәрінің бір-бірімен қабаттаса сұрағандары бір-ақ нәрсе.

— Подполковник мырза, бос таластан гөрі бізге Семейден келетін көмек жайын айтсаңыз екен? Қашан, қанша көмек келмек?

— Шынында да, көмек күткеніміз қашан. Енді бірер күнде келмесе тамтұғымыз қалмас!

— Иә, соны айтсаңызшы. Бізге бәрінен де керегі көмек.

— Қашан келеді?

— Бір-екі күннің ішінде келе ме?

— Конкретно қашан көмек келеді. Мейлі Семипалатинскіден бе, Оренбургтан ба?

Көмек күтіп зарығып, әбден титықтаған мына офицерлердің шыдамсыздана үздігуінің негізін түсінетін Корняк, бұдан әрі төзімдері таусылып, жүйкелері әбден жұқарған мына семьясыз, отансыз тентіреген бейбақтардың жаңбырша жауған сұрақтарын соңына дейін тындады да, «енді жетті» дегендей екі қолын бірдей көтерді. Офицерлер тым-тырыс тына қалды. Қазір, аяқ астында көп, тың күшпен жарылқап тастайтындай подполковниктің аузына үміттеніп қарап отыр. Кудрявцев та болашақтан түңіліп, ұнжырғасы түсіп, күрестен қашуға дайын отырған мына жастардың көңілін көтерерліктей аға офицер өтірік те болса бір сөз айтар деп Корнякқа қабағының астымен үнсіз тесілді... Бірақ, «маскүнем неме» ол сенімін ақтамады.

— Сендер газет оқымайсыңдар, шөп өртеп, рельстің болтын бұрап жүріп қолдарың тимейді,— деп бастады да тоқ етерін бір-ақ бұрқ еткізді:— «Мир труда» газеті жақында ғана жазды: «Семипалатинскідегі партизандар дивизиясы да, 170-ші оренбургтік қазақ дивизиясының қалдығы да быт-шыт болып, күйреді! Күтіндер енді. Күтіндер. О дүниеде! Ха-ха! Өте аянышты. Бірақ амал не, жағдай солай, ха-ха!

Ауыздарын ашып қанша ұзақ шулағанмен, кейде, біреуінің аузына ештеңе түспей, жақтары талған балапандар қайтадан бұйығып, қайтадан тым-тырыс тына қалады. Пышак кескендей үміттері үзілген мына жас офицерлердің қазіргі жағдайлары да тура қара канат балапандардың күйлерін елестеткендей еді. Бәрі де бастары салбырап, сұлық түсті. «Корняк, енді», қабақтарына түн орнаған жас офицерлерді «жұбатып», тағы да

ашы мысқылмен сөйлей бастады. Өзін-өзі кекеткендей де болды:

— Неге соншама ұнжырғаларың түсіп кетті, офицер мырзалар, сендерге ана большевиктер бүлдіруге мүмкіндік бермей қойды ма?! Сорлы Россияны екі жақтап бүлдіру керек еді. Екі жақтап қирату керек. Өртеу керек. Ха-ха!

Кудрявцев құлағын басып, бұдан әрі шыдай алмай ақырып жіберді:

— Тоқтат, тоқтат, мен енді шыдай алмаймын.— Шөлмектен кружкаға спирт құйып, ашудан қолы қалтырап, езуінен ағыза ішті. Шашалып қала жаздады:— Сені де орыс офицері дейді-ау. Қорқақ! Қорқақ маймыл. Көзілдірікті маймыл!

Күліп, келемеждеп тұрған Корняктың түрі күрт өзгеріп, көзілдірік астындағы үлкен көздері одан сайын бадырайып;

— Мен, ме-ен офицер-маймыл?! Мә, мә! Офицерліктен қалғаны осы болса!— деп иығындағы пагондарын быт-шыт үзіп, Кудрявцевке лақтырды.

Кудрявцев ашудан булығып, екінші стакандағы ішілмеген спиртті бетіне шашып жіберді. Көзілдірігін шешіп, бетін, көзілдірігін көйлегінің етегімен жүре сұрткен Корняк, ештеме түсінбей есеңгіреп қалған адамдай бөлмеге қарай үнсіз шегіншектеп, жылыстап барады.

— Әттең, стройдың алдында тұрғызып, трибуналсыз-ақ атып тастар едім... Махнов! Махнов!— деп ашудан булығып, қолы дірілдеген Кудрявцев жас офицерлерге төгіп-шашып спирт құя бастады.— Ішіндер. Жаңағы Корняктің сөзіне сенбендер. Мас адам не демейді. Аузына келгенін айтады. Қане...

Осы кезде ойламаған жерде, екінші қабырғадағы есік ашылып, көктен түскендей Матай мен Христюлов қабаттаса шықты. Қабақтары қатыңқы.

Стакан, кружка ұстағандар селк етіп, бұған дейін еш белгі бермей, үнсіз шыдап баққан адамдардан шошығандай жалт қарады.

Тосыннан шыға келіп үркіткендері аздай, енді шығып алып, бұларға үнсіз бедірейе қарап, тұра қалған мына екеуінің қылықтарына ыза болған Кудрявцев:

— Мыналарың кім?— деп жеркенгендей бетін тыржитты:— Бұл неғылған сұмырайлар?!

Матай ызадан қалшылдап, жұдырығы өз-өзінен түйіле берді:

— Мына жұдырықпен қақ бастан отырғызсам!..

Христоролюбов Матайдың қазақша айтқан сөзін қарулы, әрі ашулы офицерлер ұқса, ши шығып кетер деген қауіппен, жөндерін айта бастады.

— Біз мұнда кеше келіп едік, қашып келдік. Қаладан көп милиция адамдары шығып, бізді ұстамақшы болып... Мынау — атақты Матай бай. Мен — Христоролюбов...

«Атақты Матай бай» дегенді ерекшелеп айтып, «мұның да шамына тие берме, бұл да тегін адам емес» дегенді сөз сынайынан аңғарған әккі Кудрявцев, енді басқаша әдіспен тұқыртып алғысы келді:

— А-а, естігем, естігем,— деп Матайдың басынан аяғына дейін жақтырмай қарап өтті.— Большевиктерге 500 таңдаулы ат бергенін де естігем. Бізге жасаған ол «жақсылығынды» айтып, қуанта келген шығарсың?

Матай енді өзі білетін шала орысшасымен, оны да бір-екі қазақ сөздерін араластыра сөйлеп, Кудрявцевке шаншыла қарап, турасынан кетті:

— Арандап-арандап алып, енді кекетесің, ә?! Бұйрабас, Бұйрабас дегенге ақылы мен айласы бірдей кемеңгер ме десем, аузыңнан бір ақылды сөз шықпайтын, әшейін, ауыл арасындағы жаман маскүнемнің бірі екенсің ғой!

«Маскүнем» деген сөз Матайдың жақында үйренген сөзі еді, зорға есіне түсіріп, тілі келіңкіремей киналыққырап айтса да, бұл сөз Кудрявцевқа ерсі естілмеді. Матай қайдан біледі деп таңырқаған да жоқ, намыстанған да жоқ. Мойындағаны ма, кекеткені ме, әйтеуір, байдың сөзін құптай сөйледі:

— Иә, менде кішкентай ғана ақыл бар. Ол ақылым — ауылыңа қайт. Бізден енді саған пайда жоқ. Сен ақылдысың ғой,— ауылыңа қайт — «Есің барда елінді тап». Оның дұрыс. Бірақ менде сол ес қалды ма? Менде ауыл, үй қалды ма?! — деп Матай өзіне-өзі шағынғандай, дәмелендіріп-дәмелендіріп айдалаға тастап кеткен бандыларға өкпелегендей болып еді:

— Бар онда, большевиктердің аяғына жығыл, кешірім сұра,— деп сөз ыңғайын түсінген, полковник дүңкете қалды. Әлі де кеш емес, бар, бар. Сенің бізге енді қажетің жоқ... бес тиынға...

— Ә-ә, енді солай шықтың ба?! Жар-райды, енді өлсем де, ақтан да, қызылдан да жақсылық тілемеспін. Екеуі де қанымды сүлікше сорып, малымды аждаһадай жұтқаннан басқа түк бермейтініне көзім жетті.

— И-а-а, сен де солай жалтарайын дедің бе? Жұрт

айтады,— сен кезінде ақ патшадан шен алыпсың ғой, ұмыттың ба?— деп Кудрявцев мысқылдай күлді.— Оны большевиктер де ұмытқан жоқ.

Матай шапанының өңірін ашып жіберіп:— Мынау ма, темір ме, қарғы бау ма? Бұдан басқа сендер не бересіңдер. Бала болармын ба алдайтын, ит болармын ба жетектейтін. Мә!— деп бырт-бырт еткізіп, знагын жұлып алып, столға лақтырды.— Лақтырды да, іштегі жиналған бар запыранын бір ауыз сөзбен төге салды.— Николай патшаны көрсең, өзіне қайтарып бер, шалбарының құйрығына тағып алсын! Енді сендерсіз-ақ күн көремін!

Матай алақ етіп Кудрявцевке бір қарады да, аруақтанып, жұлынып, киім, қамшысы қалған бөлмеге кіріп кетті. Ашу үстінде өзінің тым ағат кеткенін түсінген Кудрявцев, енді, бағанағы сөздің бәрін қалжыңға айналдырып, айғай салды:

— Әй, Матай, сонда сен көкте де, жерде де жоқ, қайда барып күн көрмексің? Тым құрмаса бізге айта кет. Бір күнде болса, достар емес пе едік?

Мұздай киініп екінші бөлмеден айғайлап шыға келген Матай:

— Елім тарылғанмен, барар жерім тарылған жоқ — деп бүктеп ұстаған тобылғы сапты, жез бауыр қолқамшысын көтерді.— Кетем, Мал-мүлкімді алып, Мәнжүр, Қытай асам. Ал, білгің келсе!— Матай еденді ойып жіберердей нығарлай басып шыға берген.

— Матай мырза, тұра тұр, тұра тұр!— деп Кудрявцев соңынан ұмтылды.

Көрінгеннен именіп, жөпшендіге иліге қоймайтын сұржыландай түсі суық полковниктің жүзі жібіп, аяқ астында балаша елпілдеп, өзгере қалуына себеп бар еді. Орталықта отырған эсерлер мен мына қайсақ даласындағы Орынбор, Семей, Омбы қалаларындағы сыбайластарының кейінгі кезде дәрменсіздігін сезген Кудрявцевтің бұрынғы көгілдір армандары сағымдай бұлдырап, дәмеленген көп нәрседен үміті үзіле бастаған. Манындағылар мен карамағындағыларға зымияндықпен сыр бермегенмен, ертең күніміз қалай болар екен дегенді ойлағанда, болашақтағы өзінің жасырын жоспарларын іштей құруға кіріскен. Негізгі жоспары шығыс елдерінің күзеті аз ашық-тесік жатқан қырық құрау, жүз жамаулы шекараларынан өтіп кету. Әрине, жалғыз емес, тобымен өту. Матайдың ойы да сол екен. Бұл сапарда малы мен басқа да байлығымен өтетін, дінімен де, түрімен шығыс жұртына тез сіңіп, тіл табысар мұндай адамнан айыры-

луға болар ма? Тап осы жолда, өзінің боқташақ күшіктерінен гөрі, мына дала бөрісінің, тағы да болса, қолайлы серік екенін түсініп, өз ағаттығын қолма-қол түзеткісі келді. Өзінің теңдесіндей Матайдың екі иығынан қапсыра ұстап, енді бағанағы кекесіннің бәрін қалжыңға айналдырып, лезде өзгере қалды.— Дала жұрты қалжыңға шебер, терісі кең халық деуші еді, сен өзін, Матай бай, жоқ жерде бүрк ететін дала құйынындай екенсің ғой. Қой, қайда барасың? Егер көңіліңе келер ащы сөз айтсам, кешір, мен сені бұлай деп ойламап ем!

Матай қапсағай денесімен кимелей бұлқынып, «жібер, кетем» деп сес көрсеткенмен, қаруы, айласы мол әскер басынан біржола айырылысуға өзінің де іші удай ашып, бөгеле берді. Тоңмойын қасқырдай қарап қорқытқанмен, алдында тұрған бұйрабастың айлалы түлкі ғана емес, айбынды жолбарыс екенін, әрине, біледі. Оның қас пен көздің арасында өзгерген құбылмалы мінезін де түсініп тұр.

Белованың бөлмесі.

Ғұмырында көрмеген жаңағы жас офицерлер алдындағы Кудрявцевтің сұрқия мазағына қорланған Корняк, күнұзын ішкен мастығынан лезде айыққандай ширақ қимылдап, асығыс киініп, кетейін деп жатыр. Аяқ астынан бұлай болар деп ойламаған Белованың қазіргі түрі есалаң адамның түріне ұқсайды. Қалың шашы дудыраған үстінде қара жіптен сүзекінің көзіндей етіп тоқыған тор көз, жұқа іш киім ғана бар. Қабығы аршылған сәмбі талындай аппақ мүсіндей сандары анда-санда жалт еткен әйел Корняктың белінен құшақтап, торға түскен ақ бауыр жыланбалықтай бұралып, аяғына оратылып, жалынып, жалбарынып, айдалада жападан-жалғыз қалып бара жатқандай үрейленіп, көзі алақ-жұлақ етеді.

— Миша, Миша, милый мой, мені тастамашы, бірге ала кетші. Менде алтын көп. Қалған өмірімізге жетеді,— деп көкейінде жатталған сөзін қайталай береді.

— Катя, әр нәрсе орынымен, жақсылықтың да шегі бар. Біраз күн бірге болдық, жетер енді. Тым бауыр басудың ақыры жақсылыққа соқпайды. Бөлек жүргеніміз дұрыс,— деп Корняк киініп жүріп сөйлейді.— Енді ажырасқанымыз жөн.

— Жарайды онда, мен саған жармаспай-ақ қояйын. Сен кетпей-ақ та қой,— деп Белова оған да келісіп еді, Корняк көнбеді.

— Мен енді жауыздармен бірге бола алмаймын,— деп Белованың бетіне тура қадалды. Катя сасқалақтап, қос қолымен қос емшегін басып:

— Мен бе жауыз, мен бе? Менің жазығым не? Жазығым — сені сүйгенім бе? Жауыздарың кім ол, кім, Миша?— деп мастығынан бұл да айыға бастағандай, жай ғана ықылық атты.

— Большевиктерге деген өштігіміз адамзатқа деген жауыздыққа айналып барады. Бәріміз де жауыздармыз. Революцияға атылатын оқты, өзіміздің орыс халқымызға ата бастадық. Бұл жауыздық емес пе?

Белова басын оқыс көтеріп алып, бағанадан өтірік, қасарысып жылаған көзінің жасын сұртті де, Корнякқа тап-тап беріп, шаңқылдай жөнелді:

— А-а, жауыздық деймісің?! Жауыздықты кім бастаған? Мен шығармын?! Менің күйеуім полковник Белов шығар?! Көз алдымда большевиктердің қолынан қанға боялған Белов кінәлі дерсің?! Кешегі сән-салтанаттың, думанды кештердің ортасы болған Патша сарайы жазықты шығар? Россия анамыздың емшегінен қан аралас сүт сорғалап қансырап жатқанда, жауыздықтан қашып, қолыма қару орнына веер алып, желпініп отыруым керек шығар...

Бұл да Катяның талай айтқан, талай жүйкені босатқан жаттанды сөздері еді. Корняк енді Белованы бұдан әрі тындағысы келмей, қолын көтеріп тоқтатты да:

— Ұлы Россияны енді қорғау мүмкін емес, оны енді паналау ғана қалды, Катя,— деп шыға берді.

Корняктың енді қайырылып тоқтамасына көзі жеткен Белова:

— Бар, бар. Өңкей алдамшы сатқындар!— деп даусына булығып, жастықты құшақтап жата кетті.

Банда ставкасының ортадағы бөлмесі.

Сырттан Махнов кіріп еді Кудрявцев әлденені дәмекендей оған жалт қарады. Махнов ежелгі іш пыстыратын әдетімен асыққан жоқ. Сылбыр басып, кіріп, сылбыр ғана стол үстіндегі спирттен, самогоннан босаған ыдыстарды, босаған қияр мен қатқан нанның қалдықтарын жинап жүріп, мұрнының астынан сөйледі:

— Барлаушылар оралды, төртеуі қашып кетіпті, екеуі ғана келді. Орлов, Негяев...— Махнов кімдердің қашып кеткенін санай бастап еді. Кудрявцевқа қашқындардың еш қажеті болмады.

— Тамақ әкелді ме? Жейтін бірдеме!— деп үздіге сұ-

рап, киіп кетті. Басқалары да жұтынып, үміттене қарады.

— Жок!— Маңайдағы ауылдар мен станицаларда қаптаған қызылдар дейді. Еш жер бос емес.

— Ох, к черту!

Күбірлеп сөйлеп бара жатқан Махнов есікке жете бере қайта бұрылды:

— Айтқандай, мына жакындағы ауылдан кеше үлкен керуен өтіпті. Азық-түлік артқан үш жүздей түйелі керуен, екі жүзге жуық подвод дейді. Адамдары — қару-жарақтары онша көп емес көрінеді.

— Кудрявцев «сол ма еді айтарың?»— дегендей, қолын сілтеді.

— Қараван-Қар-ра-ва-ан! Ка-ра-ван!— деп басқа офицерлерге қарады.— Қане, ендігі отырыстың жөні жок. Бері қарай жакындандар. Біз көп ұзамай бұл арадан кетеміз...

Кудрявцев бағана аяқтай алмай қалған жоспарына қайта кірісіп еді, Махнов тағы да кері бұрылды. Бұл жолы шын қызықтырды.

— Айтқандай, керуен басы, әлгі, телефоны бар инспектор дейді.

— Телефоны бар инспектор?..— деп Кудрявцев қайталағанша болған жок, екінші бөлмеден Матай атып шықты, көзі алақ-жұлақ етеді:

— Ах, Жақай сұм ғой. Ай, Махнай, Махнай, тұра тұр,— деп жас жігіттерше елпілдеп, ұшып кетердей аласұрған Матай Махновтың жағасынан алды.— Рас па, Жақай ғой айтқаның. Ол қай жерден, қай ауылдан өтіпті, айтшы! Мен саған мынау деген жүйрік ат мінгізем, айтшы, рас Жақай ма?

Отырғандар «осыншама бұған не болды?» деп Матайдың қимылына қарап, таңырқап отырғанда, ол енді өңмендей басып Кудрявцевқа келді. Бағаналы ашуын таза ұмытқандай полковниктің алдында құлдырандап кішірейіп бәйек болды:

— Бұйрабас, Бұйрабас, құдай үшін,— естіп тұрсын ғой,— Жақай сұм өтіпті, ұзай қойған жок, маған он шақты әскер берші, өзімнің он шақты жігітім бар. Құдайың бар ғой, айтшы, менің де талай жерде пайдам тиіп еді ғой! Әлі де тиеді. Берші! Бұдан кейін не айтқаныңды орындайын!..

Белованың бөлмесінен мұздай киінген, тек сол жақ жеңін бос қалдырған шинелін түймеленбеген Корняк шыққан. Жанталасып, аласұрған Матайдың қызығына

үнсіз қарап тұрды да, есікке беттеді. Алдында мұны ешкім аңғармап еді. Көзі шалып қалған Кудрявцев; «қазір, тұра тұр, Матай» деп қолымен жасқап, алдынан итерді де орнына созаландау тұра берді.

— Хош болындар, мырзалар,— дегенде барып, басқалары да Корнякқа жалт қарасты.— Біздер енді қайтып көріспейтін шығармыз.

Кудрявцев бүйірін таянып, талтайып тұрып көзін сығырайта қарады:

— Енді патша әскерінің офицерлеріне дизертирлік қана қалып еді!

— Кім дизертир! Эмиграцияға кететін адам дизертир ме, әлде?..

— Кім эмиграцияға?

— Әрине, сен.

— Ах, сұмырай.— Кудрявцев револьверін кабурасынан суырып алды.

— Егер шүріппесін басар болсаң, менің де мылтығым бірге атылады!— Корняк шинельдің бір жақ өңірін ашып қалды: сол қолында револьвер.

Полковниктің жүрегі су ете қалды: Корняк атақты мерген. Қаншама мас болып тұрса да, құлап бара жатып тура жүрек тұстан оғын қадау оған сөз емес.

— Мейлі өз қалауың білсін. Шынында да,— деп Кудрявцев тағы да қорқақтық жасағанын жас офицерлерге сөздірмей, жоқ сөзді сылтау етіп, револьверін кабурына салды.— Сені мен атқаннан гөрі большевиктердің асып өлтіргені дұрысырақ шығар!

Қарамағындағыларды жөн-жосықсыз, сәл тәртіп бұзғаны үшін ата салу Кудрявцевқа шыбын өлтірумен бірдей. Осы аяусыз қаталдығымен аты бүкіл Қолчак армиясына әйгілі полковниктің қорқақтығын Корняк қана біледі. Дуэльге шақырсаң, бас тартудан ұялмай, желкеңнен ата салуға жүзі жанбайтын Кудрявцевті Корняк итің етінен жек көруші еді. Қазір де сол жексұрынына жеркене қарап тұрды да:

— Иә, естеріңе сала кетейін: Дзержинский келіпті... Тоз-тоз болған Семеновтың қалған бірлі-жарым ұясын ашып, балапандарын түгел жұтқан көрінеді. Сендер де дайындала беріндер. Удавтың аузына қояндардың өзі барып түседі,— деп есікке беттеді.

Кудрявцев «Дзержинский!» деп іштей тістеніп, есікке жақындаған Корнякқа айғай салды:

— Корняк, Корняк, есінде болсын, сен барып сатқын-

дык жасаған кезде, біз бұл арада болмаймыз. Басқа жерден іздерсіндер, егер аман қалсаң, оны да жеткіз.

Корняк бұрылып, полковниктің қорқақтығымен бірге зымыяндығын ажуалай күлді:

— Қорықпай-ақ кой, сендерді сатпаймын... Дзержинскийге. Менің көмегімсіз-ақ өзі тауып алады.

— Ә, мен Дзержинскийге барып жалданады екен десем. Ендеше қайда барасың?

— Басымның ауған жағына. Сенінше қайда баруым керек?

— Менінше де, өзіңше де қолайлысы шет ел ғой. Қай елге өтпексің! Тым құрмаса ақылдассаң етті. Мүмкін, әлі де жолымыз бір болар.

— Туған жерімді тастап, еш елге кетпеймін. Саған да айтарым сол. Туған жердің түрмесінен де өз еліңнің исі аңкиды.

Шашы дудырап, бөлмеден Белова жұлқынып шыға келіп:

— Туған жерінде сені паналатар бос жер қалды ма?— деп шаңқ етті.

Белованың бөлмеде тындап отырғанын, осылай сұрақ қойып шыға келерін алдын ала біліп, алдын ала жауабын дайындап қойғандай Корняк ойланбастан:

— Россия анамыздың құшағы кең,— деп есіктен аттап шыға бергенде Белова көк желкеден атып жіберді. Көзілдірігі ұшып кеткен Корняк жақтауды ұстап, тұрып қалды. Мылтығын да оқтанбады, кейін де бұрылмады.

Тек Белова:

— Сенің Россия жерін басып жүруінді қызғанамын,— деп тағы да атқанда барып Корняк көзі алара бұрылып, Белованың қолында бұлдыраған маузерін көріп:

— Ах, жылан, әттең...— деп күлгені, не жылағаны белгісіз, ерні дірілдеп, жақындай берді, жақындай берді. Қалтыраған қолын алға созып, өзі тәлтіректеп, ұмтыла түсті. Басқалары тым-тырыс, үрейлене қарап тұр.

Белова тағы да атып-атып қалды да, тура өзіне асыла түскен Корнякты итеріп тастады. Корняк еденге гүрс етті.

Айсыз түн, Ұлыған қасқырлар үні. Бурабай тауының іші. Аблай алаңы. Алаулаған оттан әрі Оқжетпестің көмескі нұскасы көрінеді. Оты маздаған жерошақтың қасындағы мосыға ілген бақыр астында жанып болған

ағаш шоғы жылтырайды. Алаудың маңында алқақотан отырған қисайып, жантайып дем алған адамдар. Әріректе, бір-бірімен қойындасып, бұйығып ұйықтап жатқан көп керуеншілердің сыртында қомдарына тай-тай жүк артқан, шөккен түйелердің, тіркелген бөренелердің нұсқалары қараңдайды. Оттың қасына жалынға төніп киімдерін кептіріп, шұлғауларын жайып жайғасқан бір топ кірешілер елендеп үрейленіп, түйелер жаққа қарап отырған. Қолындағы револьверін қабына жүре салып, сырттан Нұрисләм келді. Әңгімелерін доғарып, демдерін іштерінен алып, осылай қарай таянған милиционерлерді үнсіз күткен үрейлі топ бір ауыздан жамырасып қоя берді:

— Не екен?

— Ештеңе көрінбей ме?

— Ненің даусы?!

Кашан орнына келіп жайғасқанша Нұрисләм жұртты зарықтырып, жауап бермеді. Тек отырған соң барып:

— Ештеңе көрінбейді, түлкі ме жүрген?..— деп өз айтқанына өзі дұдамалданғандай, салғырт қана жауап берді:

— Қой, түлкінің үні ондай болмайды. Қасқыр шығар?— деп анығын білгісі кеп, Боташ ежіктеп сұраса да, ештеңе қайтарып айтпады.

— Күзеттегілер қайда, сергек пе екен?— деп Жақай күзетшілер жайын сұрағанда барып, ширағырақ тіл қатты:

— Екеуі де ұйықтап қалыпты, жұлқылап-жұлқылап тамаққа тұрғыздым... Әне, келе жатыр,— деп алыста қараңдап, мимырт келе жатқан екі жайбасарды нұсқады.

Қазандық маңында күйбеңдеген Күләнда:

— Қайтсін, шаршаған ғой. Неше күн, неше түн жаяу жүру оңай ма?— деп жолаушыларды аяғандай сәл күрсінді де, қазандағы тағамын ожаумен үнсіз араластыра берді. Анда-санда сырттан әлде бір жетім құстың даусы шығады. Бұны бағанадан естісе де жаңа ғана құлағы шалғандай Шәлтік үрейленіп селк етіп:

— Тұра тұр! Мынау қасқыр емес, адам үніне келеді,— деп мойнын соза кірпік қақпай тың тыңдап тағы да жұрттың құлағын елең еткізді.

— Әй, қорыққанға қос көрінеді, ештеңе емес,— деп Шәлтіктің бетін қайтарып тастағанмен, Боташ та әлденеден секем алып, іштей үрейлене берген.

— Олай деуге булми, бдительность — сақлық кирек— деп Нұрисләм да бұрынғыдай емес, бүртүрлі елегі-

зіп, сырттай жайбарақат көрінгенмен, іштей қобалжулы еді. Жақай да оны қостады:

— Иә, сақтықта қорлық жоқ деген. Қашқан жау — ашынған жау!

Жақайдың аузынан да сақтық жайы айтылуы мұң екен, өзінің үрей жоқ жерде үрей тудырып отыратын көкемылжындығынан үнемі зардап шегіп, көрінген керуеншіден ылғи қағу көріп, тауы шағылған Шәлтік бағанадан бері айта алмай отырған қорқынышты әңгімесін көйіте жөнелді:

— Апырай, ә, Жақайжан, дұрыс айтасың. Қалай тауып сөйлейсің. Расында да қашқан жау, қалай дедің, иә, ашынған жау. «Өз бетін аямаған кісі бетін даладай қылады», демейтін бе еді бұрынғылар. Түнеугі бір жолдағы орыс ауылы айтып отырған жоқ па: «Қолчактың әскерлері қашқанда сол ауылдың кәрі-жасын, әйтеуір еркек атаулыны қойша бауыздап, бәрінің басын кеңірдегінен кесіп, түгел қазыққа іліп кетіпті.

— Қойшы, сен де қосып айтпасаң, ішің кебеді-ау,— деп Боташ жұмсартқан болды.— Қазыққа емес, тал шарбақтарға іліп кетті деген жоқ па?

— Әй, шарбаққа ілді не, аспанға ілді не, әйтеуір бастарын іліп кеткені рас қой. Алла, алла, бетін аулақ қылсын,— деп Шәлтіктің даусы қатырап, дірілдеп шықты.

Бұлардың сөзін жерошақ басында отырып тындаған Күләнда Жақайдың қасына келіп:

— Қайдағы қорқынышты нәрсені қайдан бастадыңыздар, одан да бағанағы әңгімені айтшы, Жақай, тамақ та пісіп қалды,— деп биязы күбір етіп еді, Шәлтіктің сөзі ұнамай, қабағы кіржиіп жатқан Нестер де басын көтеріп алды:

— Иә, иә, қай жерге тоқтап едің, Жақай. Осы келіндікі дұрыс. Күн жаумай су болып, осынша не көрінді?

Ұйықтап жатқан адамдардың ортасынан атып тұрған жас керуенші көзін уқалап:

— Тура күресіп жатқан кез...— деп естеріне салып, әңгіме тындағысы келіп, Жақайдың қасына отыра қалды. Керуеншілер де бағана үзілген қызық оқиғаның жалғасын күтіп, Жақайға ынтыға қарасты.

Бұл жатқан керуен — Жақай Тойшиев бастаған азық-түлік отряды. Бұл отряд өткен үш жарым ай бойы жергілікті адамдардан керуен ұйымдастырып, биылғы күзде бидай егістігі тәуір кулактардың егінін бірге орысып, қаладан әкелген көп кездеме маталарға, ол-пұл ұсақ өнеркәсіп бұйымдарына қолма-қол айырбастап, талай

жерден жүздеген кап бидай, арпа алып, байлардан ірілі-уақты мал айырбастап алып, Қызылжарға қарай астыртын жөнелтіп жатты. Астыртын жөнелтетіні, әлі де, әр жерде ақтардың, бандылардың қалдықтары керуенге, керуеншілерге жекелей де, жаппай да шабуылдап шығынға ұшыратып жүр. Айыртау, Сандықтау бетінде екі азық-түлік отряды түпқұянымен жоқ боп кетті. Іздеу салғанмен әлі нәтижесіз. Жақай Тойшиев отряды екі-үш рет бандылармен қарсы ұшырасып, атысып-шабысып та қалған. Өлген адамдар да бар. Ал, жараланбаған адам жоқтың қасы.

Соңғы ай — сүмбіленің кезі, ұйқысыз, күлкісіз бел шешпей жүрген отряд адамдарын мүлдем қажытты. Кейін қарсоқта жауынды, қыраулы күз жеткенде араларынан жағымсыз мінез көрсетіп, қиқандаған адамдар да табылып, ши де шыға бастаған. Сонда да, қайткен күнде де жұмысты аяғына дейін тындырып, әркімнің қасы мен қабағына да қарап, біреуін алдап, біреуін қорқытып, әйтеуір Жақай Тойшиев, ел арасына Лениннің сақшысы атанып, аңызға айнала бастаған алғыр жігіт өзі де әбден титықтап, ақыры соңғы керуеннің бетін Қызылжарға бұрған.

Бұлар — өздерінің сондарынан ізге түскен аш қасқырлардай Кудрявцев отрядының, Матай, Христоробов бандысының тіміскілеп келе жатқандарын да естіген. Содан бері әр жерде із тастап, адастырып бұралаң жолмен келеді. Адамдарының аз екені де, күштерінің тең еместігін де білетін Жақайдың ойы — басқа көмекке сүйенбей, өздері амалдап, керуенді темір жол бойына аман жеткізу.

Керуеншілердің соңғы күндері сергек ұйықтап, түнделетіп, үдере жүріп келе жатқандары да содан. Күннен күнге адам да, көлік те қажыған сайын үрейдің күшейе түсетіні де содан.

Жалаң аяғын созып жіберіп, буы бұрқыраған ұзын шүберек шұлғауын отқа алыстан жайып, кептіріп отырған Жақай енді бір тізерлеп отыра қалып, әңгімесін жалғады:

— Иә, содан өзіміздің ВЦИК-тің қасындағы пулеметшілер командирлерін дайындайтын мектептің жаттығу залында самбоның әдістерін үйреніп жатқанбыз...

— Самби, бамби дейсің, самбиің не өзі, қай жұртың күресі?

— Әй, шорту-морту, жыбырламай отыра алмайсыңау. Жаңа түсіндірген жоқ па? Енді бар ғой, сөз бөлсең,

тура қақ бастан, мынаумен,— деп Ноян гүржідей жұдырығын Шәлтікке біледі.

Кең спорт залы.

Екі жерде төселген күрес кілемі үстінде жаттығу жүріп жатыр. Жаттығуға лайық жиырмасыншы жылдардағы спор киімдерін киінген курсанттар кілем шетіндегі сәкілерде ортадағы жаттығушыларға зер салып қарап отыр. Жаттықтырушы кілем үстіндегілердің қимылын бақылап тұр. Бір кілемде өзіндей бір курсантпен жаттығып жүрген Жақай. Курсанттың қолында бірде — пышақ, бірде — алты атар. Жақай көз ілестірмейтін жылдамдықпен курсанттың қолындағы қаруларын қағып түсіріп, өзін допша атып, неше бір күрес тәсілінің өнерін көрсетіп жүр.

Осы кезде зал есігінен Кремль коменданты, мектептің шаруашылық басшысы, әскери формадағы офицер және бір-екі адам сау етіп кірді.

— Отставить! Стройға тұрындар!— деді келе сала әйшәй жоқ,— офицер күресіп жатқандарға да, отырғандарға да айнала қарап, теріс команда берді. Әскери тәртіпке жаттыққан курсанттар жалма-жан жүгірісіп, сап түзеп жатыр. Бір қатар болып сап түзеп, сымдай тартыла қалған курсанттардың алдынан жағалай қарап өтті де, офицер әркімнің бетіне әрі сезіктене, әрі сынай қарады да, қысқа ғана зілдей сұрақ қойды:

— Владимир Ильичке шағым жазып жүрген қайсың?!

Кездейсоқ басқа сұрақтың қандайын күтсе де, тап мұны ешкім күткен жоқ еді. Курсанттардың көздері жау-тандап, жыпылықтап, бір-біріне қарасты. Бірақ ешкімнің түсі өзгеріп, не ыңғайсызданып, қозғалақтап сыр бермеді. «Мен едім» деп ешкім суырылып та шыға қоймады. Ызалы офицер танауы қусырылып, қадала түсті:

— Немене, ұмытып қалдыңдар ма? Асхана жөнінен, тамақ жөнінен! Шағым жазуға келгенде, қорықпайсың, мойындауға келгенде жүрексінесіңдер. Сендерден болашақта қандай адал командир шықпақшы?

Коконев деген курсант бір адым алға шығып:

— Мен — жазған!— деді даусы саңқ етіп.— Бірақ... бірақ, сіз қателесесіз, менің жазғаным шағым емес, өтініш!

Мұндай батыл жауапты күтпеген офицердің өзі сәл кипақтап, тосылып қалды да, ілезде бойын жинап алды:

— Сен шағым мен өтініштің де айырмашылығын біледі екенсің?! Тамақсау! Сенімен әңгіме кейін болады.

Қане бәрің де тез киініңдер. Жолдас Ленин сендермен сөйлеседі. Тарандар!

Алғашқыда өтініш жазған адамның орталарынан шыққанына таң-тамаша, қайран қалып, оның үстіне мінезі салмақты, көбінен момын Коконовтің жазғанына сенбегендей, оның жүзіне ұзақ, үнсіз қарасқан курсанттар, енді «Ленин сендермен сөйлеседі» дегенде одан бетер қайран қалып, сенерлерін не сенбестерін білмей, енді офицерге жалт қарасып, үнсіз, мәңгіріп тұрып қалды.

Бұлардың бұл тұрыстарын басқаға жорыған офицер ышқына айғай салды:

— Немене, сендерге команда түсініксіз бе. Қане, бір секундта тарап, бір минутта киініңдер. Ра-а-зой-ти-исы!

Асхана.

Ақ халатты, семіз аспазшы көлемі елу-алпыс шелек су сиятын қазақтың тай қазанындай үлкен ыдыстан салма құйып жатыр. Биікте тұрып құйған оның қолындағы ожауына мойнын соза қараған Ленин қазан ернеуіне бойы жетпесе де, аяғының ұшымен көтеріліп, өтініш етеді:

— Сіз бетін қалқымаңыз, ожауыңызды батырып алыңыз...

Лениннің қасында тұрған шаруашылық басшысы мен офицер бір-біріне ұрлана қарасты.

Ленин курсанттар столында салма ішіп болған. Қасындағы шаруашылық басшысы мен мектеп бастығы да амалсыз ұзақ сораптап ішіп отыр. Ильичке жасқаншақтана қарап қояды. Салманы бәрінен бұрын ішіп болған Ленин қасындағыларға қуақылана қарап:

— Қалай екен салма?..— деді. Бұл қысқа сұрақта көп мағына жатыр еді: мұнда жазғыру да, ұрсу да, шымшыма кекесін де бар.

Шаруашылық басшысы мен мектеп бастығы бір-біріне қарады. Ешқайсысы батып ештеңе дей алмады. Іштей ғана ұғынысты. Бұлардың созалаң жауабын күтуге іші пысқан Владимир Ильич бос тарелкеге қасығын сылдыр еткізе салып, нұқыңқырай итеріп қойды да, өз сұрағына өзі жауап берді:

— Сылдыр су!

Аудитория.

Парадка, салтанатты кештерге киетін арнайы киімдерін киген мұнтаздай таза курсанттар отыр. Қабырғасында үлкен карта ілінген стол қасында Ленин түрегеп сөйлеп тұр.

— Сонымен сіз асығыстық жасаппын дейсіз. Отырыңыз, курсант.— Кінәсін мойындап, екі иіні түсіп салбырайып тұрған Коконев үнсіз ғана орнына отырды.— Жок, сізге ескерту жасаған адамдікі асығыстық. Сіз орынды жазған екенсіз. Ол шынында да, мазмұнына қарағанда өтініш емес, шағым. Және орынды шағым. Сіздің кателігіңіз сонда — сіз сол шағымыңыздың дұрыстығын табандылықпен соңына дейін дәлелдеп шығуыңыз керек еді. Қашанда соңына дейін. Және де, қайталап айтамын, табандылықпен. Рас, тамақтарыңыз өте нашар екен. Бұл жөнінен сіз шындықты жазғансыз. Оның несі айып?

Коконевтің көзі жайнап қоя берді. Үстінен ауыр айып жүгі түскендей, басын көтеріп алып, ұшатын құсша команданып, «Көрдіндер ме, мен дұрыс жазған екенмін ғой», деп ақталғанына қуанып, жан-жағына масаттана қарады.

Курсанттар тым-тырыс, бар ыждаһатымен көсем сөзін тыңдап отыр. Қазір бәрінің басында бөтен ой жоқ, тек бір-ақ мақсат бар. Ол — ұлы адамның әр сөзін мүлт жібермей миларына құйып алу, көкейлеріне тоқып алу.

— Содан соң Владимир Ильич, осы кездегі еліміздің ауыр жағдайы, аштық күйзелткен шаруашылықтың себептері жайында ұзақ сөйлеп, бұл уақытта қиыншылықтан қалай шыға білу — болашақтағы өміріміздің кепілі екенін ұзақ ұғындырды. Сол арада бізге «Азық-түлік салығы туралы» дейтін болашақ кітабымен таныстырды. Біз тұңғыш рет «Продразверстка» деген не, «продналог» деген не? Оған қалай көшу керек, оның қазіргі жағдайдағы маңызы туралы ұзақ-ұзақ түсіндірді. Әттең, не керек, басқаларды қайдам; өз басым білімімнің, түсінігімнің аздығынан болар, көсем сөзінің жалпы нобайын, жақсылықты көздеген сөз сыңайын аңғарғанмен түгелдей, түбегейлі түсінуге, жетесіне жете ұғынуға өрем жетпеді. Біздің большевиктердің ісіне кедергі келтіргісі келетін эсерлер туралы, Мартов, Чернов, Милуков деген біреулер туралы айтты. Әттең, шіркін, ол кезде, түгел біліп алуға да мұрша келмеді ғой. Енді, бір күн қол босап, шіркін, бос күндерім болса, оқудан бас алмас

едім-ау! Иә, сол арада, Ленин сөзінің соңында, біз сауда ісінде, әскери өнерде буржуйлардан, акгвардияшылардан үйренуден қорықпауымыз керек. Үйренгенің үшін ақы төлеуге сараңдық істеме. Ал, курсант жолдастар, сендердің осы мектепте үйренгендерің үшін төлейтін ақыларың,— Кеңес өкіметіне етер адал қызметтерің болмақ. Ондай өтемге сараңдық етпелдер,— деп сәл ғана жымыды. Содан соң тағы бір-екі талап айтып, сөзін аяқтаған Владимир Ильич, бізге айнала қарап...»

Аудитория.

— Курсант жолдастар, маған сұрақтарың бар ма?— деп Владимир Ильич курсанттарға қарады.

Бағанадан бері көсем сөзін ұйып тындап отырған курсанттар жаңа ғана өздерінің аудиторияда отырғандарын сезгендей селк етісіп, сұрақ қоюға жүректері дауаламай, «сен бірдеме десеңші, сен айтсаңшы, сен сұрасаңшы» дегендей бір-біріне қарасады. Бір кезде өз-өзін қайрағандай қомданып, батылданып, курсант Жақай қол көтерді. Бәрінің көзі Жақайда.

Ленин орта кездегі қатарға мойнын соза қарап:

— А, а.. Жақай... Тойшиев жолдас, сұраңыз, сұраныз!— деп аты-жөнін бұлжытпай айтып, мықынын таяна құлағын тосты. Орнынан тұрған Жақай бірден аузына сөз түспегендей аз бөгеліп барып:— Владимир Ильич, Петрокок темір жолы туралы айтыңызшы?— деп Тойшиев басқа курсанттарға мақтанышпен масаттана қарап қойды. Өз елінің жағдайын жолдастарына айтып бергенін мақтан тұтқан курсант лиғылын жазбай таныған Владимир Ильич те күлімсірей қарап:

— А-а, сіздің туған Отаныңыз Қазақстан жеріндегі азық-түлік торабы туралы сұрайсыз ғой, отырыңыз, Тойшиев жолдас!— деп, Ленин енді артына бұрылып, қабырғадағы картаның бетін таяқшамен көрсетті. Мына ұланбайтақ территорияны алып жатқан Қазақ автономиялық республикасының бір бұрышында Петропавл-Көкшетау, яғни Петрокок теміржол құрылысын салу 1918 жылға жоспарланған еді. Бірақ, біздің ең бай, астықты өлкелерімізді ауыр өнеркәсіпті орталық қалалармен байланыстыру ниетінде көзделінген РСФСР халық комиссариатының 1918 жылғы 3 апрельдегі бұл қаулысының орындалуына шетелдік интервенция мен азамат соғысы үлкен кедергі жасады. Уақытша тоқтата тұруға амалсыз тура келді. Енді СТО-ның қаулысы бойынша бұл құры-

лыс — екпінді азық-түлік торабы, қайтадан қолға алынды.

Болашақта Петрокок темір жолы шұрайлы қазақ даласын белдеулеп, әрі қарай созыла бермек, жан-жаққа, ауыл-селоларға қарай тармақталып кете бермек. Ойлаңыздаршы, осы жолмен жүретін поездарға тиіп, ертеңгі күні, сол далаға, астықты, малды далаға жүз мың бірінші класты тракторлар жөнелтіп оларды бензинмен машинистермен қамтамасыз етсек, онда, орта шаруаның өзі «мен коммунаны қолдаймын» деп шыға келер еді. Әрине, бұл әлі фантазия. Бірақ, біз, большевиктер қиялдаудан қашпаймыз, қайта соны шындыққа айналдыруға міндеттіміз.— Ленин тағы да Қазақстан жерінің аумағын таяқшамен айналдыра көрсетті.— Иә, болашақта, біздің ең бай астықты өлкелеріміздің бірі осы Қазақстан болатынына сөз жоқ. Тек мұнда ұшы-қиырсыз көсіле жатқан байтақ жерді қалай көтеріп, қалай игеруді білу қажет. Сөз жоқ, көтеріміз де, игереміз...

От алауы. Керуеншілер.

Жақай сөйлеп отыр:

— Қазақ даласының үсті ғана емес, асты да тұнған байлық. Үстінде жайқалған егін, мыңғырған мал, түтіні бүркыраған зауыттар, астында алтын, күміс, мыс, жез, көмір шахталары. Бәрі ертең халық игілігіне, болашақ ұрпақ игілігіне айналады. Мына сенің ауылыңа әлі электр жарығы барады, көшелерінде автомобиль, даланда тракторлар жүрсе, аспаныңда айырплан ұшып жүреді деп, не керек, айтып жатыр, айтып жатыр. Кемі жиырма, отыз жылдың төңірегінде болатын жағдайларды, жаңалықтарды түсіндіріп жатыр, түсіндіріп жатыр...

Жақайдың ұзақ, дәмді әңгімесін қызыға тыңдаған керуеншілер ауыздарын ашып, рақаттана тыңдап, бір адам да сөзін бөлмеп еді, енді сақшы сөзінің аяқталғанын сезіп, қозғалақтап, қайсыбірі сұрақ қоя бастады. Бірінші боп сұрақ қойған Боташ:

— Сонда қалай, Ленин биылғыдай аштық, жұт болмайды деді ме?

Жақай ойланған жоқ. Бұл сияқты сауал өзіне талай қойылған:

— Қайдан болсын. Егер бір жерде егін шықпай қалса, екінші жерде шығады. Біздің кеңес елінің жері кең әрі бай емес пе. Пойыз бәрін де бір-біріне жеткізіп тұрады.

— Е-е, сонда мына керуен қайда қалады, митыңдап

жаяу жалпылап жүрмейді екенбіз ғой. Егер осы айтқаныңның бәрі рас болса, әй қайдам, көп уақыт керек-ау, көп уақыт,— деп Шәлтік жөпшендіге тез илана қоймайтын өз әдетіне басып еді.

— Әрине, керуен жолының ол кезде керегі не? Бәрі қалады. Шәлтеке, оған күмәнданбай-ақ қойыңыз?

— Е-е, бұл, өзінің қазір ояу отырғанына да күмәнданатын адам емес пе,— деп сөзге Ноян араласты.— Жақай, Жақай! Сен шынында да біз сияқты сауаты аз, шала Жақай емессің, біздің бәрімізден де білгіш, көзі ашық Ильичті көрген дана Жақайсың!..

Ноян сөйлесе-ақ қайтсем қағып тастаймын деп дайын отыратын Шәлтік іліп түсті:

— Сөз-ақ! Лениннің күзетшісі болсам, мен де оқымыстылардың бәркін теріс айналдырар ем. Соны да сөз деп айтып отырсың-ау!..

Ноян мен Шәлтіктің көрінген жерде ырылдасып жататын мінезінен ығыр болған Боташ:

— Сондай жерден кетіп жүрген, әй, Жақай-ай!— деп әңгіме бетін бұрып еді, Нестер де бұл сөз көкейіне қонып, қалжыңдады:

— Күләнданың магниті тартқан ғой!

Боташ енді от алауында, екі беті де алаулап, күлім қаққан Күләндаға қарады.

— Айналайын, сенің де маңдайың ашылды. Жақай, енді Күләнданы да Мәскеуге ала кетесің бе?— деп жоықсыз сөйлеп қалып еді, Шәлтік қиқылдап кеп күлді:

— Сөзім-ақ, әй, Боташ-ай, Боташ, мұрның шуылдап, не айтып, не қойғаныңды білмейсің-ау. Осынша зарығып жүріп тапқан Күләндасын енді ала кетпегенде, Матайға қайтып берер дедің бе. Әлде саған тастап кетер деп дәмеленіп отырсың ба?— деп өзі де күліп, жұртты да күлдірді. Жақай да қосыла күліп, бұл әңгімені де аяқсыз қалдырмай, өзінің болашақтағы ойын айтты.

Мына сөзге бәрінің де көңілі тоғайып, қайсыбірі шын ойланып, жөткірініп, «шынында да мүмкін-ау» дегендей үміттеніп қалып еді, тағы да Шәлтік қолын сілтеді:

— Әй, әй әшейін осы жердегі көңілжықпас сөз ғой, онда барған соң бәріміз ұмыт болармыз... Біздің кімге керегіміз бар. Ленин бізді қайтеді?!

— Неге? Жақайға өзім сенемін. Осыдан мені кіргізбе!— деп Нестер жұдырығын көрсетіп, рақаттана күлді.— Басқаға болмаса да Жақайға әлім келеді. Тоқмашканы өзім берем.

— Шіркін-ай, Ленинді бір көріп, сөйлесіп сосын өліп

кетсем де арманым болмас еді,— деп Боташ шын арманын айтып еді, Шәлтік оған да шаңқ ете қалды:

— Сөз-ақ, Ленинді көрген соң, қайта, өлмеу керек!

— Ох, Шәлтік-Мәлтік, шорту-морту жаның тәтті-ау, ә!— деп Ноян, оған қосыла бәрі қарқылдап күлді.

— Е, тәтті болмағанда. Алдымызда жақсы заман келе жатыр дейді, оны көрмей неге өле қояйын!— деп сөзден жеңілмей Шәлтік те қосыла күліп, отырды да, оқыс селк ете қалып, тағы да қараңғыға мойнын соза қарап, құлақ түрді.— Тағы да бірдеңе естіле ме? Мынау біртүрлі дыбыс, ай, тап осы жолы адамның үніне келеді.

Бәрі күлкілерін тыйып, үрейлене тың тыңдады.

— Ай қорғалаған кез, аш қасқырлар шығар... алыстан торып жүрген,— Боташ көңілдерін сабасына түсірейін деп, бағанағы сөзін қайталап еді, оған ешкім бұл жолы қосылып ештеңе демеді.

Аяғын тез шұлғауланып, жыртқық етігін киген Жақай:

— Ал жарайды, түйелердің бұрауын көріп, аттар да ұзап кеткен шығар, жақындап, сосын кезектесіп отырып тамактанып сәл мызғып алайық,— деп бір етігінің салпылдаған табанын қайыспен орап, байлап тастады.

Иә, сол дұрыс болар. Таң да атуға жақын,— деп Нес-тер жан-жағына сипалап, балдағын іздеді.

Бәрі орындарынан жылдам тұрып кеткенде Күланда бақырдың қақпағын ашуға ұмтыла берді де, өз-өзінен қиялданып, отырып қалды: Өз-өзімен іштей сөйлесіп отырған сияқты, өз даусы өз құлағында күмбірлейтін тәрізді: «Ал, Күланда, енді бұл дүниеде не арманың бар: Кеше кім едің, бүгін кімсің. Ертең Мәскеуге барасың. Жақаймен өмір бойы бірге тұрасың. Ауылдан келген қазақтар: «күйеуің кім, шырағым?»— дегенде, «Жақай, Жақай ғой» деймін. «Е-е, кәдімгі Жақай, Кремльде қызмет істейтін Жақай ма?», «Иә, иә»,— деймін,— Лениннің сақшысы!». Күланда жүгіріп барып, сөмкедегі телефонды қалай әкелгенін де байқамай қалды. Жан-жағына, қарап, телефонды бұрауға бата алмай қайта-қайта оқталып, жүрегі дүрсілдеп қоя берді. «Тлибонды қолыма алсам-ақ сөйтеді. Әуелі бұрамай тұрып жаттығып алайыншы» деді іштей. Бұлай дайындалып, бұлай әуре болғалы қашан. Бір ретін, бір қыбын таба алмай-ақ жүр. Ешкім жоқ жерде, жасырын сөйлескісі келеді. «Тлибон құлағын бұрамай тұрып жаттығып алайын,— деп телефон трубкасына құлағын апарды.— Қалай бастасам екен?».

Күланда тағы да іштей толқып отыр.

Ағаш арасы...

Кудрявцевтің аз отряды, шағын бандасы, Матайлар тобы қарағайлардың арасымен тұс-тұстан еппен басып, жақындап келеді. Алыстан оларға от алауы көрінеді.

От лапылдап жанып жатыр. Ошақ қасында от алауында телефонмен сөзге іштей жаттыққан Күланда:

«...Жолдас Ленин... Жоқ... Ленин ата... Жолдас Ленин... Мен... Мен... Жақайдың қалыңдығы Күландамын. Сізбен сөйлесуге қорқып... жоқ... жүрегім ауырма тығылып... Жолдас Ленин, рақмет сізге, мың да бір рақмет жаусын сізге! Мен кім едім, мынадай аспан мен жердің кеңдігін көрмей, ақ пен қараны айыра алмай, күнде... қорлықта жүрген күн едім... Қазір еркін ұшқан қос қанатты құстаймын. Жақайдың қолынан ұстап, қайда ұшсам да еріктімін. Мен секілді талай сорлы бейбақтардың маңдайын ашқан, азаттық әперген сізге мың — мың алғыс!

Ағаш арасы...

Кудрявцевтер Аблай алаңын жан-жағынан қоршап келеді. Пысқырмасын оқыранбасын деп аттарының таңауын тұмырлықтап алған Матай, Христюбовтар да өз адамдарының қанатын жая бастаған.

Керуен.

Керуенші Жақайлар шөгерген түйелердің жүк бұрауларын байқап, енді біреулері алысқа ұзай бастаған тұсаулы, шідерлеуді оттап жүрген аттарды бері жақынға әкеліп, қайтадан шідерлеп, бәрі дабырласа сөйлесіп, топтала берген...

Ағаш арасы...

Бандылар мысықша басып, әрқайсысы әр түп қарағайдың бауырына орналасқан. Демдерін іштерінен алып, команда күткен сынайда. Екі бандит — Махнов пен тағы біреуі пулемет көтеріп, мықшындап, үлкен бір тастың ортасына орналастырып жатыр. Бұл арадан түн болса да, Аблай алаңы алақанға салғандай. Әсіресе алаулаған от. Ошақ қасындағы Күланданың жүзі кәдімгідей анық көрінді. Матай алыстан танып, тістеніп, қашан жетіп

колына түсіргенше шыдамсызданып, алыстан жұтынған аш арланша, аузын арандай ашады:

— Күлэнда-а!— А-а, Күлэнда-а! Енді менен құтыла алмайсың. Уысымдасың менің, Күлэнда-а!— деп іште өртенген от, бүкіл ішкі құрылысын — шек-қарнын, бүйрек-баурын күйдіріп бара жатқандай, тынысы тарылып, таза, салқын ауаны қауып-қауып жұтып, аласұрады.

Күлэнда телефонда. Көзінде жас:— Жақай айтады, сізді... Сұмдардың атқан оғының зардабынан сырқаттанып жүр дейді. Ауырмаңызшы, Ленин ата! Біздің бақытымыз үшін ауырмаңыз... Сіз тұрғанда дейді Жақай, біз аш та, жалаңаш та болмаймыз, бізді, енді, ешкім жасыта алмайды, жылата алмайды. Мен Жақайға сенемін! Рәкмет сізге! Алда разы болсын, Ленин ата, ауырмаңызшы.

Күлэнда өзінің жасырын дайындығын жеткілікті санап, енді кірешілер жиналғанша тезірек сөйлесуге бекініп, телефон құлағын бұрап-бұрап жібергенде, сырттан гүрс етіп мылтық атылып, әлдекім баж ете қалды. Одан арғысы өң мен түстей: «Жатындар», «Мылтықтарыңды оқтандар» деген, тағы сол сияқты сөздер айтылып, айғайлаған дауыстар. Жан-жақтан гүрс-гүрс атылған мылтық үні, көпшілік естіртпей жіберді. Айғай-шу, азан-қазан, әп-сәтте басылып, атыс күшейіп кетті. Тақылдай жөнелген пулемет үні. Телефонды біреу тартып алатындай бауырына қысып, үрейленген Күлэнда «Жақа-а-ай! деп айғайлап жіберді. Керуеншілер мылтықтарына жүгіріскенде Жақай оқша атылып түйе жотасындағы пулеметке жеткен. Бірақ не керек, пулемет тұтқасына қолы тиер-тиместе бір-екі төгілте атуға ғана мұршасы келді, оқ тиіп, шалқасынан барып, қаруына жабыса, етпеттей құлап еді, оқтан үркіп, қайда барарын білмей ойнақтай секіріп, бетімен тайрандай жөнелген түйенің үстінен сыпырылып түсіп қалды.

Атыс жақындап келеді...

Телефонды құшақтап, далбалақтай жүгірген Күлэнда, мұрттай ұшып жығылған ат, үстіндегі теңдеп артқан қанар қап, тай-тай жүгімен естері шығып, тайрандап, олай-бұлай секірген, тулаған түйелер, секектеп тұсамысымен лағып қашқан аттар. Екі жақтан да оқ тиіп қаңбақ ойнаған адамдар. Күлэнда телефонды бауырына қысқан күйі:

— Бұл дүние не боп кетті. Жақай, қайдасың? Жақа-ай!— деп, жан-жағына есі шыға алақтап, жүгіріп жүр.

Атысып жатқан кірешілердің бірі тұсамысымен секірген аттың қасына жанамалай келіп, еңкейе беріп аяғын шешіп жіберді де, үстіне қарғып мініп, қараңғы тоғайға қарай тұра шапты.

Мұны ағаш ішінде тұрып көзі шалып қалған Матай:

— Жа-қа-ай! Жо-ок, менен енді құтылмайсың!— деп айғай салып, алты атармен екі рет атып-атып қалды. Асығыс атқандықтан оғы дарымаса керек, қашқын жарқ-жүрқ еткен оқтан басын қорғалап, аттың жалына күшактай жығылып, зытып барады.

Матай атына міне салып, соңынан тұра қуды. Тасырлатып шауып келеді. Керуенші қалың қарағай арасына еніп кетті.

Көрдей қараңғы қарағай, қайың аралас қара орман ішінде ат үстіндегі Матай қай жағымнан атып қалар екен деген қауіппен жан-жағына алақтай қарап, қашқынды іздеп ағаш арасын сүзіп келеді. Қолында алға кезенген алтыатар. Анда-санда ат тізгінін тартып тын тындайды...

Әлден уақытта соңында қалған атыс саябырсып барып басылды. Қашқын зым-зия жоқ. Жерге төгілген күзгі қалың жапырақтар мен ку бұтақтар ғана ат тұяғының астында судыр-судыр, бырт-бырт етеді.

Ошақ басы. Қазандағы етті табакқа түсіріп, кесек-кесегімен жұлмалап жеп отырған бандылар: Кудрявцев, Христюбов, Белова, тағы басқалар. Темекі орап отырған Кирилл. Әріректе аузы буылған теңкиген-теңкиген екі қанар қап жатыр. Ішінде қолға түскен жаралы жандар болса керек, анда-санда қимылдап, бұлқынып қояды.

Ошақ басына Махнов келді. Қолында телефон:

— Ваше благородие, мына телефонды өліп жатқан әйелдің құшағынан зорға суырып алдым.

— Христюбов:— Әйел өліп қалып па?

Махнов әуелі қиқаң етіп иығын көтерді де, сосын адам емес, қой өліп жатқандай жайбарақат қана міңгірледі:

— Шала өлген болу керек. Телефонды жұлқылап зорға суырып алдым. Қарыскан қолдары ауаны қайта-қайта қармап, айырылып қалған дүниесін сұрағандай, «бер, бер» деп саусақтары біреуді шақырғандай бір-екі қимылдады да, сылқ ете түсті. Соңғы демі болуы керек.

— Соның бәрін қараңғыда қалай көре қойдың, көзің қасқырдың көзі ме, иттің көзі ме?— деп Кудрявцев Мах-

новтың мылжыңын ұнатпай зекіп тастап еді, анау да қайтқан жоқ:

— Ана жаңа жаққан оттын түбінде жатыр екен, от алауында бәрі күндізгідей көрінді. Жұмулы көзіне дейін, кірпіктері ұзын екен...

— Жарайды, жетті.— Кудрявцев алара бір қарады.

— Ана қазанды ал да, аналармен бөліп жендер, сосын керуен түйелерді түгел атыңдар, құрылыс материалдарын өртеп, азық-түліктің бәрін соның үстіне төгіндер. Босаған қаптарға өліктерді салып, бір түйемен Петрокок темір-жолына қарай жіберіндер, аштарға біраз азық болсын! А-а, анадағы телефонды мына араға қой.

Махнов:

— Құп болады!— деп бағанадан ұстап тұрған телефонды Кудрявцевтің қасына қойды да, қазанның жиегінен жеңімен көтеріп, алып кетті.

Кудрявцев:

— Кирилл, ана қаптың аузын аш. Әлгі сұмырай сақшы сонда тығылып отырған шығар,— деп бұйрық етті. Өзі әлі сүйек мүжіп отыр.— Сендерге мен бір спектакль көрсетейін. Матай бай қай шұқанақта өліп қалды екен. Сақшыны да, қатынын да көре алмай кетті-ау.

Кирилл жасқаншақтай басып, қорыққанынан қолы қалтырап, қаптың аузын түртіншектеп зорға ашты. Ішінен жарадар Нестерді көргенде, арбаушы жылан ысылдап шыға келгендей, Кирилл не дерін білмей, кекештеніп қалды:

— Н-Нестер!?

Бір жақ көзінен қан сорғалап Нестер ағаш аяғымен тұрып:

— А-а, әлі ұмытқан жоқ екенсің? Сен әлі осылардың жағында жүр ме едің?! Кириллді жақтан бір қояды. Андаусыз тұрған мүсәпір Кирилл ұшып түскенде, Нестердің өзі де тәлтіректеп барып, құлады. Қайта тұруға ұмтылып еді, үйелеп тұра алмай жатыр. Бұлардың екі жаққа бұлай құлаулары жай кезде болса, кісі күлерлік еді. Ет жеп отырған бандалар бұған езу де тартқан жоқ. Кудрявцев қалтасынан бесатар алып Кириллге лақтырды.

— Мә, Кирилл, сенін ана ағаш аяққа да шамаң келмейді, көрдің бе, тыртаң етіп жығылып қалдың, атып таста!

Кирилл бесатарды қағып аларын алса да Нестерді шын аяғаны ма, әлде шын қорқақ па;

— Ғұмырымда мылтық атып көрген емен және кісі атып...— деп балаша кемсендеді.

Орынан зорға тұрып, тізерлей ұмтылған Нестер:

— Азғындар, сендердің өлім екеннен басқа қолдарыңнан ештеңе келмейді,— деп ақтық күшін салып, біреуді қылғындырып өлтіргісі келгендей, екі қолын тарбита жылжыды.

Кудрявцев теріс қарап, ет мүжіген қалпы:

— Кири-илл, болсаңшы енді ананы сайратпай!— деп асықтырып еді, Кирилл қолы дірілдеп, Нестерге жақындай-жақындай келіп бесатарды оның қолына ұстата салды. Қолына бесатар түсіп қуанған Нестер:

— Кирилл ата алмайды. Мен ақтың солдататымын бұрынғы, адам ату бізге оңай, полковник Бұйрабас — Кудрявцев, Қолчактың құйыршығы. Қанша жасырынсаң да, енді жасырынбақ ойнай алмайсың, бері қара!— деп көзінен сорғалаған қанды жеңім. ән сүртіп тастап, бар күшін жинап, айғай салды.— Қане тырп етпендер, егер мылтықтарыңа қол апарар болсаңдар, аямаймын.

Белова мен Христюков Нестердің қолындағы бесатарды көріп, көздері шығып, ауыздарындағы еттерін шайнай алмай қалған. Қолдарын баяу ғана мылтықтарына апара берген оларды байқап қалған Нестерден, оның ескертуінен сескеніп, не істерлерін білмей, жандары алқымға келді. Адам тағдырымен қуыршақша ойнайтын Кудрявцев осы жерде де асықпай рақаттанатын қаныпезерлігін көрсетті. Ол мүжілген сүйегін тастап, енжар бұрылып, мылтық кезенген Нестерге тұп-тура беттеп, жай басып жақындай берді.

— Орыс солдаты орыс офицеріне қашан қол көтеретін болған. Эх, тәрбиенің бұзылған Россия! Ұсқынсыз Россия!

— Россияның садағасы кет. Орыс халқының жалмауызы!— деп Нестер шүріппені басып-басып қалды. Бесатар атылмады. Тағы да шүріппені басты. Тағы да атылмады. Бесатарға қарап, оғы жоқ екенін көріп алданған Нестер Кудрявцевтің бетіне лақтырып жіберді.

Нестерді от жағынан көлеңкелеп келген Кудрявцев бесатарды лып еткізіп қағып алып екінші қалтасынан оқсауыт шығарды:

— Кирилл, ғапу ет, оқталмай қалыпты. Мұны былай оқтайды,— деп оқ салды,— сосын былай атады,— деп Нестерді атып салды.

Нестер құлап бара жатып, даусы қырылдап: «Қанішер!» деуге ғана шамасы жетті.

Орман іші.

Ат үстінде келе жатқан Матай артынан бырс еткен ок даусынан селк етіп, ат тізгінін тартып, тоқтай қалды да, тың тыңдады. Тым-тырыс орман ішінде түнгі аң мен құстан жапалақ пен түлкі үні ғана ауық-ауық естіледі. Көзі алақ-жұлақ етіп, біраз тұрған Матай атын тебініп, жорғалата жөнелді.

Ошақ басы. Кудрявцев Кириллге қарап:

— Үйрендің бе? Үйреніп ал, о дүниеге барғанда да саған керек болады, тағы көрсетейін қалай атуды,— деп енді Кириллдің өзін атып салды.

— Ой-ой,— дегеннен басқа ештеме айта алмай, жүрек тұсын баса құлаған Кириллдің өңі от алауындай әлем-тапырық өзгеріп кетті. Артында жетім қалып бара жатқан үбірлі-шүбірлі балалары түсті ме, есіне әлде тіршілікті қимағаны ма — еріндері жыбыр-жыбыр етіп, кемсендегендей болды. Содан соң дөңбекшіп, аласұрып, қиналып, өле алмай тыпырлап, ұзақ жатты.

Кудрявцев оған қайтып қараған жоқ, екінші қапты өзі келіп ашты. Ішінен көзі бақырайып, үрейленіп, жасқанып, Шәлтік шығып келеді. Жараланбаған сияқты. Тың. Бағанадан бері қап ішінде жатып, сырттағы сұмдықты көзімен көрмесе де, құлағымен естіп, әбден есі шығып кеткені ме, әлде өзінше аман қалуға жасаған қулығы ма, Кудрявцевке күшәк жая ұмтылды:

— Әй, знакым, ты мой тамыр, я знайдский, хорошо знайдский, давай обнимайдский!

Кудрявцев аузымен тоқтық тартып:

— Мынау кім? Бұл маймыл қайдан жүр,— деп Шәлтікті төбесінен басып, қайтадан қапқа тықты. Шәлтік те онысына қарсы болмай, өзі икемделіп, кең қанарға өзі қайтадан кіріп, сөйлеп жатыр:

— Әй, тақсыр — гасподен, сен падажди, зачем все стреляйтский. Не хорошо. Мен, бәрін знайдский!

Кудрявцев қаптың аузын бір-ақ шандып байлады да, аяғымен ыңқ еткізе теуіп жіберді:

— Бұл да большевиктерге азық болсын, деп теріс бұрыла беріп, қап сыртынан атып салды.

Осы кезде сырттан дүрсілдеген ат тұяғы естілді де, бәрі елегізіп, солай қарай қарады. Жүзі түнерген Матай сып етіп келіп, аттан түсіп жатыр. Тапанша ұстаған қолымен өз шекесін өзі ұрып, қазандық түбіне, тақыр жерге сылқ етіп отыра кетті.

— Ох, ақымақ басым: Жақайдан көз жазып қалдым. Соңына түсіп-ақ едім, адастырып кетті. Құтылып

кетті. Ох, ақымақ басым, енді не істедім. Қаншама жер қуып келгенде, айырылып қалдым-ау,— деп өз жұдырығын өзі шайнады.

— Саған өлген қатыны мен телефонын тастап кетті. Сол да жетпей ме?— деп Христюбов көңілін жұбатқаны ма, мұқатқаны ма, мырс-мырс күлді.— Ақыры екеуіңе де бұйырмады-ау!

Матайдың көзі жерде жатқан телефонға түсіп, одан сайын зығыры қайнады:

— Ох, залым, ох, сұмырай!— басын «шайқап, шайқап» тістенеді.— Арманда қалдым-ау, арманда. Тым құрымаса...— деп әрі қарай сөзін айта алмай, Матай аузы ашылып, көзі бұқа көзденіп алайып, тілсіз қалды.

Ақтандақ танда үсті-басы қан-қан жаралы, тәлтіректеген Жақайды алдына салып, бұларға қарай Махнов келе жатыр.

Матай есі шығып, өз көзіне өзі сенбей, түнгі жапалақша көзін бір ашып, бір жұмып, орнынан атып тұрды:

— Жа-кай!— А, құдай бар екенсің ғой,— тапаншасын ойнатып, Жақайға төне түсті.— А, жаман қара құл, түстің бе қолға, мен сен үшін жүрмін салпақтап, қараш-шығым!

— Токта! Күн шыққанша, аттар тыныққанша уақыт бар, біраз ойнай тұрайық қуыршақпен!— Кудрявцев Матай бірден атып жіберер ме екен деп, байдың желкесінен айғай салды.— Асықпа, ол сенің сыбаған, сенің үлесің!— Енді екеуінің ортасына түсті.— Мүмкін, әуелі, Жақай Тойшиевтің басына тіккен, қалай еді әлгі «тайтұяқ самородокты беретін шығарсың?»!

Матай кеудесімен кимелей, Жақайға қарай ұмтыла түсті:

— Уәде, құдай аты! Беремін деген соң, беремін. Мен ғұмырымда екі айтқан емеспін! Былай тұр жолымнан...

— Токта-а!— деп Кудрявцевтің даусы санқ етті.— Мен де екі сөйлеп көргем жоқ. Уәде. Кейін саған жеке беремін. Сен де бересің. Қазір аяқталмай қалған сұрақтарым бар еді, аздап жауап алуым керек.

— Өліктерді жинап жүріп, қапқа салайын деп жатсам, біреу ыңырсыды. Құлағымды тосып, қолыммен ұстап көрсем, сақшының өзі. Жарадан талып жатыр екен. Біраз, бетін укалап...— деп Махнов тағы да ұзақ сонарға түсе бастап еді, Кудрявцев қабағын шытынды:

-- Жарайды, жүре бер... Ал, сақшы жол-да-асс! Әңгіменді айт, жұртқа айтып жүрген. Біз де тыңдайық... Ә-ә қарның ашты ма, біз сіздің етті байқамай жеп қо-

йыппыз, то есть, өліп қалған шығар деп. Мә, мына сүйекті кемір Лениннің төбеті.— Жерден жілікті алып бетіне лақтырып жіберді.

Матай оның иегін жілікпен көтеріп:

— Неменеге бажыраясың. Танымай отырсың ба? Бәрімізді алдап жүрген суайт, қане, тағы да тағы да алда.

Анадай жерде үнсіз отырған Христолюбов:

— Барлық жерден азық-түлікті алдап алып, жұртты қан қақсатып жүрсің, сукин сын!— деп қалды осы тұста.

Кудрявцев телефонның қасына келді де:

— Ал, сөйлес, часовой Жақай. Кіммен сөйлесуші ең? Орталықпен, Ленинмен? Міне жатыр телефоның. Ал, бізді де алдап көр. Біз де тыңдайық,— деп телефонды Жақайға қарай аяғымен итеріп жіберді.

Жақай телефонды көріп, көзі жайнап, тізерлеп барып, оны аялап көтеріп:

— Мен ешкімді де алдағам жоқ. Бұл — Лениннің телефоны!— деді бәріне айнала қарап. Содан соң, әйтеуір бір өлім, ақтар мен бандылардың мазақ қылғанын өздеріне келтіріп, әрі көңіліндегі сөзін, ұлы көсемге деген соңғы рапортын айтып қалғысы келіп; телефонның құлағын әлсіз қолымен бар күшін сала бұрап-бұрап жіберді:— Алло, алло, жолдас Ленин (Ар жағынан Ленин естігендей, жауап бергендей қуанып) Владимир Ильич, мен — Жақай телефонда сіздің сақшыңыз — Жақай Тойшиев!

Белова мен Кудрявцев ызадан, ашудан булығып, зығырданы қайнап, не болар екен көрейік дегендей тістеліп, күліп отыр. Матай мен Христолюбов Жақай сөйлеген сайын, «осы телефон тегін емес, ар жағынан Ленин тындап тұр», дегендей, әлі де секем алып, әлі де қорқып, шегіншектей береді.

Жақай телефонмен жігерлене-жігерлене сөйлеп отыр:

— Петрокок темір жолы Көкшетауға жетті. Сіздің жарлығыңыз түгелдей орындалды. Ақмола губерниясында 62 мың шаруа өз көлігімен кіре тартты. Тек мен соңғы керуенді жеткізе алмадым. Қазір айналада бөрілер, өліарада бір-бірін ұлып шақырған қасқырлар тұр. Тозған, азған сілімтіктер. Колчактың соңғы құйыршықтары. Бұлар жақында күриды!

Аюша қорбандап, сырттан ебетейсіз Махнов сөлеңдеп келді:

— Ваше благородие, алыстан көп аттылар көрінеді.

Бағанадан бері қызылала қан көрген, енді сол өлімнің өзіне жақындағанын сезген Христолюбов есі шығып:

— Кызыл-да-а-ар! Кызылдар! — деп атына қарай жүгірді...

Бәрі асығыс-үсігіс аттарына қонып жатыр. Кудрявцев кетіп бара жатып Матайға қайырылып:

— Анау — сенің сыбаған, өзің құмарыңнан шық, — деп шауып кете барды.

Не істерін білмей айналшықтап, ойнақтаған аттың үстінде тапаншасын кезенген Матай:

— Тұр орныңнан, оңбаған — деп бүк түскен Жақайды аттың тұяғымен тапап кетердей төне түсті.

Телефон құшақтаған Жақай тәлтіректей басып, Матайдың қарсы алдына келіп, көзінен от шашып, қасқиып тұр: «Бәрібір өлім, бәрібір қазір атады. Енді не де болса, жауға берілмей, жалынбай өлу, аяғына жығылмау, жалбарынбау!»

Матай көкке екі рет мылтық атып, ойнақтаған ат үстінде тістене сөйледі:

— Ә, қаярсисың, қайсарлық көрсеткің келеді. Бірақ, өлгің келмейді, ә, өлгің кел-мей-ді!.. — Жо-о-оқ, мен сені қазір атып тастасам, құмарымнан шықпаймын. Достарыңды қырғынға ұшыратып, жалғыз сопиған сенің ендігі жерде кеңес өкіметінен зардап шегіп, азабын тартқаныңды көргім келеді. Мынаның ішінде бір оқ қалды, ол өмір бойы саған сақтаулы!

Матай тебініп қалып, тұра шауып кете барды.

Таң аппақ атқан. Тым-тырыс. Қара орман ішінде жайрап жатқан өліктердің, теңкиіп-теңкиіп жатқан көліктердің ортасында жалғыз есеңгіреп тұрған Жақайдың жасқа толған көзіне Күланда, Нестер, Ноян, Әминә, Шәлтік, Нұрисләм, Кирилл достары елестейді. Телефонның құшақтап, бар жолдасын әдейі әкеп қырғызғандай, жалғыз қалғаны жанына батып, көзінен жас сорғалаған Жақай енді ағаштардың басына баяу ғана тәлтіректеп шалқая берді. Таң аспаны көгілдір тартып кеңі берді, кеңі берді.

Орман ішінен әуелі булыға, дірілдей шыққан Жақай үні лезде аспанда жаңғырып, жар салған қуатты үні кең далаға тарап бара жатқандай:

— Жолдас Ленин! Владимир Ильич, жерімізде өліара бітті. Көгімізде жаңа ай оңынан туды. Қазақ даласында жаңа керуен — жаңа отарба жүре бастады!

Алыстан талып естілген поезд донғалақтарының салдырына паровоз үні ұласып, күшейе түсті. Жақай үніне қосылып жаңғырыға түсті. Алыста зулаған поезд жерді солқылдата жақындап келеді.

ОРТАҚ БАЛА

Қасымда Мейрам деген жолдасым бар, Сақып жеңгейдің қоп-қою бұйра шайын жаңа ала беріп ек, есік шалқасынан ашылды да, киімінде сау-тамтық жоқ салтақ-сұлтақ кішкентай бала жүгіріп кірді. Есік қайтып жабылған жоқ.

Шай құйып отырған Сақып:

— Пах-пах, біздің батырдың өзі кеп қалды, батырдың өзі,— деп, баланың алдына құшағын жайды.

Қолындағы шыбығын дастарқанға тарс еткізіп лақтыра салған әлгі бала аяғының балшығымен таптай-маптай шешесінің алдына қонжия кетті.

Табақтағы шайын ерніне жақындата берген Абзал:

— Осындай көксалпақта баланы еркімен жіберермісің,— деп жұбайына ақырын күңк етіп еді.

— Е, енді қайтейін, аяғы шыққан баланы байлап ұстайын ба, баланың аты бала емес пе. Осының киімін күнде ауыстыруға өзім де құштар емеспін,— деді Сақып та зілсіз күліп.

— Ештеме етпейді,— деп, иығын қомдай түсіп Мейрам сөзге араласты.— Бала күнімізде мұнан да сорақылар болатын. Кейбір қулардың «қорқақ екенсің ғой өзін, нашар екенсің» дегеніне намыстанып, тізеден келетін суға киіммен қойып кететінбіз.

Бала әңгімеге назар аударған жоқ. Мұрнын сулы жеңімен бір сүртті де, орнынан көтеріле бере, ортадағы конфетті ыдысымен өз алдына тартып алды. Столдың шетіне барып қалған менің бос шынаяғымды да лас жеңімен сүйкеп өтіп, сылдыр еткізді. Бірақ баланың кәпіріне де кірген жоқ ол.

— Қой, Маратжан, мына ағаларың жесін, о не қыл-

ғанын,— деп, биязы үнді Сақып жеңгей ыдыстағы конфеттің екі-үшеуін Мараттың алдына тастап, ыдысты қайта орнына қоя беріп еді, баж етіп оқыс шалқалай бақырған бала шешесін басымен нұқып-нұқып жіберді. Бір аяғы столдың үстіне де шығып кетті.

Абыржып қалған Сақып, ыдысты қайтадан баласының алдына қоя қойып, онан әрі бәйек бола қалды:

— Шыбыным-ау, сенен тәттіні аяйды деймісің, таңның атуы, күннің батуы аузыңа бір дамыл жоқ, тісіңнен тіс қалмайды ғой!

Абзалда үн жоқ. Қабағын қарс жауып, түнерген күйі алдындағы шайын бір жұтты да, шыныаяқты шықырлата төнкере салды.

Жаңа ғана стол үстіне сыпайы қойылған тағамнан да, үй несінің бізге деген ықыласынан да береке қалмады. Осыған ыңғайсыздана бастаған Сақып баласына жалына сөйледі.

— Маратжан, құлыным, Маратик, енді болады ғой. Мен саған артынан көп-көп конфет берейін. Мынаны орнына қойшы,— деп ыдыстың шетінен тарта беріп еді, тыпырлай жармасып, қайта жұлып алған бала шешесінің шайын ақтара салды.

— Ал енді бұл сүйтеді, кісі келсе әдеті мұның. Мына ағаларың үйіне барғанда «Абзалдың тентек баласы бар екен, жаман екен» деп мазактап барсын, дегеннен басқа Сақып ызбарлы ештеме айта алмады.

Іштей мысымыз құрып отырған біз:

— Иә, айтып барайық. Біздің үйде де өзіндей бала бар еді... Марат жаман екен, тынышсыз екен...— деп қосарлана беріп жым болдық. Марат «сыйымызды» беріп-ақ жіберді.

— Әй, мына антұрған мұндай сөзді қайдан үйренген,— деп көзі шарасынан шықты Абзалдың. Бірақ, Сақып қысылған жоқ.

— Сол сөздің жаман-жаксы екенін біледі деймісің, айта салады, әшейін. Осы бір көршілердің жүгірмектері-ақ бұзатын болды баламызды. Кешеден бері шығарып алды осы сұмдықты. Солар-ақ қиын болды әйтеуір,— деп ауыл үй отырған балаларды күстаналай жөнелді.— Күнде бір «өнер» үйреніп келеді. Үйде қалай ұстап отырарсың аяғы шыққан баланы.

— Ешкім кінәлі емес, мұның бетімен кетуіне. Қияңқылығы, ашушаң қисық мінезі көріне бастаса-ақ, бетін қағып тастау орнына, мәймөңкелей кетесін. Кінә өзіңде,— деді Абзал ашулы үнмен.

— Ал енді қит етсе мені бас салады. Осы тәрбиесіз болып өссін деп тілейді деймісің. Бала екеумізге де ортақ. Неге тәрбиелемейсің, неге бақпайсың өнерлі болсаң. Біреу сенің қолыңды қағып отыр ма...

— Иә, сен қағып отырсың қолымнан. Үйімізге келген мына балалардан ұят...

— Жарайды, жарайды, бұлар да бала кезінде мұнтаздай болған шығар. Әлі бұлардың да баласын көрерміз, иә Марат,— деп бізге бір, балаға бір қарап қойды Сақып жеңгей.— Сен айтты деп қаршадай жалғыз баланың бетінен қағып, жасқаншақ етіп өсірерім жоқ. Еркелесе өз үйі. Ешкімнің төбесін ойып жібермейді. Шыдамаған адам шығып жүре берсін, атамнан әрмән...

Бағанадан тұрып қалған шыныаяққа, самауыр шүмегінен бор еткізіп шай кұйды да, төгіп-шашып алдым нтере салды.

* * *

Одан бері көп жыл өтті. Мен Абзалдың үйінде тағы да болдым. Қызмет орнының ауысуымен байланысты, ол үлкен қалалардың біріне көшіп кеткенді. Осы қалаға бірнеше күндік шаруамен келдім де, Абзал есіме түсіп, қойын дәптеріме жазып алған адрес бойынша қолымның бір бос кезінде іздеуге шықтым. Қайынды көшесіндегі «Г» әрпіне ұқсас салынған төрт қабатты 128-үй үлкен тұрғын үй екен. Албар ішіне ұзыннан-ұзақ салған тақтай сарайлардың есігіне тарс-тұрс ұрып, бір топ бала доп ойнап жүр.

Мен сол балалардың шет жағын ала тоқтадым да, жаңа тебіндеп шыққан көгалда етпетінен шынтақтай түсіп екі аяғын біріне-бірін соғып ойнап жатқан баладан Абзалдың үйін сұрадым.

— Фамилиясы кім еді?— деді бала маңыздана бұрылып.

Қызық болғанда сол кісінің фамилиясын да ұмытып қалыппын.

— Сақып деген әйелі бар. Бір кішкене ер баласы болатын,— дедім, арада өткен он шақты жылды есіме алып,— ол баласы ендігі он бес, он алтылар шамасында болар — деп түсіндірдім.

— Онда білемін. Тетя Соняның үйі ғой. Баласы деп тұрғаныңыз Марат емес пе? Е, оның одан да басқа балалары бар. Алик деген бір баласы менімен бірге оқиды. Аля деген қызы да бар, тағы...

— Иә, нә, сол, сол. Тап өзі. Айналайын, көрсетіп жіберші,— дедім әңгімені шұбыртып кеткен баланы тоқтатып.

Бала орнынан самарқау көтерілді де:

— Сонау, әйнегі жабық тұрған үй. Үшінші подъезбен көтерілесіз,— деді екінші қабаттағы перделі терезені нұсқап,— квартира нөмері жетінші.

Мен балаға рақмет айтып, ол көрсеткен подъезбен жоғары көтерілдім. Жетінші квартираның қызыл сырлы есігін ақырын қағып едім, іштен дыбыс болмады. Қаттырақ қағып ем, онда да дыбыс естіле қоймаған соң, есікті ашып үйге ендім. Ауыр есік баяу жабыла бергенде-ақ алдыңғы бөлмеден салдыр-гүлдір етіп, ыдыстың оқыс сынған даусы естілді де, ышқына шыққан әйел үні дүрсе қоя берді.

— Өй, қағыңғыр, ыдыста не өшің бар еді. Жоғал әрі. Сендей баланың барынан жоғы!

Онымен жарыса бажылдаған бала даусы екілене-екілене шығады.

Тап осындай жағдайсыз уақытқа кез болармын деп кім ойлапты. Ұзақ жыл көрмеген Абзал ағаның үйіне аңқылдап жеткенде біреу мандайымнан ұрғандай тауым шағылып, меселім қайтып, бір жағы, сәтсіз қонақ болғаным ба деп іштей қынжылып, не ішке енудің, не кері кетудің есебін таппай, асты-үстіне сапыра соққан қарғысты амалсыз тыңдап мелшидім де қалдым.

Бірақ, бұлай дағдарып тұра берудің өзі қандай лайықсыз. Не де болса келдім, қайта кетудің реті жоқ. Осы оймен аяғымның ласы болмаса да, жолда жатқан төсенішке қатты үйкелеп, дыбыс бере бөлмеге кірдім.

Үстінде шолақ жең көк ала көйлегі бар, екі қолын жан қалтасына салған дудар бас бала қалың қабағын түйе қарап, шытынап, долданып отыр. Ортадағы биік столда ірі-ірі тарелка сынықтары шашылып жатыр, ұсақтары есікке дейін келген.

— Сәлематсыздар ма,— дегенімде, әйнектің алдында теріс қарап, мұңайып тұрған Абзал жалт бұрылды. Әжім сызықтары айқындала бастаған өңі бір сәт бояуға малып алғандай қып-қызыл болып күреңітіп кетті де, ілезде қайта ағара берді.

— Ш-шүкір,— деп ашу үстінде отырған Сақып аузын жыбыр еткізе салды.

— Қарағым-ау, Талаппысың, аман жүрмісің, қайдан келіп қалдың, ел аман ба?— деп қолымды алған Абзал, менің амандығыма:

— Е, аман жүрміз ғой, әйтеуір! Көріп тұрсың ғой біздің амандықты,— деді күрсіне төмен қарап.

Осы кезде орнынан атып тұрған бала:

— Мама, енді беремісің әлде мені осы үйден біржола кетсін деймісің,— деді шешесіне көзін сығырайта қарап.

Тегінде бұл бала бейсауат адамды да көзіне ілмейтін болса керек. Бөтен біреу келді-ау, кетті-ау деп кәперіне де кіріп-шығар емес.

— Жоқ, енді бір тиын да берілмейді. Үйден бір адым аттап шықпайсың да.

— Мені ұстап тұрмақшымысың сонда, жұмысың болмасын менде.

— Рас, Сақып, енді Маратты ұстап тұра алмайсың. Сенің ырқыңнан кеткен ол,— деді Абзал да қабағын шытып.

Сақып маған жалт карады да, кемсендей отырып ұзақ көзі ойнақши берді.

— Талап-ау, дүниеде тар құрсағын жарып шығар бауыр еті баласын жек көрер ана бар ма екен? Баланың ыстығына күйіп, суығына тоңып, жақсы болса, төбесі көкке жеткендей қуанып, жаманшылығы мен кемшілігін көрсе, қабағы кірбің тартып уайымға түсетін, ол үшін күйінетін де сол ана ғой! Баланы кім жаман болсын деп өсіреді. Бір еркелетіп, бетінен қақпай өсірген бала осы Мараттай-ақ болар. Ауылдық жердің мәдениетінен жақсы ғой деп осы балалар үшін қалаға да келдім. Не істе десе, соны екі еткен күніміз жоқ. Бүгін де міне, өзі өсіп, өзі ержеткендей болады. Әлі сегіз-ақ кластық білімі бар.

— Жарайды, мені асырамай-ақ қойыңдар. Күнімді біреу құрлы көрермін.

— Иә, көрер едім күніңнің қандай болғанын. Әкең мен шешенің алдында шығар талтандайтының. Былай шықсаң көрер ем... Сенің еркелігіңді мектебің де көтере алмай жүр ғой. Ұйбай-ау, тіпті ана бір аузын бояған біреуі жетекшімін дей ме, немене, шаранадан шықпай жатып маған ақыл айтқансиды. Не керек, сен үшін мұғалімдеріңмен ұрысыса-ұрысыса беделімнен жүрдай болып біттім. Бәрі сен үшін, бірақ оны біліп жүрген сен бар ма?

— Мен үшін ұрыспай-ақ қой. «Сенің ұрысқақ шешен келеді деп» балалардың мазағына да қалып болдым.

Бірақ біз сұғып алғандай орнынан атып тұрған Сақып, көзі шатынап, шаңк-шаңк етті.

— Кет, шық үйден, шықшы өзің. Кетемісің өзің!

— Ешқайда кетпеймін. Жаңа шығармаймын деп едің ғой. Отырамын ал, осылай.— Марат аяғын айқастыра отыра кетті.

— Жетті ғой енді, Марат, тайталасуың,— деді Абзал алара қарап.

Бағанағыдай: ұрыс қайтадан басталып жүре берді. Күнде келіп-кетіп жүретін көрші тұратын үйреншікті адамдай жалтақ-жұлтақ қарап мен отырмын. Бір кезде:

— Шық үйден өзін, қаранды батыр, сендей масылдың барынан жоғы,— деуі-ақ мұң екен, Марат столда тұрған бүтін тарелканы ала салып, еденге құлаштап ұрды да, шыға жөнелді.

Ашу қысып шыдамай кеткен Абзал анадай жерде жатқан белбеуді ала, соңынан ұмтыла беріп еді, жауырыны күжірейіп Сақып көлденеңдей тұра қалды.

— Иә, саған не жоқ, осынша долданғаның жай ма? Мен де жетемін ғой. Жүрегінің қабын жарайын деп пе ең байғұстың. Мен ұрыссам, сенің көтерілетін жының бар ма осы!

— Өй, өзің Марат өгей бала деп жүрмісің. Менің ауымды аштырмайсың, сондағы тәрбиенің осы ма? Мен де әкесі емеспін бе?

— Ә-ә-кесімін, ә-ә-кесімін,— деді Сақып кекете созып.— Әкесі болсаң, үйде күш көрсетіп кіжіндегенше, ана мектебінің бастықтарын неге шақырып алмайсың кабинетіңе. Маратжанның жасында еркелігі болса да бейбастық қияңқылығы болмайтын. Осы мектепке барысымен-ақ қайдағы бір тәрбиесіз бұзақы балаларға еріп алып осындай болды.

— Ешқандай бұзақыға ерген жоқ. Баланы құптайтын өзін. Оны бұзған да сен.

— Жарайды-жарайды, ендеше. Бұзған мен екенмін, олай болса сенің шаруаң болмасын ендігәрі араласуыңның ақыр-тақыры осы болсын. Алочка, Алка сумкамды әкеп берші,— деді биязы үнмен, анадай жерде көзі бақырайып қорқып тұрған кішкентай қызына...

Қызы әкеп берген шағын қара сумкадан он сомдық тұтас ақша алды да:

— Мынаны Маратжанға апарып берші, ренжіп кетті-ау жаным, ұзай қойған жоқ шығар,— деді баласына үздіге түсіп.— Шіркін-ай, неге анадай болмайды екен, әкенің балаға деген мейірімі...

— Жарайды, жақсы екен,— деп, мен де орнымнан тұра бердім.

— Отырсайшы, мұның не қылғаның,— дегенімен, Аб-

залдың жүзінен «мұндай қырғи» қабақ үйде отыратын да орын жоқ-ау» деген ой сезіліп тұрды.

— Жоқ, асығыспын, шаруам бар...— деп мен де сылтауратып есікке беттедім.

Үстіндегі пижамын да елемей, біраз жерге дейін кең көшенің бойымен шығарып салған Абзал да өз өмірін күрсіне түсіп әңгіме етті.

— Бұл қандай тәлім, қандай тәрбие. Ауылда да болдык, қалада да болдык. Бірақ үй тәрбиесі өзгермеген жерде, бала мінезі де өзгермейді екен. Өзің сияқты адамдар келгенде де көретінім осы. Қызметтен кейінгі демалыс әлгі. Шашым осымен ағаратын шығар.

«Шашым» дегенге, мен басына жалт қараппын. Шынында да бұрын қап-қара көмірдей қою шашы жұқарып, бурыл тартып, самайы күмістей жылтырай қалыпты. Арқасынан батпандай жүк түскендей, белі бүгіліп, еңкіштеу басады. Ауыл адамдары сыртынан дардай етіп аузынан тастамай жүретін Абзал ағайдың мына жүзін көргенде, әлденеден сағы сынып, тауы шағылған дәрменсіз адамды көргендей аяп кеттім. Бірақ, ештеме айта алмадым. Өзі біліп, өзі ұғып келе жатқан адамға не кеңес берерсің, қалай мүсіркеңсің.

Иә, Сақып женгей күстаналайтын көршілерді де, ауыл, қала мәдениетін де, тіпті Мараттың өзін де жазғыра алмадым.

ЖОЛАУШЫ

Ұзыннан-ұзын шұбатылған жолаушылар поезы кеше Шу станциясынан шыға бере кілт жалтарып, терістікке қарай туралай салған. Бетін көкала қына жапқан арса-арса тасты состиган шатқалдар бірте-бірте жатаған қыраттарға айналып, ғұмыры табанына күн көзі тимеген домалақ-домалақ қойтасты, жынғылды сайлар бара-бара жазыққа айналып жер беті шыр көбелек дөңгелей қалды.

Бірде қиялай, бірде құдилаы тартып, оңы мен солына жалтақтап бұлтандаған бұралаң жол адымын аштырмай, қашаған малды қуғандай діңкесі құрып, зықысы шыққан поезд қазір кең жазықта бауырын еркін жазып, желдің өтіне маңдайын төсеп зымырап келеді.

Бүйірінен Арқаның қоңыр самалы желпи бастаған соң, төбесінен күннің табы өтіп. Қабырғасын аңызак

куырған қапырық вагон ішінің тынысы кеңіп сала берді.

Шыққалы ыстықтан барлығып, түтігіп кете жаздап сусыннан басқа нәр татпаған жолаушылар да сөрелерінің үстінде тыраңдап рахаттанып қалған. Таңның атуы, күннің батуы мына шыжыған аптапты қарғап-сілеп, «лағынет жаудырудан» аузы бір босамаған жалғанның жартысындай мес бәйбіше де қабырғаны сүзе жанбастап құлапты.

Вагон ырғалғанда ірге ырғалып, алға қарай дамылсыз лықсып тербетілген жоғарғы сөредегі буулы жүктер де, қазір тойған қозыдай бүлк етпестен бұйығып жатыр.

Осы әңгіменің тууына себепкер болған адам менің қарсымдағы екінші сөреде. Астына салғаны плащ болуы керек кішкене қара чемоданды жастанып алған. Ұйқыда. Чемоданның қыры батпас үшін тілдей күнқағары бар көнетоз қалпағын желкесінің астына келтіріп салыпты. Шеткерірек жатқандықтан, болар-болмас ақ жолағы бар ортақол көк трикодан дөрекілеу етіп тіккен пенжегінің ішкі өңірі төмен салбыраған. Ішкі қалтасының аузынан автомат қаламның, ұзынды-қысқалы екі-үш қарындаштың басы қылтияды. Өңінің жастығына қарағанда он жеті-он сегіздегі бала. Көзін жай ғана жұмған адамдай монтиып тәтті ұйқыда жатыр.

Егер ол осылай бүлк етпей жата берсе, не болмаса, жайбарақат оянса да, әңгіме тумас еді.

Ол шошып оянды. Әуелі бақырып, бар пәрменімен вагонның қабырғасын періп қалып, басын оқыс көтеріп алды. Көзі жыпылықтап айналасы ұйқылы ояу қарап, маужырап отырды да, мырс етіп күліп жіберді. Жаудыраған көзінде әлдебір балалық өкпенің ізі бар. Сөренің үстінде аяғын салбыратып жіберіп мәз боп отыр.

Жігітім-ау, вагонның қабырғасын сындырып жібере жаздадың ғой,— деп қалжындап ем, тісі аксиып одан сайын күлді. Жауап беруге сөз таба алмағандай үнсіз күле берді.

Сәлден соң сөреден секіріп түсті. Бет-қолын жуынып келді де, қалта орамалымен сүртініп, чемоданның ішінен тамақтарын алып, менің қасыма отырды. Екеуміз де тамақ ішуге кірістік.

— Жол болсын, балақай, қайда барасың?

— Қарағандыға қарай,— дей салды, жұмыртқаны аршып отырып.— Қолы ауырып қалған болуы керек, қарай береді. Аузына басып, үрлеп қояды.

— Соншама неден шошындың?— деп жаңағы әңгімені қайта қозғадым.

Бала тағы күлді де, бұл жолы күлкісін тез тияп, өзінше қабағын түйіп томсырая қойды. Барынша түнергендегі түрі болар, бірақ үлкен кісі түгілі кішкентай бала сескенетіндей сүс жоқ. Нанға өкпелеген бала секілді бұртиып отыр. Аздан соң қайта жадырады:

— Ағай, тындасаңыз басынан айтайын. Менің осы сапарымның өзі бір қызық,— деп жымындап қойып наына май жақты.

— Айта ғой, қайда асығып барамыз. Қайта жол қысқарсын.

Бала нанды қарбыта асап отырып әңгімеге кірісті.

— Мен онжылдықты биыл ғана бітірдім,— деді, оны өзіне қомсынғандай.— Жасыратыны жоқ, онжылдықты ойдағыдай бітірмегендікі ме, әлде бұрын-соңды үйден ғырық қадам ұзап көрмегендікі ме, әйтеуір жоғарғы оқуға баруды ойлағанда өз-өзімнен ұнжырғам түсіп, енжарланып табалдырықтан аттап шыққым келмей-ақ қойды.

Онымды бір күні үй-ішіне де айттым.

Оқуға барғым келмейтіндігін естігенде, көкем не болды десеңізші. Қисайып жатқан жастықтан басын жұлып алып, көкке ұшып жерге түсті:

— Өй, жасық неме. Ат атандырып, сүйек сындыратын ынжық сол! Сен секілді жұрттың балалары оқып жүр ғой. Немене, солардан ауқатың кем бе, тұқым-жұрағатың кем бе. Әттен, жасым асып кетті, әйтпесе көрер ем!— деп кжініп, әуелі менің жер-жебіріме жетіп ұрсып алды да, біраздан соң өзінің қуақы күлкісіне басты.

— Е-ей, баламысың деген. Өмірдің ащысы мен тұщысының дәмін әлі айыра білмейсің. Есінде болсын, дүниеде біреусіз біреудің күні жоқ, біреу өлмей, біреу күн көрмек емес. Ана Қалмұқанның, Исаның бокмұрын балалары да қайбір асып кеткен зеректігімен оқып жүр дейсің. Бәрі де тұқым-жұрағаттың, қалтаның күші. Кәне, Жанторы, қолыңа қағаз, қалам ал,— деп төс қалтасынан шеттері жымырланған, атам заманғы сап-сары ала бір кұшақ қағаз шығарып, ақтара бастады.— Сені оқуға түсірткізбесем жер асып, күн көріп жүрмейін!

Қуанышым қойныма сыймай, жүрегім алып-ұшты. Өзімді астанада оқып жүрген студенттей сезіндім. Үйде отырған кәрі атам мен әжем де құдайға шүкіршілік айтты:

— Өй, садаған кетейін, Төлеужаным сол. Тәубе, тәубе! Сені сегіз қырлы етіп жаратқан құдайдан да айналайын. Осы бір, соңыңнан ерген қарашығың Жанторы ғой. Шығасыға қарай, кіресі деген. Қолда барынды ая-

май, оқыта көр, тең құрбысынан кем болмасын. Ой, құлыным сол, Төлеужаным тұрғанда сен де қатарыңнан кем қалмассың, бақытың жансын, бақытың!— деп олар да қуанысып жатыр.

Көкем өзіміз тұратын қаракөл қой совхозының бухгалтері. Жұрттың айтуыншы сол маңдағы жүзіктің көзінен өткен жылпос, пысық жігіттің бірі. Оның үстіне айтқанынан қайтпайтын, екі сөйлемейтін ұр да жық, бір мінезді ер жігіт. «Төрт кластық білімімізбен әлі біреу құрлы нан тауып жерміз» дегенді екі сөзінің бірінде аузынан тастамайды.

Көкем қағаздарын ақтарып отырып арасынан бір адамның адресін тауып алып, жымың етті. «Бір кәдеге жарарсың» деп ем-ау, бүгін сәті түскен шығар. Кәне, енді жаз,— деп маған қысқа бұйрық берді. Мен де сүйкей жөнелдім:

«Аса қымбатты, қадірлі досымыз Әбілхамит! Сізді бүгін есіне алып, ақ қағаздың бетіндегі өрнек арқылы туыстық жүрегінен сәлем жолдап отырған мен — Төлеужан Мақсұтұлы деп білерсіз. Үй іші замандастың, балашағаның, дені-қарны сау, аман ба? Қызмет бабы қалай? Дәрежеңіз биік, мәртебеңіз жоғары болар. Илаһим, солай болғай-ақ та.

Биылғы өзіңізбен кездесіп, жүз көрісіп танысқаннан соң сіз менің достық көңіліме берік ұялапсыз. Талай күндер сіздің асыл бейнеңіз, көрікті тұлғаңыз көз алдымнан кетпей-ақ қойды.

«Қандай абзал, бекзат адам» еді деп, аузымнан әсте тастаған емеспін. Тасбиығым секілді. Сіздің мәртебеңізге алыста жатып-ақ иығым көтеріліп, көңілім өсіп отырады. Иә, не дегеніңіз, сіз секілді қазақтың аяулы адамдарына қалайша қуанып, қалайша мақтанбассыз. Әттең, сізді тағы да бір көріп, бір тілдесіп шөлімді басып, құмарымды тарқатып қайтқым келеді. Бірақ, не керек, ұшарға канат жоқ, жұмыс бабы өзіңізге белгілі. Қол тие бермейді.

Әйтсе де, соның амалын бүгін тапқан секілдімін. Менің ағамның жалғыз ұлы Жанторы (биыл өзіңізге айтқан ем, есіңізде болар) оқу бітіріп отыр. Бәріміздің ортамыздағы жалғыз еркеміз ғой. Сол енді ауылдың шаңын жұтып жүргенше, сіз секілді ағасын сағалап, жақсыдан ұлағат алып, тәуір адамдардан тәлім-тәрбие, үлгі көріп жүрсін деп астанаға жібермекші ойымыз бар. Бауырыңызға басып, канатыңыздың астына, саяңызға ала көріңіз. Иншалла, еңбегіңіз зая кетпес.

«Ер мойнында қыл арқан шірімейді» дегендей, жақсылығыңыз бен шапағатыңызды өле-өлгенше ұмытпаймын. Тірі жүрсем, борышымды өтермін.

Ал енді қала жағдайы бәрімізге аян: Іздегенің табыла бермейтіні де бар. Жанторыдан біраз қаракөл елтірісін беріп жібердім. Замандас екеуіңізге жіберген бұл азбыншы сәлемдемеді қомсынбай ала тұрыңыздар. Күдайға шүкір, кішкентай адам болсақта, жолымыздан жығылмаспыз.

Айтқандай, Жанторының оқуға түсуін өзіңіз-ақ сол жерде тойларсыз. Жолдас-жора бола ма, қол ұшын бергендер табыла ма, солардың көңілін аулай салуыңыз үшін 3—4 мыңдай ақшаны баланың қалтасынан табарсыз. Тағы қажет болып қалған жағдайда, телеграмма арқылы хабарларсыз.

Басқа не айтайын, сағынышпен көріскенше сау болыңыз. Замандасқа сәлем!

Айтпақшы, ұмытып барады екем-ау, қысқы соғым үшін ақша шығармай-ақ қойыңыз. Ол біздің қорада жемделеді.

Жұрағатың Төлеужан».

Көкем осы хатты ойланып-толғанып ұзақ отырып жаздырды да, қисынсыз сөздерін өшіртіп, қайтадан көшірткізді.

— Енді оқуға түстім дей бер. Әбілхамит Алматыдағы бір деген үлкен адам. Оның қолынан бәрі келеді. Мынадай байлықты қолына ұстата берген соң, көрейін оның қалай жанын салмасын. Үлкендердің де көмейі жоқ деп отырмысың. Тек құлқынын таба біл, құлқынын, әр жағы шепуха!

Сөйтіп, кішкене елеу қол чемодандағы он шақты мөлдіреген қап-қара елтіріні басып-басып салып, төрт мың сомды қойын-қоншыма тығып алдым да, астанаға аттанып кеттім.

Үйдегілер:

— Жортқанда жолың болсын!— деп оң баталарын беріп қала берді.

* * *

Бұрын-сонды кісі үйіне жатып әдеттенбегендікі болар, әншейін түске дейін бас көтермей рахаттанып ұйықтайтын ем, Алматыға келген алғашқы күні ерте ояндым.

Таң жана атқан екен, ашық терезеден таңғы самал еседі. Әйнекке төне түсіп иілген терек жапырақтарының

арасында отырған кішкентай торғайлар чирик-чирик, чир-р-р деп сан құбылтып, сайрай бастады. Сонау Ала-таудың қар жамылған өркеш-өркеш шындары да ұйқы-дан ояңғандай алауланып шығып келе жатқан күн шұғыласына күле қарап, алтынға малынып сылана қалды.

«Қандай ғажайып қала!— деймін ішімнен.— Осында оқыған адамның не арманы бар екен?!»

Бұл тұрғын үйім, өзіңізге мәлім, Әбілхамиттің үйі. Өткен күні осы үйдегі Сара апай көкемнің телеграммасы арқылы поезд басында күтіп алып, таксимен әкелген. Содан бері ағай да, жеңгей де асты-үстіме түсіп бәйек болып жүр. Таңертенгі шай үстінде олар кешегіден де жылы сөйлеп:

— Қалай дем алдың, ұйқың қанды ма?

— Бұл үйді өгейсіме, өз үйіндей көр,— деп іші-бауырыма еніп барады. Өткен түні жатар алдында көкемнің хатын берген едім. Тегі соның қуанышы болу керек,— деп ойлаймын, жымың-жымың етіп, мүлдем өзгеріп кеткен. «Шіркін дүние-ай, не қылмайсың, мынау ғой сендердің құлқындарынды тесіп отырған» деп, ышқырымның екі жақ астарына қақ бөліп тігіп алған жүз теңгеліктерді шытырлатып басып-басып қоямын. Әйтсе де, «Кім біледі, сыралғы адамдар емес, бір қылығым жакпай қалып, шалқасынан түсе ме» деп, аса бәлсінбей, ізет сақтап, сөз әлпеттеріңе қарай сөйлеп: ынғайларымен отырмын, және де көкемнің «Жанторы, ел ішіндегі балалықты таста. Еркелігінді үйде ғана жаса. Ал пайдасы тиетін ана Әбілхамит сияқты адамдарға иіліп жастық, жатып төсек бола сал, одан ештеңені кетпейді»,— деп шегелеп ұғындырғаны да көкейімде.

Шай ішіп болған соң Әбілхамит ағай, қызметіне барайын деп жатып, мені жеке бөлмеге шақырып алды. Неге шақырғаны белгілі ғой. Бірден күп етіп түсе қалмайын деп, орнымнан созалаңдау тұрып, салқын жүзімді өзгертпей баяу басып бөлмесіне ендім. Әбілхамит өзінің бұрынғы әдетінше жымия күліп отыр екен. Арқамнан қағып, қасындағы орындықты ұсынды. Сөйтті де орнынан ауыр түрегеліп, ерсілі-қарсылы жүре бастады. Әжептәуір уақытқа дейін әңгіменің суыртпағын таба алмай қиналған адамша, үн-түнсіз теңселіп жүрді де қойды. Аяғының астындағы еден жүрген сайын сынып кетердей сықыр-сықыр етеді. Әбілхамит ағайдың зор тұлғасынан көз алмай мен де үнсіз отырмын.

Әлден уақытта барып Әбілхамит ағай қарсы алдыма келіп кілт тоқтады да, менің отырғанымды жаңа ғана

байқағандай маған тіктеп қарап тұрып қалды. Әбілхамит ағайдың жүзінде бұл жолы ешқандай күлкінің ізі көрінбеді. Көзіндегі күлкі оты сөніп, оның орнына басқа бір от тұтанған секілді. Келгеннен бері алғашқы көруім. Маңдайына түскен екі-үш әжім сызаты мен самайындағы күзгі ақ тандақ қырау тәрізді күміс шаштарын да тұңғыш рет байқадым.

Әбілхамит ағай қатарласа келіп отырды да, еті қалың, салмақты алақанын иығыма қойып, қоңыр дауыспен баяу сөйлей бастады. Үнінен ақылдасып, кеңесіп отырған адамның түрі сезіледі.

— Қалқам,— бодды алғашқы сөзі,— ағайыңның хатын кеше жатар алдында оқып едім, бекер-ақ оқыған екенмін деп өкіндім. Қарағым, сен әлі жассың ғой, сені кінәламаймын. Жақын туыс болмасаң да, меймансың, жатам десең біздің үйде жата бер. Оған таршылық етпеймін. Ал енді жасыратыны жоқ, ана ағайың айтқан қылмысқа бара алмаймын. Оған ренжіме. Талаптансаң ешбір көмексіз өзің-ақ оқуға түсіп кетерсің. Қол ұшын беріп пара алу дегенді атама. Мал құлағы саңырау, естір құлаққа ұят нәрсе. Ол менің кәсібім емес. Сенің ағайыңды жол-жөнекей бір рет көргенім болмаса, түстеп қараған адамым емес. Аты-жөнін де білмеймін. Сонда да оның маған соншама ауыз салуына қарағанда, сенің көңіліне келмесін, барып тұрған сұғанақ, орысша айтқанда нахал адам ба деймін!

Жүрегім су ете қалды. Алғашқы сөздерін төмен қарап, ұялыңқырап отырып тындап ем, соңғы сөзін айтқанда басымды көтеріп алып, жақтырмай қарадым, туысын жамандағанды кім жақсы көруші еді.

Ал, балақай осы үйде саған бөгет ететін ешкім жоқ, институтыңа барып кел де, дайындал. Қалтаңа сенбе, мынаған сен,— деп сұқ саусағымен шекесін тақылдатты.

* * *

Әбілхамит ағайдан мүлдем күдерімді үзіп, салым суға кетіп жүргенде, ойда жоқ жерден қол ұшын беретін адам табыла кетті.

Бұл — бірінші емтихан тапсырардан бірер күн бұрын еді. Институттың үлкен басқышында бала біткен қазқатар тізіліп оқуға түсу мәселесін әдеттегідей әңгіме етіп отыр ек, қатарда отырған бір бейтаныс жігіт:

— Балалар,— деп сыбыр ете қалды. Сөйтті де, осылай қарай келе жатқан бір адамды иегімен ұрлана нұсқап, «қарап алыңдар» дегендей ишарат білдірді.

Біз біресе жігітке, біресе әлгі келе жатқан адамға қарай қалыстық. Ол жас мөлшері орта жастағы адам екен. Бұрын соңды институт маңында көрінбеген кісі. Үстіне үлбіреген ақ жібектен китель киген, басында әдемі тесік-тесік гүл өрнегі бар, ақ шетен капрон шляпа жасының мосқалдығына қарамай, пышақтың жүзіндей қыр түсірген тар балақ шалбар киген. Аясы кең үлкен көзді, сәл таңқы мұрындау, қара торы, тапалтақ келген тығыршықтай адам. Көзге бірден түсетін ерекшелігі өте пысық, қунақ жүреді екен. Денесін қаққан қазықтай тік ұстаған бойы қасымыздан сып етіп өте шықты. Ол өтісімен бәріміз де әлгі бейтаныс жігітке бұрылды. Жігіт жан-жағына үрейлене қарап алды да, тағы да сыбырлап:

— Бұл адам былтыр талай балаларды оқуға түсіртті. Қолынан келмейтіні жоқ,— деді.

Балалардың кейбірі «тәйір-ай»,— дегендей, алғашқы ынтықтары басылып, селқос тындады да, ал біразы жігіттің үстіне құлындай түсті.

— Оны сен қайдан білесің?

— Ол қайда істейтін адам еді?— деп сұрақтың астына алды.

— Қайда істейтінін білмеймін, әйтеуір беделді адам. Өткен жылы конкурстан өте алмаған балалар жылап барған екен, соларды оқуға алдырыпты ғой.

Кең жауырынды, бадырақ көз, қара жігіт күректей қолын бір-ақ сермеді:

— Ай, қойшы, сондайларыңды. Жаксылап тапсыра алмайды екенмін, ешкімнің алдына барып мүләйімсірер жайым жоқ. Машинаның баранкесі жалынсын.

— Менің де ойым сол. Балалар-ай, осы бар ғой, егер өзіміз нашар оқысақ, кімге реніш жасаймыз. Өзімізден-өзіміз көрмесек, ол үшін кім кінәлі,— деп шикісары тымпиған кішкентай бала да өзінше мән айтқансып тықылдай қалды.

Басқа балалар да, әңгімені аяқсыз тастап, ертеңгі емтихан жөнінде өзара сөйлесіп кетті. Әлгі бейтаныс жігіт елеусіз қалған соң, орнынан тұрып:

— Мейілдерің, әшейін керегі болып қалар деп айтып едім. Мен үшін келер-кетері жоқ,— деп мұрнының астынан ғана миңгірлеп орнынан тұра берді.

Шынымды айтайын, маңайдағы балалардан намыстандым, әйтпесе сол жерде ол жігітті бас салып, қайтсең де сол адаммен таныстыр дейтін едім. Өзімді-өзім

әрен ұстадым. Әйтсе де, жүрегім алып-ұшып отыра алсамшы. Бір қаға берісте балалардың қасынан сытылып шығып оның ізіне түстім. Сәті түскенде ол да ұзай қоймапты. Оңашарақ шығып, бар мұңымды шақтым. Оқуды жаңа бітіргенімді, орташа оқығанымды, ақша жағының да біраз барлығын — не керек бәрін де ақтардым.

Жігіт келісті, жаңағы адаммен таныстыратын болды. Өзімен бірге ертіп алып, адам саябыр аз жүретін аңдаусыз деген бір көшенің бұрылысындағы ағаш арасына алып барды. Кешкі сағат тоғызда осы арада кездесетін болдық.

Кешке уәделі жерге бірі сағат бұрын келдім. Жігіт те келді. Бірақ, бағанағы айтқан адамы жоқ. Жігіт оның келер-келмесіне екіұштылау жауап берді.

— Ойпырмай, ағай-ай, енді бір жақсылығыңды жасай гөр. Қолымнан келгенінше не айтқаныңызды орындайын. Менің де бір керегім болар, — деп жалына бастадым. Шынында аянайын деп тұрған мен жоқ. Тіпті ақша сұраса да, суырып бергім келіп тұр. Бірақ айтудың ретін таба алмадым. Ондайдың адамы болмай шықса, қайтемін.

— Оң, келе жатыр, — деді, бір кезде әлгі жігіт. Жүрегім жарылып кете ме деп едім. Не істерімді білмей қуанғанымнан шашымды тарай беріппін.

Бағанағы шапшаң жүрісімен, әлгі адам сыпсың етіп келе сала қасымдағы жігіттен:

— Осы бала ма? — деп сұрады да, жаратпаған пішінмен бас-аяғыма жылдам көз жүгіртіп өтті. Сөйтті де:

— Өндірістік стажың жоқ қой, балақай, ә? — деп, бірден іске кірісті.

— Жоқ, — деп айтқанымша болған жоқ.

— Қалай оқып едің? Ә, айтқандай, орташа бітірген деп еді-ау, — деп қасын керіп, кейігендей болды.

Апырай, айнып кетпесе екен деп, жүзіне жалбарына қарадым. Ол да тандайын тық еткізіп қынжыла бастады:

— Туыс, жолдас деп-ақ құритын болдым. Оның үстіне қайдағы бір қиын жұмыстар-ақ үйір, — деп, біраз уақыт төмен қарап ойланумен болды. «Ағай, енді ағай» деп жігіт екеуміз екі жактап қылқылдап жалына бастадык.

Бір кезде басын көтеріп алып:

— Жарайды енді, акырғы рет кірісейін. Мұндай іске араласудың алды-арты осы болсын. Бұдан кейін әкемнің

баласы болса да, қайырылмаспын. Сен де енді жолдасым еді, анау еді, мынау еді дегенінді бұдан былай есіртпе,— деп ана жігітке зеки қарады. Жүрегім орнына түскендей болды-ау, әйтеуір.

— Ал, балақай,— деді бір кезде көзімен атып жіберердей қарап. Қарашығы кішкентай ала көзі өңменіңнен өткендей суық, кәрлі.— Менің атым Қыдыр, «Жортқанда жолын, жолдасын қыдыр болсын» дегенді естуің бар ма? Оны естісең, менің атымды да ұмытпайсың». Бірақ ешкімге мен жөнінде айтушы болма. Сенің атың Жанторы деді ме, қалай?

— Иә, ағай, Жанторы.

— Жанторы, Жанторы. Атың неткен сұмпайы еді. Жанторсық дегенге келеді екен,— деп мырс етті ре, сөзін жалғай берді.— Жарайды, әңгіме онда емес. Ал, Жанторы, сонымен тәуекел деп сенің ісіңе бел байладым. Өндірістік стажың жоқ, білімің нашар. Сондықтан істің қиындығын сезетін шығарсың. Оның үстіне, жасыратыны жоқ, талай балалардың соңында бір-бірден адамы ар. Бірақ шын жыласаң соқыр көзден жас шығады демекші, бәрін де реттеймін. Ол жөнінен қам жеме. Тек қана ол үшін саған мынандай шарт қоямын. Алдымен ана Әбілхамит Досовтың үйінен институт жатақханасына шығасың. Ол тірі жанға қайырымы жоқ, іші тар адам. Содан кейінгі ең ескеретінің аузына сақ боласың. Ертең институтқа түскеннен кейін де, менің көмектескенім жөнінде ең арты елдегі көкеңе тіс жарып ештеме демейсің.

— Ой, ағай, не дегеніңіз, өліп кетсем ішімде кетеді,— деп безек-безек еттім.— Тіпті, ертеңгі күні «институтқа өз күшіммен түстім» деген сөз өзіме де мерей емес пе?!

— Тұра тұр, тұра тұр тықылдамай! Мерей-серейді қайтейін деп ең. Әуелі байыптап тындап ал. Егер көшеде кездесе қалсақ та бір-бірімізді танымайтын адамдай боламыз. Түсіндің бе? Өйтпесе, пәле іздеп, ізінді аңдытын жалақорлардың бірінің көзіне шалындық-ақ біттім дей бер. Егер сыр сақтай алмайды екенсің, осы бастан айтып қой. Далаға тастай алмай жүрген басым жоқ. «Аш құлақтан, тыныш құлақ...»

— Ағай-ау, соншама, мені бала дедіңіз бе. Түсінемін ғой.

— Ал, түсінсең, ендігі айтарым мынау. Мен өзім, қарағым Жанторсық, а-а... Жанторы, бетің бар, жүзің бар демей тура айтуды ұнататын адаммын. Сен менің екі туып бір қалғаным емессің, тек мына Жексенбай інішек

киылып сұраған соң ғана араласайын деп отырмын,— деп қасындағы жігітке қарады. Ол да, қайтсін-ай.

— Аға, айттым ғой. Ең жақсы қоретін досымның інісі еді,— деп жанын салып жатыр-ау.

— Қазақта атамзаманнан бері келе жатқан мынандай мақал бар,— деді Қыдыр маған тағы да тіксіне қарап,— «жылы-жылы сөйлесең, жылан іннен шығады», «береген қолым — алаған». Олай болса, біреумен сөйлесіп, بازیна қылып, бедел салу үшін де тілге тиек боларлық бірдеме керек. Әйтпесе, өзі күнің түсіп тұрғанда, құрғақ қасық ауыз жыртса, ол істің нәтижесі де болмақ емес.

Бағанадан осыны қашан айтар екен деп тұрған мен, қолды ышқырлыққа салдым келіп, белдіктің астындағы астарын дырылдатып сөгіп, бөксере бастадым. Ар жағынан шытырлақ жүз теңгеліктер де қат-қат болып шыға келді. Қыдыр ағай да білегімнен шап беріп ұстап алып:

— Тұра тұр, аптықпай. Қанша ақшам бар деп ең, төрт мың ба еді. Әзірше екі мыңы да жетеді. Кейін көре жатармыз. Мүмкін, сонымен де ауыздарына құм құярмын,— деп екі мыңды санап алды да,— ал, енді Жексенбай арқылы хабарласып тұратын болайық. Жексенбай, сен ертең мына Жанторсықтың жатақханаға орналасуына көмектес. Ана елтірі салған чемоданын біреу-міреу қағып кетпесін. Ол бұған ертең қып-қызыл ақша ғой... Тіпті, соның өзін біздің үйге әкеліп қоя салшы. Кім біледі, көпшілікке сеніп те болмайды... Жарайды, енді ерте күнді кеш қылмай, тарайық. Жанторсық, туһ, ауызға түсе береді, Жанторы десе, ештеңеден қапа болма, дайындала бер. Тек қана...— деп ернін саусағымен басты. Ол аузына сақ бол дегені шығар. Сөйтті де, Жексенбайды қасына ертіп, қас пен көздің арасында қараңғы көшеге сүңгіп, жоқ болды. Аумаған көкемнің мінезі: «Турасын айтып, ағынан жарылып тұрған бір жан».

Кетіп бара жатып көкемнің «Жанторы-ы, есінде болсын біреусіз біреудің күні жоқ»,— дегені есіме түсіп, өз-өзімнен жымын еттім.— «Тек, құлқынын таба біл, құлқыны-ен, әр жағы шепуха».

Арада бірер күн өтті. Алғашқы пәннен қанағаттанарлық деген баға алып шықтым. Әрине, оған пәлендей қуана қойған жоқпын. «Мұнысы несі, әлгі Қыдыр ағай мен Жексенбайдың жақсылығы қайда жасаған. Неге өте жақсы деген баға қойғызбады екен» деп өкпелі шықтым. Өкпемді бүгіп те қалғаным жоқ. Қыдыр ағайдан гөрі сөзім өтетін, етене боп үйренісіп алған Жексенбайға ке-

лесі күні-ақ салдым ыланды: «Ау, бұларың қалай, жақсылап келіспеп пе едіңдер, тым құрмаса бір баға артық қоймағаны несі, үшке өзім де жауап бердім...» деп тасырандап, міндетсіне сөйледім. Бірақ, текке арамтер болыппын. Жексенбай айтқанымның бәрін жымыып тұрып тындап алды да:

— Енді болдың ба?— деді.

— Иә болдым.

— Болсаң, жағдай мынадай: сен үш тұрмақ екіге де жауап бермепсің...

— Екіге дейді. Қой әрі,— мына сөз төбемнен ұрғандай болды.— Екіге дегені несі-ей...

— Тұра тұр, тұра тұр. Тындап ал. Сен билеттегі сұрақтарды айту орнына, мүлдем лағып кетіпсің. Оқытушы өтірік бас изеп отырып, ақыры үш қойып беріпті. Сен оны түсінбей тұрып бетімен ренжисің. Содан кейін, бұдан былай есінде болсын, саған айтатын бір жай бар: Қыдыр ағай комиссия мүшелерін айналдырып солардың аузын алып жүр. Сондықтан, емтиханда үштік баға алып қалдым деп кейіме. Тек құламасаң болғаны. Ар жағы қолдағы нәрсе. Енді түсіндің бе?

— Түсіндік...— дедім өзімді-өзімді әрең зорлап. Айтқанының бәрі көкейге қонып, көңілге ұялап-ақ тұр. Әйтсе де, алғашқы арыным басылмай, жуық манда қабағымды бермедім. Содан соң мені қинап тұрған жай — билет сұрағына дұрыс жауап бермейсің деген сөз. Жауапты сұрақтың төңірегінде бергенім қайда? Бұл қалай?.. «Қойшы деймін тағы да,— мүмкін саскалақтап отырып жолдан шығып кетсем, шығып кеткен шығармын. Ол үшін несіне таласып уақыт аламын. Әйтеуір оқуға түссем болғаны емес пе. Мейлі, күл болмаса, бүл болсын.

Сөйтіп, келесі пәндерден бір жақсы, бір қанағаттанарлық баға алып шықтым. Күннен-күнге дайындыққа немқұрайды қарап, емтиханға қалай болса солай баруды шығардым. Өйткені, «жұмыс ыңғайға келді. Енді бір ғана қілтипаны тұр. Соны жөндеп жіберу үшін» деп, қалтамның түбінде қалған соңғы 500 сомды Қыдыр ағай Жексенбай арқылы сұратып алған. «Оны жөндеген болар. Енді несіне уайымдайын». Осы оймен кеудеме нан пісіп, ең соңғы емтиханға кітаптың бетін ашпастан салып-ұрып жетіп бардым. Ести беріңіз, бұл емтиханның қызығы бар.

Кезегіммен ішке ендім. Емтиханды екі адам қабылдап отыр екен. Бірі айна таз секілді төбесі жап-жалтыр.

сақал-мұрттың орны көкпенбек көктұқыл, ерні қаймиған, мұрны пістиген, қарны қабақтай бір шал екен. Екіншісі шашы елтірі құсаған бұп-бұйра, көзі отша жайнаған, домалақ мұрын, көптеп ерінді, қайыстай қара жігіт екен. Бірден, «Мені тапсырған адам осы жігіт болды-ау» деп топшыладым. Бірақ, ол мізбақпайды, танымаған адам құсап отыр:

— Билет алыңыз,— деді, менің емтихан бағасы қойылатын қағазымды аударып-төңкеріп қарап.

Билет алдым (қолым дірілдеу дегенді ұмытқан). Орынға барып жайғасқан соң жүзіне бір-ақ қарадым. Денем шымыр ете қалды. Бірінші сұрағын мүлде білмеймін. Екінші, үшіншісін оқыдым. Оларды да білмейді екемін. Әйтеуір алыстағы сағым ішінен көрінген нәрседей болар-болмас бір елес бар. Саңылау ғана. Әйтпесе жыға білетін ештеңе жоқ басымда. Көзімді тарс жұмып алып ойға кеттім.

Әрі ойладым, бері ойладым. Алдымдағы қағазымды шимайлаған болдым. Бірақ, не керек құр шимай, іліп алар ештеңе жоқ. Тіпті ойлаған сайын шала білетіндерім ұмытыла беретін секілді. Өстіп отырғанымда менен бұрын кірген үш бала да айтып болып, кезек маған келіп қалды. Шыққым келмей, төмен қараған күйімде үн-түнсіз отырмын. Оқытушылардың көзін ала беріп, қасымдағы кезегі менен кейін бір қызға «сен шыға бер» дегендей негімді көтеріп қалдым. Ол да түсіне қойды.

Көзі жыпылықтап, сезіп қояр ма екен дегендей жасқана басып жауап беруге отырды. Оны сезген оқытушылар жоқ. Бастарын шұлғысып қойып отыр.

Бір кезде менің күткенім де болды: кәрі мұғалім орнынан созыла тұрып, таяғын секірте тастап тысқа шығып кетті. Қарғып орнымнан тұрып, стол басына мен де жеттім.

— Бірінші сұрағым,— дедім де, ар жағын естілер-естілмес күмілжітіп айта бастадым. Айтып отырғаным өзім білетін басқа бір сұрақтың жауабы. Аңада, бірінші пәннен «сұрағына дұрыс жауап бермепсің, бірақ оқытушы сезбеген болып баға қойып беріпті» деген Жексенбайдың сөзі бар жадымда. Аяң-жорғамен сыпырта жөнелдім. Бірақ, масқара болғанда қызып тұрған машина моторын кілт сөндіре қойғандай:

— Қарағым, сен өз сұрағыңа жауап берсең қайтеді? Бұл мүлдем аты-жөні басқа дүние ғой!— деп тұншықтыра қойғаны бар емес пе бұйрабастың. Не дерімді білмедім. Пышақ кескендей тоқтап, көзім жыпылық

атып қарай беріппін. Осы дәрменсіз мүшкіл халімді жақтырмаған мұғалім:

— Білмесең, екінші сұрағыңа көш,— деді. Көштім. Бірақ амал қанша, онда да қоныстай алмадым. Сырғып үшіншіге түстім.

Бұл жолы, үшіншіні айтпас бұрын, «мүмкін осы мұғалім ұмытып отырған болар, есіне салайыншы» деген ой келді. Сол оймен:

— Ағай, менің фамилиям Көмекбаев, біліп отырсыз ба, Көмекбаев,— деймін күбір-күбір етіп.

— Е, біліп отырмын Көмекбаев екенінді. Міне, мынау емес пе,— деп алдында жатқан емтихан тапсырушылардың қағаздарының арасынан менің қағазымды қолына алды ол.

Әбден састым. «Е-е, қара басқанда әлгі шал отырғанда шықпаған екенмін, Менің қолдаушым сол болды ендеше» деп көзім төрт болып, есік жаққа алақтай бастадым.

— Балақай, тоқ етерін айтшы өзін, дайындалып па едің? Мына сұрақтарды білмейсің,— деп бұйрабас та жан-алқымға алып, қыл кеңірдектен қысты дейсің бе.

— Ағай-ай, аға, енді осы пәннен ғана өтсем, ілігер едім,— деп жалына бастадым. Қайтейін басқа дәрмен қалмады.

Сөйткенше болмай шал да келіп, кірді-ау.

— Уһ!— дегенімді өзім де аңғармай қалыппын.

Жас мұғалім қолына қаламын алып, баға қоймас бұрын:

— Мына бала үш сұрағына да жауап бере алмады, қанағаттанғысыз!— деп қатарына отырып жатқан ақсақалға күбір ете түсті.

Мәссаған, қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресін деуші еді, сол айтпақшы:— Несін ойланып отырсың, екінші қой да жібер!— дегені бар емес пе шалдың.

— Ой-ой, ата, ата мен Көмекбаевпын ғой, Көмекбаевпын!— деп, жүрегіме тақалған істіктей қаламға жармастым, Ана қалам сыр ете қалса, менің жүрегімнің қабы да сыр етіп жарылатындай көрінді. Көз алдымнан «Сені түсірмесем жер басып, күн көрмейін деген» көкем, «енді қам жеме» деген Қыдыр, Жексенбай, шытыр-шытыр еткен кілең жүз теңгеліктер бәрі де лезде өте шықты.

— Көмекбаев болсаң қайтеміз енді. Көмек беруіміз керек пе! Дайындалмаған өзіңнен көр!— деп шал да қи-

сайған жағына карап жығылып, көнер емес. Ақырғы демім қалды-ау дегенде:

— Сіздер Қыдырды білмейсіздер ме, Қыдыр ештеңе демеді ме?— деппін ғой.

— Қыдыры кім?— деп екі оқытушы бір-біріне қарасып, ныктарын көтерісті. Қыдырың кім өзіңнің. Оның бұл жерде қатысы қандай?

Амалсыздан одан да жалтардым. Маңдайымнан шыпшып суық тер шықты:

— Ағайлар-ау, тым құрмаса қосымша сұрақ қойыңыздаршы. Қосымша сұрақ!— деп Қыдыр жайлы сөздерді аяқсыз қалдырдым. Шынымды айтайын, қалай шыққанын білмеймін, көзімнен де бір-екі тамшы жасы тып кетті. Оқытушылар да аяды білем.

— Жарайды, ал, мына сұрақты айтшы...

«Мынаны қалай түсінесің?»— деп ең бір жеңіл сұрақты қоя бастады.

Ішім жылып кетті. Өйтіп-бүйтіп тілге келіп, жауап бердім-ау. Шал да «болды» дегендей қолын сілтеп команда берді. «Қанағаттанарлық» деген баға да қағазға түсті.

Маңдайымды сүртіп, өлдім-талдым дегенде жан шақырып, институттан ұзай бергенімде, бір ағаштың қалтарысынан бипазданып, маң-маң басып, ыржия күліп Жексенбайым келмесі бар ма. Маңдайдан ала кеп...

Жоқ, перген жоқпын. Өзімді-өзім ұстай алмадым. Барлығы бітіп тұрғанда, ендігі қалғанын шыдай алмай, мені жын ұрып па! Тек қана қозы қарындай ішімде жолбарыс ойнап, зығырым қайнап келеді.

Менің сұп-сұр өңімнен секем алған Жексенбай да езуіндегі күлкісін жия қойды. Қалың шашын бастыра киген өзбек тақиясын басында ойнатып, үрейленіп қалды:

— Иә, не алдың, не болды?— деп жасқана жақындады.

— Не болушы еді, өлдім-талдым деп үшті әрең алдым. Ана жалтыр бас пен бұйра басың кенеше қадалып аттатпай қойды. Мені қайсысына тапсырып едіңдер?

— Ойбай-ау екеуіне де тапсырғанбыз, екеуі де біледі.

— Ой қойғаны құрсын, ащы терімді шығарды.

Сол сол-ақ екен. Жексенбайым шек-сілесі қатып күлмесі бар ма. Цирктегі клоундерше ішін басып алып, үзіліп бара жатқан адамдай шикылдады да қалды. Ә дегенде «мынаған не болды, заматта жынданғаннан сау ма» деп түк түсінбей өңіне қарай беріппін. Жоқ, аман

екен. Қалтасынан төрт бүктеулі орамалын алып, көзін сүртті.

— Ай, өздері айтқанды орындаған екен,— деді күлкісін әзер жиып. Сен біздің Қыдыр ағайдың жайын білмейсің ғой. Дүниедегі қалжыңбас адамның бірі. Одан өтетін адам дүние жүзінде, ілуде біреу болар. Әлгі оқытушыларға: «Әйтеуір баға қойып бересіндер ғой, баланың жанын мұрнының ұшына келтіріп бір қысып көріңдерші»— деген сол Қыдыр ағаның өзі болатын. Көзіңді бір алақандай қылған екен,— деп Жексенбай тағы да қарқыдап күлді де, әп-сәтте байсалды түрге енді.

— Ал, Жанторы, қолыңды әкеп қой,— деп қолымды қысты. Қап-қара тышқан көзінің түкпірі жылтың-жылтың етеді.— Ана жағын Қыдыр аға кеше пісіріп қойған. Онжылдықты бітіре салып келгендерге бес-ақ орын бар екен, біреуінде сенің фамилияңды бірінші етіп тіркегіпті. Бауырым енді құтты болсын. Үлкендер айтпақшы әуелі бір құдай да, онан соң, Қыдыр жар болды ғой. Оның жақсылығын ұмытпассың да.

Жүрегім лүпілдеп, не болғанымды білмеймін, қуаныштан жарылып кете жаздадым. Лақша секіргім келе ме, екі өкпемді қолыма алып жүрегім күйгенше жүгіргім келе ме, әлде көшені басыма көтеріп айқайлайын ба, әйтеуір не істерімді білмедім. Шіркін, көкем данышпан ғой, оқымаған адамдардың ішіндегі бір зерек, көріп-келі бар білгіш-ау деймін іштей. «Көмейін таба біл, көмейі-ен» дегені қайда. Ай, көкем-ай, көкем!

Байғұс қайтсын. Жексенбайда да ес жоқ: «еңбегіміз жанды ғой, еңбегіміз» деп арқамды жиі-жиі қағып ол да қуанып келеді.

Екеуміз көшенің бойындағы ағылған адамдардың арасымен аты-жөні жоқ, көлеңдеп мақсатсыз жүре беріппіз. Бір кезде Жексенбай:

— Әй, Жанторы, осы біз қайда бара жатырмыз. Тұра тұр, бүгін бір адам секілді қыдырмаймыз ба?— деп, мені тоқтатып алды.

Шынында да, қыдырғаннан артығы бар ма. Келгелі қаланың ішін жөндеп аралаған да жоқ едім. Әуелі оқуға түсіп алайыншы, содан кейін көре жатармын деп өзімді-өзім тұсап жүруші ем. Енді, міне, арқам кеңіді, қайда болса да тарта бергім келеді. Оның үстіне, қасында қаланың ұңғыл-шұңғылына дейін білетін жолбасшын болса, не тартынатыны бар:

— Қыдырсақ, қыдырайық. Баста,— дедім.

Бірақ, біз қала ішін аралай алмадық. Бағанадан тү-

сінбей келе жатыр екем. Құтты болсын айтылғаннан кейін оны жуу деген пәлесі болады екен ғой. Ондайды кім біліпті.

— Мұны жууға сарандық істеу — ұят нәрсе, — деп Жексенбай ойыма салғанда қатты ұялдым.

Әйтсе де, қалтамда не бары екі жүздей-ақ ақшам қалған соң, оның үстіне оқуға тұяғым іліккенін естіген соң, аздап тарлық та қыла бастадым.

— Паркке барсақ қайтеді, — деп жалтарып ем, Жексенбайым түп етектен ұстап айырылар емес.

— Ой, ұлыстың ұлы күні ішілмеген дүниені не қыласың. Қаланың қызығынан зерігетін де күн табылар әлі, — деп тақымдады-ай кеп.

«Қойшы, азар болса 40—50 тенгем кетер, көбіне шыдағанда азына шыдайын» деп, мен де:

— Кеттік! — дедім.

Жексенбай:

— Сені астананың ең үлкен ресторанына апарайын, — деп «Алматы» деген ресторанға қарай бастады. Атқан октай түп-түзу асфальт көшемен салып отырып, ресторанға келіп бір-ақ тірелдік.

«Алматы» рестораны мақтаса мақтарлықтай-ақ екен. Зәулім тас үй. Бір жақ қабырғасы түгел терезе. Мүмкін көрген де шығарсыз. Биік басқышпен табалдырықтан көтеріліп ішке ендік. Іші де көздің құртын алғандай жайнап тұр.

Өмірімде бірінші рет келуім еді ресторанға, өз-өзімнен ынғайымзданып қысылып отырмын. Онымды Жексенбай да аңғарды білем.

— Елден келгендігіңді сездірмей, үйде отырғандай, еркін, кең отыр. Жұрт мұнда демалуға келеді. Ресторанда отыра білу де мәдениеттіліктің бір белгісі. Егер кім көрінген біле берсе, қәне, неден бастаймыз, тамақ қалай сұратып аламыз, айтшы, — деп маған сынай қарап, көзі күлімдеп жылмаңдай қалды.

Расында да ештеңе білмейді екеміз-ау. Оныма іштей қорланып, маңайдағылар көріп отыр ма екен деп, жан-жағыма қарағыштай бердім. Бір жағынан «үлкендермен қатар отырып, есейген адамдардың санатына қосылуыңның алды осы шығар, «Жанторы» деп іштей күпсіп, көтеріліп-көтеріліп қоямын.

— Жарайды, ничего, — деді Жексенбай сыбырлап. — Біз де алғашқы кезде қараңғылау болатынбыз. Кім іштен туа үйренеді дейсің! Бәрі де жүре-жүре қалыптаса-

ды. Қазір өзіміз деген ана-мына адамдарынды сатып жібереміз.

Бұрын аңғармаушы едім, осы жерде Жексенбайдың аздап бөспелігі де барлығын бірінші рет байқадым. Біраз серпіп-серпіп алды да, қолындағы қатырмақ тысы бар қағазды көрсетіп, түсіндіре бастады:

— Мынау «меню» деген қағаз. Не керегің осының ішінен табылады. Есінде болсын, сен мені ресторанға шақырып отырсың ғой, әсте бұл қағазды өзің алма. Қонағыңа бер. Қонақ не қалайды, неге зауқы соғады соған заказ береді. Бұл — білімді адамдардың ісі. Енді сен елдегі оқушы емессің, студентсің, біліп қой, — деді де, ана-жерде жүрген әдемі киімді қызды шақырып алып, заказ бере бастады.

— Он бөтелке сыра, екіншіден мынандай тағамдар, — деп атап жатыр. — Ал, ақаңнан бір жарты болса жетеді.

— Қойыңыз, о не дегеніңіз, Екі адамға соншама арақты бере алмаймыз. Болмайды, — деп официанткаыршып түсті.

Менің де көзім шарасынан шықты:

— Өй, Жексенбай, өмірімде аузыма алып көрмеген нәрсем, атама, анауың тым көп, — деп зәре-құтым қалмады.

Жексембайым көзін қысты. Өзінің тапқышына не берерсің:

— Апатай-ау, сіз қалайсыз. Біз жарылып өледі дедіңіз бе, осыншама дүниені ішіп. Қазір келетін екі-үш жолдасымыз бар тыста, — деп қолма-қол сөз тауып, менің санымды бұрап алды.

Сонымен не керек, әлгі ішімдіктерді Жексенбай екеуіміз тізе қосып отырып алып сілтедік. Алғашқыда «ішпеймін мына пәленді, аулақ, аулақ!» деп ақ безер де, көк безер болып едім, оған көнеді деген қайда, «Сен ішпесең мен де ішпеймін. Мен сені сыйлап отыр екен десем, өшейін бер жағың ғана екен», — деп Жексенбайым ауыр-ауыр сөздерге барды. Қайтейін, көңілін жығу қиын, «сенің оқуға түсуің үшін!» деп шекесіне айдар таққан бірінші тосты тастап-ақ жібердім. Екіншісі де кетті. Бір сәт елдегі әжем мен атамның жүрер кездегі айтқан ақылдары да есіме түсті. — «Құлыны-ем, әйтеуір бір жалғызға тапсырдық. Бар айтарым ана жыңды судан сақ бол, жыңды судан. Бұл күндегі жастардың айтпай келетін жауы сол болды ғой. Сен түгілі ана көкең де ішкен кезде ақылынан мүлде адасады. Қарғам, сақ бол,

сақ бол!» деп қақсап қалған. «Бірақ, мас болу болмау, адамның өзіне байланысты ма»,— деймін ішіп отырып. Сөйтсем де анда-санда өзімді тексеріп көремін. Жоқ, мас емеспін. Қаз қалпым.

Әлден уақытта денем өз-өзінен ұйып, маужырай бастадым. Көзім дамыл-дамыл еріксіз жұмылып, тәтті бір ұйқы қамап алды. Буын-буынымның бәрі талып, ұйқыға қарай жетелей берді. Бірақ, байқаймын, мас емес сияқтымын. Есім дұрыс...

Енді бір мезгілде көзім бір жұмылып, бір ашылып отырып, қалғып та кетіппін.

Қанша уақыт өткенін кім білсін, әйтеуір маңдайым қатты бір нәрсеге тық ете қалды да, жалма-жан шошыған адамдай басымды көтеріп алып, көзімді аштым. Сөйтсем, көшеде тұрмын. Айналам азан-казан. Біреулер күледі, біреулер дабырласып өзді-өзі сөйлеседі. Тап алдымда қарасам жол үстінде қаз-қатар самсап кішкентай балалар тұр. Қол ұстасып, нінтіресіп алған. Мені өткізгісі келмейді. «Кетіндер жолдан, былай тұрыңдар! деймін. Әлгілер кету орнына міз бақтастан орындарынан тапжылмай күледі. Зығырым қайнап кетті. «Мә, саған!»— деп, шетінен алып, бірақ итердім. Күлдір ете түсті. Қайдан келгенін білмеймін, жын секілді сол екі ортада қасыма бағанағы официантка қыз сап ете қалды. Және біреу ғана емес-ау, екеу. Екеуі де — сол қыз. Екеуі де мықынын таянып алып, байбалам салып жатыр. «Төле мына шынылардың құнын. Содан кейін үйіңе бар, дем ал!»— дейді екеуі де. «Қайдағы шынылар. Шынылары несі?»— деймін.

Әлден уақытта құлағым шалып қалды, әлгі қыз «милицияға, милицияға» деп жоқ болды. Осы не дейді деп тағы да көзімді ашып алдым. Сөйтсем, мына ғажапты қараңыз, әлі ресторанда отыр екем. Осы кезде Жексенбай есіме түсті. Ол қайда кеткен? Жан-жағыма қараймын. Жоқ, «Жексенбай, Жексенбай!» деп орнымнан ұшып тұрып алға ұмтылдым. Сол сол-ақ екен, дәл тілерсегімнен біреу қағып жібергендей болды. Ұшып түстім. Столдың сирағын құшақтай құладым. Бір абұйыры еш жерім ауырған жоқ. Атып тұрайын деп едім, денем зілдей, ап-ауыр. Жата тұр дейді. Жата бердім. Көзім де тәтті ұйқыға жұмыла берді...

Бір кезде әлдекім «тұр, тұр!» деген соң оянып кеттім. Біреу аяғымнан теуіп тұр. Ұйқымды қимай, ыңырысып, аунап түстім. Әлгі неме аяғымның басын жаншып, тағы да тұр, тұрдың астына алды.

— Әй, түр деймін, балақай. Әкеннің үйінде жатқандай керілмей түр, бол! Өзің шаныраққа қарашы, қайда жатыр екенсің?!— деп қарқылдап тұрып күледі.— Шалжиуын қарашы, шынашақтай болып ап!

Мас болғаным содан ғана есіме түсті. Жалма-жан басымды көтеріп алдым. Масқара-ай, екі шекем қылбұраумен бұрап тастағандай солқ-солқ етеді. Басым бас емес, екі пұттық гирдің тасы секілді. Жаңағы аяқ жағымда тұрған отыз-отыз бестер шамасындағы мосқал жігіт екен. Шашы дудыраған. Сүзектен тұрғандай өңі құп-қу, алқам-салқам. Тізерлей отырып, құлағыма сыбырлайды:

— Қалтаңда бас жазатындығың қалып па еді, қалса, ешкімге айтпа, шыққан соң бас жазамыз.

«Бас жазатыны» несі, апырай мен ғана емес, мына жігіттің де басы ауырып тұр екен-ау. Тегінде, сұрап тұрғаны дәрі болар, ол менде қайдан болсын. Жоқ деуге тіл күрмеліп келмейді, басымды болар-болмас шайқаймын.

Ол менен күдер үзіп әрі кетті. Тағы біреуді барып жұлмалап, оятып жатыр. «Бү неғылған адамдар, қай жердемін» деп жан-жағыма қарадым. Ылғи бір жағының түгі шыққан ұсқынсыз адамдар. Қабақтарынан қан жауып, өлік шыққан үйдің адамдарынша томсырайып-томсырайып, қайғы жұтып отырған біреулер. Үйдің едені тас, ызғарлы. Терезесінен қарап ем шошып кеттім: Тор көз. Түрменің терезесі секілді. Шығып келе жатқан күн сәулесі де ара-арасымен қымтырыла өтіп, еденге көмескі түсіп тұр. Едендегі сәуленің бетінде де тор-тор дақ бар.

Орнымнан тұра бере байқадым, белім босап қалыпты. Шалбарымның белдігі кең болатын, тіземе қарай түсіп кетті. Жалма-жан көтеріп алып, отырғандарға қарадым:

— Белбеуімді кім алды?

Жауап беру орнына олар мырс-мырс етіп күліп жіберді. О, ғажап, қасымда отырған бір мосқалдау адамның беліне көзім түсіп еді, онда да белдік жоқ. Екінші біреуде де жоқ. Түгел сүзіп өттім, бәрінде де жоқ.

Осының ішіндегі ең көңілдісі — әлгі мені оятқан. Ол тағы да қасыма келіп:

— Тұңғыш рет келуің болар, сірә?— деп жымыды.— Асықпа әлі талай келесің.

Осы кезде есік ашылды да, бір милиционердің басы көрінді. Жүрегім су ете қалды. Соны сезгендей ол да:

— Көмекбасв,— деді.

— Иә, мен.

— Соңымнан ер.

Мен жаңа білдім, бұл «вытрезвиловка»— сауықтыру орны екен. Оны бөлмесіне шақырып алған бір майор айтты. Столының үстінде белдігім, қалта орамалым, 3 сом ақша жатыр екен. Көзіме оттай басылды. «Бар ақша осы ма» деп, 3 теңгелікті алып жатып қайран қалдым. Түнде аямастан жұмсасақ керек. «Үйден ақша келгенше қалай күн көрем» деген ой бірден басыма келді. «Қойшы, сол да сөз бе екен, Жексенбайым тірі болсын» деп іштей өзімді-өзім жұбатып, басу айтам. Бірақ бір жаманы осында жатып шыққаным үшін ақша төлеуге тиісті екем, оны қайдан аламын. Көп ойланған жоқпын, оның да амалын таптым. Ертең әкеп берейін деп, қолхат жазбақшы болдым.

— Қолхатың керек емес. Сен әлі бұл жерден кетпейсің, балақай. Сені 15 күнге соттаймыз, ресторандағы тәртіпсіздігің үшін. Кеше өзің не істегенінді білемісің?— деп майор қарап отыр.

Қалай көзіме жас келгенін білмеймін,— өкіріп қоя бердім.

— Ағай-ай, аяңыз, аяй көріңіз. Кеше ғана емтихан тапсырып болып едім. Оқуға түсуге келген абитуриент едім. Екінші қайтып ұрттап алмаймын!

— Оқуға түсу дегеннен күдер үз енді. Қара өзін, әлден мұндайсың, ертең студент болып алған соң, есігімізді босатпассың. Одан да біз институтыңа хабарлаймыз. Сені оқуға алмайды,— деп майор зірк-зірк етеді.

Ботадай боздап мен отырмын. Туғаннан бері тап мұндай жыламаған болармын. «Неге ғана іштім екен. Шығындалып-шығындалып, оқуға енді түсемін деп тұрғанда бармақтай пәле бәрін жуып жібермесе игі еді» деген ой келгенде көзімнен аққан жас одан сайын парлай жөнелді. Қап!— деп өкінгенде жүрегім қарс айырылып, ішім удай ашиды.

Ұят-ай:

— Түйедей боп еніреп отыруың қандай лайықсыз. Бар, институтыңа хабарламай-ақ қояйық. Бірақ, ендігәрі қайталасаң, менен жақсылық көрмейсің,— деді де, майор босатты.

Еніп кетерге жердің тесігі жоқ, сәлбірейіп шықтым ысқа. Сол күні жатақханаға барып, басымды көтерместен жатып алдым.

Қелесі күні ғана институтқа келдім. Институт маңа-

йында күндегіден де бүгін адам көп. Абыр-сабыр. Бірі кіріп, бірі шығып жатыр.

Жексенбайды іздеп жүрмін. Сыңсыған көп адамның арасынан бірді бір тауып болар емес. Ығы-жығы сапырылысып жатқандардан аяқ алып жүргісіз. Кең залдың бас жағына қарай келсем, менімен бірге тапсырған балалар үйме-жүйме болып үлкен тақтаға жапсырылған қағаздарға үңіліп оқып жатыр. Бұл оқуға түсірушілердің тізімі екен. Мен де көз жүгірттім. Олай қараймын — бұлай қараймын. Менің фамилиям жоқ. Сөйткенше болмай, тақылдақ сары бала:

— Сен өзіңді ана тізімнен қара, өтпей қалыпсың! — дегені бар емес пе.

Жүрегім су ете қалды. Басым айналып, көзім қаруытып кетті. Ілби басып өтпегендердің тізіміне таяндым. Фамилиялар екеу, үшеу болып бұлдырайды. Көзімнің шарасы жасқа толды. Өз көзіме сенерімді де, сенбесімді да білмедім — үшінші болып Көмекбаев жазулы тұр. «Балың жетпей қалған ғой» деп оқуға іліккен балалар жұбатқан болды. Құлағым түкті естімейді. Шың-шың.

Айнала жүгіріп Жексенбайды іздедім. Қыдыр да, Жексенбай да бұл маңда үшті-гүйлі көрінбейді.

Сол көрінбегеннен мол көрінбеді. Қала ішінде шарламаған, тінтпеген жерім қалмады. Зым-зия, із-түзі жоқ.

Институтка да айналып соға бердім. Жоқ. Екінші күні-ақ институт маңындағы адамдар саябырсып, ал одан кейінгі күндері мүлдем қаңырсып бос қалды. Оқуға түскендер жақын жердегі колхоздарға аз күнге жұмысқа кетіп, қабылданбағандар үйді-үйлеріне тарап, кісі аяғы басылды. Мен ғана жалғыз состып, төңіректеп кетпей жүрмін. Институт алдындағы табалдырықта ұзақ күнге отырам да қоям. Қыдыр, не Жексенбай бір жақтан шыға келетіндей болады да тұрады.

Екі-үш күн осылай сарыла күтіп, келмеген соң мүлдем күдерімді үздім. Ендігі уайым институт емес, тамақ жайы болды. Екі күн бұралып аш жүрдім.

Жатақханаға келсем, тамақ ішіп отырған балалардың үстінен шығамын. «Отыр, тамақ іш» деп шақырады олар. Қымсынып келіп отырамын. Бірақ, қанша ашқарақтансам да, ақшамның жоқтығын сездіргім келмейді. Өтірік кірпиязданып, мелдегімнен шыға тойып, ықылық атып отырған адамдай қолымды батыра алмаймын. Елмен хабарласайын десем, оған да ақша жоқ. Енді не істеу керек? Қаладағы бар танысым Әбілхамит ағайдың үйі. Оған қалай барарсың.

Осылай дағдарып, «мүйізсіз жүргенімде, сақалымнан да айырылдым». Ымырт үйіріле жатақханаға келсем, есік алдында отыратын кемпір шақылдап: «Қайда барасың, мұнда ешкім де тұрмайды, неғып тентіреп жүрген баласың» деп, ішке енгізсейші. Бір сағаттай кемпірмен бітім сөзге келе алмай керісіп-керісіп, ақыры оның алдында да жыларманға келіп, әкетай-көкетайлап, өлердегі сөзімді айтып ішке ендім. Кемпір бүкжең-бүкжең етіп соңымнан қалар емес. «Бәрі де колхозға жұмысқа кетті. Мұнда енді ремонт болады»,— деп сөйлеп келеді. Расында да кең залда тырс еткен дыбыс жоқ. Тым-тырыс. Бөлмелердің есіктері алқам-салқам ашылып қалған, іші қаңырап бос тұр. Кемпір екеуміз мен жатқан бөлмеге де келдік. Бөлмеде тірі пенде жоқ. Известь, краска құйылған шелектер, шашылған қағаз. Бір бұрышта қара чемоданым, үстінде шаң-шаң болып екі бүктеулі плащым жатыр. Қолыма алып тысқа шықтым.

Көшені бойлап ілбіп келемін, ілбіп келемін. Аяғым Әбілхамит ағайдың үйіне алып келді. Есігінің көзіне чемоданымды қойып, өзім соған отырдым. Не кірерімді, не кірмесімді білмей, дағдырып отырмын. Түнеугүні осы үйден қетерде, Сара апай: «қарағым-ау, қайда барасың. Бұл үйді жатырқағаның ба бұл. Қой, ешқайда бармайсың, осында жатып дайындал» деп қолымдағы чемоданыма жармасқан. Бірақ, мән бермей, бұртиған қалпымда тіл қатпастан, төмен қарап тұқырандап шығып кеткем. «Қайтып келер, есігінді қатты серппе» деген осы екен-ау.

Енді сол есікке кіруге бетім жоқ. Бұл үйдің өсігі әсте жабылмайтын. Ауылды жердегідей, қашан жатқанға дейін тиегі салынбайтын. Саңылаулана ашылған есіктен кешкі астың исі аңқып тұр. Мұрын жарады. Ішім шұрқырай бастады.

Сол үйде Сәуле деген кішкене қыз болатын. Бауырмал-ақ еді. Бір кезде сол шыға келіп, залды басына көтермесі бар ма. «Жанторы дядя келді» деп мамалап жүгірді. Жалма-жан Сара апай шығып, «Мұның не, әлдекім құсап отырғаның, жүр ішке» деп ұрсып, алып кірді.

Оқуға неге түсе алмауымның себебі, тұрмыс халімді ежіктеп, егжей-тегжейіне дейін сұрап қоймаған соң, Әбілхамит ағайға болған жайды түгел ақтардым. Әбілхамит ағай жұдырығын түйіп, түтіріп кетті.

— Қандай сырдан сыңар аяқ өткен алаяқтар еді. Қап! Тым құрмаса қайда тұратынын да біліп алмаған екенсің. Түсі түрің анық білесің ғой? Ертең милицияға

хабарлау керек. Ондайлардың көзін жоғалтқаннан басқа еш аяушылықтың керегі жоқ. Қап! Әттеген-ай! Ол арамтамақтар тағы да бір жерде, сен сияқтыларды жондап жүр-ау,—деп тісін қайрап, зығыры қайнап, бір орында отыра алмай біраз сенделіп жүрді де, қайта сабасына түсті.—Жарайды, енді өкінгенмен өткен істі қайтаруға болмайды. Ендігі ойың не Жанторы, не істемекшісің?—деп маған қарады.

— Не істейін...—деп не айтарымды білмей күмілжи бердім.

— Енді елге барасың ғой,—деп маған сынағандай қарады.—Қалай жетем деп қорқып отырған шығарсың, жолдық ақшанды мен төлейін. Қолыңа түскен кезде, салып жіберерсің.

— Әрине, ағай барысымен қолма-қол. Бірақ, күмілжіп тұрып шынымды айттым,—сол елге қайтып барғым келмейді. Осы жерден бір жұмыс табылса, неше жыл істе десе де істер ем.

Әбілхамит ағайдың қаткыл өңі жуасып, көзі күлімдеп сала берді:

— Міне, жігіт. Өзің-ақ түсіндің. Елге барсаң, ана үлбіретіп өсірген әке-шешен де, ағайың да сені алақанға салғаннан басқа жақсылық істей алмайды,—деп ұғындыра бастады.—Жанторы, қазір бала емессің, өз қолың өз аузына жететін уақыт, жақсы мен жаманды айыратын шағың бұл. Есінде болсын, сенің осылайша адасып, жүліктерге жем болуыңа себепші,—алдымен, сенің көкең. Ол сені жанындай жақсы көрер-ау, бірақ оның нұсқаған бағыты, сілтеген сапары қисық. Егер, сен ақшаның күшімен түсіп кеттің дейік, не мұратқа жетер едің. Ғұмыры сенің қолыңды біреу жылы суға малатындай көрініп, өмір сүруді арзанға бағалап өтер ең. Елге бара қалсаң, айтпады деме, ағайың өзінің қарамағынан қызмет тауып береді. Өзінің жолына баулиды. Сондықтан...—деді де жазу столының тартпасын ашып, ішінен бір хатты шығарды.

— Көрдің бе? Теміртау қаласынан. Менің сен секілді ұлым бар. Соның хаты. Кеткелі бір жыл болды. Өмірді көрсін, білсін деп жібердім. Рас, кезінде көбірек аурулы болып, оқуды ойдағыдай бітіре алмады, қазір тәуір. Енді дайындалса, бірер жылдан соң оқуға да түсер. Мүмкін, сырттан оқып, жұмыс істей берем дер. Тағы еркінде. Міне, өмірдің талқысынан өту, ащысы мен тұщысын айыра білу деген. Егер тілімді алсаң, сол жерге бар, жастардың қайнаған өмірі сол арада. Мен ба-

ламды жек көргендіктен жібермегендігімді сезетін шығарсың... Барамысың?

— Барамын!— дедім ойланбастан-ақ. Расмида не ойланатыны бар, жүрегім өз-өзінен дүрсілдеп қоя берді.— Барамын, барамын!— дедім тағы да қайталап.

Ертеңінде-ақ Әбілхамит ағай жолдама қағаз әперіп өзі шығарып салды. Міне, сол Теміртауға қарай келе жатқан сапарым.

— Бары осы,— деп Жанторы әңгімесін аяқтады.

Жанторының әңгімесі мені үлкен ойға қалдырды. Жап-жас бала жігіттің бір ай ішінде көрген өмір өткелдері ғажап-ақ. Егер, Жанторы параның күшімен оқуға түсіп кетсе, келешегі не болмақшы деймін ішімнен...

Менің ойымды Жанторы шорт үзіп жіберді:

— Айтқандай,— деді ол,— шошынып ояңғаным туралы айтпаппын-ау.

— Иә, иә, соны айтшы енді,— дедім мен де. Шынында әңгіменің қызығымен отырып оны ұмытып та кетіппін.

— Ағай, ол әшейін!..— деді Жанторы.— Түсімде Қыдыр мен Жексенбайды кездестіріппін. Осы поездда келе жатыр екен деймін. Тамбурда кездесіп қалдық. Зығырым қайнап жүрген мен алдым жағадан. Сол сол-ақ екен қалай тигенін білмеймін, Қыдырдың тастай жұдырығы негімнің астына келіп сарт етті. Жағымды уатып жібере жаздады. Көзім карауытып, ұшып түстім. Орнымнан қарғып тұрып, тәлтіректеп тағы ұмтылып ем, екеуі мені көтеріп алды да, вагонның есігін ашып жіберіп, тысқа қарай лақтырды. Жан даусым шыға айғай салдым. Өз даусымнан өзім шошып ояндым. Тірі екендігіме көзім жеткен соң, қуанғаннан күліп жібергенім сол еді.

Жанторы тағы да күлді.

* * *

Жанторы Қарағандыға келген соң ажырастық, шығарып салып, қолын қатты қыстым. Перронда кең адымдап Жанторы ұзап барады. Электр жарығының астында сұлап жатқан көленкесі барған сайын зорайып, талдырмаш бала Жанторы емес, ақыл токтатқан, байсалды адам кетіп бара жатқандай көрінді.

КӨРШІЛЕР

Жамбай қарт пен Күлзипа шешейде бүгін ес жоқ. Кутың-кутың етіп күле береді. Әшейінде қақ-соқта жү-

мысы болмай, шаруашылық күйбеңінен басқаға мойын да бұрмайтын, моп-момын Жәкең тап қазір сөзшең де, күлегеш те.

Бұрын көрші-қолаң сирек қатынайтын осы кемпір-шалдың үйінің маңы бүгін абыр-сабыр. «Қайырлы болсын!» айта келгендер бірі кіріп, бірі шығып, адам аяғы кешке дейін басылмады. Есік алдындағы божылдаған самауырлар да булығынан буы бұрқырап, қақпағын көтере сарқ-сұрқ қайнап, екі иінінен дем алып үй ішіне дамыл-дамыл кіріп шығады. Басын кекжите байлаған тойға шалынатын асау байтал қаданы түп-орнымен жұлып кетердей жұлқынып шыр көбелек айналады. Билеп тұрған тәрізді.

Жамбай қарт пен Күлзипа шешейдің бұлай қуануларының реті бар.

Күлзипа көп уақытқа дейін пұшпағы қанамай жүріп, тек бертінде ғана екі құрсақ көтерді. Екеуі де ұл бала. Тұңғышының атын зарығып, сағынып жүріп көргендіктен Сағындық қойды да, оның інісі — кенже баланың атын ағасына серік болсын деп Серік қойған. Екеуі де өрімдей болып қатар өсті. Әттең, не керек. Сағындық оныншы класты бітіретін жылы шал-кемпірдің маңдайына сыймады. Ертіске шомылып жүріп суға кетті.

Ағасынан айырылып жалғыз қалған Серік, мектебін бітіріп сырықтай жігіт болып, жоғары оқу орнына түсті. Үйіне мезгілімен орала қоймаса, көздері төртеу болып, жүректері алып ұшып отыратын әке мен шешенің көзінің алдынан ол осылайша таса болды. Оның алысқа кетуіне қанша қиналғанмен, әке-шешесі бетін қағып, қарсы болмады. «Бір құдайға тапсырдық. Алла өзі жар болсын!» — деп баталарын беріп қала берді.

Міне, енді ата-ананың тілегі қабыл болып, ақ түйенің қарны жарылды: Серік оқуын аяқтап, ауылына келе жатыр. Ол ол ма? Тіпті екеу болып келеді. Өмірі жұрттың үйленген балаларына ғана тамсана қарайтын Жәкең мен Күлзипа шешей, енді тұңғыш рет келінді болмақ. Қайырлы болсын айта келгендер Жәкең мен Күлзипа шешейді ортаға алып, қалжыңдап:

— Балаларыңыздың әкелетін адамы да өзіндей оқу бітірген дейді, тік бақай болмаса игі еді, — десе:

— Ештеме етпейді, үйдің жұмысын өзім-ақ істеймін. Істемей жүрген жұмысым ба, тәйірі, — деп шешей күлім-күлім етеді. Ал Жәкең болса:

— Мейлі, тік бақай болмақ түгілі ағаш аяқ болса да алақаныма салып отырамын. Ол да өз балам емес

пе,— деп кішкене шоқша сақалын салалап, көтеріліп-көтеріліп қояды.

Бұл үйге келгендер де ылайым солай болуына іштей тілектерін білдіріп шығып жатыр.

Тек, мына бір, көзі тұздай, денесі алқам-салқам, ірк-ірк еткен сеп-семіз шикіл сары әйел Урләпия ғана осы үйден кете беріп, ернін шығарды:

— Адыра қал. Қелін ұстау оңай болып па? Атым сыры өзіме мәлім — ертең-ақ ол бейбақты балаңнан айырып үйден қуып шықпасаң, менің атымды өзге қой. Айлы-күннің аманында ұйтқың бұзылып, ытырынып жүретін сен олармен тату отырсаң, мұрнымды кесіп берейін.

* * *

Түн ортасында терезе кесегі сынып кетердей гүрс-гүрс қағылды. Артынша-ақ үлкен бір көзінің құлпаршасы шығып, күлдір ете қалды.

Шашы жалбырап, жастығынан үрейлене басын жұлып алған Урләпия:

— Тағы да мас болып келді. Әй, Қалампыр, атың өшкір Қалампыр, қайдасың, байланып қалдың ба, байланып қалғыр! Байың кеп тұр, ашсаңшы тезірек, не ғып қалдың омалып!— деп үйді басына көтере шаңқылдады да, қайтадан қисая кетті.

Босағада жатқан кебісті аяғына іле-міле жүгіріп шыққан Қалампырды Жағыпар ауыз үйге дейін ұрсып кірді.

— Қап, мынаны қайтейін. О, байғұстың не жазығы бар, әй?!— деп шынтақтай көтерілген тырыған арық Шылтынайды Урләпия тырсыған бүйендей білегімен кеудеден басып жатқызды да:

— Оларда не жұмысың бар сенің. Қилікпе. Байы болған соң ұрсады да. Оған сол керек, әлде ғана!— деп, не үшін «оған сол керек» дегенін өзі де түсінбей, аузына келгенін айтып тоқтады.

Еңгезердей Жағыпар:

— Шам да жақпағансың ба?!— деп гүр ете түсті де, нәп-нәзік ұршықтың сабындай Қалампырды кеудеден итеріп қалып, отау үйге еніп кетті. Қалампыр шалқалай барып есік көзінде тұрған легендегі жуындыға шалп ете түсті.

Жағыппар құс төсекке шалқасынан көміле түсіп үнсіз жатыр. Ұзақ уақытқа дейін көзі ілінбей терең күрсінуге болды. Әлденеге зығырданы қайнағандай тісін

қайрап, өзі-өзінен мысы құриды. Оның көз алдынан соңғы алты-жеті жылғы өмірі жіпке тізгендей сырғып өте берді.

Жана өзі қонақ болып шыққан Серікпен Жағыпар бір класта оқыған еді. Екеуі де жақсы оқыды. Жағыпар сөз сабағынан артық еді де, Серік есеп жағына жүйрік еді. Мектептегі ән-күй үйірмелеріне қатысқанда да екеуі қатар түсетін. Жағыпар домбырамен күй орындайтын да, Серік шырқап әнге салатын. Екеуі де араларынан қыл өтпес дос болып өсті.

Тоғызыншы класта оқып жүрген кезі. Қыстың бір боранды айында шешесі Жағыпарды қасына ертіп, көрші ауылдағы туыстарын аралап кетті. Ауыздықпен алысып аласұрған екі құла атты парлап жеккен әдемі кашовқа темір табанымен шыңылтыр қарды таспадай тіліп, талай ауылдың үстінен өтті. Қысқы соғымдарының еті аста төк болып жатқан Жағыпардың нағашылары жиенін құрақ ұшып қарсы алды. Сөйтіп, әр үйде екі-үш қонып, қонағасы жеп, екі ай қыдырып, елге әзер оралған.

Оқудан ұзақ уақыт қол үзіп кеткен Жағыпар ұрыс-сөгістен қашып, мектепке жоламай қойды. Шақыртса да бармады. Келесі жылы қайтадан тоғызыншы оқымақшы болып, өзін-өзі жұбатты.

Бірақ ол келесі жылы да оқи алмады. Мектептен мүлдем қол үзді. Туыскандарын жиі аралай берген Урләпия біреудің бүлдіршіндей жас қызына Жағыпарды үйлендірді. Жағыпар алғашқыда «оқу оқимын, үйленбеймін» деп азар да безер болып, көкке ұшып, жерге түсіп еді, адуынды шеше болмады, аяғына тұсау салды:

— Сенің әкеңнің тоғыз кластық та білімі жоқ. Сонда да дүкен ұстап отырған жоқ па. Зердеңде бірдеңе болса, енді осы білімің де жетеді. Осы күні дүкеншіден бай адам жоқ, ана оқып келген мұғалімдердің де тұрмысын көріп отырмыз. Ширегімізге де келмейді,— деп шірене сөйледі.

Үйленуді әбден мойындап, еті өліп алғандықтан ба, әлде Қалампырдың мойылдай мөлдіреген әдемі көзі жас жүрегіне от түсірді ме, әйтеуір қалыңдығын алғаш көріп қайтқаннан кейін-ақ тулап жүрген асау бас үйреніп көндіккен. Расында Қалампыр осында келген күннен былай екі жас бірін-бірі ұнатып, егіз қозыдай бола қалған.

Қалампыр шаруаға да ықтиятты екен. Осы үйдің бүкіл жұмысын ә дегеннен дөңгелетіп әкетті. Істеген жұмысына мығым. Жүрген жерін тап-тұйнақтай етіп, бү-

рын ыбырсып жататын үйді мұнтаздай етіп қойды. Қос жастыққа томардай болып иіріле түсіп теңкиіп жататын Урләпияға енді қою үнді шайын самауыр еңкейгенше сіміріп, алтын тісіне қыстырған шылымының түтінімен ойнап нұсқау беріп жату ғана қалды. Қалампырдың шеше көңілін тапқанына Жағыпар да ырза болып, көңілі көтеріліп жүрді.

Уақыт жылжып өте берді. Жағыпар көңілі түссе әр жұмыстың басын шалып, көңілі түспесе, үйде шалқасынан түсіп жатып алатынды шығарды. Әскер қатарына шақырылып еді, көр-жер ауруы себеп болып, одан да қалды. Әкесінің қасына дүкеншілік қызметті де аткарып көрді. Бірақ ол да жалықтырып жіберді.

Тың жерді көтеру басталған жыл. Осы жылы, Жағыпардың әкесі Шылтынайдың мойнына біраз ақша мінді. Ісі сотта каралып, қаншама әуре-сарсанда жүріп, ақырлап келгенде аяғы жақсылықпен тынды: Мойнына мінген ақшаны төлеп, басын арашалап алды. Қайтып дүкен маңына жолаған жоқ. Пенсияға шықты.

Көкте де жоқ, үйде де жоқтың кері келді. Сомаладай-сомаладай дені сау төрт адамға пенсияның ақшасы шіррей созған резеңке секілді зорға жетеді. Бұрынғы мол дастарқан жұтаң тарта бастады. Кішкентайларынан еркелетіп, асты-үстіне түсіп, құлындап отыратын Урләпия Жағыпарға енді ұрсуды шығарды.

— Неменене жетісіп үйде көсіліп жатасың. Жұрттың сен секілді азаматы пайда тауып, күнін көріп жүр. Біреу қазаныңа әкеп ас салып берер деймісің. Бізді асырамай-ақ қой, ана балаң мен қатыныңды асыра. Әкеңнің мойнына қашанғы міне бересің,— деп күнде дастарқан басында құлағының етін жейді.

Аудан орталығында басы артық жұмыс та табыла бере ме. Жағыпар көрінген жұмыстың басын шалды. Потребсоюздың жүгін түсіріпті. Заготзерноның пилорамасында ағаш кесісті, үй салушыларға жалданды — істемегені жоқ. Бірақ бәрінен де шығып қалды. Жұмысқа орашалақ. Ебін білмейді. Бұл секілді жас жігіттер машинаның бранкесінде, жөндеу шеберханасындағы станоктың құлағында ойнайды. Бұрын өзімен бірге оқыған жолдастарының қазір білдей-білдей мамандығы бар. Ал Жағыпардың алдынан қайда барса да, мекеме бастығының:

— Қандай мамандығың бар,— деген «үрейлі» сұрағы шыға келеді.

Кеше ғана өзімен асыр салып, құлын-тайдай тебісіп

ойнап жүрген Серік анау. Екеуінің арасы қазір жер мен көктей. Ең аяғы екеуінің тұрған бөлмелерінің жасауына дейін мүлдем екі басқа. Жаңа сол үйде отырғанда Жағыпар өзінен-өзі ұялып өзінің дәрежесін, ой шамасын қосынып отырмады ма... Ең арты биік столға қойылған түрлі тағамдардың өзін ретімен алып жеуге қысылып, әлденеден қуыстанып отырмады ма... Бәрінен де өз жұбайларымен келген жігіттердің жалғыз сопыып отырған мұны ортаға алғандарын қайтерсің.

— Қалампыр қайда. Осында алып келсең көз тиетін бе еді?— деп мектепте оқып жүрген кездерінде Жағыпармен әсте сөз таластырып тәжікелесе алмайтын Балташтың сүкілегені батып кетті-ау. Бірақ, олармен айтысуға шама қайда. Расында да олардың шоқтығы биік. Бұрын да талай рет қонаққа барып жүріп Қалампырды ерте кеткісі келгенде шешесі Урлэпия:

— Қой, әрмен. Қатынды салпақтатып ертіп жүру деген не сұмдық. Әлден басыңа секіртсең, бара, бара...— деп шаңқылдаған. Енді жолдастарына «Қалампырды шешем жібермеді» деп қалай ақталмақшы. Тек ішінен тынды да отырды.

«Шіркін, Серіктің әйелі Меңсұлу қандай мәдениетті, сыпайы жаны жақсы адам еді. Жайдары сөзі де, киген киімі де жарасып тұр. Әйел болса сондай болсын».

Осыны ойлағанда Жағыпар қасында жатқан Қалампырға тіксіне қарады. Меңсұлуды еркелете сөйлеп мәзмейрам болып жүрген Серіктің ата-анасының қуанышты жүзі тағы да елестеп кетті.

Бұл кезде теріс қарап жатқан Қалампыр да ауыр ойда еді. Бағанадан бері көзінен аққан жасы бетін жуып кеткен. Дыбысын шығармай іштей ғана егіледі. Анда-санда оқыс ықылық атады. «Менің жазығым не» деген күнәсіз жанның дәрменсіз өксігі сезіледі.

Жағыпар басын көтеріп Қалампырдың бетіне бетін тигізді.

Өзіне қарай бұрып, бұлаудай болған көзінен қайта-қайта сүйді. Бұл бұрын-соңды істемеген әдеті.

— Кешір... Камаш, кешір,— деді. Бұл да бірінші рет аузынан шыққан сөз.— Қайтейін, өшімді сенен алып, ашуымды тарқатам. Ендігәрі тисем, қолым сынсын. Кешір. Камашым, кешір!

Жағыпар ұзақ уақыт Қалампырды бауырына қысып ой шырмауында жатты. Тек бөлме іші алакөлеңке тартып, терезеден ағараңдап таң сәулесі түсе бастағанда барып ауыр күрсінді:

— Мейлі, ел күлсе күле берсін. Ертең біз бұл үйден кетеміз. Бұлай жүріп жұрт қатарлы тіршілік ету мүмкін емес. Биыл осы ауданда шоферлық курс ашылмақшы. Соны бітіріп шығамын, бос салпақтауым жетті. Бұл босағада үйкүшік атанып, басылып өлетін болдым.

Жағыпар осы ойын таңертеңгі шай үстінде отырып, жұқалап айтып көріп еді, сөзінің сонын күтпей Урләпия бұлқан-талқан болды.

— Қаран өшкір, батыр қараңды одан да. Сен қағазға үңіл, сонда мына қатының мен балаңды кім асырар екен?!— деп зіркілдеді.

Бұрын сөзге араласпайтын Қалампыр шыдай алмай:

— Апа, біз үшін қам жемей-ақ қойыңыз. Осындағы мектепке үй сыпырушы керек деген. Ол оқыса, мен сонда жұмысқа орналасамын,— деді ақырын ғана.

— Ей, не дейді ей, мынау? Қарайгөр өзін салғылауын! Тілің шығайын деген екен, тілің. Үй сыпырамын дейді-ей! Ат атандырып, сүйек сындыратын жаман неме! Тапқан қызметінің түрін қарашы, түріне болайын!

— Несі бар екен,— деді Жағыпар.— Жұмыстың жақсы-жаманы жоқ.

Урләпия баж ете қалды. Көзі бұрынғыдан бетер шатынап:

— Сен оқу оқы, ол жұмыста жүрсін. Мен ана балаңды ертеден қара кешке дейін өңгеріп отырайын, тапқан екенсіңдер бірслугәні! Кетіндер одан да үйден біржола!

— Несі бар, кетсек кетеміз өзіміз де,— деп Жағыпар орнынан тұра берді.

* * *

Күлзипа шешей асыға басып, көршісінің үйіне келе жатыр. «Мен ол көкайылдың ит терісін басына қаптайын» деп кіжініп келеді.

Күлзипа өзінің момын шалы Жамбайға ғана қожа емес, осы мандағы бүкіл көршілер алдында беделі бар кемпір. Өсек-аяң дегенді білмейді. Ести қалса бетің бар, жүзің бар демей өсекшінің жер-жебіріне жетіп, көптің алдында бетін айдай қылады. Сондықтан көрші-қолаң оның алдында ығысып кәдімгідей қаймығады. Тек өмірі басынан сөз асырмайтын Урләпия ғана мұнымен тайтасып, бетбақтырмайды. Міне, енді сол Урләпиямен салғыласуға кетіп барады.

Жаңа бір кемпір келіп:

— Ойбай-ау, Күлзипа-ау, рас өтірігін кім білсін, әл-

гі, Урләпияның баласын үгіттеп, үйден шығарған Серік-жан мен осындағы келінііз көрінеді ғой. Аузы-басы ки-саймастан бүгін Урләпияның өзі айтып отыр,— деген.

Күлзипа шешей көршісінің үйіне қанша күйіп-пісіп келгенмен бірден сөз бастай алмай қалды. Үй толған ауыл үйді қыдырған қатын-қалаш. Тегі Жағыпардың кеткеніне «іштері езіліп», көңіл айта келсе керек. Дөңгелек жер столдың айналасында шайды сораптап отыр. Босаға жақта биік орындыққа түнеріп отыра кеткен Күлзипаға.

Шешей, төрлетіңіз, шайға отырыңыз,— деп бір келіншек сызыла қалып еді, төмен қарап тұқыраңдап, самауырдың шүмегін өші бардай жұла-мұла бұраған Урләпия:

— Жер столды менсінуді ме еді, сәкіге үйреніп қалған көлтөрнай кемпір,— деп ащы мырс етті.

Сол-ақ екен, көмейге келіп тіреліп тұрған ашулы, зәрлі сөздер ақтарыла жөнелді:

— Әй, Урләпия, неменеңе жетісіп шалжаңдайсың! Қолындағы жалғыз қарашығынды шыдатпай қуып жіберіп, енді маңайыңа өрт салғың келді ме! Менің қаршадай балам мен келініме тіл салатын көрінесің. Көлденең жұртқа тиісуіңнің алды-арты осы болсын, қысып отыр бұдан былай!— деп Күлзипа қомданып-қомданып қойды. Урләпия да қолындағы шыны-аяқты қасындағы әйелге төгіп-шашып ұстата берді де, шатынай қалды.

— Әй, әй, кемпір, әй, неменеге тұлданып отырсың. Жұрттың дастарқанының басында шаптыққанша ана көгермегір балаң мен келініңді тыйып ал!

— Қарғама менің балаларымды, қарғыс атқыр!

— Үйбай-ау, мұның балашылына не берерсің. Ана секендеген жалаңбұт ешкі келінін де балам дей ме-ей, мына алжыған неме, бетім-ау!— деп Урләпия өтірік сақылдап күлді.

— Сіздерге не боп кетті? Бұларыңыз не, көрші отырып, енді қайтып көрмейтін адамдардай сөздің шетіне барысқандарыңыз қалай. Бәйбіше, сіз қойыңызшы,— десіп отырғандар араға түсіп еді, беті ашылып, қызып алған екеуі ешкімнің сөзіне жеңістік берер емес. Тіпті бірінің сөзін бірі тыңдауды қойды. Үй іші шаң-шұң болып да қалды. Көкейде жүрген біраз улы сөздер айтылды.

— Қой, сен көкдолыны жеңем деп отырған менде де ес жоқ,— деп ақыры Күлзипа шешей үйден ата жөнелді.

Содан күні бойы Күлзипа шешейдің реңі келмей-ақ

койды. Жүн түтіп отырып та, жіп иіріп отырып та Урләпиямен іштей ұрсысумен болды.

Әйтсе де Күлзипаға Урләпияның сөзі ой салмай қоймады. Келінінің әр қимылы бүгін оғаш болып көріне берді.

— Меңсұлу-ау, балтырынды жалтыратып ашып жүрмей, шөлкенді киіп алсайшы,— деді бір қаға берісте. Қатты айтпаса да сөзінде зіл бар. Бұрын «балам-ау» деп сөйлейтін ол Меңсұлу деген аттың аузынан қалай шығып кеткенін де аңғармай қалды. Енді бірде:

— Меңсұлу-ау, атаңның алдында шашынды жалбыратып жүрмей орамалынды тартып алсайшы,— деді. Тағы бір жолы отау үйді сыпырып жүрген Меңсұлуға әдейі келіп: Осы бір сексиген немелердің көбін ауыз үйге шығарып, төрге алаша төсейтін екен,— деп орындықтарға тіксіне қарады.

Меңсұлу ләм деп қарсы сөйлемеді. Әдеттегідей маржандай тісін ақсита күліп:

— Апа-ау, айналайын апамнан!— деп мойнына асылды.

— Қойшы, қойшы, шаршап тұрмын!— деп енесі кейіген түр көрсетті.

Күн ұзын қабағы ашылмай, өзі-өзінен тұтана алмай жүрген Күлзипа шешей ұйықтар алдында көңілдегі сөзін шалына түгел ақтарды. Үнсіз тыңдап жатқан Жамбай қарт, кемпірі:

— Расында да бетінен қақпаймыз деп осы келін-баламызды тым шолжақтатып алдық. Урләпияның сөзінің жаны бар,— деген кезде шыдай алмай кетті. Кемпірін бүйірден шынтақпен оқыс нұқып қалды да.

— Қысқарт енді!— деп айғай салды. Отасқалы бірінші рет естіген ащы дауыстан Күлзипа сескеніп, жым болды. Әлден уақытта барып Жамбай қарт:

— Е-ей, ақымақ кемпір. Сондай бұралқы сөзді түсінуге де ақылың жетпегені ғой. Урләпияның есі болса аузынан сүті арылмаған Меңсұлуды сөз етер ме. Әбден көре алмағансын не айтарын білмегені де. Өсек деген қашан да күншілдіктен шықпай ма. Мейлі не десе о десін, біреудің қаршадай баласын «келінім» деп шалқайып отырарым жоқ. Ол да өз балам. Мойныма мініп алса еркі. Ал енді мұндай сөзіңді естіруіңнің алды-арты осы болсын,— деп көрпесін қымтанып теріс жаққа аунап түсті.

Күлзипа шешей үндеген жоқ: біраз уақыт дөңбек-

шіп, қибыжықтап жатты да, әлден уақытта күбірлеп тәубасына келді.

— У-уһ! Басы құрғыр жұмыр ғой. Осы бізге не жетпейді десенші. Әлгі көкайылдың сөзіне ерем деп Менсұлжанды да ренжітіп ала жаздадым-ау. Е-ей, басы құрғыр жұмыр ғой, басы құрғыр!— деп шалына қарай ығыса түсіп жатты.

МОЙЫНДАУ ДӘПТЕРІ

— Үйге берген тапсырманы орындамай келгендерін бар ма, іштерінде?— деді үнсіз отырған жиырма сегіз оқушыға айнала шолып қараған орыс тілі пәнінің оқытушысы Нора Михайловна. Әр партаның үстінде алдын ала дайындалып қойылған ашық дәптерлерге күлімдей қараған оның жылы жүзінде «орындамаған оқушы болмауы тиіс», деген сенім бар еді.

Осы бір сенімді оң жақ қатардағы төртінші партидан жүрексіздене көтерілген қол әп-сәтте сейілтіп жіберді. Жарқын өңі лезде өзгере қалған оқытушы, өткір көзін әлгі балаға қадап:

— Ыбраев, неге орындамай келдің?..— деді зілді үнмен.

Оқушылар түгелдей оған жалт қарады. Барлық көздер де қатал, тіксіне қалды. Әсіресе, оң жақ парта-ларда отырған оқушылардың көздері Ыбыраевқа зеки қарап, жегідей жеп барады. Қолайсыз жағдайға ыңғайсызданып қалған оқушы, жасқана қимылдап, күмілжи сөйледі:

— Мен... мен Нор... Михайловна ұмытып... байқамай... Ендігәрі...— Әрі қарай сөз таба алмай тұтығып, басын көтере алмай тұрған егіннің сабағындай майысты.

— Отыр!— деді аз үнсіз тұрып қалған оқытушы, көзін басқа жаққа бұра беріп.

Ыбраев қашан сабақ біткенше еңсесін көтере алмай, оқытушыдан да, жолдастарынан да кіналы жүзін жасыра берді. Ол күресе кетсе алып ұратын қасында отырған кішкентай нәзік баладан да өзін әлсіз сезінді. Әшейінде өктем үнмен бүйірінен нұқи сөйлейтін Ыбраев енді:

— «Жетістірдің»,— деп жирене қарап, сыбыр еткен оған да ләм дей алмай, іштей тынып, бүрісіп отыр. Бірақ, оған қайтып ешкім көңіл бөлмеді.

Сабақ аяқталды. Нора Михайловна журналды қол-

тығына қысып, «Көріскенше, қош, болындар»,— деп есікке қарай беттей беруі-ақ мұң екен, балалар шу ете түсіп, дүрсе қоя берді:

— Немене сен, бір жаттығуды жазуға уақыт таппадың ба...

— Қалай ұялмай келдің бүгін...

— Молодец, бір ұпай алып бердің!— деп шу ете түсті, оң жақтағы партаның балалары Ыбраевты қоршап алып. Сол жақ парта оқушылары бұл айқайға араласпай, сырттан қарап, үнсіз тұр. Тек Ұлан Асқаров қана ортасынан қақ бөле сызылған дәптердің бетін ашып жіберіп:

— Ал, енді, Ыбыраев, қолыңды қоятын боларсың,— деді сәл жымия. Айналасындағылардың қатал жүзін көзінің астымен ғана сүзе қарап, партаның арасынан қымтырыла жылжып, қоршаудан шыққан Ыбыраев, Асқаровтың жанына келіп тоқтады. Сәл бөгеліп, артына тағы бір қарады да, қолы аз-кем дірілдеп «3 ноябрь күні орыс тілі пәнінен үй жұмысын орындамай келдім», деп жазды да, қолын қойды. Өзі отырған қатардың алдыңғы партасында отырған Сара Сәлімованың қолындағы дәптерге де осылай деп жазды.

Сара Сәлімова мен Ұлан Асқаровтың үйі Базар көшесінің бас жағында болатын. Сабақ аяқталысымен, күндегісінше, бірге қайтқан олар, көп уақытқа дейін үнсіз аяңдай берді. Осы тыныштықты бұзған Ұлан болды. Ол бүгінгі жайды қайта есіне алып:

— Қалай екен, Сара, бізбен таласуға жарамайсыңдар-ау деймін,— деді көзінің қиығымен күле қарап.— Осыны қойсақ қайтеді.

Бірақ Сара оған тіл қатпады, оның бетіне жаратпай бір қарады да, жүре берді.

— Аһа, өзің де мойындайын деген екенсің. Байқаймысың, күннен күнге көбейіп барады емес пе?— деп Ұлан тағы да тілімен шымши сөйледі.

Осы кезде ашуға булығып келе жатқан Сараның бота көздері жарқ етіп қадалды да:

— Сендерді де жыл аяғына дейін көрерміз,— деп, сұсты жүзін қайта бұрып әкетті.

— Бізді несіне көресің, көріп жүрген жоқсың ба?— Ұлан, бір пәннен өткен тоқсанда үлгермеген оқушыны жылдам есіне салып,— Нұрахметовты ұмытып кеттің бе?!— деді.

— Нұрахметов. Оның осы тоқсанда қалай дайында-ла бастағанын байқамай жүрмісің. Сені де староста

дейді-ау,— деді Сара теріс қарап.— Көерсің оның қалай үлгергенін.

— Көерміз.

— Көрсек көерміз,— деді де, күнде қоштасып айрылысатын Сара Ұланға қарамастан, бұрылысқа түсіп кете берді.

Балалардың ойлап таппайтыны бар ма? Жаңағылардың арасындағы жұмбақ мынандай еді: олар оқитын 5 класс оқушыларының арасында жыл басынан бері жарысқа түсу басталды. Оған себеп болған — арифметика пәнінен вариантқа бөлініп шығарған оқушылардың ішінен Бекеч Қаримов деген оқушы, екінші қатардағы Азаматов дегеннің есебін көшіріп алған. Бірақ, артынша бұл жай анықталғаннан кейін, Бекен өз кінәсын мойындады, ендігәрі олай етпек тұрсын, Азаматовпен өзара жарысқа түсетіндігін айтты. Міне, осы жарыс көп ұзамай, бүкіл класс ішін екіге бөле қойды. Олар «мойындау дәптері» дегенді ойлап тапты. Оған екі жақтың да сабақтағы кемшіліктері, нашар тәртіптері түсіп отырады да, ұпай саналып отырады. Әрбір класс жиналысында сол ұпай саны есептеліп, қай көп ұпай алғандары, керісінше, жеңілушілер болып табылады.

«Мойындау дәптері» екеу. Бірі оң жақ партадағы оқу озаты Сара Сәлімовада да, екіншісі сол жақ оқу озаты Ұлан Асқаровта. Жарыс оң жақ парта оқушылары мен сол жақ парта оқушыларының арасында.

Одан бері календарь қағаздарының талайы жыртылып, дүйсембі мен жексембілер орын алмастыра, цифр атаулыны қуа жылжып, айдың аяғына қарай алқымдап қалды.

Ұлан бүгінгі сабақ кестесі бойынша болатын пән дәптерлерін көнетоздау портфелінің алдыңғы қабатына сала бастады: орыс тілі, сурет... өзінің мұқият орындаған жұмысына тағы бір рет көз жүгірте күлімсіреп қойып, салып жатыр.

Міне, арифметикаға арналған дәптер. Түнде әжептәуір қиындықпен отырып жауабына келтірген есебінің шығу жолын, көңлі тола қарап тұрды да, оны да алдыңғы дәптерлерге қоса берді. Бірақ, дәптер сумкасының ішіне жартылай бара бергенде, оның қолын әлде бір күш ұстай алды; әлде бір ұмытып қалған жайды елестете алмай, қайта суырып алған дәптердің ішіндегі өткен жолғы класс жұмысына үңіле қалып, көзі жыпылық атты. Мына бір аяқталмай қалған есепті «әрі қарай үйде шығарып келіндер», дегені қайда оқытушы-

ның. Оның құлағына: «сен бізді ұятқа қалдырдың». «Бүгінгі ісің үшін бәріміздің алдымызда жауаптысың». «Сені де тапсырманы орындамай келеді деп кім ойлаған» деген, өзі отырған жақтағы Жанат пен Мараттардың ұрысқан дауыстары құлағына қайта келді. «Солай ма екен, «Ұлан» деп кекете қарағандай болды Сара Сәлімова да.

Жаңа ғана көңілді Ұланның жүзі тез өзгеріп кетті: «Сол күні ұмытпаспын деп, күнделігіме жазуға неге ғана еріндім екен» деп, өз ісіне ыза болып, бармағын шайнады.

Осы кезде:

— Ұланжан-ау, уақытың болып қалды ғой,— деді арғы бөлмеден шыққан шешесі Майра.

— А-а,— деп күмілжіп қалған Ұлан, не дерін білмей,— қазір, мама, қазір,— деп сумкасының аузын бір жауып, бір аша берді.

Тырс-тырс еткен сағат тырсылы оның алып ұшқан жүрек соғысын үсті-үстіне жиілете түсті. Жалма-жан киіне бастаған Ұланның аузында бір-ақ сөз жүр:

— Енді қайттім!

Сабақ басталуға үш-ақ минут қалды.

Тағы да есікті шалқасынан аша:

— Ұланжан-ау, қалып қоймайсың ба? Мұның не қылғаның. Сағатқа...— дей беріп, баласының сүп-сүр жүзіне көзі түсіп кеткен Майра үрейленіп кетті.

— Қарағым-ау, түсің бұзылып кетіпті ғой, ауырып қалғаннан сауымысың... Апырмай, кеше кешке қарай терлеп отырып шығып кеткенінде «осы балаға суық тимесе игі еді деп ем»,— деп, кешегі бір жайды есіне алды. «Айтқаным келді-ау» деген пішінмен салқын алақанын ұлының маңдайына басты.

Ұланда үн жоқ. Төмен қарап күмілжи береді.

— Тер қатқан екен саған,— деді, аурудың диагнозын жылдам таба қойған Майра.— Бүгін бармай-ақ қойсаң қайтеді, жаным.

Қүтпеген жерде анасы есіне салған мына жай, Ұлан үшін бір табылған амал болды. Биыл бір де рет қалып көргенім жоқ, осы жолы бармай қалсам да ештеңе етпес деген ой, оның манадан бері екі нығына зілдей болып тұрған ауыртпалықты жұлып түсті.

«Бәрібір қалдың енді», дегендей, алғашқыда алқына соққан сағаттың тырсылы да енді стрелкасын екіге жеткізе баяу тырсылдап, шабан аяңдағандай болып сезілді Ұланға.

Бастапқыда айтып қалса да, ырыққа көнбес-ау деп, баласының оқуға деген ынтасын жақсы білетін Майра, оған дүдәмал қараған еді.

Бірақ, Ұланның көңілсіздеу отыра кеткенін, шын-ақ жанына батып тұр екен деп түсінген шешесі:

— Қарғам-ай, қазір, қазір,— деп асығыс кимылдап, қырын сындыра жинаған төсекті бұза бастады. Қатарластыра қойылған орындықтардың үстіне жастық, көрпелер қалбаң ойнап, топ-топ түседі.

Өзі де ортасында қалбаңдап, төсекті жұмсақ етіп салды да:

— Жаным, ыстық ас ішіп, бүркеніп жатсаң терлер ме екенсің!— деп, пальтосының түймелерін сылбыр ағытқан Ұланның жеңінен тартып, шешіндіре бастады.

Ас үйге қарай жүгіре беттеген анасының артынан жымия қараған Ұлан, қымтап кеткен көрпені төсіне дейін ашып тастап, сеткені қатты селкілдетіп,— бәрі де ойдағыдай, бәрі де орынды болды,— деп рақаттана дем алды.

Жылдам оралған Майра, кішкене жәшік — аптеканың ішіндегі градусникті алып келді де, сілкіп-сілкіп жіберіп, Ұланға берді.

Жүзінде әлі кею мен мұңаю бар.

— Қолтығыңа салып көрші, қарашығым,— деді аянышпен шытылған қабағын баласына сездіргісі келмей, зорлана жымиып.

Ұлан да қабағын шытып, ауруын ауырлағандай белгі жасады.

Ұланжан-ау, көрпенді ашып ысырып тастағаның не, шыда енді,— деп, қайта қымтап, тағы да кетіп қалды. Бұл кезде оған қолында түрлі ойыншығы бар кішкентай қызы Сәуле қарсы жолығып қалып еді, оның қолынан жетелей:

— Бұл жаққа келме, көрмейсің бе, ағаң ауырып жатыр!— деп, келесі бөлмеге енгізіп жіберді.

Ұлан анасының артынан бұл жолы жымия қараған жоқ, ойлана қарады. Оған бәйек болып жүрген анасының мейірімділігі өте ұнады. Соған қарай, мына градусник ауру адамның температурасын көрсете ғой деп тіледі де. Егер ауру емес екендігі білінсе, шешесінің алдында өзін жауапкердей-ақ санады. Шіркін-ай, от, не күннің шуағы сияқты бір жылу болып, градусникті қойып алар ма еді деп те ойлады. Сәл жатқаннан кейін ойына бір амал түсіп, қуанып кетті. Жалма-жан гра-

дусникті қолтығынан суырып алған ол, қарап еді, 36,5-ті ғана көрсетіп тұр.

«Ә, қазір мен саған», деді де, Ұлан оны ерніне басып, аузынан шыққан жылы леппен үрлей бастады. Аз үрлеген соң қарап еді, сынап зырлап отырып 38-ге келіпті. Тағы да үрледі.

Осы уақытта ауыз бөлмеден аяқ дыбысы естілді. Ұлан градусникті ернінен жылдам алды да, қолтығының астына тыға салып, теріс қарай қойды.

Мазасын алдым ба деп, аяғын еппен басып жақындаған Майра, баласының әлі ояу екенін көрген соң, ақырын ғана градусникті сұрап алды. Жарыққа апарып оның шкаласына қарай берген ол, өз көзіне сенерін де, сенбесін де білмей, көзі бақырая үрейлене тұрып қалды. Ештеңе айтпастан ауыз бөлмеге шыға жөнелді.

Мұнысы несі, үндемей кеткені, деп бұрыла қараған Ұланға телефон құлағының бұралған дыбысы келді: Тр-тр-тр.

— Үфу-үфу. Алло, алло, станция, маған аурухана керек еді... аурухана...— деген анасының үнін естігенде, Ұлан не істерін білмей, төсектен секіріп түсті.

— Мама!

Бірақ кеш қалды. Оның даусын шешесі ести алмады, асыға сөйлеп жатты:

— Жедел көмек керек. Тындап тұрмысың. Базар көшесі, 25, балам ауырып қалды. Қызуы 40 градус!

— Қызуы 40!— деді Ұлан, ішінен қайталап, жылы көрпенің астына еніп жатып, қап, тым көп үрлеп жіберген екенмін!

Аудан орталығында не бәрі екі-ақ «Жедел көмек» машинасы болатын. Оның біреуінің көбінесе маңайдағы колхоздарға кететінін Ұлан білетін. Екіншісінің басқа жерге кетіп қалуы да мүмкін емес пе. Ал, егер олар қазір, келмей, кешке қарай келетін болса Ұлан сөз жоқ «сауығады».

Бірақ, жағдай Ұлан ойлағандай болмай шықты. Шамасы он бес минуттай уақыт өткен соң-ақ, сыртында қызыл крес белгісі бар жабық автомашина тап терезенің түбіне тоқтай қалды. Кабинадан секіріп түскен, қолында кішкене чемоданы бар, аппақ халатты әйел ебелектей басып үйге беттеді.

Ұланның өне бойы шымыр ете түсті. Жіпсі қалған мандайына, жіп-жіі мөп-мөлдір тер моншақтары тізіле қалды. Ол енді шынында да ауру адам сияқты сезінді өзін-өзі. «Рас, ауырып қалған жоқпын ба», деп маң-

дайын ұстай алды. Жүрегі дүрсілдеп, екі шекесінде әлдене солқ-солқ етеді.

Қасынан орын алған дәрігер, салмақпен қарап, Ұланның жылы майкасын көтеріп, лүп-лүп еткен үрейлі жүрегінің тұсына басқан статоскопты сабырмен тыңдайды. Төсектің аяқ жағында мұная қарап анасы тұр.

Қолтығына градусник қойып жатқан дәрігерге Ұлан нағыз науқас адамның қарасындай көзін кірбитіп, жабырқай қарады. Әдейі емес, бұл жолы шынымен-ақ осылай қарағанын өзі де аңғармады.

Расында ауырып қалдым ба, қалай», деген сезім билеп, көңіл жайсыздығы еркін меңдеп кетті. Аз үнсіздіктен соң, градусникті қайта алып қараған дәрігер Майраға қарап:

— Қазір температурасы бірқалыпты. Жүрек соғысының шамалы жайсыздығына қарағанда, балаңыз бір нәрседен қорқып, не бір жағдайға ренжіген болуы керек. Оған орай қан айналысында ретсіз болуы да мүмкін. Ештеңе етпейді, ойламаңыз қауіпсіз,— деді де, орнынан баяу тұра бастады.

— Оныңыз рас. Өзі жасынан қорқақтау болды. Бір нәрсеге ренжіп қалса-ақ, өңі келмей қалады. Қайдам, ауыз күйіп қалған, қорқа береміз. Әкесі де үйде жоқ еді,— деп, Майра апай рақмет айтып, дәрігерді шығарып салды.

Дәрігер справканы ертең келіп алсын дегенді айтып, қоштасып кете берді.

Артынша-ақ Ұланның алдына буы бұрқыраған майлы сорпа әкелінді. Бірақ, ол қанша зауқы соғып, тәбеті шапқанмен, беттей алмады. Өзінің бүгінгі жасаған қылмысын тізбектеумен болды.

Мұның бәрі тап осындай болып шығады деп кім ойлаған. Бұлай еткенше бір ұпайдың ауырлығын көтергені-ақ жақсы емес пе еді. Бірақ, енді ойлағанмен түсер пайда жоқ. Өткен істің өкінішімен жатқан Ұланның ұйқысы да келмеді. Ол біраз уақыт көзін тарс жұмып, теріс қарап жатты да, санай бастады: бір, екі, үш... Тіпті болмаған соң, қалың көрпені басына тұйықтап алып көрді. Бәрібір ұйқысы келмейді.

Шым-шытырық көңілсіз оқиғалар мазалай берді. Ұлан көрпені кейін қарай серпіп жіберіп, қыраусыз қос әйнектен далаға телміре қарап, қимылсыз жатты.

Жақында жауып өткен қар, көрші үйлердің пеш мойнына ұлпадан тымақ кигізіп, шатырлардың екі жақ нығына қалың ақ жаға таққан. Электр, телеграф сым-

дары жуан арқа секілді. Ұлан, осы сымдарға білеулене жабысқан қардың анда-санда үгітіле түсіп, бытырай ұшқанынан көз алмай жатты. Енді бір кез көшеден сирек өтіп жатқан адамдар мен машиналарды санады. Бірақ, бәрі де қызықсыз, бәрі де көңілсіз, жалықтырып жіберетін жайлар.

Тым-тырыс мүлги қалған бөлме іші, сап-сау жатқан Ұланның ішін пыстыра бастады. Қытап оқуға да зауқы соқпады. Неде болса, шешесіне білдірмеуге тырысады.

Ашық есіктен машинасын сүйретпей, аюын сүйретіп, аяғын еппен басып өте берген, қысқы шұбар көйлекті қарындасын Ұлан қасына шақырып алды.

— Кел, аяқ жағыма отыр, ойыншықтармен ойнайық. Мен саған ертеке айтып берейін,— деді. Әшейінде мұндай сөзге қуана көнетін Сәуле, бұл жолы:

— Жоқ, ойнамаймын, сен ауырып жатырсың ғой, мамам ағаның тиышын алма деген!— деп, көзі жаудырай, жаны аши қарап, кетіп қалды.

Тағы да тым-тырыс. Адамдардың бәрі де бір қызық-жерге кетіп, жалғыз Ұланды ғана несіз үйде қалдырғандай.

Стол үстіндегі қоңырау-сағат та бұрауы таусылғандай дыбысы әлсіреп, жүрісі мандымайды. Аспандағы тұтас ыдыраңқы бұлттың арасынан бозара көрінген күн де, етекке жақындамай, бағананың басына қағып қойғандай ілінді де тұрды.

— Қап,— деді өзіне-өзі кейіп, сабаққа жауап беріп жатқан жолдастарының дауысы, үзіліс арасындағы ойнаған ойындары, жаңа тақырыпты түсіндіріп тұрған оқытушылары — бәрі көз алдына келіп мазалана түскен Ұлан.— Бекер қалған екенмін.

Ойланбай істелген өз ісіне ыза боп кеткен Ұлан, төсек сеткасын үзіп жіберердей дөнбекшіді де, секіріп түсті. Жүгіріп келіп, столда жатқан портфелінің ілмек темірін жұлқылай ашып, мойындау дәптерін суырып алды да, қаламның үшімен баттитып жаза бастады — «19 декабрь күні үйге берген тапсырманы орындамағандығымды және сол күнгі сабақтарға түгелдей себепсіз келмей қалғанымды мойындаймын». Осы сөздің артына қолын қойды да:

— Бір ұпайдан жасырынып құтыламын деп ең, енді екі ұпай әпердің, «жарайсың, Ұлан!»— деді өзіне-өзі ызалы үнмен.

МАЗМҰНЫ

Повестер

Заманай мен Аманай		5
Ақ қасқырлар қамаған қызыл керуен		191

Әңгімелер

Ортақ бала		335
Жолаушы		341
Көршілер		365
Мойындау дәптері		374

Жунусов Сакен

ЗАМАНАЙ И АМАНАЙ

ПОВЕСТИ И РАССКАЗЫ

(на казахском языке)

Редактор Р. Ниязбеков

Художник В. Кузьмин

Художественный редактор Б. Аканов

Технический редактор А. Муллабаева

Корректор З. Тулетеева

ИБ № 3578

Теруге 17.10.86 жіберілді. Басуға 03.01.87 қол қойылды. УГ 20019. Қалып 84×106³/₃₂. № 2 баспа қағаз. Қаріп түрі «әдеби». Шығыңқы басылым. Шартты баспа табағы 20.2. Шартты бояу көлемі 20.2. Есепті баспа табағы 21,7. Тиражы 30 000 дана. Заказ 1280. Бағасы 1 с. 60 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143 үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93 үй.

Жүнісов Сәкен
Ж 91 Заманай мен Аманай. Повестер мен әңгімелер.—
Алматы: Жазушы, 1987.— 384 бет, портр.

Белгілі жазушы Сәкен Жүнісовтің бұл кітабына екі повесть, үш әңгіме еніп отыр. «Заманай мен Аманай» повесінде қазақ әйелінің тағдыр жолы шынайы суреттелсе, «Ақ қасқырлар қамаған қызыл керуен» шығармасында ұлы көсем Лениннің сақшысы болған Жақай Тойшиевтің күрескер өмірі бедерлі бейнеленген. Ал кітапқа енген әңгімелерінде бүгінгі жарқын тұрмысымыз сипатталған.

Бұл туындылардың шұрайлы тілімен, қызғылықты оқиғасымен оқушы жүрегіне жол табары кәміл.

Ж 4702230200—068
402(05)—87 39—86

84 Қаз 7—44